

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

BORNHOLMSKE SAMLINGER
16 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

SEKSTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG
KNUD JØRGENSEN

1925

INDHOLD.

	Side
PR. CHRISTIAN FREDERIK: Rejse Journal ført paa Touren til Bornholm fra 10. til [28.] Juli 1824	2
JOHAN BULMER: Om Opførelsen af Hammershus og Ødelæggelsen af Lilleborg	110
M. K. ZAHRTMANN: Bornholms Frimænd	120
— Bornholms Landsting	160
OTTO SMITH: Bornholmske sognegilder	169

I „Bornholms Social-Demokrats“ Julenummer 1923 skrev Overlæge Zahrtmann „efter Datidens Breve“ om Prins Christian Frederiks Bornholmsfærd 1824. Den Tanke laa nær, at Prinsen maaske selv havde gjort Optegnelser om sin Rejse, og dette bekræftedes ved en Henvendelse i Marts Maaned f. A. til daværende Rigsarkivar Erslev, idet han i Kongehusets Afdeling af Arkivet, hvortil alene dets højeste Embedsmænd har Adgang, fremdrog 5—6 Stileboghæfter, hvori Prins Christian Dag for Dag beskriver sine Oplevelser. Paa en til Rigsarkivet indgiven Ansøgning kom der den 5. Maj 1924 det Svar, at Hans Majestæt Kongen i Overensstemmelse med Undervisningsministeriets Forestilling havde bifaldet, at der meddeltes Amtmand Ove Koefoed i Forbindelse med Overlæge Zahrtmann Tilladelse til at gøre sig bekendt med og eventuelt benytte nævnte Dagbog tillige med de Breve, der efter Læsningen af Dagbogen kunde tænkes yderligere at belyse Besøget. Hæfterne blev derefter paa Bornholms Amtsraads Foranstaltning afskrevet i Rigsarkivet; Overlæge Zahrtmann gennemgik den saaledes afskrevne Dagbog og forsynede den med Noter. Billeder af Personer og Steder var det for vanskeligt at faa med, men ogsaa uden dem giver Skriftet, som Bornholmsk Samfund her kan forelægge Offentligheden i Hundredeaaret for Indvielsen af Prinsestøtten paa Christianshøj og af Rømers Pavillon, et godt Billede af Prinsen, af Tiden og af bornholmske Forhold dengang.

Rejse Journal

ført paa Touren til Bornholm
fra 10. til [28.] Juli 1824

af Pr. CHRISTIAN FREDERIK
til Danmark.

D. 10. Juli om Eftermiddagen Kl. 4 $\frac{1}{2}$ indskibede jeg mig ombord paa Cadetskibet Fregatten Freya som var beordret at overføre mig til Bornholm. — I mit Følge vare min Cab. Secretair og Casserer Adler,¹⁾ Adjoudant Capt. v. Schwartz, Capt. v. Stagge-mejer af mit Regiment, Oberste Tscherning, og Natur-

1) *Johan Gunder Adler* (1784.—1852), Prinsens Privatsekretær, senere Chr. VIII's Kabinetssekr. — *Fr. Schwartz* (1782—1843), Oberstlieut. — *Ernst Fr. Staggemeier* (1790—1878), Generalmajor, havde 1809—10 tjent som Sekondlt. paa Christiansø. — *Eilert Peter Tscherning* (1767—1832), Oberstlt., Fabriksinspektør paa Frederiksværk, havde 1823 været paa Bh. for at undersøge Driften af Fred.s Stenbrud. — *Edouard Romeo Greve Vargas-Bedemar* (1770—1847), Mineralog, havde 1819 udgivet en geognostisk Beskr. af Bh. — *Johan Georg Fordhammer* (1794—1865), Geognost, havde 1818 og 19 sammen med H. C. Ørsted undersøgt Bh. og kom i senere Undersøgelser tilbage til denne Landsdel. — *Chr. Pingel* (1793—1852), Geolog, skrev efter Rejsen Afhandlinger Om Jernsandet og det grønne Sand (1826) og Om Overgangsformationen paa Bh. (1828). — *Henrik Henriksen Beck* (1799—1863), Zoolog.

(—): Manuskriptet. [—]: Dr. Zahrtmann.

kyndige: Grev Vargas Bedemar, Lector Forkhammer, Doct. Pingel og Student Beck. Min Søn og Cammerherre Bardenfleth fulgte mig ombord.

Da jeg besteg Skibet hejsedes Kongeflag og Fregatten gav 27 Skud, den franske Fregat saluterede ogsaa med 21 Skud, men efter en Pourparlers med den franske Chef som havde funden sted om Morgen (med Capt. Wulf)²⁾ ønskede han hellere ingen Skud til Giensvar end som mindre end hvad han havde givet, hvisaarsag vi indskrænkede os til at sende en Officeer ombord for at takke Capitainen (Lettré) for hans Høflighed som han igien besvarede med den Yttring, at han ansaae sig lykkelig for at have været i den Stilling at kunne vise mig sin Højagtelse.

Det var næsten stille da jeg kom ombord Kl. 5 og skiøndt det seenere Kl. henimod 7 blæste lidt op af Vesten holdt Lotsen det for at være for silde til at gaae ud giennem Drogden hvisaarsag vi besluttede at oppebie Morgenstunden. Efter Taffelet forlod min Søn Fregatten og gik igien iland, Kl. var dengang 8¹/₂.

11. Juli Jeg gjorde et Parti l'hombre i min Cahyte, hvor jeg befandt mig saa vel som i Land og sov godt i min Coje, men mod Morgenstunden da den tiltagende Vesten Vind og Dagningen tillod at lette vaagne Stojen indenborde mig og jeg kom op paa Dækket Kl. 4¹/₂ da Fregatten allerede havde været en lille Time under Sejl. Den skal nemlig noget nord efter for at vinde Plads til at vende og sejlede dernæst tæt forbi den franske Fregat ad Drogden

2) *Peter Fr. Wulff* (1774—1842), Kontreadmiral.

til, Batteriet paa Nyholm saluterede Kongeflaget med 27 Skud der svaredes ikke, den franske Fregat honorerede ved at stryge Flaget og hejse Flag paa Stortoppen.

Kl. 6 vare vi allerede passerede Drogden, Kulingen tiltog altid med Heftighed, Kl. 8 vare vi passerede Falsterbo Rev og i sigte af Møen. Der blev nu snart styret østlig og før Kl. 12 havde vi sigte af Hammeren paa Bornholm. Bevægelsen var stærk dog bevarede jeg mig for Søesyge især ved at ligge paa Dækket, men nede i Cahytten var det ej behageligt. Flere maatte betale deres Tribut til Havet.

Alt tonede Landet sig skønnere og skønnere og Bølgernes Bryden mod Klipperne under Hammershuus, hvis Ruiner ere maleriske, afgav et skønt Æmne for et Søestykke.

Kl. 3 doublerede vi Fyret og Flagstangen paa Hammer og fulgte nu Kysten i faae Kabellængders Afstand forbi Sandvig, hvor det smukkeste Landskab mod Hammershuus Ruiner fra den anden Side aabner sig, Allinge, Tejn den klippefulde Kyst forbi Gudhiem til Randkleven og videre forbi Svanike mod Nexøe alt i det Haab at der i Læ af Landet skulde findes saa smuult Vande at Fregatten kunde ankre og jeg gaae i Land men forgieves Stormen tiltog med Byger,³⁾ Krydsraaen paa Mesan Masten knak i

3) Det saa ud til, at den under Sejlenes Pres knækkede Merseraa skulde styrte ned paa Dækket. Kadetterne fløj til Side. Trods Prinsens Varselraab holdt deres Officer, Lieut. C. C. Zahrtmann, urokkelig sin Post lige under Raaen og kommanderede Kadetterne paa Plads, i det han saa, at Toplenterne vilde holde Raastangen oppe. Hans koldblodige Færd vandt ham Prinsens varige Yndest.

tre Stykker blot ved Vindens Magt i Sejlene, vi saae flere Skibe som vilde ankre at drive fra Land, Bølgenes Magt var saa hæftig at ingen Baad vilde kunne roe op mod den, en lagt fra Svanike, som kom ud for at være os til Hielp ved at føre Tøjet iland bekræftede Vanskeligheden at komme iland, kort vi maatte bestemme os til at holde det krydsende med smaae Sejl langs med Kysten hele Natten og til at forvente bedre Lejlighed næste Morgen.

Fregatten viste sig paa hele Touren som et fortreffeligt Søeskib og Bevægelsen var vist ringere end paa noget andet Skib. Sejlende langs Kysten kunde vi sidde roeligere tilbords og jeg sov vel i min Kojе hele Natten.

Næste Morgen vaagnede jeg op med den gode Tidende at det var stillere og at Fregatten var til Ankers ud for Nexøe. Jeg klædede mig strax (i Uniform) og iilede at træde i Chalouppen for at naae min Rejses Maal efter først at have takket Capt. Wulf for hans og Fregattens gode Tieneste og bestilt ham tilbage til Kysten mellem Bornholm og Christiansøe d. 25. da det er min Hensigt fra sidstnævnte Øe at embarquere og vende tilbage paa Fregatten, og efterat have taget Afsked med Officerer og Cadetter ombord. Kl. 6 $\frac{1}{2}$ landede jeg i Nexøe Havn. Amtmanden og Etatsraad Jespersen⁴⁾ modtog mig ved

4) *Chr. Jespersen* (1766—1837), Amtmand og Justisraad (ikke Etatsraad) siden 1809, boede i det smukke Bindingsværkshus, Mt. Nr. 33 a, paa Nexø Storegade, Borgerskolens Nabo mod Syd. Bornh. Saml. X 86, XI 46. — *Poul Magnus Hoffmann* (1778—1842), Kommandant siden 1814, ejede som sin Bopæl den store Bindingsværksgaard i Rønne Grønnegade, som nu er Missionshotel. — *Niels Peter Arboe* (1791—1867), Byfoged i Nexø 1822—40, virksom for Landets Fremkomst.

Stranden ligesom og Commandanten Obl. Hofmann Ridder og flere Stedets Embedsmænd (af hvilke Byfogden Auditeur Arboe allerede havde været ombord) og disse saavel som Indvaanerne syntes meget glade ved at besøges af en Prinds af Kongehuset. Amtmanden bød mig velkommen i alle Bornholmeres Navn og Commandanten forsikrede mig, at alles Hierter slog varmt for mig og Kongehuset, jeg svarede at jeg følte mig lykkelig ved at kunne besøge de gode Bornholmere, at Kongen som ej selv kunde besøge dem iaar havde glædet sig ved at kunne overdrage mig dette Hverv. Et Hurra blev udbragt af Commandanten som jeg besvarede og nu tiltraadtes gangen op til Amtmandens Huus hvor jeg traad af. Paa alles Ansigter saae jeg Tilfredshed afmalet og dette forhøjede min Tilfredshed med at have foretaget denne Rejse.

Forskiellige Embedsmænd forestiltes: og deriblandt Byfogden fra Svanike Berner⁵⁾ som jeg takkede for hans Opmærksomhed at udsende lagten til vor Assistance. Af Gjæstligheden var tilstede Capellanen i Byen Hr. Visbjerg der tillige er Huuslærer hos Amtmanden en vakker Mand. Sognepræsten boer i Boelsker Præstegaard som er hans Sognekald Nexøe Annex og hans Navn er Saxtorff,⁶⁾ en aldrende Mand.

Byfoged Arboe er en ung driftig Mand. Byskriveren er formedelst Svagelighed suspenderet og Amtmandens Fuldmægtig Hegelund⁷⁾ som Amtmanden særdeles roser er constitueret, samme Hegelund er ogsaa Told Oppebørselsbetient her paa Stedet, det

5) *Jørgen Henrik Berner*. — 6) *Ole Chr. Saxtorph* (1762—1833), Sognepræst i Bolsker-Nexø siden 1794. — 7) *Hans Fr. Hegelund*.

er det samme som Told Casserer; Her er ikkun een Told Inspecteur paa Øen som boer i Rønne hvorledes Toldvæsenet er beskaffen kan man nok slutte sig til af Øens Beliggenhed. Toldbetient er her en vis Gram,⁸⁾ der tillige er Forligelses Commissair Havne Commissair, Fattigforstander.

Stedets eligerede Borgere bleve mig ogsaa forestilte som det syntes gandske simple Mænd.

De Militaire bleve forestilte af Commandanten. Af Artilleri Off. vare her Art. Capt. Kofod⁹⁾ og Lieut. Lund. Jeg gjorde ogsaa Kiendskab med Inspecteuren ved det kongl. Steenbrud Cammerraad Petersen¹⁰⁾ og med Overførster Capt. Rømer begge Mænd der meget roeses i deres Bestillinger.

Efter Frokosten gik jeg ud at see Byens offentlige Indretninger, Skolen fandt jeg temmelig rummelig og lys. Børnenes Antal var efter Protocollen 65 Dreng og 58 Piger og der paatænkte at udvide Skolestuen til den anden Side og at indføre den indbyrdes Underviisning ad Aare. Skolelæreren [Niels Jensen]¹¹⁾ var fra Ionsstrup Seminarium.

Kirken er i god stand og paa Kirkegaarden staaer gamle store Almetræer. Endeel Sandsteens Monumenter dog meest Fliser med Indskrift og nogen Forziiring sees paa samme, men vidner ej om Steenhuggernes Kunstsmag.

8) *Lars Gram*, Toldbetjent i Nexø 1805, død 1831. B. S. XIV 97. — 9) *Marcus Conrad Koefoed* (1792—1857), Tøjmaster i Bh.s Milit. — *Hans Henrik Lund* (1790—1845), Artillerikaptajn og Adjutant i Milit. — 10) *Henning Petersen*, Lieut., Landinspektør, 1808—48 Inspektør ved Fred.s Stenbrud B. S. XIV 92. — *Hans Rømer* (1770—1836), Skovrider siden 1800, Almingskovens Nyskaber. B. S. X 52. — 11) *Niels Jensen*, Skolelærer i Nexø 1815 til sin Død 1851. B. S. XIV 111.

I Kirken som er mørk malet, findes en Tavle med Indskrift om Christian den femtes Nærværelse paa Øen i Aaret 1687; jeg bemærkede ogsaa den skik at der hænges smaa Krandse eller Kroner med Papiirsblomster over deres Stole der have jordet Børn, med Indskrift: Minde for Navnet , føde død , og blive de hængende saalænge mueligt saa at mange af dem sees i Kirken.

Fru Kofoeds Legats Arbejdshuus besøgte jeg ogsaa. Legatet er 8800 Rdlr., de 3500 ere anvendte til Husets Indkiøb og er dette hensigtssvarede og grundmuuret; de øvrige Penge oplægges ved Renterne, indtil Legatet kan sættes i Virksomhed. Bestemmelsen er at der skal være en varm Stue til Fattige som der skal anvises arbejde, Stuen er der men det synes ej som om den benyttes. Imidlertid boer deri samme Gram som er Forstander i Husets øvrige Lejligheder, hvilket neppe er Legatets Bestemmelse. — Ieg yttrede min Meening at det vist var ønskeligt at Legatet kunde sættes i Virksomhed og de Fattige forsynes med Arbejde selv uden for Arbejdshuset.

Havnen er som det af Kortet sees anlagt efter een af Admiral Løvenørn givet Plan, tvende Moloer dannende en Yderhavn skulle dække det først lagte Indløb til en indre Havn som er sprængt i Sandsteens Klippen til en Dybde af 6 Fod, men i Indløbet er desværre kun 5 til $5\frac{1}{2}$ Fod Dybde; dette fordybes vel ved at støde Stenen itu med lærnstænger og optage den, men hvor langsomt og bekosteligt er ej dette Arbejde!, den østlige Mole med Hage skal endnu føres længere ud, ellers ere de betydelige Bygninger foretagne gandske paa Nexøborgernes Regning, hvilket gjør dem megen Ære. Det inderste

Bolværk som forbandt den østlige Mole har de igien maattet optage for at befordre Strømmen og forhindre Tangen at ansætte sig.

(Her findes en Figur af Havnen).

Ieg bad Commanten fra Christiansøe Capt. Wulf¹²⁾ af Søe Etaten, som var tilstede, at underrette Havne Commissionen om Maaden paa hvilken de sprængte Stenene under Vandet paa Christiansøe nemlig ved at bore dem og anbringe en Blikpølse med Ladrinen til Skudet under Vandet, en Maade ved hvilken betydelige Klippestykker allerede ere sprængte. Dog vilde Resultatet maaskee være forskielligt her da det er Sandsten hvorimod Christiansøe er Granit.

Sprøjterne saae jeg ogsaa, om Aftenen d. 13.; Byen har for Tiden 4re saakaldte Balliesprøjter, tvende gamle og tvende nye anskaffede for Byens Regning mod at Borgerne have faaet Tilladelse til at beholde Straaetag paa de gamle Huse, men naar nye opføres skal de være tegltækte, jeg saa imidlertid et nyt Straaetag at lægges paa et gammelt Huus hvilket uidentvill er en Misbrug. Sprøjterne vare i brugbar Stand.

- D. 14. Fra Nexøe af besøgte jeg Frederiks Sandsteensbrud tæt norden for Byen, omtrent 40 til 50 Mennesker beskæftiges ved samme deels som Arbejdere ved at sprænge Sandsteenen (hvilket skeer ved Kiler og afløser den sig efter sine naturlige Flader og Ritser) deels ved at tilhugge og polere dem til Sokkelsteen Bordplader og Fliser. Ieg saae kun 6 Mennesker arbejde i Brudet og to ved Tilhugningen. En Mølle

12) *Hans Emanuel Wulff* (1776—1857), Kommandant paa Christiansø 1814—31, Overlods. B. S. X 79.

med 4 Pompestænger hvor ved dog kun tvende Pomper ere anbragte bringer Vandet fra Gruben op til Dagen og dette er tilstrækkeligt men vilde neppe være det naar man som Inspecteuren meener burde gaae i Dybden for at søge tykkere Flader af Sandsteen. Oberste Tscherning beskæftiger sig efter Rentekammerets Anmodning med at angive hvad Maskinerie der kunde være tienligt til denne Hensigt. Sandsteenen er i Brudet jevnt udtaget til en vis Flade lidet mod nord ost opløbende hvilket er Sandsteensfladernes naturlige Fald men mod den vestlige og nordlige Side staae Væggene til Dagen og bearbejdes, imidlertid er Massen mod Nord ej mægtig i lang Afstand siden den der indesluttet af Urbierget og vestlig staaer Inspecteurens Huus med Have og dyrkede Marker, sydvestlig endelig ere Brokkerne til en betydelig Højde lagte oven paa Kanten af Gruben saa at det vilde koste meget Arbejde at føre dem bort inden Brudet kunde udvides. Inspecteuren meener at et andet Sted mueligen paa Nexø Udmark kunde findes til et nyt Bruds Anlæg og ønsker derover Mineralogernes Meening. Cammeraad Petersen er vist en retskaffen Mand, og særdeles driftig, kun fejler ham mineralogiske Kundskaber til selv at hielpe sig; han er en duelig Agerbruger og viser hvad man kan frembringe paa en Udmark, han dyrker Kommen med Fordeel; han har før foreslaaet at beplante Urbierget nærmest Bruddet og Stranden med Naaletræer men hidtil har Kammeret ej bifaldt det. I hans Have er meget gode Frugter.

D. 12 om Eftermiddagen foretoges en Tour til Helvedesbakkerne Paradisbakken og Gamleborg (i Boelsker Sogn) hvilken var interessant især for den vilde

og romantiske Situation som denne Egn frembyder. — Denne høje Ryg af Landet mod Østen er Urbierg og Gneis efter sine Bestanddele med giennemstrygende hvid Qvarts og rødlig Feldspathaarer samt bruun Glimmer. Den ydre Structur især paa Biergfladen er afrundet og Mellemrummene opfyldt med lord hvis vegetabiliske Flade danner gode Græstørv. At de tilgrændsende fattige Huusmænd Indvaanerne afstikke disse til Brændsel forhindrer en frodigere Vegetation og bedre Græsgange at danne sig. Mod Aaeløbene som alle gaae i sydvest staae Klippevæggene ofte lodret til en Højde af 30 til 40 Fod og fremvise Gnejsens lagvise og rhomboidalske Afsondringer, og danne disse Dale, som indeslutte enten smaae Damme eller frugtbare Enge og Tørvemoser, de meest romantiske Situationer. Vi gik tvers over Bakkerne og viste man os blandt flere store Steenblokke som laae paa Klipperne tvende rokkelige Steene, hvis Dimensioner her anføres, men som ingen af os kunne antage at være henlagte med Kunst for at danne Rokkesteene, hvisaarsag jeg ej heller tør benævne dem som saadan, men kalder jeg dem blot rokkelige Steene. En overmaade stor Steen staaer oprejst lige for Gamleborgsbierget, men der findes ingen Ruuner paa samme, man gaaer ned fra samme giennem Dalen og op ad et stejlt Bierg, vel en 50 Fod, for at komme til bemeldte Gamleborg (i Boels Sogn) men for Tiden sees intet uden en slags Ringmur paa Biergets høieste Tinde, som det synes dannet af paa hinanden lagte Steen.¹³⁾ En Gravning ved Borgens Indgang som jeg har anordnet vil maaskee

13) Prins Chr. Fr. skildrede 1827 sine arkhæologiske Undersøgelser paa Bh. i Antiquariske Annaler IV.

oplyse meere. Paa Biergets Tinde er flad Urbierg og ej spor til Bygning. Vi drog hiem forbi Sannemandens Gaard ad den nye Landevej til Nexøe.

Ved Touren d. 15 eftersporedes den røde baandede Sandsteen (Gingangsteen) ved den lange Skandse sønden for Nexøe, den hvide Sandsteen ved Snogebek, den graae skifrige tæt sønden for og endelig Skifersteenen som afvexler med sort Stinksteen i Øllene Aaen hvilken Skifer ved Billegravgaarden under Rispebierget er riigholdig Allunskifer og ved Slusegaarden indeholdes Aftryk af Pennæ eller Siv som idag for førstegang fandtes der — Skiferbierget i Ølleaaen buskbevoxet danner smukke Situationer. — Ellers er Egnen uden Skiønhed og ved Stranden Flyvesand. Ieg besaae paa Vejen Pauls Kirke en ikkun liden Kirke — Døbestenen var af enslags hvid Puddingsteen, Fonden af Messing havde en Afbildning af Forkyndelsen.

Da der idag var en Deputation af Sønder Herreds Bønder hos mig talte jeg med dem om hvor kiert det var mig at kunne besøge deres Øe og at kunne berette Kongen at de altid var de samme troe Bornholmere, at Kongen selv ønskede at kunne besøge dem o. s. v. jeg talte Udskiftningens Sag¹⁴⁾ til Bønderne af Paulsker Sogn der først selv have ønsket samme, siden have, ved enkeltes Gienstridighed, foranlediget at Arbejdet standsede og yttrede at Erfaringen vilde vise Landmanden her som i Danmark, at Udskiftningen begrundede hans Velstand. De taug alle, kun de af Paulsker Sogn yttrede Ønsket at

14) Mageskiftningen, hvorved hver enkelt Gaard fik sine Agerjorder samlede, kostede sex Aars Arbejde 1819—25 i Povlsker, og de andre Sogne gennemførte den først 1835—40. B. S. XI 98

denne Sag maatte tilendebringes da de troede den meget gavnlig for dem.

Jeg har erkyndiget mig om Sagens Sammenhæng. Land Inspecturen Major Petersen¹⁵⁾ har taxeret Iorden (til Matriculerings Arbejdet) og efter denne Taxation, med Vedkommendes Minde foretaget Udskiftningen og dertil hørende Beregninger. De enkelte der ej vare fornøjede med Forretningen have klaget over at Forordningen ej var fulgt og at noget Overskuds Iord (af indgaaede Veje) var reserveret Skolevæsenet og ej fordeelt mellem alle; de synes at have funden Medhold i Rentekammeret (hos Justiceraad Esmark) og Cammeret har tilladt at Bønderne fik deres forrige Iorder igien til Dyrkning indtil den anden Land Inspecteur Cammerraad Petersen havde giennemgaaet Forretningen fordeelt den overskydende Iord og stræbt at faae et Forliig tilvejebragt. De misfornøjede have ej villet modtage nogen dem tilbudt Godtgjørelse i en tilgrændsende Myre [Hundsemyren] de have sat sig for at det hele skulde gaae tilbage, men det er at haabe at naar først heele Sagen er behørigen oplyst vil Rentekamret søge at paadrive den, thi unægteligen afhænger hele Landets Udskiftning af denne Sags Fremgang i det ene Sogn. Landvæsens Inspecteur Kynde skal nu med Cammerraad Petersen forberede Arbejde, og Matriculerings Commissionen som kommer herover i August Maa-ned vil som jeg haaber bringe den til et Resultat.

D. 14' forlod jeg Nexøe og hilsedes endnu ved Udgangen af den talrig forsamlede Skare af Byens

15) *Henning Pedersen* (1775—1837), Major, ledede som Landmaaler Bh.s Matrikulering siden 1816, oprettede geometriske Tegneskoler, boede i Rønne.

Indvaanere Qvinder og Børn som strøede Blomster for mig og raabte Hurra. Ieg giengieldte det ved et Hurra for Nexøes gode Borgere og forsikrede dem alle om hvor kiert det skulde være mig at see dem igien. Ieg har ikke funden Yttring af meere Hiertelighed siden Norge.¹⁶⁾

Borger Compagniet og et Artillerie Compagnie med 6 Canoner vare her opstille og gav Salut. Søndre Herreds Bønder fulgte tilhest, Østre Herreds Bønder rede forud; en Dragon Esquorte fulgte; Vejen gik over Aarsdale Fiskerleje, til Svanike. Ved Aarsdale er Egnen klippefuld, paa Rheden laae mange Skibe i Lye for Vestenvinden. Vi passerede over Frelsemark [ɔ: Frennemark] hvor Tropperne vare opstille til Mønstring, og kørte ind i Svanike hvor jeg steg af hos Byfogden Assessor Berner. Svanikes Beliggenhed er meget pittoresk. Husene ere byggede ind mellem Klipperne, Gaderne vinde sig mellem disse og ved Siden af disse ere Klippevægge og Stier mellem store Steenmasser. Kirken ligger højest. Det var et særdeles smukt Syn at see Toget, de ridende og kørende at bevæge sig over og mellem disse Klippestykker og de meest velklædte og tildeels smukke Bønderpiger, som idag opfyldte Byen, at danne Grupper til Landskabets Staffering. Hr. Møller¹⁷⁾ opfangede dette med Begejstring. Ieg besaae Havnen der dannet ved Naturen i Klippen er forbedret ved hensigtsmæssigt Arbejde der især skyldes Borger Dannebrogsmænd Holst.¹⁸⁾ Den er indtil 6 Fod dyb og endnu er endeel af den ind-

16) Prins Chr. Fr. havde som Konge i Norge 1814 skaffet dette Rige den frie Eidsvolds-Forfatning. — 17) *Jens Peter Møller* (1783—1854), Landskabsmaler. — 18) *Jeppe Holst*

vendige Havn at fordybe hvilket er et svært Arbejde i den haarde Gnejs.

(Her findes et Rids af Svanike Havns Form og Indløb).

Svanikes Tinghuus er bygget efter samme Plan som Nexøes men en temmelig rummelig Tingstue [med Skranke] og tvende Arrester [som nu vare tomme]. I Arresterne faste Sengklæder, hvilke Arresterne naar de idømmes paa længere Tid faaer Tilladelse at medtage [3: medbringe]. —

Skolen er indrettet for det af Fru Kofoed skienkede Legat, er temmelig rummelig og nyeligen er der ansat den flinke Lærer fra Brahe Trolleborg Hr. Abrahamsen, saa at man har Aarsag at være meget tilfreds med Skolevæsenets nuværende Tilstand. Børnene læste flydende indenad. Legatet til et Arbejdshuus er derimod endnu ubenyttet i denne Bye og oplægges med Renterne. Byfogden forsikrer at de Fattige ej mangle Arbejde og at Almisselemmer kun ere enkelte svage Fattige der ej mere ere arbejdsføre og som af Fattigvæsenet understøttes. Han ønsker at maatte anvende Pengene til Byens Gavn i anden Henseende saasom til Havnen; jeg skulde troe det hensigtsmæssigt at de for det første oplagdes og at Byen siden laante paa Legatets Obligationer mod Sikkerhed for successiv Tilbagebetaling og Anvendelsen af Renten i sin Tid efter Giverindens Hensigt.

Kirken er ingenlunde skøn, og trænger til at udzires, men den ejer ingen Capital og Byen er ej formuende til noget overordentligt Sammenskud. Den

(1775.—1827), Købmand i Svanike, havde skaffet denne By dens gode Havn og var 1814 bleven Danebrogsmand.

af Thura omtalte kobberforgyldte Monstranz findes endnu i Kirken, men har ingen mærkelige Zirater eller Indskrift. Over Kirkedøren er anbragt et i Træ udskaaret Vaaben og en forgyldt Rose, hvilke skal være hidkomne fra et Vrag.

Efter Dejeuner hos Byfogden Krigs Assessor Berner tog jeg ud til Excercerpladsen hvor stode opstillede et Batterie af 8 Canoner, det østre Herreds Dragon Compagnie, samme Herreds Infanterie og Milice Compagnier, Borger Compagniet fra Svanike, og en Division lægere.

De passerede alle Revuemarschen for mig og Infanteriet saavelsom Dragonerne udførte nogle Bevægelser med Orden og Raskhed. Jeg tiltalte Mandskabet saaledes: Ieg kiender Bornholmernes Troeskab og Lydighed mod Kongen, det glæder mig at „have lært Dem at kiende idag som vel øvede Soldater. Kongen vil skionne paa den Flid De anvender paa at danne sig som brave Soldater, Kongen leve. — Med Enthousiasme gientoges dette Udraab og lød samme Hurraraab for mig ved min Bortrejse.

Ieg maatte atter kiøre igiennem Svanike og ved Udgangen af Byen var en Æreport af Løv oprejst ved hvilken Byens Ungdom afsang en Sang digtet af Byfogden, men saa udspækket med fremmede Ord at de syngende ingenlunde forstode Meningen af hvad de sang. Dog saa man Glæde og Deltagelse tindre af deres Øjne og jeg udbragte med erkiendtlig Følelse et Hurra for Svanikes gode Indvaanere.

Vejen til Rønne gaaer over Udmarken Brændemark som synes af særdeles god lodbund og som ogsaa derfor har havt mange Liebhavere, men Rente-

kammeret har udsat Afhændelsen indtil en fast Plan var fattet om Udmarkens Benyttelse. Hinside Brændemark rede Svanike Borgere tilbage, deriblandt bemærkede jeg en 70aarig gammel Mand der vist ikke længe havde redet saa langt. Største Deelen af Vejen giennem østre Herreds Jurisdiction er ikke indgrøftet efter nye anlagt Vej, sommesteder forekommer den endog at maatte være leeret og dyb naar det har regnet. Herredsfoged Berner skal ikke være meget virksom for Vejvæsenet og har ej villet modtage Arbejderne som fra det Militaire overlades den civile Øvrighed til Vejarbejde førend Amtmanden ifior selv ansat dem og lod den til Arbejde ansatte Officeer selv anvende dem, og det samme vil ad Aare være Tilfældet hvis han ej ændrer sin Adfærd. Han skal være sær og ømfindtlig, men ellers en retskaffen og accurat Mand i Forretninger.

Undervejs besaaes Øster Marie Kirke. Ved Kirken og Altertavlen er intet mærkværdigt. Den af Thura benævnte Mindetavle over Iens Kofoed¹⁹⁾ og Familie paa hvilken han selv Kone og 16 Børn ere afbildede findes endnu i god Stand. Paa Kirkegaard- den, i det sydlige Hiørne ved Kirkemuren er forhen- værende Gouverneur Kofoed begravet, et Ierngitter indslutter Gravstedet.

I Kirkedøren paa Fodtrinet og halv under Muren til Højre ligger en Runesteen som jeg ikke kunde læse, men som ikke staaer anført hos Thura som

19) *Jens Pedersen Kofoed* (1628—91, Kapt., landskendt fra 1658, lod 1687 ophænge i Østremarie Kirke den nævnte Tavle med sit, sine 2 Hustruers og 23 Børns Billeder; det 24de og sidste fødtes ham 1689. — *Georg Albrekt Koefoed* (1752—1808), Kommandør, 1807 Guvernør paa Bh.; Portræt i Bh.^s Musæum.

liggende paa dette Sted. Ikke langt fra Kirken er den Skole i Anledning af hvis Opførelse Indvaanerne af Sognet ere tiltalte ved Højesteret²⁰⁾ formedelst Overhørighed og Gienstridighed mod Øvrighedens Befalinger. De besværede sig nemlig over at Præsten og Skole Kommissionen havde truffen denne Foranstaltning uden at udspørge dem og vægrede sig ved at forrette Kiørsel og Arbejde til Skolebygningen uagtet Amtmanden selv paalagde dem det og betydede dem at Præsten ikke havde handlet mod Forordningerne. Præsten H. Fog²¹⁾ har i Anledning af samme Sag søgt og opnaaet Forsættelse til Hiørlunde i Sielland og Præsten Holm fra Øster Larskirke er bleven hans Efterfølger, ligesom Hr. Ingerslev dennes. Fordelen for Hr. Holm er en bedre Præstegaard og ikkun een Kirke.

Øster Larskirke sees tydeligen fra Vejen som her gjør en Bugt mod Nord. Fra alle Gaarde vare Indvaanerne komne i møde ved Vejen for at see mig passere og for det meeste stode de i de smaae Lunde ved Vejen halv forstukne blandt Buskene, hvilket tog sig godt ud.

Paa Lyngen ved Stavsdal er opført et Ammunitions-Huus af Kampesteen og næstved bor en Con-

20) Etatsraadinde Marie Kofoed havde skænket sin afdøde Mands Fødesogn Østremarker en Pengesum til en Skoles Bygning; Sognebønderne nægtede at yde Ægter og Arbejde hertil. Højesteret frifandt dem, 116 i Tallet, 1825, 3. Jan., for videre Tiltale, men forpligtede dem til at give Amtets Skolevæsen Erstatning for de forsømte Pligtydelser. — 21) *Chr. Fog* (1763—1833), Præst i Østremarker 1811—23. — *Johan Chr. Holm* (1765—1826), Præst s. St. 1824. — *Peter Laurids Bering Ingerslev* (1791—1875), Præst i Østrelarsker-Gudhjem 1824—34.

stabel der har Opsigt ved samme. Disse Huse ere alle meget vel byggede og saa tørre at selv Krudtet deri vinder i Styrke istedet for at lide af Fugtighed.

Her omtrent mødte Herredsfoged Cancellieraad Pingel²²⁾ med vestre Herreds Bønder til Hest, der gelejdede til Rønne. I dette Herred kiendes en mærkelig Forskiel paa Vejen, den er paa de fleste Strækninger lige afstukken og indgrøftet 12 Alen bred mellem Grøfterne. Iordbunden er iøvrigt Klippet lige til $\frac{1}{2}$ Miil fra Rønne, men den frugtbare Muldjord som bedækker Klipperne bærer god Sæd. Ved Klipperne og den derliggende Gaard²³⁾ som tilhører Porcellainfabriken er Gnejsbiergets Grændse og der findes den leerblandede Kaolin som Fabriken benytter.

Ved Ankomsten til Rønne omtrent Kl. 5 var ved Indgangen til Byen en Æreport af Løvværk med mit Navnetræk i Girlande oprettet og paa begge sider vare Trin anbragte mellem Løvværk, paa hvilke Byens unge Damer havde taget Plads, for at byde mig velkommen med en Sang (No 2). Samme Sang overraktes mig ved tvende Børn blandt flere der strøede Blomster for mig efter at jeg var steget af Vognen og havde hilset paa de der forsamlede civile Embedsmænd. Jeg nærmede mig Portalet og efter at Hurra for mig var udbragt, takkede jeg med faae Ord for den Velkomst man havde beredet mig og yttrede min Glæde over at befinde mig blandt Rønnes gode Indvaanere, for hvilke jeg udbragte et Hurra. Canonerne

22) *Jacob Claudius Pingel* (1784—1835), Kancelliraad, Byfoged i Rønne fra 1820, fremhjalp ivrigt Havne- og Vejvæsen samt Theater. — 23) *Hans Carlsen Lund* fandt 1806 hvidt Ler (Kaolin) i sin Gaards Jorder og solgte den til Den kgl. Porcellænsfabrik, tidligere Snorregaard, nu Porselinsgaard i Knudsker.

gave en Salve, jeg gik til Fods giennem Byen og havde Aarsag at finde mig saare utilfreds med Steenbroen, men sligt oversees og glemes i et Øjeblik hvor man er stemt til Glæde og seer Glæde og Deeltagelse i alles Øjne. Paa Gaden nær Torvet og paa Torvet selv var opstilt vestre Herreds Compagnie, Rønnes tvende Borger Compagnier Infanteriet af samme Herred og Dragon Afdelingen. Alle mødte mig med Hurra Raab som jeg giengieldte.

I Cancellieraad Pingels Gaard paa Torvet, hvor jeg havde mit Qvarter modtog Fruen²⁴⁾ mig med megen Forekommenhed og jeg ved at hun har forsynet min Kok med alle Fornødenheder ja endog sat af sin egen Viin paa Bordet, Gaarden er gandske nyt og smagfuld istandsat og betrukken med smukke Papirer, jeg boer meget godt og har en stor Sal til Dagligstue hvor jeg kan see Folk.

Efter at være omklædt saae jeg Cour først af de Militaire som skulde begive sig tilbage til deres Corpser, siden af de civile Embedsmænd som Amtmanden forestillede. — Da han præsenterede mig tre Advocater undslap det ham at sige at de desværre ej havde meget at bestille hvilket een af dem (Markmann²⁵⁾) som har været constitueret Byfoged i Rønne releverede og bemærkede at det i det heele vel var ret godt, at de havde saa lidet at bestille og søgte

24) Pingel blev 1823 gift med *Janusine Christiane Arboe* (1789—1836), Enke efter Kommandant Kohl paa Christiansø. Hun bragte ham den store Gaard, som indtager hele nordre Side af Store Torv i Rønne og havde store Haveanlæg ud langs St. Torvegade. I den tog Prinsen Kvarter. Dens smukke Tapeter gjengav farverige Optrin af Indianernes Liv. — 25) *Andreas Markmann*, Prokurator i Rønne, senere Byskriver i Nexø.

de sagde han at fortjene Brødet paa anden Maade. Amtmanden sagde som begribeligt var at han mente desværre for dem og jeg releverede det ikke videre. Blandt de Personer der forestiltes bemærkes her: Amtsforvalteren Cammeraad Sehested²⁶⁾ som før har været i Rentekamret og siden Gouvernements Secretair under Comd. Rothe hvilken Amtmanden giver det sieldne Vidnesbyrd at i hans Embedstid (nu i 10 Aar) ingen Klager over ham er indløben hverken fra Landets Beboere eller fra Rentekamret. Han tilstæder ingen Restancer og holder nøjeste Orden med Oppebørselen. Told Inspecteuren Cancellieraad Lohmann,²⁷⁾ en ung men meget før Mand der har været Militair og som i Embedet har været saa heldig at efterfølge sin Fader. Han er en driftig Mand god Iordbruger og bygningskyndig saa at han i dette Fag gaaer Øvrighed og private tilhaande. Saavidt jeg har mærket er han almindelig agtet og virksom i sit Embede. Told Overbetienten under ham er den dierve Caper Capitain C. Wulfsen²⁸⁾ Ridder der er vel liidt der paa Stedet og en rask Mand i ald sin Gierning. Told Cassererens Navn er Krum, en som det synes noget pedantisk Mand, forhen ansat ved Toldvæsenet i Nysted paa Laaland, uidentvivi ordentlig i sin Embedsførelse. Bye og Herredsfoged Cancellieraad Pingel i Rønne var før Officeer i Kongens Regiment, har

26) *Chr. Ludvig Sehestedt* (1777—1848), Amtsforvalter siden 1810. — 27) *Chr. Gotfred Ditlev Lohmann* (1785—1829), Kapt., Toldinspektør siden 1814, ejede Rabækkegaard og Vibegaard i Knudsker, store Naturalie-, Antikvitets- og Møntsamlinger. — 28) *Caspar Henrik Wulfsen* (1781—1836), dristig Kaperkapitajn, Ridder af Db. 1809, Toldbetjent og fra 1829 Toldinspektør i Rønne. — *Chresten Krumm*, født 1783, Toldkasserer i Rønne siden 1820.

nu givet sig Formue til med Cancellieraad Arboes Datter, sal. Commandant Kohls Enke og er fuldkommen vel etableret i sin nuhavende Stilling. Han synes at være en driftig og vel anseet Mand. Byeskriveren er Over Krigs Commissair, Auditeur og Regiments-quarteermester Rask²⁹⁾ en ligeledes driftig Mand der ufortrøden har deeltaget i Kulgravningerne og derved har gavnet Landet meget. Sandflugts Commissair Cancellieraad Iespersen, Amtmandens Broder, en snu Mand, god Iordbruger, driftig og ufortrøden i det ham paalagte Hverv. Rector ved den latinske Skole Bohr der nyder almindelig Agtelse og Tillid og hvis svagelige Helbred alle beklage. Adjuncterne ved Skolen Beyer, Sommer og West alle roeste hver i sit Fag. Cancellieraad Arboe,³⁰⁾ Herredsfoged i Nørre Herred Byfoged i Hasle, Allinge og Sandvig, en duelig og virksom gammel Embedsmand, hvis Blindhed, for hvilken han dog med Held er bleven opereret gjør ham snart invalide. Hans Søn er den duelige Byfoged i Nexøe Auditeur Arboe og hans Datter Frue Pingel, samt Præsten Mahlers Kone (i Hasle) og Enken efter Byfoged Hejberg i Frederiksstad i Norge, som nu er hos Faderen. Canc. Lohmann har ogsaa været gift med en 4' Datter af ham. Der har været

29) *Andreas Fuglsang Rasch* (1766—1831), Regimentskvartermester og Avditor ved Militsen. B. S. VII 89. — *Peder Dam Jespersen* (1772—1835), Sandflugtskommissær siden 1819, tilplantede Kysten mellem Rønne og Hasle. B. S. XI 57. — *Peter Georg Bohr* (1776—1847), Rektor i Rønne 1818—44. B. S. VII 93. — *Johan Nicolai Beyer* (1783—1826), Adjunkt fra 1814, blev 1824 Overlærer. — *Mogens Sommer* (1791—1883), Adjunkt fra 1818. — *Hans Pedersen Westh* (1796—1853), Adjunkt fra 1821. — 30) *Mads Høg Petersen Arboe* (1759—1827), Byfoged i Hasle 1806—26.

rejset flere Klager mod Cancellier. Arboes Embedsførelse men han har altid fralagt sig dem med Ære.

De fleste af disse Embedsmænd bleve tilsagte til Middagstaffelet som anrettedes Kl. 7 efter at det i Byen forsamlede Militaire havde passeret Revuemarsch forbi mit Qvarteer.

Om Aftenen besøgte jeg Commandanten ObL. Hofmann, hvis Huus var som de øvrige Huse i Rønne Bye illumineret og prydet med en transparent Indskrift. Han forestilte mig sin Kone en Datter af Cancellieraad Iespersen,³¹⁾ der er en meget smuk Kone, men desværre af et hectisk Udseende røde Kinder, indfalden Bryst og mager.

Jeg bemærker at denne korte Characteristik over Embedsmændene er tilføjet senere efter nærmere at have gjort Vedkommendes Bekiendtskab.

Torsdagen d. 15' tog jeg efter Bestemmelsen om Morgenens Kl. 9 til Hasle, hvor Mønstring skulde afholdes over nørre Herreds Milize. Rønne Borgere nogle af Herredets Bønder og Dragon Esquorte fulgte til Hest og bleve afløste ved Herreds Grændsen af nogle af Nørre Herreds Bønder. Ved Aabyegaarden stode tvende hvidtklædte bekrandsede Piger ved Broen og disse gik foran den første Vogn paa hvilken kørte Cancellier. Pingel og Capt. Schwartz og strøede Blomster uagtet disse betydede dem deres Fejltagelse, jeg lod holde og takkede dem for deres Opmærksomhed.

Ved Indgangen til Hasle Bye stode Indvaanerne af begge Kiøn ved en løvbehængt Æreport og en Sang blev atter her afsungen (No 3)³²⁾ og Glæden og Lu-

31) *Ane Cathrine Jespersen* (1803—40), gift 1820 med Komm. Hoffmann. — 32) Nævnte Sang havde to Vers; det sidste

belen var almindelig. Jeg tolkede de gode Menne-
sker min Tak og udbragte et Hurra for Hasles Ind-
vaanere. Jeg sagde nogle Ord til de første af Byens
Fruentimmer, den pyntede Bondedragt bemærkede
jeg at være grøn med røde Baand. —

Derfra begav jeg mig lige ud paa Exerceerpladsen
ved Flagstangen vesten for Byen hvor befandtes
nørre Herreds Artillerie-Batterie paa 8 Canoner un-
der Capt. P. Kofod, samme Herreds Infanterie og
Militze, Hasle Borger Afdeling og nørre samt vestre
Herreds Iæger Afdelinger (omtrent 150 Mand). Efter
Revuemarschen lod jeg Artilleriet manœvrere. Fol-
kene saaes at være vel øvede og Capitainen udførte
nogle Bevægelser, især en Opmarsch paa højre
Flanque, med Kyndighed og Orden.

Jeg kunde ikke andet end tilkiendegive ham og
Batteriets Mandskab min fulde Tilfredshed.

Jeg lod Dragonerne ride enkelt forbi, paa Hestene
var efter mit Skiønnende mindre at udsætte end paa
Ridetøj og Ajustement der just ej var berømmeligt.
Samlede udførte denne Cavallerie Afdeling Bevægel-
serne med Orden og temmelig vel sluttede.

Iægerne som Exerceermesteren Lieut. Kofod³⁴)
commanderede vare usædvanlig vel øvede og kunde
træde ind i hvad Compagnie af Linietropperne det
skulde være, de udførte alle Bevægelser med Orden
og Stilhed. De bleve vel commanderede og fortiente

lød: Lad andre mere pragtfuld fejre Din høje Ankomst fjern
og nær; Vor rene Hensigt skal dog sejre; Du vor Velynder
stedse vær! Da raabe vi i vilden Sky: Velkommen Prinds til
Hasle By!!! — 33) *Peder Kofoed* (1774—1842), Major, Ejer af
Smørengsgaard i Vestremarker. — 34) *Hans Madsen Kofoed*
(1792—1868), Major, Ejer af Lovegaard i Aaker.

saaledes tilfulde den Berømmelse jeg tildeelte dem. Efter Revuen lod jeg formere en halv sluttet Quarré og tiltalte Mandskabet saaledes: „Kongen kiender „Bornholmernes Troskab det vil glæde ham at lære „dem at kiende som veløvede Soldater naar Kongen „engang selv og som han haaber snart kan see Dem „her forsamlede — Kongen leve!“ hvilket gientoges trede Gange tre.

Ieg begav mig ind i Hasle Bye og dejeunerede hos Byfogden hvis gamle og svagelige Kone jeg ligeledes hilsede paa. I hans Huus (i Baggaarden) saae jeg den lave Stue i hvilken Kong Christian den femte efter Tradition skal have spist d. 8. Maj 1687 og i hvilken Stue en Rude endnu indtil de sildigere Dage har baaren Kongens og de medfølgende Cavalerers Navne men nu er den desværre forsvunden og ved Uagtsomhed ituslaaet. I Stuen er endnu Glas i smaae Blyruder og gamle Skabe som maaske prydede Værelset, ved hiint det sidste Besøg af nogen Person af det danske Kongehuus.

Ieg besaae Kirken, en Tavle erindrer om Christian den 5' Nærværelse paa Øen og i Hasle. Altertavlen er mærkelig, saavel for sit antike Træsnit Arbejde som for sin gamle Frescomalerie. Den aabnes med to Fløje og er i Træ billedskaaren trede Scener af den hellige Skrift Kongernes Tilbedelse, Korsfæstelsen og hvor Chr. bærer sit Kors, Grunden og Figurerne malede og forgyldte og ligner dette Arbejde meget Graabrødre Altertavlens som nu er i Frue Kirke i Odense fra Kong Christian den andens Tid (15 Aarhundrede). Malerierne paa Fløjene forestille Helgene paa forgyldt Grund og er samme umiskienadeligen af den tyske Skole, men desværre saa

medtagne ved Tid og Fugtighed, at de vanskeligen endnu staae til at redde. Hr. Møller var meget indtaget af disse Levninger fra hiin gamle Kunstperiode, men troede ej heller at der maatte tøves med istandsættelsen hvis man vilde bevare dem for Konsten. De udvendige Figurer ere allerede næsten gandske forsvundne da Gibsen hvorpaa de ere malte er afsprungen de indvendige ere endnu kiendelige og forestiller som sagt Helgene St. Clara (med Huset) St. Lucia (med et Øje) o. s. v.

Traditionen er forskiellig somme siger at denne Altertavle er skienket af en Skipper ifølge et Løfte han havde gjort i Havnsnød; andre siger at den er funden paa et Vrag, dog er det sidste mindre sandsynligt da den saa fuldkommen passer til stedet.

Skolen i Hasle er istandsat og udvidet for de af Etatsraadinde Kofoed skienkede Penge (det halve imod hvad de tre andre Byer erholde) og da den indbyrdes Underviisning netop nu var forberedt til at kunne indføres saa benyttede Præsten Hr. Mahler³⁵⁾ den gode Lejlighed til at indvie den nye Skolestue og prise den indbyrdes Underviisning, som nu skal indføres. Talen han ved den Lejlighed holdt var ikkun maadelig, et Par Psalmer bleve afsungne, den constituerede Provst Bolbroe³⁶⁾ var tilstede, jeg tillod mig siden at gjøre denne opmærksom paa at Præsten var gaaet for vidt i sin Iver for den indbyrdes Underviisning ved at sige at Kongen havde befalet den indført, ogsaa gjorde jeg opmærksom paa hvor vigtigt det var, at Læreren tilfulde kiendte Methoden,

35) *Constantin Barbye Mahler* (1773—1830), Præst i Hasle siden 1820. — 36) *Niels Jacob Bolbroe* (1770—1856), Præst i Klemmedsker fra 1809, Amtsprovst 1822—25.

og sagde jeg offentligen, at jeg ikke omtvivlede at Indbyggerne om føje Tid vilde erkiende denne Læremethodes Fortrinlighed til i kortere Tid og med ulige mindre Umage og Bekostning at lære det samme som ved den ældre Methode udfordredes. Ved siden af Skolen paa samme Byggeplads er endnu en Bygning (et Baghuus) hvor hidindtil er holdt Skole og som man nu tænker at indrette til et Arbejdshuus for Fattige overensstemmende med Fru Kofoeds Legat. Cancellier. Lohmann havde udkastet en Tegning dertil, ved hvilken jeg dog fandt at udsætte at der var for mange Vinduer i Bygningen, endnu var den ej heller aproberet af Amtmanden eller Cancelliet. Det skulde efter Planen indeholde tvende Arbejdsstuer og 4 Kamre for Fattige.

Vi gik ogsaa ned til Havnen ved hvilken ligger et Batterie. Havnen er nu kun $2\frac{1}{2}$ à 3 Fod dyb og følgelig en ringe Værd for Byen eller som Udskepningssted. Den dannes ved tvende paa Grunden udkastede Steenrækker i saadan Form (her findes et Rids af Havnen) men beskyttes som man paastaar især ved de udenfor liggende Grunde der ikkun levne et ringe men sikkert Indløb. Betydelige Arbejder vilde imidlertid udfordres til at fordybe Havnen og Indløbet og til at sikre den ved mere udvidede Bolværker er [i. e.: eller] Steenmoler. Admiral Løvenørn havde i sin Tid (1799) gjort en Plan med Tegning til et saadant Havne Anlæg, jeg saa Kortet men Planen var indført i en Protokol jeg ej fik at see. Flere af Borgerne have stort Mod paa at see dette Arbejde paabegyndt, men de kunne ej paavise hvor Pengene kunne tages fra, da Byen for Tiden er gandske næringsløs saa at sige og den netop af

Mangel paa Havn er gaaet tilbage medens Naboe Byerne Rønne, med en bedre Havn og Vindskibelighed, og Sandtvig og Allinge ved deres Beliggenhed ere tiltagne i Velstand.

Vist nok er det at en god Havn er den første Betingelse for en Søestads Opkomst, men formuende Borgere maae der dog findes som enten ved egne Midler eller Credit skaffe de Summer tilveje der ere fornødne til saadant Arbejdes Udførelse. Derfor er det vist urigtigt naar man i Hasle vil lægge det Byfogden og Havne Commissionen til Last at Havnen ej er i bedre Stand. Jeg troer og har ogsaa yttret det at Hasleboerne skulde søge at erhverve ved Fiskerie og Fiskes tilberedning, ved at afskibe med Qvaser tørre og røge Fisk o. s. v. dertil er deres Havn tilstrækkelig, og til bedre Tider maatte overlades større Havne-Anlæg der kunde staa i Forhold til Stædets tiltagende Velstand og Indvaanernes Driftighed.

Ved Bredden ovenfor Havnen slaar lernsandstenen om i kiendelige Schichtninger.

Fra Hasle kiørte vi over Flyvesandet til de omtrent $\frac{1}{2}$ Miil fra Byen henimod Blykoppe Aaen drevne Kulminer. Der ere to til tre Schachte i Drift og den der forestaaer samme er en Indvaaner fra Hasle ved Navn Grønbek der synes at have en entreprenant Aand og mekanisk Genie (som han dog ej har havt Lejlighed at dyrke).

Kullene stryge i et graat Leerlag, næsten horizontalt mod S. W. og er af liden Mægtighed. Vi saae en Grube som var inddreven fra Dagen i Bakken ikke langt fra Stranden. Kullenes og Leerlagenes Schichtning var øjensynlig og Mægtigheden af Kulfløtsen var her 5 Tommer. Intet Kulværk drives her

dybere end at Vandet giennem en Afløbsrende som de her kalde Skrolle (Stolle) kan søge Havets Overflade; Schachterne ere derfor kun 25 Alen dybe, aldrig under Havets Overflade og der savnes alle mekaniske Hietzemidler saa at Berg og Kul maae vindes op ved Menneskehænder ad samme Schacht. Først nyelig har benævnte Grønbek anbragt en dobbelt Tønde paa sin Haandvinde og et Svinghiul for at formere Hastigheden. Vi toge Prøver af de forskiellige Kul der forekomme os alle at være Brunkul af seeneste Formationer. Der kiørtes over Blykoppeaaen til den ved Sorthat drevne Kulschacht hvor Over Krigs Commiss. Rask med 7 Arbejdere fra Rønne er Participant. Ved Pomper som med en simpel Mekanisme er bragt i Forbindelse med en Vejr-mølle drives Vandet op af Schachten men naar det ej blæser maae arbejdes med Haandskraft og da der kun arbejdes af de 7 Participanter selv og ej om Natten saa er det begribeligt at de ikkun ufuldkomment kunne holde Gruben fri for Vand og udvinde Kullene. Forhen brugtes Hestekraft ved samme Mølle i mangel af Vind, men nu mangler Participanterne som det synes Evne til at holde denne Drift saaledes ved lige. Kulaaren som her bearbejdes har en næsten vertical Retning og stryger i S. V. Kullene var bedre end de andre, men de bedste findes højere oppe bagen for denne Schacht og drives af en Borger i Rønne, navnlig Nestved.

Iaar er siden Febr. Maaned ved Sortehat udvunden omtrent 1000 Tdr. Kul, Nestved har udvunden 1300, ifior udførtes fra Rønne 13000 Tdr. Kul, iaar hidtil 7000 Tdr. Man seer heraf at det ej er forgieves at beflitte sig paa denne Erhvervsgreen, men Aarsagen

hvorfor det kun ufuldkomment betaler sig for flere Interessentere er netop, fordi de mekaniske Hielpemidler mangle til med Lethed og mindre Menneskekraft at holde Gruberne fri for Vand og Kullene til Dagen og stundom lide de nederste Værker ja maae aldeles opgives (saaledes som det ifior har været Tilfældet ved Over Krigs Commissair Raskes) fordi de fyldes med Vandet fra de højere beliggende Gruber. Hvad der mangler er altsaa at Kulvirkningen drives planløst af smaae Interressentskaber, medens den burde drives for en heel Strækning, saasom mellem Rønne og Hasle eller i det mindste til Blykoppeaen, og derfra igien til Hasle af eet større Interressentskab der strax med fornøden Sagkundskab anvendte de mekaniske Hielpemidler som udfordres til Kulværkers og flere Schachters samlede Drift efter de anviisninger som geognostisk Kundskab og Boreforsøg maatte tilraade. Ved nys meddeelte Kongelig Resolution er opmuntret til større Interressentskaber for at drive Kulvirkningen planmæssigere og er aabnet Udsigt til en Debit af 30000 Tdr. aarligen til Handelshuset Suhr & Comp.³⁷⁾ som have tilbudt Forskud til Arbejdets Drift.

Bornholmerne som jeg har opmuntret til at afbenytte denne Kongl. Opfordring indseer Gavnligheden heraf og jeg mistvivler ikke om at see større Interressentskaber at danne sig, især naar Engælænderen Coulharts³⁸⁾ Privilegium som Ørsted i sin Tid anpriste saa meget udløber ubenyttet. Der mangler

37) Handelshuset J. P. Suhr & Comp. i København, ledet siden 1815 af J. Th. Suhr, satte 1823 Penge i den bornh. Kulbrydning, men uden varigt Held. — 38) *David Coulthard*, død 1836, havde, støttet af H. C. Ørsted, 1819 faaet Privilegium for

hidtil en biergkyndig Mand paa Bornholm udrustet med mekaniske Kundskaber og praktisk Duelighed i Biergværksiaget, hvilken kunde gaae et saadant Interressentskab tilhaande. Det kunde gierne forbindes med en Adjunctplads ved Skolen i Rønne naar blot Manden var at finde men det kunde nok lønne sig for Staten at lade et dueligt Subject dannes hertil. Bedre maaskee, at forbinde dette Fag med Forst-væsenet og at lade en tilkommende Førster eller Forstcandidat være et saadant Interressentskabs Raad-giver paa Statens Vegne.

Ved Hiemkiørselen bemærkede jeg adskillig Plantning og Saaning af Elletræer, Birk, Axelbær og endog Kirsebærtræer paa Flyvesandet efter Sandflugts Commissair Cancellieraad Jespersens Foranstaltning. Paa alle lave steder kommer Ellen godt, de øvrige Besaaninger ere kun ringe endnu men ved Cancellieraad Jespersens Omsorg haves nu Fred paa Sandflugten og Veje ere afstukne uden for hvilke Kiørsel, især fra Kulgruberne, ej skal tilstedes.³⁹⁾ Den gode Vej som ved de militaires Bistand er anlagt fra Rønne til Hasle gaaer over Flyvesandet og er grundlagt med Leer som Bindemiddel for Sandet, den er god og kan let vedligeholdes. Sandklitterne paa den østre Side af Vejen ere udjævnede og belagte med Grønsvær Strækninger ere indhegnede med Volde beplantede med Piile og hvor før var Sandflugt er nu Eng eller Ager;

et Aktieselskab til Stenkulsbrydning paa Bh., men 1823 maattet opgive det med Tab for Staten. — 39) Til Minde om Prins Christians Ophold i Sandflugtskoven rejste Peder Jespersen den smukke Sten ved Prinsens Kilde; dens idylliske Indskrift, forfattet af Bohr, udtrykker et skjult Haab om, at Prinsen vilde blive en frisindet Konge, og er gengivet i B. S. XI 94.

men endnu flyver Sandet paa en Strækning mellem Rønne og Baunehøjen ligesom og i Nærheden af Hasle. Paa det førstnævnte Sted saae jeg, efter den sidste stærke Vestenstorm, Sandet at ligge i Dynger fyged ligesom Sneen ved Siden af Vejen og over samme. Der mangler synes mig en stadig Besaaning med Marehalm og andre Sandflugten dæmpende Planter. Naaletræer ere ej heller saaede paa denne Strækning. Flyvesandet ved Tidsvilde i Sielland afgiver, synes mig, Beviis paa hvorledes man kan dæmpe og overvinde denne Landeplage. Dette Sted skulde Cancellieraad Jespersen besøge.

Han havde paa Hiemvejen ladet foranstaltet en Grav i den saakaldte Tillehøje afdækket for lort men den var bedækket med 4 store flade Dækstene som maatte væltes tilside og fandtes dernæst steensat med hugne Steen i en aflang Fiirkant. Ved at udrømme den fandtes tvende flade Endestene at være rejste inde i Graven, og i Rummet mellem Gravens nordre Kant fandtes Menneskebeen, i Graven selv fandtes 4 Menneske Hoveder, og Lemmer som hørte til disse Liig vare uordentligen liggende mellem hinanden. Benene vare saa møre at de ej hang sammen, det ene Hoved blev saaledes med megen Møje taget op og maalt i sine forskjellige Dimensioner af Studiosus Beck og Regimentschirurg Panum⁴⁰⁾ og fandtes ej usædvanligt stort, men faldt dernæst fra hinanden, under Benene i Bunden af Graven fandtes flade rullede Steen (af Havet) at være nedlagte gemeenligen tre ved Siden af hinanden ellers fandtes intet uden en Kobber Daggert forrustet og itubrukken. Denne

40) *Jens Severin Nathanael Panum* (1792—1836), Regimentskirurg i Rønne 1816—28, udgav 1830 *Beskrivelse over Bh.*

Undersøgelse opholdt os til Kl. 8 $\frac{1}{2}$ og maatte endnu udsættes indtil d. 17' om Morgen. Dog er her anført alt hvad funden er i Graven.

Fredagen d. 16' foretoges en Excursion til Egnen sønden for Rønne for at see den Kalk og grønne Sandsteens Formation som langs Kysten kommer for Dagen. Vi kiørte over Rønne Udmark, lyngbevokset, overstrøet med Granitblokke, 1600 Td. Land opgivet til mager Foder for nogle Høveder Udgangsøg og Faar og hvor hentes Gruus og Pottemager Leer i Klitterne eller de faae Banker som findes. Dette er den væsentligste Nytte, men indskrænkes som sagt til enkelte Steder medens det øvrige ligger saa at sige ubenyttet. Man seer iøvrigt hvad Udmarken kan omskaves til, ved at kaste et Øje paa det af Commandanten kiøbte og opdyrkede Stykke.⁴¹⁾ Steenene ere deels sprængte for at benytte i hans anlagte Steenkløverie deels benyttede til Steengierde, Ageren bærer den bedste Rug. Naar en stor Deel saaledes dyrkbart Land udstykkedes, endeel besaaedes med Fyr, efter at de sprængte Steene vare benyttede og bortførte vilde en stor Herlighed vindes for Rønne Bye istedet for at den nu har saa godt som ingen Fordeel af denne store Ejendomsjord. Ligeneden for Udmarken træffer man ved Stampen et yndigt Bækkeløb bevokset med Elletræer der naaer lige ned til Sandbankerne ved Stranden hvor Bækken udflyder. Denne Dal er et Forlystelsessted for Rønne Indvaanere;⁴²⁾ en simpel Mand, en Møller Carlsen har her

41) Kommandanteløkken SØ for Rønne købtes 1819 af Komm. Hoffmann til Tilvirkning af huggen Granit; han var den første til at iværksætte Udførsel heraf og havde indtil 1825 udført Granit til 45000 Rbdlr.s Værdi. — 42) *Hans Carlsen Lund* (1765—1843)

anlagt en Mølle, som driver med samme Hiul en Olieqværn en Oliepresse og en Valkemølle, han har ved dette Anlæg meere fulgt sit naturlige Genie end Mekaniken hvis Regler han ej kiender og han synes med en sielden Udholdenhed at have udført sit Forsæt og overvundet mange Vanskeligheder. Ieg har efter Aftale med ObL. Tscherning isinde at understøtte hans Søn som gaaer ham tilhaande til et kort Ophold ved Frederiksværk for at han kan lære nogen Mekanik og gøre sig end dueligere som Møllebygger.

I Bækkens Løb og hvor den er udgravet findes en graae kalkholdig Sandsteen med enkelte Forsteininger og nede ved Bækkens Udløb paa søndre Side fremstaaer jernholdig Sandsteen. Ved at følge Kysten sydostlig findes ikke langt fra Hængedynds Skandse den grønne Sandsteen fremstaaende og i samme Forsteininger, længere hen hinside Horsemyre Odde mod Arnager Kalkstenen og videre hen mod Homans Halde atter grøn Sandsteen førend Skiferleeren kommer til syne i hvilken især findes Anviisning til Kul ja omsider giennemtrænges den af Kul og antager en sort Farve, ved Horsemyre Odde endeligen findes mellem Leeren en Kulfløts som benyttes til at udgraves fra Brinken mod Stranden af, men Arbejdet er hidtil ubetydeligt og Kullene øjensynlig Lignit; paa hele Kysten opkastes formentligen fra Banken i Havet Lignitstykker, hvis Træligatur endnu er kiendelig.

Kalken ved Arnager er mærkelig idet den saa

fra Snorregaard købte 1806 Stampen SØ for Rønne og byggede her 1818 Mel-, Gryn-, Olie- og Valkemøller. Hans Søn *Carl Hansen Lund*, født 1801, ejede Stampen efter Faderen.

gandske afviger fra Kridtformationen paa Møen eller Stevens, den findes i Lag og flade Schichtninger. Forsteningerne i begge bør sammenlignes, Plante Aftryk forekom os kiendelige i samme.

Endeligen efter den foromtalte Anviisning til Kul og Kulfløts kommer den jernholdige Sandsteen tilsyne i bølgeformige Lag over den skifrige graae og tildeels hvide Leer og ved Homanns Halde vinder hiin Sandsteen saadan mægtighed og bliver den saa jernholdig at man kan antage den for lernsteen der med Qvarsstykker danner en mægtig Brechie og tydeligen viser os sin Strygning mod [forskellige Kompasstreger]. Denne Pynt hvorimod Bølgerne bryde er tillige meget malerisk.

Vi gik op ved Homannshalde Bæk og kiørte forbi [Bakke]gaarden hvor atter Leeren i bølgeformige Lag staaer til Dagen i en Bakke. Den bruges til vindtørre Bygningssteen.

Paa Hiemvejen saae vi endnu et Arbejde paa Kul ved Galgelykken uden for Rønne, netop i samme Leerlag som norden for Rønne og ved Kirkegaarden saaes den aabne Ovn eller Rist hvor Cement eller Kalkstenene fra Limensgade brændes af en Rønne Borger Pottemager Schov som er den eneste der for Tiden benytter dette Product til Udførsel. Bestillinger er skeete efter indsendt Prøve til Tre Croners Batterie, men Leverancen svarede ej til Prøven og denne Afsætning standsede til Skade for Bornholm, der ogsaa heri ejer en Rigdoms Kilde naar den benyttedes.

I Arnager spiste vi en ret frisk fangede Torsk og var dette den første Saltvandsfisk som jeg smagte paa Bornholm saa uroligt havde Vejret været, siden min Ankomst.

Løverdagen d. 17' foretoges den interressante Tour til Hammershuus. Vi kiørte tidligen om Morgenen fra Rønne ad Vejen til Hasle (den sidste Udgravning paa Tillehøjen saaes undervejs) kiørte giennem Ud-kanten af denne Bye ad Ruths Kirke til. Jeg gik op ad Bakken hvorpaa denne Kirke er beliggende og besaae Kirken, som aldeles ikke har noget mærkeligt uden netop sin høje og skønne Beliggenhed. Som det højeste Punkt paa Bornholms vestkyst er den et Sømærke, som sees indtil 7 Mile ude i Søen og ind mod Landet begrændses dens Horizont kun af Rytterknægten og af de vesten for Svanike liggende Højder. Ruths Kirke er Annex til Hasle og Præstegaarden bortsolgt.

I Mosen ved Kæregaarden undersøgte Dr. Forchhammer Tørven og fandt Ferskvands Conchylier i samme.

Den nye Vej som vi fulgte er lagt forbi Ols Kirke. Ved samme var endeel af Meenigheden forsamlet som tydeligen yttrede sin Misfornøjelse over at Præsten Hr. Slotzheim⁴³⁾ ej vilde holde Gudstieneste i Kirken, fordi en Yder Pille er nedfalden og Hvelvingen findes [af] skrøbelig Tilstand, og til Beviis paa, at det var en Egensindighed af Præsten anførte de at han stundom afholdt Tienesten i samme men strax aflyste at den næste Søndag igien skulde holdes i Allinge. Jeg svarede dem at Præsten heri fulgte en ham meddeelt Cancellietilladelse og at Kirkens skrøbelige Forfatning vilde blive efterseet af en bygningskyndig Mand fra Kiøbenhavn som med det første vilde ankomme, hvornæst en Bestemmelse

43) *Johan Ehrenreich Harder Slotzheim* (1779—1834), Præst i Olsker 1819—26.

skulde tages om Kirkens Istandsættelse og naar denne var foretaget vilde Gudstienesten upaatvivleligen igien begynde. Siden har jeg erkyndiget mig om Sammenhængen og finder at Præsten ved en overdreven Frygt, førend nogen af Meenigheden yttrede den, har foranlediget at Cancelliet tillod Gudstienesten at ophøre i denne Kirke og at afholdes i Allinge, men den ham tillagte egenraadige Fremgangsmaade stundom at holde Gudstieneste der og igien at tillyse den i Allinge er skeet efter den constit. Amtsprovsts Opfordring for de gamle og svage Personers Skyld der ej kunde søge Kirken og Herrens Bord i Allinge. Imidlertid er det skeet at dette giver Anledning til Misforstaaelse mellem Præsten og Meenigheden og med Grund bebrejdes den svage Mand en utidig Frygtagtighed, thi naar Amtmand og Biskoppen selv har turdet gaae ind i Kirken ja og paa Hvelvingerne saa holdt Præsten sig langt borte og maaskee af samme Grund og for at undgaae Meenighedens Klager havde han nyeligen begivet sig til Allinge førend min Ankomst til Kirken. Det var Meenigheden meget kiert at jeg gik ind i Kirken, jeg saa indvendig paa den underste Hvelving, kun en liden Revne, men den udenfor nedfaldne Pille (opført af Kampesteen med Leer) maae vist nok rejses for at styrke Muren og Hvelvingerne.

(Ieg blev behageligen overrasket ved om Aftenen at erfare at den forventede bygningskyndige Mand Conducteur Blem just var ankommen fra Kiøbenhavn til Rønne).

Ved Kirken havde jeg Lejlighed at yttre for Capitain Lind⁴⁴⁾ der ejer en Bondegård tæt ved Kirken

44) *Mogens Andersen Lind* (1768—1836), Ejer af Lindse-

hvor vel udført jeg fandt Vejarbejdet mellem Ruths og Ols Kirke som han havde forestaaet.

Saasnart man er denne Kirke forbi vender Vejen sig mod Stranden og snart seer man Allinge, en liden Bye ved Havet. Indvaaanerne af denne og af Sandvig, hvilke tilsammen danne et Sogn og een Jurisdiction, havde forsamlet sig ved en Æreport uden for Byen og afsang der en Sang forfattet af Pastor Slotzheim, som befandt sig der for at lykønske mig til min Ankomst. I denne Sang nævnes min Kone, hvilket var mig dobbelt rørende og tog jeg Anledning deraf til at yttre at hun vilde føle sig ligesaa lykkelig som jeg ved engang at modtages ligesaa hierteligen af Bornholmerne; og giengieldte jeg Mængdens Fryderaab ved et Hurra for Allinge og Sandvigs Indvaanere. — Jeg traad af i Skipper [N. N.s] Huus hvor Politimesteren i Allinge og Sandvig Herredsskriver Jacobsen⁴⁵⁾ havde anrettet et Dejeuner. Efter samme begave vi os i Kirken hvor Præsten Slotzheim havde indrettet en Prøve med den indførte indbyrdes Underviisning der imidlertid faldt temmelig maadelig ud, men Læreren har været i Kiøbenhavn saa at han kiender Methoden og Allinge Skole har saaledes tient som Normalskole for Bornholm. — Denne Fortieneste og den indbyrdes Underviisnings Fortrinlighed overhovedet udmalede denne vist nok lærde, men svage Mand i en Tale som var særdeles langtrukken og kiedsommelig i hvorvel der forekom pudserlige Steder i samme. Han sagde at heele Livet var en indbyrdes Underviisning og at det derfor var rigtigst at begynde den fra den

gaard i Olsker siden 1798, Sandemand, Kpt. B. S. XI 69. —
45) *Johannes Jacobi Jacobsen.*

tidligste Ungdom, at der var en Innoculation ja en Vaccination for Aanden kort sagt han skadede den meere end han gavnede den ved sin Roes. Hvad der fortrød mig meest var at han ved denne Skolefest i Kirken lod afsynge før og efter Talen nogle Vers digtede til min Ære, efter en Psalme Melodi; jeg søgte derfor at bringe det rette Forhold tilveje ved efter fuldendt Forretning at sige til Præsten: Hr. Pastor siden vi befinder os i Guds Huus saa ønskede jeg gierne at synge en Psalme med Meenigheden een af alle bekiendt: Alleneste Gud i Himmelen. Meenigheden stemte i og sang godt og med megen Andagt — jeg formoder at Præsten og hans Ordensbrødre forstode min Meening.

Aarsagen hvorfor Skolens Ungdom var samlet i Kirken var fordi Skolestuen er for liden; dog er man betænkt at bygge et nyt Skolehuus for Allinge og Sandvig Meenigheder men dette har atter givet Anledning til Misfornøjelse mellem Sandvigs og Allinge Indvaanere og hiine indgave en formelig Besværing ved een af Formændene navnlig Grønbek at de ej kunde vente en egen Skolelærer ansat for Sandvig men skulde sende deres Børn til Allinge, hvilket var en lang og besværlig Vej for Børnene om Vinteren, idetmindste troede de det billigt naar de skulde bidrage til at lønne Skolelæreren i Allinge at Skolen byggedes mellem begge Byer. Jeg svarede dem at naar de attraaede en egen Skolelærer maatte de ogsaa anwise Midlerne til at holde ham, kun under den Forudsætning vilde Regieringen kunde tage behørig Hensyn paa deres Andragende, jeg skulde imidlertid gjøre mig bekiendt med Sagen.

Amtmanden har seenere givet mig sin og Amts-

provstens Erklæring i denne Sag og finder jeg foreslaaet at bygge Skolen i den nordlige Udkant af Allinge, og den eneste gyldige Grund at være at den mindre Meenighed maae rette sig efter den større, men Argumentet mod at bygge Skolen midt imellem Byerne at Allingeboernes Børn om Vinteren vilde blive forhindret ad den aabne Vej langs Stranden at søge Skolen gielder vel ligesaameget for Sandvigboernes Børn naar Skolen endog ligger i Udkanten af Allinge, og Argumentet at disse Børn i Uføre vil finde Tilhold og Lye hos Bekiendtere i Allinge er kun svagt. Bedre unægteligen at hver havde sin Skole, allerhelst da Tinghuset i Sandvig til daglig Brug kunde dertil benyttes, og hertil skulde efter Præstens Meening aabnes Udsigt naar den gamle Degn i Ols Kirke Sogn⁴⁶⁾ ved Døden afgaaer og Sandvigboerne da vilde bidrage deres, men den const. Provst Bolbroe vilde intet vide deraf, da disse Indtægter skulde benyttes til Kirkesanger Embedet i Ols Sogn. Enden bliver formodentligen at Sandvig Børne maae bidrage til Allinge Skole men at de ej sende deres Børn i samme og at man følgelig for Ungdommens Skyld kommer til at lempe sig og tilstaae dem nogle Ugers Skoleunderviisning om Vinteren i deres egen Bye. Mig synes det var bedre at tilstaae dem en Skolelærer naar de selv bidrog til hans Underholdning.

Havn er ikke i Allinge men Stedets smaae Fartøjer løbe ind mellem Steenene og bierge sig der. De gode Indvaanere havde ved min Ankomst til Øen lagt en nye Broe med Gelænder op mod Klippen ved den sædvanlige Landingsplads i det Haab eller

46) *Anthoni Chr. Schor* (1749—1842).

den Formodning at jeg vilde søge at komme der i Land. Jeg takkede dem meget for denne Opmærksomhed. Stedets Politimester Byeskriver Jacobsen var ømfindtlig over at den gamle Cancellieraad Arboe Herredsfoged og Dommer paa Stedet fungerede idag der paa Stedet da han dog havde haft Ulejligheden og nu ogsaa ønskede at høste Æren af alle trufne Indretninger. Da der i hans Bestalling staaer at han skal boe i Allinge og fungere som Politimester i Cancell. Arboes Fraværelse saa havde denne upaatvivlelige Ret, men jeg trøstede Jacobsen ved at takke ham for hans Opmærksomhed og ved at tage hans Kone til Bords ved siden af mig. Hun klagede stakkels Kone over hendes slette Bopæl der paa Stedet, idet de maae leje sig ind i et maadeligt Qvarteer, deres Omstændigheder ere nok ringe.

Udenfor Allinge var en Artillerie Division 4 Canoner under Lieutn. Dam⁴⁷⁾ opmarscherede tilligemed Allinge og Sandvig Borger Compagnier. Artilleriet udførte nogle Bevægelser med Raskhed og Orden, Borger Compagniet, som bestaaer af raske Søefolk gamle og unge exercerede og marscherede upaaklageligen under Anførsel af samme Artillerielieutenant Dam, som Commandanten har afgivet til at commandere denne Afdeling, der indtil ifior af mangel paa en bequem Anfører var uøvet; imidlertid da Lieutenanten var beskieftiget med Batterietienesten traad en gammel Spitzborger frem i brun Kiole og Kaarde i Haanden og commanderede nogle Greb ret fermt og uforfærdet. Jeg formoder Commandanten finder snart een af Byens egne Borgere til at anføre dem.

47) *Christian Dam* (1775—1858), Kpt.

Ieg sagde dem at jeg paaskiønnede den Flid enhver især havde anvendt for at vaabenøve sig og lod Kongen leve højt ved hans troe Bornholmeres lubellyd.

Det tog sig meget smukt ud at see Menneskevrømmelen paa de lave Fielde der begrændse Exerceerpladsen og Munterhed og lubel i enhvers Aasyn. Mange løbe med til Sandvig som imindre end $\frac{1}{4}$ Time naaedes.

Der steeg vi blot af for at see Tinghuset bygget efter samme Plan som de andre Tinghuse i Byerne nemlig eet Værelse med Skranker til Rettens Pleje og et Par Arrester. Der sad en Dreng under Lav-alder arresteret for 2' Gang begaaet Tyverie. Uden om Tinghuset er et Batterie til Forsvar for Landingspladsen. Derfra oversaaes denne og Sandflugten som fra Hammeren strækker sig mod denne Bye og paa Batteriets Dosering mod Kysten var Spor nok af den utæmmede Sandflugt. Landingspladsen ved Sandvig er mellem Steen men Bredden selv dyb Sand saa at Fartøjerne uden Fare kan landløbe. Havn er her neppe at tænke paa da den vilde blive tilsadt af Sand og det er grundt nær ved Land. Det var imidlertid her hvor Christian 5' landede 1687 og Peter den store⁴⁸⁾ skal ogsaa have opholdt sig der et Par Dage da hans Flode laae uden for Bornholm.

Hele Vigen mod Hammeren er saaledes bedækket med dyb Sand som har udbredt sig over heele Granit Klippen paa det yderste Forbjerg af Hammeren hvor Flagstangen med Vagthuus er anbragt. Efter Sand-

48) Peter den Store overnattede 21de til 23de Avg. 1716 i Sandvig, mens hans Flaade laa opankret paa Allinge Rhed. B. S. IV 178.

flugt Commissair Iespersens Udsagn skal Sandet flyve efter Vindens Beskaffenhed snart fra Vigen vestlig over Hammeren og snart østlig fra den modsatte Kyst mod Vigen men Fare skal der ikke være for Byen, kun at Indvaanerne maae holde Strækningen nærmest Byen, Udmarken kaldet, i fred for Creaturer og Tørveskiering hvilket de unødigen vil finde sig i. I øvrigt finder jeg ikke at der er foretaget noget egentligt Arbejde, nogen Plantning eller Besaaning med Marehalm mod Sandflugten, hvilket jeg ogsaa bemærkede for den vedkommende Embedsmand.

Vejen gaaer fra Sandvig langs den østlige Bredde af Hammersøe mod den Slotsvanggaarden tilhørende Skov hvor vi holdt for at bestige Fyret til Fods gennem den paa sydlige Side af Bierget opløbende Dal. De bratte Fielde som vædes af Hammersøe og paa hvilke Fyret er bygget paa en Højde af [272] Fod over Havets Overflade danne et malerisk Landskab. Der har engang været Tanke til at benytte den dybe Hammer Søe til Havn ved at udgrave Sandvigen og [bygge] Moler med en Canal forsynet med Sluser; en Commandeur Commandant paa Øen [s: Christiansø] Stibolt⁴⁹⁾ har nivelleret Terrainet i denne Hensigt og Major Salchow har udført samme Arbejde mens han var paa Bornholm 1809, men man vil begge Gange have funden at Bekostningen med Sluser o. s. v. ej kunde lønnes ved Arbejdets Vigtighed eller Gavnlighed. I Søen selv skal være Dybde til Orlogsskibe men hvorledes bringe dem gennem Canalerne?

49) *Caspar Henrik Stibolt* (1692—1779), Kommandant paa Christiansø. — *Johan Adam Ulrik v. Salchow* (1774—1859), Ritmester, i Tjeneste under Guvernementet paa Bh. 1811—14 har skrevet en udførlig militær Topografi af Bh.

og hvorledes forhindre Tilsætningen med Sand ved Sandvig? Nu har Commandanten paa Bornholm, som fordem Commandant[erne] paa Hammershuus, Fiske-
riehierlighed i Søen men ingen stor Fordeel deraf.

Vi gik op til Fyret, som sagt, giennem Dalen syd-
lig for samme der har god Græsgang midt imellem
Klippevæggene. Granitten danner store maleriske
Masser og schichter sig i store Flader, har ogsaa i
almindelighed sydvestlig Fald. Enkelte store Steene
eller Klippestykker ligge som løse paa den øverste
Tinde. Fyret er bygget paa den højeste Flade af
Fieldet og er nu et Blusfyr med Glaskasse om og
lernrøghul for oven, man kan efter Vindens Beskaf-
fenhed aabne Trækrør neden under Kulristen ja endog
drive Ilden ved en Blæsebælg. Den Dag vi vare der
brændte kun bornholmske Steenkul saaledes som
Comd. Kapt. Henne⁵⁰⁾ i Sommer havde prøvet dem
og da det blæste friskt var Luen baade høj og ved-
holdende uden Røg. Mig syntes det kunde ikke
ønskes bedre og jeg glædede mig over at man ej,
uden Grund, havde fordømt dette Landets Product.

Comd. Hennes Rapport har troer jeg gaaet ud
paa at naar Kullene sorteredes og bevaredes for Fug-
tighed kunde de bruges ligesaa godt som de skotske
til bedækkede Blusfyr, dog skulde Fyr Inspecturen
have et Parti skotske Kul i Forraad for i stille Vejr
at tænde Fyret des lettere.

Fyrhuset er nok omtrent 20 Alen højt og Opgan-
gen uden fra ogsaa denne var prydet med Løvværk
og Krands. Jeg gik ned til Fyroppasserens Huus,
et Bondehuus bygget mellem Klipperne hvori tre

50) *Claus Hartvig Henne* (1776—1829), Kmdkpt., Havne-
og Fyrinspektør for Danmark siden 1815.

Familier boe og hver er forsynet med en Plet Have i hvilken tilbragt Iord bærer Blomster Køkkensager ja selv smaae Buske. Een af Fyr Oppasserne har været der siden Fyret blev tændt, een anden er Smed og arbejder godt med sine Hænder, de synes lykkelige ved den Bestilling tilligemed deres Familier. Tæt ved den eenes Have fandt Dr. Forchhammer en Grønsteensgang i Graniten som han forfulgte vesten efter.

Vi gik ned igien over Sene-Molen til Vognene og kørte til Hammershuus. Undervejs kom de store Ruiner malerisk tilsyne.

Vi gik over Dæmningen, hvor før Broen over Dammene, den eeneste Indgang til Fæstningen, befandt sig. Samme er paa nordre Side,⁵¹⁾ og fra dette Sted hvor Murene af den yderste Port er, strækker sig Levninger af Muur til venstre brat opad Klippens Tinde til for at dække den østlige Kant mod Dalen ligesom til højre langs med den vestlige Udkant mod Dammene. Bag denne Muur med Muur paa begge Sider har Vejen ind i Fæstningen løbet og vundet sig med en Vinding til venstre op ad Klippen ind til den egentlige Fæstning og Ringmuren som fulgte Vejen til højre har været fortsat lige op til Fæstningens Hovedmuur paa den sydlige Klippetinde. Mindre Værker, Udenværker maaskee med Iordvolde alleene har sluttet Værkerne fra Dammene mod Stranden hvor utilgiengelige Fielde dækkede mod hvert Angreb. Af disse Udenværker sees ikkun ringe Spor i Forhøjninger i Iordsmonnet, men Ringmurens Strækning sees tydeligen saavel som dens Bygningsmaade af Kampesteen forbunden med Cement Kalk

51) I Beskr. af Hammershus er brugt Nord, hvor vi ville sige Øst, — og saa fr.

og fyldt med Muursteens Brokker. Selv paa den østlige Side mod Dalen sees Levninger af en fremragende Muur, der har tient til ydermeere Sikkerhed fra denne Side. Hoved Muren staaer endnu til en betydelig Højde. Porten er nedfalden men Murens Tykkelse sees. Den højeste Muur staaer mod den nordlige Side og er af Muursteen, har ogsaa været Magasin som det synes, en Hvelving i det nordvestlige Hiørne siges at have været Vagtstue ved Porten. I Forbindelse med denne høje Muur er et Taarn med Gavl paa Hovedfæstningens nordøstlige Side i hvilket synes at have været en Kielder maaskee et Fængsel og derfra fortsættes Levningerne af Hovedmuren rundt om mod den østlige og sydlige Side hvor den slutter med tre runde Taarne. Levningerne af Bygningerne der inde paa Fæstningsgaarden dannede Taarne. Kirke, Vaaningshuse svare nøje til Grundtegningen hos Thura kun at flere af de Mure som dengang stode nu ere nedfaldne, men endnu staaer det store fiirkantede Taarn og Yder Murene af alle Bygningerne. Vandstedet i den nordvestlige Kant af Gaarden inden for Muren er næsten udtørret; nordlig for det fiirkantede Taarn paa Gaarden er udhugget i den flade Klippe en Soelskive i Form af Compas som endnu tydeligen sees, og tæt ved er i Klippen en Sprække hvor næsten altid staaer Vand men det maa være indfiltret, thi Kilde paa denne Højde kan ej forventes. Cementstenens Fasthed i disse Mure maae beundres, Muurstenene bryde snarere end Bindemidlet, den er fra Limensgade og Teglstene ere brændte ikke langt fra Slottet paa Slotsvanggaardens Grund.

Paa den sydøstlige Kant af Befæstningen hvor

Udgang har været giennem Taarnene sees tydeligen Levninger af en bedækket Gang der har ført ned mod Stranden og Dalen som omgierder Klippen paa den østlige Side har været sluttet mod Havet med en Dæmning som endnu kaldes Mølle Dæmningen hvorved Vandet har været stemmet til en vis Højde i Dalen for at drive en Mølle, der vist har tient til Fæstningens Fornødenhed og med hvilken der har været Forbindelse giennem hiin bedækkede Gang. Sydlig for Fæstningen mod Stranden skal have staaet en Galge indrettet som Vippegalge til at hænge Forbryderne ud over Havet.

Hammershuus har unægteligen ved sin Beliggenhed og Befæstning været een af de stærkeste Biergfæstninger og for Øens Forsvar et vigtigt Punkt der nu mangler. Det fortælles som Anledning til at det blev forladt 1743 at Vicekommandanten som boede der indtil den Tid havde en Kierligheds Forstaaelse i Rønne og ønskede hellere at boe der end i det skumle afliggende Hammershuus, det indmeldtes derfor at Fæstningen var saa forfalden at den ej uden store Bekostninger kunde istandsættes, at Pillerne hvorpaa Broen hvilede vare revnede osv., kort Anledning blev derved givet til at Fæstningen forlodes og dens Nedbrydning fandt Sted efterhaanden, først benyttedes Materialier til Vagthuses Opførelse paa flere Steder i Landet (Hovedvagten i Rønne paavises som bygt af Hammershuus Steen) siden lod Commandanterne nedbryde for egen Regning og Materialier sælge; Uberettigede toge deres Deel, kort i de senere Aartier bliver nedbrudt og bortført paa en utiladelig Maade, indtil for faae Aar siden, ved Commissionen for Oldsagers Foranstaltning og Comman-

dantens Beredvillighed til at opgive en ringe Fordeel han kunde have af Materialiernes Salg, der er lyst Fred over de Levninger der endnu findes.

Endnu lever en gammel Mand tæt ved Fæstningen hvis Kones Mormoder var een af de sidste Vice Commandanters Cronbergs⁵²⁾ Datter og han paaviste efter Traditionen hvortil enhver af Bygningerne havde været anvendt, hvor Cronberg havde boet nemlig i Bygningen paa Søndre Side uden for Hovedbygningen og han ja flere havde endnu seet Bielkelag i det store Taarn hvor Corfitz Ulfeld og Gemalinde skal have sadt fængslede og hvorfra han som bekiendt stræbte at undflye. Indtil for faae Aar siden levede endnu en gammel Kone i Sandvig som var fød paa Slottet, men efterhaanden tabes alle Erindringer ja indtil Traditionerne om hvorledes det før saae ud mellem disse Mure.

Ieg gik rundt om Slotsmuren paa den søndre og østre Side og giennem Dalen op mod Slotsvangsgaarden den forrige Ladegaard for Slotsherren som siden flere Slægter allerede har været i en Kofoeds Familie der besidder det hos Thura citerede Adelspatent fra Biskop Birger af Lund (hvilket dog tilligemed flere Adelsbreve af denne Slags ere erklæret uden Virkning under det danske Herredømme af Konge Frederik 2' Aar [1565]). Nærværende Ejer Paul Kofoed⁵³⁾ er een af de hæderligste og driftigste Bønder paa Bornholm, og en Broder til afd. Brygger Kofoed i Kiøbenhavn, hvis efterladte Enke formedelst sin Godgørenhed mod Bornholm er udnævnt til Etats-

52) *Johan Cronenberg*, Vicekommandant 1738—50. —

53) *Jørgen* (ikke Povl) *Pedersen Kofoed* (1759—1832) Ejer af Slotsvangegaard.

raadinde. Han har uagtet han kunde vente Bistand af sin Broder, som var meget riig, aldrig villet forandre sin Stand eller Levemaade, ja da der engang opstod nogen Tvistighed mellem Brødrene gjorde P. Kofoed Udveje til de Penge han skyldte sin Broder og har siden aldrig villet modtage nogen af ham. Hans Børn har imidlertid Broderen og dennes Enke hiulpen frem, men de forandre ikke deres Stand, gaae bondeklædte og en Datter er gift med en Bonde i Olskirke Sogn. Sønnen er gift uden Faderens Villie og de sees ej for Tiden. Faderen modtog Gaarden med Gield men har ved egen Stræbsomhed arbejdet sig frem saa at han nu har Penge paa Rente. Det har været een af de driftigste Bønder der selv har taget fat ved Arbejdet og holdt sit Landbrug i bedste Orden. Nu siger han selv at være svag især i Benene og ej at kunne holde ud at arbejde som før, „nu maae jeg give mine Folk gode Ord og Brændeviin for at arbejde og endda skeer det ej“ sagde han. Idag anstrængede han sig imidlertid og [med] en stor Stok i Haanden gik han med mig alleene ud i sin Skov og glædede sig ved som han sagde den sieldne Lykke at kunne vise mig denne saa vel holdte Skov. Den ligger mellem Gaardens Marker og Allinge og strækker sig vestlig hen mod Slotsvanggaarden, bestaaer af ranke Eegetræer og har tæt Underskov af Ypern og Tiørn, den er egentligen ikke fredet men Ejeren har vogtet at Creaturer ej gjorde den Skade i Opvæksten og nu hytter den sig selv. Siden 40 Aar har P. Kofoed havt samme Om-sorg for sin Skov og nu har han megen Glæde af samme. Kofoed sagde at han holdt sin sal. Faders Ord i Ære: „Det gjør ingen riig at hugge sin Skov

ned“ og derfor skaanede han Træerne meere end mangan anden.

Ieg mindes ogsaa at han i sin frimodige Tale nævnede hvorlunde det militaire Væsen paa Bornholm gjorde mangan Bonde til en Prakker idet som han sagde for Ordsproget Skyld: Soldaten kryber ind og Bonden gaaer ud, thi desværre mangan Officeer glemmer eller ringeagter at være Bonde og naar først den usle Gage skal være en Fordeel eller Støttepunkt for Landmanden da seer det maadeligt ud med denne. Tilbagekommen til Gaarden drak jeg den hæderlige Bonde til af det sølvforgyldte Pocal, som endnu opbevares i hans Familie og som er skienket lens Kofoed⁵⁴) da han var i Kiøbenhavn med Deputationen der hidsendtes for at hylde Frederik 3^{die}. Bægeret var ej stort og skal efter Sigende have været Dronningens. Han gjorde Beskeed og giengieldte Skaalen fyldte Bægeret atter med den bedste Viin han besad og drak Kongens Skaal, som vi alle istemte. Ieg blev der paa Gaarden til efter Solens Nedgang og kiørte hiem over Sandvig og Allinge samme Vej som vi vare komne. I Allinge traad jeg et Øjeblik af i en Borger Hiorts Huus, hvilket denne Mand selv har bygget, efter egen Tegning og saa at sige med egne Hænder. Han snedkerer ogsaa sine Møbler og af Landhuusholdnings Selskabet har han faaet Præmie for en selv forfærdiget Tærskemaskine og Extirpator.

54) Kpt. Jens Pedersen Kofoed gik aldrig i Deputation til Kjøbenhavn. Kongen skænkede 1659 det omtalte Bæger til Landstingskriver Peder Larsen Barfod, da denne overbragte ham Bornholmernes Troskabsbreve; det er nu i Nationalmusæet. Oprinet paa Slotsvangegaard er skildret af Panum i hans Beskr. af Bh., S. 56.

Han er af de faae driftige Folk der besidder mekanisk Genie og Arbejdsdygtighed foreenet og som saaledes selv kunne udrette meer end andre og det var mig kiert at kunne vise ham den fortiente Opmærksomhed. Vi kom først hiem ved Midnat efter en vel anvendt interressant Dag.

Søndag d. 18. besøgte jeg Gudstienesten i Rønne Kirke, Hr. Balle⁵⁵⁾ Sognepræst iil Aakirkebye prædikede i Amtsprovst Iensens Sted. Hans Foredrag gialdt Guds Velgierninger aabenbarede i Naturen og var blomstrende og veltalende. Det bemærkedes at han selv i Bønnen aldeles ikke tog Hensyn paa min Nærværelse men man antog i almindelighed at Forlegenhed for at finde de passende Udtryk ved en saa usædvanlig Lejlighed havde bunden hans Tunge. Kirkesangen lededes ved Accompagnementet af blæsende Instrumenter, thi endnu savnes et brugbart Orgel i den ellers smukke Kirke.

Efter Gudstienesten gik jeg ned til Havnen som jeg fandt fuld af Skibe og øjensynligen for liden for denne Byes tiltagende Handel. Det er Hensigten at udvide den noget ved at trække Bolværket som nu staaer i en indgaaende ret Vinkel frem i Forbindelse med den ydre Mole og sydlige Bolværk. Jeg tilraadede Cancellieraad Pingel at trække denne ydre Bolværkslinie saa langt ud mod den sydvestlige Pynt af Lossepladsen som muelig efter Grundens Beskaffenhed og da at udvide og opmudre Havnen inden for dette Bolværk.

Comd. Capt. Henne har nok raadet det samme

55) *Peder Thomsen Balle* (1755—1846), Præst i Aaker fra 1790. — *Johan Jensen* (1756—1824), Præst i Rønne og Amtsprovst fra 1808.

og foreslaaet Rønneboerne strax at giøre dette Arbejde varigt ved at danne en Steenmole mellem nedrammet Pæleværk og udvendig med en flad afløbende letté af store Steen (saaledes som arbejdet er udført ved Rudkiøbing); men det kommer nu kun an paa at de forstaae Arbejdet og have Evne dertil. Stene vil ej fattes, Strandbredden og selv Udmarken have dem i Forraad. Jeg har ladet mig give et Kort over Rønne Havn af Told Inspecteur Lohmann og sees af samme hvilken ypperlig Rhed de tvende Grunde som løbe ud for Havnen afgive og at der til paa en Afstand af en 100 Skridt fra Havnen er 24 Fod Vand ja ved det yderste Broehoved selv 12 Fod Vand, en Beliggenhed der med de dertil fornødne Summer kunde benyttes til at danne een af de fortrinligste Havne i Østersøen.

Ved Havnen besaae jeg et borgerligt Vagthuus og et Ammunitionshuus som nu tiener til at opbevare den af Colhart til Regieringen pantsatte Dampmaskine, der var overladt ham til Anvendelse ved Kulværks Anlægget, som af ham var projecteret. Oberste Tscherning har siden efterseet den og fandt den mangelfuldt og i maadelig Forfatning.

Jeg besøgte en gammel Enke Mad. Rask,⁵⁶⁾ boende ved Havnen, for at bevidne hende min Opmærksomhed ved Hendes Opofrelse for det Offentlige, idet Hun har bekostet at Kirken er bleven indvendig malet og oppudset. Denne ædle Daad er ogsaa anmærket paa en Tavle i Kirken.

Derfra begav jeg mig til Latinskolen hvor Rector

56) *Elisabet Christiane Augusta Rasch* (1754—1836), Enke efter Købmand Chr. Leegaard R. (1742—1822), boede i en senere nedrevne Gaard paa den nordøstre Del af Rønne Havneplads.

Bohr havde foranstaltet en festlig Modtagelse. En Sang blev afsungen⁵⁷⁾ paa Melodien af Studenter-nes Velkomstsang og det sidste Vers af samme var malet paa en Tavle i Høresalen. Rectoren holdt en hiertelig Tale som jeg med faae Ord besvarede, lovende en anden Dag at besøge Classerne for at høre Disciplenes Færdighed i de forskellige Fag og forsikrede Lærerne og Skolen i Almindelighed om min levende Deeltagelse i dens Flor og Fremvæxt. Ieg besaa Skolestuerne,⁵⁸⁾ hvis Antal efter Classerne er tre og Haven som er rummelig samt Rectorens Vaaning der nu er upaaklagelig men før da Skolen holdtes i et af de Værelser som Rectoren nu beboer var den saare indskrænket. Denne Stue er den eene-
ste der vender til Gaden og danner Husets Gavl ellers er Indgangen til Gaardsrummet smal og Skole-
huset selv er i de seenere Aar tilbygget for Enden af samme, maaskee Byggepladsen endog er taget fra Haven. Det ligger afsides og roeligt sammesteds, men Indgangen er kun maadelig.

Hiemkommen benyttede jeg endnu Formiddagen til at see de mærkelige Lag som ere komne for Dagen ved Nebbe Odde og som følge sig saaledes: [den nærmere Beskrivelse er ikke indført], og en Samling af Bornholmske Fugle besaaes dernæst hos Hr. Bohn,⁵⁹⁾

57) Rønne Skoles Velkomst, forfattet af Bohr. Dens sidste Vers, som stod malet paa en Tavle, lød: *Dig Fredrik og Din Frende* Vi bringe Hyldingseed. Høit vore Hjerter brænde Af sønlig Kjærlighed! Med Egens Blad ombinde Vi Evighedens Krands, Om *Eder* vi den vinde Til Kronens sande Glands. — 58) Latinskolen havde sin Port i Søborgstræde og naaede ikke ud til Storegade før 1835, da Nabogaarden mod Syd, ejet af Avditor A. F. Raschs Enke, tilkøbtes. — 59) *Christopher Bohn* 1753—1834), Proviantforv. paa Christiansø 1786—94, fra 1806

forhenværende Forvalter paa Christiansøe nu Tegnelærer ved Skolen. Der vare i denne Samling nogle mærkelige og gode Exemplarer som Hr. Beck antegnede og en usædvanlig stor Flaggermuus iblandt flere Flaggermuus og Muusarter som denne Samling indeholdt. Jeg bad Ejeren ej at skille sig ved den uden at underrette det Kongl. Museum derom. Han udstopper selv og har paa Christiansøe samlet over 130 forskiellige Fugle men desværre har Tiden og Møl fortæret dem. Hans nuværende Samling er fra Bornholm.

Kl. 5 Eftermiddag begav jeg mig til Clubsalen⁶⁰⁾ hvor Rønne Borgere havde indbudet mig til et Diner. Salen var udvidet og trede Borde anbragt i samme. Ved mit Bord som var et Galgebord spiste Embedsmændene efter Tilsigelse og ligeoverfor sad tvende af de eligerede Borgere. Maden var overmaade slet tillavet, saa at det ej var for at frodse at man sad tre Timer tilbords. Vinen havde Canc. Pingel sørget for. Skaaler bleve drukne med passende Sang for Kongen for Dronningen (af mig udbragte) for mig og ved de tvende sidste Vers af den dertil digtede Sang for min Kone og min Søn. Jeg takkede ved hver Skaal med nogle faae passende Ord, forsikrede saaledes „at min Kone vilde glæde sig „med mig naar Hun engang kunde besøge Born- „holm, at min Søn vilde lære at elske Bornholmerne „som jeg og at jeg ønskede at deres Følelser for „mig maatte gaae i Arv paa ham.“ Jeg udbragte

Timelærer ved Rønne Latinskole, havde Værelse i nuværende Kommandantbolig hos sin Broder Købmand Herman Madsen B.s Enke. B. S. VII 89. — 60) Klubben Concordia, stiftet 1814, havde til Huse paa v. Hjørne af Østergade og Theaterstræde.

Danmarks Bornholms, Øens værdige civile og militaire Øvrigheds Skaal og endeligen mine gode Ønsker for Rønne Byes og dens Indvaaneres Velgaaende. Der herskede den bedste anstændigste Tone ingen viste nogen Umaadelighed i Drikke, alle syntes tilfreds og med inderlig Glæde at deeltage i denne Festlighed. Der vare omtrent 90 Couverts, 3 Canoner stode i Gaarden og saluterede ved Skaalerne for Kongehuset. Om Aftenen henved 9 begav jeg mig til Commandantens Bolig⁶¹⁾ hvor endeel af Embedsmændenes Koner og Døttre vare forsamlede som Commandantens Frue forestillede for mig. — Den smukkeste blandt disse var Fru Hofmanns Søster Iomfr. Iespersen,⁶²⁾ en meget takkelig ung Pige de have 11 Sødskende og deres Moder har endnu ifior været i Barselseng. Hun seer vel ud for sin Alder. Vi spadserede et Øjeblik i Commandantens Have, drak The og jeg spille l'hombre med Commandanten Cancell. Pingel og Pastor Balle.

Mandag d. 19. Denne Dag var bestemt til at see Rønne Byes Seeværdigheder.

Ieg tog først ud til Galgelykken paa Excerceerpladsen hvor Rønne 1' Borger Compagnie under Capt. Markers⁶³⁾ Commando var opstillet. Dette Compagnie er vel munderet, mørkebrun med rød Krave og lyseblaae Beenklæder (som dog ikke alle have anskaffet endnu) og udførte Grebene og de enkelte Bevægelser med Orden, der ladedes med Krudt og Salverne vare upaaklagelige. Ieg tilkiendegav Bor-

61) Komm. Hoffmann ejede den statelige Bindingsværksgaard i Rønne Grønnegade, som nu er Missionshotel. — 62) *Marie Iespersen* (1802—53), Datter af Sandflugtskomm. Peder J. — 63) *Rasmus Marcher* (1794—1865), Købmand og Møller i Rønne.

gerne hvor meget jeg skønnede paa deres anvendte Flid ved Vaabenøvelserne og et af alle istemt Kongen leve tolkede deres glade Følelser i lydeligt Hurra.

Herfra gik vi over de næsten udjevnedes Castelsvolde til det runde Taarn, der er Ammunitionshuus og Rustkammer; de uldne Tepper ved Indgangen bebudede at her var Oplag af Krudt men Provincial Commissairen Major Mossin⁶⁴) var saa aldeles tryk mod ald Fare (paa Grund af den Forsigtighed ved Krudtets Opbevaring som han vist altid paaseer) at han aldeles ikke paabød de ellers almindelige Forsigtigheds Regler ved at gaae ind i et Krudttaarn; imidlertid tog jeg og Commandanten dog Sablerne af og afgav vore Stokke og vi vare de eneste der med Major Mossin gik ind i Taarnet, for at besee Rustkammeret fordeelt paa tvende Stokværk, det er vel ordnet og som det synes er Opbevaringsstedet tørt, men betænkeligt finder jeg det altid at have som nu 400 Ct. Krudt i samme Bygning; ikke altid kan man vente en saa punktuell Foresatte som Major Mossin og skal Krudt føres ind eller ud hører der kun een Arbejders Uforsigtighed til at afstedkomme store Ulykker.

Udentvivl er dette runde Taarn eller murede Blokhuus med Skydeskaar bygget i Christian den femtes Tid da der begyndtes paa Rønnes Befæstning [1688].

For ikke længe siden er et Skuur opført hvori det vestre Herreds Artillerie Batterie opbevares tilige med nogle Batterie Affuitager, og et ældre Forraadshuus benyttes nu til Laboratorium, ogsaa er

64) *Chr. Peter Mossin* (1763—1827), Tøjmaster siden 1811, Major.

her et Værelse, hvori der læses over Artillerie for Constablerne.

Ieg fandt Oberste Tscherning beskæftiget med Fyrværksarbejde, hvori han maatte instruere Arbejderne.

Paa Vejen besaae jeg Kirkegaarden uden for Byen, den er som sædvanlig inddeelt i Quadrater og beplantet, men hidtil er det ej lykkedes. Enkelte Monumenter pryde den, saaledes Capitain Kohls⁶⁵) af Sandsteen og Cancell. Lohmanns Frues⁶⁶) af sort Kalksteen.

Ieg begav mig til Kirken og fandt den som jeg allerede igaar havde bemærket vel istandsat og ganske smagfuldt malet. Prædikestolen er anbragt over Altaret, unægteligen det sted i Kirken hvor man hører ham bedst siden det er en smal Korskirke — dog skulde Præsten staae lidt højere. Loftet er beklædt med Brædder og hvelvet, samt besat med forgyldte Stierne, Cornischer over det midterste Partie ved Altaret er forgyldte eller[s] er heele Kirken, Pulpiture og Stole malede perlefarvede. Daaben er anbragt ved den eene Side, et lidet Sacristie paa den anden Side. Svarende paa den anden Side af Altaret til den Plade der erindrer om Madame Rasks Fortieneste af Kirken er anbragt et Brystbillede af en fordum Kirkeværge Pax⁶⁷) med Indskrift der erindrer om hans Fortieneste

65) *Johan Henr. Valentin Aug. Kohl* (1763—1820), Komm. paa Christiansø 1796—1811. Hans Gravstøtte staar fredet ved Nedgangen fra den gamle søndre Kirkegaard til den nye. — 66) *Dorthea Magdalene Arboe* (1786—1821), gift 1812 med C. G. D. Lohmann, Søster til Fru Pingel. — 67) *Michael Nielsen Pax*, født i Rønne, blev rig i Udlandet og skænkede Rønne Kirke et skønt malet Pulpitur 1721. Fra dette er hans mishandlede Portræt nu i Bh.^s Musæum. B. S. XII 158.

af Kirken ved dens Istandsættelse for en 50 Aar siden ellers ere alle Epitaphier Tavler o. s. v. forsvundne af Kirken; i Sacristiet opbevares og ere ophængte paa Væggen 4re nemlig: Tavlen som benævner Christian 5' Nærværelse i Rønne d. 8' Maj 1687, Optegnelsen paa de paa Bornholm af Pesten henrevne Offere hvilket her ikke som andensteds kaldes Herrens Høst paa Bornholm men derimod sees anbragt Dødens Billede med Lee og den skiemtsomme Indskrift: „vogt dig jeg sigter paa dig“, Tavlen over Amtmand Grev Reventklow⁶⁸) som Thura benævner og en fjerde Tavle uden synderlig Interesse. — Alle andre Tavler især den fra C 4. Tid over Frue Gyldenløve fød Grubbe har jeg forgieves søgt. I Vaabenhuset findes den hos Thura benævnte gamle Altartavle i maadelig Forfatning endnu en anden liden Altartavle med to Fløje som jeg nærmere lader eftersee, og Christus paa Korset med virkelige Menneskehaar.

Altarbilledet i Kirket er et Malerie forestillende Nadveren, ej slet malet og her opsat for en 50 Aar siden — da det foræredes til Kirken af Byens Raadhuus et gammelt Bindingsværks Huus med Tingstue forsynet med Skranker, og deelt ved Brædeskillerum fra en Forstue hvor der i tvende Skabe opbevares det forhenværende Landstings Archiv, tvende Forraadskamre til Brænde o. s. v. have før maaskee været Arrester ligesom og en mørk Kielder under Huset men den bruges ej meere dertil, saa menneskelig er man bleven; Arrester mangle altsaa aldeles og hertil benyttes *Hovedvagten*; i hvilken Bygning

68) De nævnte Tavler (Reventlow og Gyldenløve) ere 1756 beskrevne af L. de Thurah, S. 132, 135. B. S. XIII 46.

der foruden to rummelige Vagtstuer ere tre Arrester med Bilæggerovne til hvert; mangelfuldt er det kun at man maae gaae igiennem den eene Arrest til den anden! Hovedvagten er en grundmuret Bygning, Materialerne skulle være hentede paa Hammershuus.

Det anmærkes endnu at over Indgangsdøren paa Ting eller Raadhuset er paa en sort Kalksteenstavle indgravet Frederik 4' Navnetræk og et dansk Vers saa lydende: ⁶⁹⁾

[her staar c. 3 Linjer aabne]

Paa Latinskolen som jeg efter Løfte atter besøgte hørte jeg første Klasse i Latinen, Adjunkt Vest, 2 Klasse i Historien Adj. Sommer og 1. Klasse i Religionen Rector Bohr. Latinen udtaltes noget utydeligt og Læreren syntes mig noget iilsindet, Historien vidste Eleverne god Beskeed [med], Religionen foredroges med megen Grundighed af den fortiente og agtede Rector. Det gjorde mig ondt at Tiden ej tillod mig at høre Adj. Beyer foredrage de levende Sprog. — Antallet af Eleverne var for Tiden:]50].

[her staar c. 3 Linjer aabne]

Endnu besøgte Amtstuen hvor Amtsforvalteren Cammerraad Sehested boer, et gammelt Huus men Vaaningsværelserne ret pænt indrettede; tvende Haver er til Gaarden, i den eene flere gamle Morbærtræer som bære særdeles vel, der tages Aflæggere af Grenene ved at trække dem giennem Iord i Kasser (ligesom ved Rhododendron eller Roser).

Paa Amtstuen er engang skeet Indbrud⁷⁰⁾ og en betydelig Sum bortstiaalen, senere er forsøgt det

69) Raadstuetavlens Indskrift er gjengivet i B. S. XIII 43. —

70) Ved natligt Indbrud paa Amtstuen 1810 løb Tyvene med hele Amtstuekassen. B. S. XIII 62.

samme men nu holder Amtsforvalteren en aarvaagen Hund indelukket ved Kassen i hans inderste Contoir og haaber derved at sikre sig. Jeg saae hans Restancelister, de ere ubetydelige og Afgivterne ere det i sig selv ogsaa.

En særegen Skat er Smørskatten som svares af de fordum kongl. Fæstegaarde, den kan leveres in natura og Amtsforvalteren maae sørge for at Smørret omsaltes og bearbejdes, det sælges da igien ved Auction i Rønne og Prisen som herved udbringes tiener til Regel for Betalingen af denne Skat i Penge, naar Yderne foretrække dette. Til denne Behandling af Smørret har Amtsforvalteren et eget Magasin til Afbenyttelse og ovenpaa er Kornloft, hvor ligeledes det af Landet leverede Korn modtages.

Den Gaard Amtsforvalteren beboer skal være den samme Amtsskriver D[eckner ejede], i hvilken Christian den femte spiste ved hans Nærværelse i Rønne men først siden en halvhundrede Aar er det en kongl. Embedsgaard.

Told Cassereren beboer ogsaa en Kongl. Gaard ved Havnen. Til Toldboden hører en Vejerbod og et lidet Magasin hvor Transitgoods oplægges hvilket jeg besaae. Der oplægges fornemmeligen Viine og Brændeviine, bestemte til at indsmugle i Sverrig naar om Efteraaret Told Opsynet til Søes slappes. Toldbetientene i Land frygte Smuglerne ej.

Paa Bornholm har de godt Folk ikke heller meget at frygte af Toldvæsenet, der er kun een Told Inspecteur for heele Øen og han er kun svagt understøttet,⁷¹⁾ især paa Østkysten, jeg har kun seet een Told-

71) Talrige Vidnesbyrd haves om, at bh. Købmænd foretrak at sælge ufortoldede Varer. B. S. XI 84, XIV 97.

betient i Nexøe og han gjorde vist ingen Fortred. Rønne Kiøbmænd ere altsaa omtrent de eeneste der ere under Toldvæsenets Opsyn og det lempelig nok. Et mærkeligt Tilfælde har der været ifior, da en hollandsk Skipper uden at anløbe Havnen paa Rheden solgte sin hele Ladning til Rønne Kiøbmænd og siden sat Skibet til. Told svaredes af de indførte Vare, saa at Toldvæsenet taug, men Amtmanden lod Sagen undersøge og et stort Antal Kiøbmænd ere tiltalte for Højesteret for at have handlet med uhiemlet Gods. Klage er siden forebragt fra den nederlandske Regering og den samvittighedsløse Skipper arresteret og sagsøgt i Holland.

Det for Fru Kofoeds Legat indkiøbte Arbejdshuus er rummeligt og benyttes nu til Bolig for fattige Familier, men ikke efter Bestemmelsen til Arbejdshuus for Fattige som savne Underholdning. Man siger at der ej findes saadanne i Rønne, hvor unægteligen den Fattige bedre end andensteds finder Arbejde ved de fleere aabnede Erhvervsagreene, Kulgravning, Steenhugning, tiltagende Skibsfart o. s. v. Den egentlige Grund hvorfor Arbejdshuset ikke anvendes efter Bestemmelsen er nok fordi heele Capitalen er medgaaet til Husets Indkiøb i uret Tid og nu savnes Penge til Inventarii Anskaffelse, til Bespiisnings Indretnings Vedligeholdelse som mange ansee en nødvendig Betingelse ved en Arbejdsanstalt o. s. v. Man maae haabe at Øvrigheden saa snart muelig vil stræbe at opfylde Giverindens veldædige Hensigter.

I Skolen lod jeg mig vise hvad Fremgang den indbyrdes Undervisning havde gjort, Børnene læste efter Tabellerne, men det forekom mig at Læreren ikke havde det rette Greb derpaa. Bihielperne læste selv

med og lod ikke Børnene ved een og samme Tabel afvexle med Stavelsernes eller Ordenes Læsning, men hver læste sit Ord eller Sætning. Skrive og Regne-Skole efter den indbyrdes Underviisnings Methode var troer jeg ikke begyndt endnu. I øverste Klasse læste Børnene ret godt inden ad i Bog og vare vel øvede i Regning. De skrive efter Lærerens Forskrift og denne cathekiserede med Færdighed. Læreren⁷²⁾ er Seminarist fra Bornholm, hos Præsten Grønbek⁷³⁾ i Vester-Larsker Sogn, men som klagede over at han ikke kunde overkomme Arbejdet med over 150 skolepligtige Børn og et indskrænket Locale, tvende middelmaadig store Skolestuer.

I en Bye som Rønne burde være en ordineret Catheket og en Skolelærer under ham, saaledes har det ogsaa været før indtil den fortiente Catheket og Skolelærer Dannebrogsmand Mahler⁷⁴⁾ ifiør forflyttedes som Præst til Pauls Kirkesogn (hvor han er en uanseelig Præst og næppe udretter saa meget godt som i hans forrige Stilling). Skolevæsenets Forhold er en Følge af den heele Gejstlige Bestyrelses Forhold i Rønne Bye hvor den forudum virksomme og højt agtede Provst lensen nu ved Legemssvaghed og, som man har ladet mig forstaae, ved Drikfældighed er bleven aldeles sløv og uformaaende til at varetage sit Embede. — Han vil afgaae med Pension, men fordrer meere end Statskassen og Embedet kan give ham, 1000 Rglr. Sølv, han har havt Capellan,

72) Navnet kan ikke oplyses. — 73) *Niels Grønbech* (1776—1858), Præst i Nilarsker fra 1821, fortsatte her indtil 1825 det af hans Forgænger Lorents A. Hiorth 1816 grundlagte Bornh. Lærerseminarium. — 74) *Hans Chr. Mahler* (1759—1823), Kapellan i Rønne 1792, Præst i Povlsker 1812.

men han er for gierrig til at ville holde ham anstændigen, Catechet Embedet har været opslaaet vacant, men ingen har søgt det. Følgen har været at Rønne Meenighed og Annexet Knuds Kirke i henved et Aar (siden Catheketen Mahler forflyttedes) har savnet Præst og Sielesørger. Ordentlig Omgang mellem Nabopræsterne for at besørge Gudstienesten har ej været indført. Een af Nabopræsterne Hr. Schrøder⁷⁵⁾ til Nye Kirke har mod Betaling af Provsten som oftest forrettet for ham, nu var denne afrejst til Kiøbenhavn for at søge Forflyttelse, Hr. Balle i Aakirkeby var den eeneste af Præsterne der af Nidkierhed for Gudstienesten paatog sig uden Betaling at forrette Tienesten for Provsten i Rønne, men i Annexet maae Indvaanerne lade sig nøje med hvad Kirkesangeren oplæser af en gudelig Bog. Det forargeligste har været at Confirmanterne i Rønne afvigte Paaske aldeles ingen Forberedelse har nydt af nogen Præst, kun hvad de i Skolen havde lært af Lærebogen kunde de gjøre Rede for. Hr. Balle confirmerede dem. Spørgsmaal om han burde have gjort det, thi umueligen kan disse unge Christne have været tilstrækkeligen forberedede og det er i saafald bedre at Regieringen giøres opmærksom paa den ulovmæssige Forfatning end at en forhen agtet men nu udygtig Religionslærer skaanes. Rønne Borgere have imidlertid skaanet deres forudm værdige Provst ved ej at klage formeligen over ham, men de skiuler ej deres særdeles Misfornøjelse med den stedfindende Forfatning og fra Knudsker Sogn har jeg modtaget en formelig Klage over Gudstienestens Forsømmelse

75) *Adam Anton Fr. Schrøder* (1774—1848), Præst i Nyker 1813—36.

hvilken jeg tillige med den øvrige Underretning om Tilstanden i Rønne Pastorat jeg vist skal meddele Biskoppen. Amtmanden og den const. Amtsprovst Bolbroe have andraget paa at det maatte paalægges Amtsprovst lensen at holde Capellan. — Som jeg erfarer skal en Capellan som interimistisk sendes derover, en Missionær fra Grønland Bøgh være undervejs og der er ingen Tvivl om at han, naar han ellers er en flink Mand, vil finde god Underholdning i Rønne ved Offeret som han vil faae af Borgerne der ej meere ofre til Provsten, ikkun Embedsmændene ere vedblevne at ofre til denne forhen saa agtede Olding, men Borgerne have som man ej kan for tænke dem i, unddraget ham den Skierv de ofrede ham, hvilket noksom viser deres Stemning og roesværdige Utilfredshed med Gudstienestens Forsømmelse.

Amtsprovst lensen har med stor Anstrængelse gjort det mueligt at komme til mig jeg fandt ham for svag til at tale Alvorsord til ham, som jeg ellers burde have gjort, men jeg forestilte ham dog Nødvendigheden af at holde Capellan hvis han ej kunde erholde sin Afskeed paa de fordrede Vilkaar eller saa omtrent, hvilket unægteligen var det tienligste for Meenigheden der trænger til en virksom Præst.

Mandag d. 19'.

Om Middagen Kl. 3 begav jeg mig i Kirken for at overvære Cancellieraad Pingels Søns Daab. Barnet var hiemmedøbt og bar Navnene Iacob Severin.⁷⁶⁾

76) *Jacob Claudius Pingel* (1824—98), Underretsadvokat i Sønderborg 1855, Grunder af Dybbølposten 1868 og dette Blads Redaktør til 1875; senere i København, politisk Forfatter.

Commandantens Frue bar det over Daaben, Frøken Iespersen (Amtmandens Datter)⁷⁷⁾ stod Fadder til- ligemed mig, Amtmanden, Commandanten og Oberste Tscherning. Vi gik i Kirke, Damerne med Barnet kørte paa Holsteensk Vogn med Calesche. Det er synderligt at man aldeles ikke bruger Viernervogn eller Carether paa Bornholm, da man dog nu kunde kiøre i samme baade i Byerne og mellem Rønne og Nexøe ligesom og mellem Rønne Hasle og Sandvig. En eeneste Viernervogn findes paa Øen sendt af Etats- raadind Kofoed til Cancelliraad Iespersen men jeg har ikke seet at den benyttes og jeg har heele Tiden kiørt enten paa Amtmandens eller Cancell. Pingels Kurvevogn. Efter Tilbagekomsten lykønskede jeg Fru Pingel og gav Cancellieraaden som en Erindring til hans Søn et Guld Uhr med Kiede og Signeter.

Om Eftermiddagen tog ieg ud til Rabekkegaarden tilhørende Cancellieraad Lohmann 1½ Fierdingvej fra Rønne i en smuk Egn omgivet af Skov og vel dyrkede Marker. Ieg saae sammesteds forskellige Oldsager fundne i Jorden paa Bornholm og endeel Mynter af hvilke jeg gjorde et Udvalg for at lade dem bestemme i Kiøbenhavn.

Særdeles mærkelige Ting fandt jeg ikke i denne lille Samling og ligesaa lidet blandt de faae Natur- historiske Gienstande der forefandtes. Et Gevier af et Elsdyr fundet i en Mose skal være Magen til det til Museet indsendte. I nogle Mergelkugler som sloges istykker fandtes enkelte skønne Chrystaller.⁷⁸⁾

Kl. 8½ var jeg igien i Byen og tog lige til Club- huset hvor det dramatiske Selskab⁷⁹⁾ havde foran-

77) *Anna Margrete Først Jespersen* (1796—1867). — 78) Ved Chrystaller forstaas: bh. Diamanter. — 79) Det dramatiske Sel-

staltet en Forestilling til Ære for mig og viste sig idag for første Gang Fruentimmer paa Scenen. En Prolog digtet af Rector Bohr fremsagdes af Ridder Wulfsen og tolv hvidklædte med Krands prydede Damer saavel som tvende Børn som Genier bekrandsede mit Navnetræk. Den lille Hyrdedreng af Øhlenschläger opførtes. Wulfsen spillede Faderens Rolle med Følelse, Mad. Lambrecht⁸⁰⁾ Enke efter forrige Byfoged i Rønne spillede Moderen, en Iomfr. Collin ligeledes fra Sielland Søsterens Rolle ret [efter „ret“ er et paabegyndt „ordentligt“ udslettet] meget godt. Den lille Hyrdedreng udførtes vel af en Niece af Commandanten 11 Aar gammel; Adjunct Sommer spillede den Rejsendes Rolle temmelig affecteret og Told Casserer Krum Munken, med en skrigende Præketone der skadede Rollens meget; Forestillingen sluttedes med en Epilog af Adjunct Bejer; først da jeg forlod Huset gienlød upassende nok et Hurra paa Gaden. I Foyer'en takkede jeg de Spillende og Selskabets Foresatte for den behagelige Aften de havde undt mig, og de tvende Damer især fordi de havde villet være de første spillende.

Jeg havde Lejlighed til at see hvor smukt og rummeligt denne Byes Indvaanere have indrettet deres Theater. Det er fuldkommen saa stort som det Odense er og vidner om at Indvaanerne have nogen Sands

skab i Rønne, stiftet 1818, byggede og aabnede Theatret 1823. B. S. I 66. — 80) *Carl Peter Lambrecht* (1788—1819) havde været Byfoged i Rønne fra 1817. Hans Enke hed *Sofie Caroline* og døde 1865. — *Vilhelmine Charlotte Collin* (1799—1884), Lærerinde. — *Vitta Bolette Fischer* (1812—99), Komm. Hoffmanns Søsterdatter, gift 1830 med Jochum Bohn Jespersen (1800—71), Ejer af Kannikegaard i Bolsker.

for højere Kunst Nydelse. Huset var i Aften saa fuldt som mueligt og gamle Borger Damer, bønderklædte med Nøller contrasterede synderligen mod pyntede unge Damer gandske Kiøbenhavnsk klædte. De gamle Moder som hidtil vare ejendommelige for Bornholm, især den brugelige Hovedpynt, Nøller kaldede, som er et lavt og stift Hovedtøj med Traad Kniplinger besat med stive Blomster, hvortil hører tilbagekiemte Haar med Pudder paa Panden, taber sig efterhaanden aldeles, jeg saae kun een ung Pige dermed i Svanike, og enkelte aldrende Koner i Kirken og paa Comoedien i Rønne. I Kirken bar de fleeste sorte Kaaber. I Svanike bare alle Borgerdøttre Korsklæder, ligeledes et lavt og stift Hovedtøj med breede Fliger ved Ørene og farvede Baand, som Bønderpigerne overalt bære, men dertil lyse Kattunsklæder og smaa Kastetørklæder, medens Bønderpigerne som vel er, overalt gaae med hiemmejiorte Tøjer. Om Aftenen samledes Commandantens og Amtmandens Familie sig hos Cancellieraad Pingels til Thee.

Tirsdagen d. 20. Iuli rejstes ud tidligen om Morgen Kl. 7 for at foretage Touren til Røesogn, hvis maleriske Egne ere de meest roeste paa Øen. Vejen toges ad Landevejen mod Hasle, men ved Broen (over den sidste Aae førend man kommer til Hasle) bøjedes til højre giennem Clemens Kirkesogn; over maadelig dyrkede Iorde til henimod Rosendal hvor Aaen atter passeredes paa en Broe og søgtes Landevejen mellem Ruths og Ols Kirker. Den omtalte Aaes Bredder ved Ingemannsgaarden og Svartingegaarden er klippefulde med Gnejs i Dagen.

Olskirke gav jeg mig Tid at besee tilligemed den af Stiftsøvrigheden i samme Anledning sendte Ar-

chitect Hr. Blem. Den anden eller øverste Hvelving fandtes med kiendelige Rifter og ligeledes den øvre Ydermuur hvorpaa Tagværket hviler, paa den Side hvor Pillen er nedfalden og Muren som følge deraf har givet sig ud; men efter hvad Architecten ved første løselige Oversyn yttrede, troede han at Muren meget vel kunde understøttes og sikres ved Opførelsen af en Pille eller to ved den vestre Side hvor Skaden især er. Fare for at bruge Kirken indsaar han ikke at der var forhaanden undtagen i stærk vestlig Storm, da det maatte ansees at være forsigtigere ej at samle sig i samme til Gudstieneste saalænge den ej er istandsat.

Jeg anbefalede Architect Blem til Capt. Lind som boer næst ved Kirken den samme som jeg sidstleden tilkiendegav min Tilfredshed over det hensigtsmæssige Vej Anlæg, som han havde forestaaet.

Vi kørte nu ad Vejen til højre som i en $\frac{1}{4}$ Vejs Afstand følger parallel med Stranden og fører forbi Røe Kirke videre øster paa. Det er en Landevej med Bondespoer, men Broerne over de forskiellige Aarer ere brede og vel vedligeholdte og Situationen smuk med afvejlende Skovpartier. Vi steg af Vognen ved Spælingbroen ved den Aar som fører ned i Dyn-dalen. Ikke langt fra Broen i Aars venstre Bredde eftersøgte et Lag Bruunkul eller Lignit som Amtmanden kiendte og som Grev Vargas Dagen før havde besøgt, det findes i en graa Skiferleer og Leeren er gandske giennemtrængt med Kul der farver den sort. Et Særsyn bliver det altid at finde denne Kulformation imellem Urbierget, som trindt om staaer til Dagen. Man fortsætter Vejen faa hundrede Skridt og finder i Dyndalen de skønneste Klippe-

vægge af Gnejs, flere hundrede Fod høje, skovbe-
groede, de skønneste Situationer man kan tænke
sig. — Bækken styrter vist 100 Alen ned i Dalen
mellem og over Fieldstykker og store Gnejsblokke,
og danner det om Foraaret saa skønne Dyndals
Vandfald; som nu manglede Vand og som desuden
ikkun ufuldkomment sees da dets Fod er tæt be-
voxen med Eller og Birk; men som fortienner Male-
rens Opmærksomhed som enhvers der veed at skønne
paa Naturmærkværdigheder.

Dette Vandfald ligger i Strandeskoven en Skov
eller Udmark hvis Grund tilhører Staten, men hvis
Træer efter en upaaanket Landstingsdom⁸¹⁾ skal til-
høre de tilgrændsende Lodsejere, Dyndalsgaarden,
og 3 andre Gaardejere. Den er nyelig udskiftet og
jeg saae med Fornøjelse hvor vel den nuværende
Ejer af Dyndalsgaarden Capt. Grønbek havde fredet
og opelsket en fortrinlig Birkeskov (hvoraf han aar-
lig sælger Frøe). De andre Lodsejere fredede ej saa-
ledes om Skoven men frodig er dens Vext og heele
Dalen er tæt begroet saa at man kun imellem Træer
seer den lodrette Klippevæg paa den nordlige Side
af Dalen. Jeg vedblev at gaae giennem samme til
Stranden og dernæst igien giennem Skoven og Stub-
ber til mod Helligdommen hvor vi atter gik ned mod
Stranden og befandt vi os nu ved den skønneste
Deel af denne klippefulde Kyst. Stien er udskaaen
i Krydsgang ned ad den stejle, men græsgroede
Brinke, som mellem tvende Klippevægge naaer lige
ned til Stranden hvor Bølgerne bryde mellem Skie-
rene og kun faae Steder lader Baadene finde en

81) Den omtalte Landstingsdom af 24. April 1784 er aftrykt
i B. S. IX 18.

sikker eller roelig Liggeplads. — Flere Baade vare samlede for at modtage Selskabet, og dette bragte Liv og Munterhed i Schenen, ligesom det ogsaa ved at see op ad det naturlige Amphitheater som den græsgroede Brinke danner var særdeles malerisk at see de forskellige Grupper af Bønder Bønderpiger og Børn der havde samlet sig mellem Buskene og lejret sig paa Græsset for at see vor Sæetogt; ja ligesom Baadene fiernede sig saae vi Klippetindene at bestiges af Børn og andre Tilskuere som afgave den meest maleriske Afvexling i det allerede skønne Landskab.

Vi roede langs Kysten henimod Kanterlængen⁸²⁾ og beundrede de skønne Former som Graniten der her er meget Feldspathholdig antager idet den ligesom synes lagviis chrystalliseret. Vi roede ind i en høj og skønt hvelvet Grotte der endnu synes at tabe sig i Dybden, beundrede flere maleriske Situationer, hvor Bække nedflyde i dybe Dale eller Kløfter mellem Klipperne, roede ogsaa et kort stykke nordlig for Helligdommen og saae Klipperne oplyste af Solen og landede endeligen igien paa samme Sted hvor vi vare gaaede i Baad.

Ieg saae da den mærkelige ferske Kilde som udspringer af Klippen tæt ved Havets Overflade i et lidet Bassin, hvilket Sø vandet dog som oftest overskyller og derved gjør ubrugeligt for den tørstige Vandrer. Ved Opgangen er anbragt en Blok til at modtage milde Gaver til de Fattige.

Vi fortsat til Fods Vandringen langs den høje Kyst, meest for at see de skønne Situationer mod Havet og ovenfra ned ad Biergkløfterne og for om

82) Kanterlængen, nu Røstad.

mueligt at skyde de smaae Falke som vi fra Havet af havde seet sværme om mellem Buskene, men dette sidste lykkedes ej og da tillige en heftig Byge indtraf saa skyndte vi os til Rø Præstegaard hvor vi indtraf Kl. 4 $\frac{1}{2}$ Eftermd. omtrent. En Frokost havde ventet paa os heele Dagen, Præsten Hiort⁸³) som har sin 80aarige Moder og aldrende Søster i Huset gjorde sig en Fornøjelse af at byde mig den. Hans Moder er for 56 Aar siden giftet fra Aakirkebye, hvor hendes Fader var Præst ind i denne Præstegaard hvor hun levede i 31 Aar og fødede 7 Børn, da blev hun Enke og flyttede siden til Jylland til hendes Søn som var Præst sammesteds og som nu har havt den sieldne Lykke at opnaae sin Faders forrige Kald, hvorhen hans Moder nu er vendt tilbage med ham og finder sig lykkelig i sit 81' Aar ved sit nuværende Ophold og Erindringen om det forbigangne. — Præstegaarden er imidlertid afbrændt og ombygget (medens Hr. Gad⁸⁴) var Præst sammesteds), men et gammelt Stueuhr har fulgt den forrige Besidder og staaer nu paa samme Sted som for 56 Aar siden. Den gamle Kone er rørig og munter og forestaaer Huset som forudm. Præsten Hiort som synes at være en meget skikkelig Mand er ikke gift, formodentligen for at kunne leve med sin Moder og Søster, men godt har han det ikke for sin Person, hans Bibliothek og Studerestue er et usselt Rum neppe til at vende sig i og det Bord han skrev sin Præ-

83) *Peder Rasmussen Hiorth* (1771—1841), Præst i Rø fra 1821, Søn af Jens Michael Peder H. (1725—95), Præst i Rø 1758—79. Dennes Enke *Antonette Hiorth* (1744—1825) var født i Aaker Præstegaard. — 84) *Eliesar Gad* (1771—1838), Præst i Rø 1798—1806.

diken paa rummede neppe Skrivertøjet og hans Fyrtøj, men skøndt aldrende er han neppe vandt til andet end et saadant Studenterliv ved sin Pibe og smal Kost og Vanen er et Himmelrige. Han er lykkelig ved at være kommen fra et Kald i Jylland til sin Fædreneøe i sit Fædrenekald.

Ieg besaae Røekirke men fandt aldeles intet mærkværdigt i Kirken selv, en Runesteen er opstilt uden for Døren den er læselig og uidentvivil Commissionen for Oldsager tilfulde bekiendt.

Fra Røe kiørte vi forbi Haldegaard (hvor Heste skiftedes) til Broen tæt ved Udløbet af Bobbeaaen; vi tog af den derværende Leerporphyr og kiørte videre over Lauegaarden forbi Meelsted Fiskerleje og Salthun til henimod Randkløve Skaar hvor vi gik ned til fods at see de malerisk optaarnede Gnejs masser som opfyldte dette Bækløb. En Fieldvæg begrændser Dalens nordre Side og igiennem denne er det at det saakaldte Randkløve Skaar en smal og dyb Spalte tillader Vandreren at gaae op ad en besværlig med store Gnejsblokke opfyldt Stie. Vi fulgte den, man fortalte os at en læger Officeer havde havt den Kaadhed at springe over Kløften, den er ej meget bred, men gled han ud i Springet sønderslog han sig dog uden Nødvendighed.

Det var allerede mørkt da vi kom op til Randkløve Gaarden og derfra hiem ad den smalsporede Svanike Landevej (fra Friegaarden af) var ingen behagelig Kiørsel, vi naaede hiem Kl. 1.

Onsdagen d. 21' Juli.

Om Morgenens lod jeg mig vise Rønne Sprøjter der ere ikkun tvende og disse ere smaae, men i god Stand. Den eene er nyeligen anskaffet og har kostet

136 Rigsbdr. — Det vilde være af Vigtighed for en Bye der udvides aarligen at have flere og større Sprøjter.

Maaskee dette kan opnaaes paa samme Maade som i Nexøe ved at gjøre det til en Betingelse for Borgerne naar de vil være fri for det aarlige kostbare Syn af deres Tage, der inden en vis Tid overensstemmende med Brandforordningen skulle være tegltækte, eller med andre Ord under det Vilkaar at de paa gamle Huse som ej ombygges tør beholde Straa-tage.

Ieg begav mig derefter til tvende Pottemageres Værkstæder og deriblandt til den eligerede Borger Skov; han modtog mig i sine Arbejdsklæder og viste mig Leeret hvoraf Pottemagerarbejdet forfærdiges, han arbejder selv tredie og der forarbejdes kun af det allersimpleste Slags Vare, som sælges stort og smaat for $1\frac{1}{2}$ Sk. Stkt. Leeret males eller udtværes paa en liden Mølle i Gaarden, som drives ved en Hest. Til Glasuren bruges Bly. Brændingen skeer i en Ovn midt i Huset vist ej uden Fare for Ildsvaade. Pottemageren kan give Leeret hvad Form han vil, gode Modeller vilde kunne efterlignes, men det der afsættes bedst især blandt simple Folk er det der betaler sig bedst.

Samme Skov er den eeneste der giver sig af med Cementbrænding af Kalkstenen fra Limensgade. Han brænder en 50 Tdr. ad Gangen i en Ovn som er lige ved Iorden, uden for Byen tæt ved Kirkegaarden; efter Brændingen tages Stenene hiem stødes og harpes. For Tiden er en Bestilling til Vandkunsten paa Gammeltorv paa Kiøbenhavn, maatte ikkun heele Brændingen svare til Prøven. Aarsagen hvorfor det

ej altid er Tilfældet og navnlig ej har været det ved Tre Kroner Batterie hvor man havde begyndt at bruge af denne Cement men igien aflod det, er uden tvivl at Kalkstenen, der kan være forskiellig, ej behørigen udsøges og at Brændingen maaske udføres uden behørigt Tilsyn, for længe eller for kort. Det er iøvrigt ingen Tvivl underkastet at dette for Mureren fortrinlige Bindingsmiddel med Fordeel kunde brydes og forsendes som Handelsvare fra Bornholm ligesom Trassen fra Holland.

Pottemager Spitz,⁸⁵⁾ som jeg ogsaa besøgte har dreven Haandværket noget videre, idet han har forsøgt sig paa Steentøj, og tillært ved den fordums Fajance Fabrik i Rendsborg har han anvendt sin Færdighed paa Benyttelsen af de vist nok fortrinlige Bornholmske Leerarter. Over 20 Aar har han allerede opholdt sig i Rønne og mange Forsøg har han gjort med Blanding af Leerarterne til Steentøj imidlertid er det ej lykkedes ham at give det den Fiinhed og Hvidhed som det engelske; men det er derfor altid brugeligt til flere Gienstande og Redskaber, saaledes gefaldt mig de af ham forfærdigede Blomsterpotter særdeles vel og jeg bestilte 4 Dusin med liden Forandring i Formerne som jeg ej ønskede saa brogede, de sorte Fajance Theepotter vare ligeledes upaa-klagelige; det meeste andet Tøj som han forfærdiger var Børnetøj, og simplere Pottemager Arbejde som sælges til Kiøbenhavn. Spitz (er Tydske af Fødsel) forstaaer selv at danne Formerne til de Forziringer

85) *Johannes Adolph Chr. Spietz*, død 1835, indførte 1792 Fremstilling af dobbeltbrændt hvid, gul og sort Fajence. Af hans tre Sønner fremarbejdede især *Christopher Fr. Spietz* (1798—1856) denne Industri.

som han anbringer paa sine Arbejder og til Glaseringen har han ved Amtmand Thaarups⁸⁶⁾ Bistand bygget smaae runde Ovne, tienlige til smaae Arbejder og til Forsøg, men naar det gieldte at udføre større Arbejder eller det skulde drives Fabriksmæssig maatte større Ovne bygges. Spitz har tillært sine tre Sønner i Haandværket og een af dem er nu paa Rejser for at lære at kiende Fremgangsmaaden ved udenlandske Fajancer eller Porcellanfabriker. Maaskee man tør haabe at han ved sin Hiemkomst og i Tiden i Forbindelse med sine Brødre kan bidrage til at anvende Bornholms mangehaande Leersorter til Steentøj og forædlet Pottemagerarbejde; dog vil altid hertil udfordres en liden Driftscapital og Anviisning til gode Former men forhaabentligen vil naar den Tid kommer findes Udveje til begge Deelee, jeg skal ikke tabe det afsigte.

Endnu besøgte jeg Uhrmager Esbensen,⁸⁷⁾ der nyelig er hædret med Dannebrogsmændenes Hæders-tegn for sin udmærkede Duelighed. Han er siden flere Aar i Besiddelse af de Maskiner som Regieringen til Ophielpning af Uhrmageriet i Rønne har sendt derover for at sætte dem istand til rigtigere at deelee deres Hiul og øvrige Maskinerie i Uhrene og nu forfærdiger han fuldkommen saa gode Stueuhre som andensteds, de koste 50 Rgbd. jeg bestilte eet. En stor Deel Uhrmagere beskieftige sig med simplere Stueuhres Forfærdigelse de koste 18 til 24 Rgbd. Jeg besøgte een anden navnlig [Niels Beth]⁸⁸⁾ Rønne

86) *Frederik Thaarup* (1766—1845), Amtmand 1804—9. B. S. X 77. — 87) *Niels Espersen* (1786—1858), Taffeluhremager. — 88) *Niels Nielsen Beth*, Uhrmager i Klokkegade i Rønne 1815—35.

som tillige forfærdiger Fiile og Redskaber for de andre Uhrmagere og bestilte hos ham et simpelt Stueuhr for 25 Rgbr.

Tiden nærmede sig da vi skulde kiøre til Almindingen men en sort Regnskye trak op over Rønne og jeg bestemte mig til at afvente dens Overgang haabende at det senere vilde blive godt Vejr, det vi saa meget tiltrængte til den landlige Fest. Ej heller skuffedes min Forventning. Kl. 1½ klarede det godt op og Kl. 2 omtrent kiørte jeg fra Rønne ad Svanikelandevej over Ringebye Broe og siden til højre over Nørregaardsbroe og endeel af Udmarken til Almindingen. Ved dens vestlige Udkant ved Skovløberens Huus var en Æreport af grønt opsat, og længere hen paa Vejen ved den egentlige Skovs Begyndelse fandt jeg Vejen paa begge Sider besat med Landfolket, Bønder Karle og Bønderpiger af Aaker Sogn parviis Karlene med River som de holdt i Vejret behængte med Grønt og Guirlander som Pigerne holdt i Hænderne hvilket dannede ligesom en festlig prydet Buegang ved Vejens Sider. En Sang overrasktes mig af Præsten Balles Datter og den blev sunget af den forsamlede Mængde (af hvilke mange allerede havde lært den udenad). Saaledes under Sang og Jubel og Glæde som malte sig i alles Aasyn fortsatte jeg Vejen til Förstergaarden Römersdal, og det var et syndeligt Syn at see denne Buegang af Løv at bevæge sig langs ad Vejen følgende min Vogn, thi Parviis og sammenklyngede fulgte de gode Bønderkarle og Bønderpiger og opstillede sig paa Gaarden hos Försteren for end engang at afsynge deres Velkomstsang, jeg takkede dem med et rørt Hierte, udbragte et Hurra for Aakirkebyes brave Indvaanere og lovede

dem snart at følge dem til Skoven hvor jeg haabede de vilde more dem godt.

Pastor Balle havde jeg taget op med paa Vognen for at den gamle Mand ej skulde gaae saa langt og han spiste med mig ligesom og Commandanten og hans Frue Amtmanden og Herrerne af mit Følge. Kl. 4 $\frac{1}{2}$ var Ankomsten til Römersdal, Kl. 6 var jeg omklædt og kørte vi op til Skoven. — En nye Vej var udhuggen op til det Sted som Försteren og Told Inspecteur Lohmann havde udseet til Samlings og Forlystelsessted for den talrig forsamlede Mængde. Vi fulgte den men ned for Bakken der førte op til den byggede Pavillon og Danseplads steeg jeg af Vognen og gik op imellem en talrig forsamlet Skare af velklædte Damer og Landfolk der opstillede paa begge sider af Vejen jublede mig imøde. Frøken Iespersen, Amtmandens Datter, overrakte mig en Sang, forfattet af Adjunct Sommer, hvilken der paa stedet blev Afsungen og efter at jeg havde takket dem alle forføjede man sig til Pavillonen hvor jeg bad Damerne af mit Kiendskab og Embedsmændene at indtræde. Efter at jeg saavidt muelig havde talt med disse foreslog jeg dem at giøre en Tour til Fods giennem Skoven for bedre at oversee den talrig forsamlede Mængde, jeg gav Frøk. Iespersen Armen og de fleste fulgte. Vi gik giennem Skoven til Kilden som sædvanligviis besøges St. Hans Aften og i nærheden af hvilken Landfolket da plejer at danse paa en aaben Plads. Kilden har godt reensmagende Vand, men da den ligger lavt tæt ved det nordligste Skovløberhuus saa er det meget smudsigt og siet rundt omkring samme. Tilbagekommen til Pavillonen begyndte Dansen i 4 Rækker paa de Brædegulve der

vare lagte paa begge Sider af Musikchoret, lige for Pavillonen. Jeg dansede og valsede med Frøk. Iespersen, Fru Hofmann, Iomfr. Wulfsen, Iomfr. Balle og Iomfr. Lund som havde overrakt Sangen idag, Iomfr. D. E. Kofod fra Svanike, som der havde overrakt Sangen, og dennes Søster Fru Lambrecht o. n. fl. I Rækken dansede Officierer og andre velklædte Mandfolk, med pyntede Damer og Bønderpiger og Munterheden var almindelig. Trængselen var stor omkring Pavillonen og Danserækkerne, men endnu større nede i Skoven hvor udskienkedes Viin og Brændeviin og Øl frit. Det fejler ikke at flere ere bleven drukne men Uorden mærkedes ej og med et Ord kunde man faae Plads overalt. Hvad der fejlede var tilstrækkelig Oplysning da Mørket faldt paa, Pavillonen og Musikens Plads burde have været stærkt oplyst, der vare ikkun nogle og tredive slette Lygter til at oplyse Danserækkerne og endeel af Skoven, men snart kom Maanen og seenere Dag-skieret for at oplyse Scenen, saa at man endda taaleligen overstod dette Savn og denne Mangel i Indretningen.

Trængselen gjorde det ogsaa vanskeligt at faae Forfriskningerne indbragte i Pavillonen og derfra serverede til de Personer som opholdt sig der tilligemed mig, men omsider skienkedes Theen derinde og præsenteredes om af mine Folk saavel som seenere Smørrebrød Kage og Viin, Punsch og Limonade. Brød og Bagværk og Viin i Kander bødes ogsaa Mængden omkring Pavillonen saa at jeg ikke troer at nogen er gaaet der fra uden at have faaet noget at nyde og endda blev saavel Viin som Brændeviin tilovers ved Udskienkningen

i Skoven. En Lieutn. Sonne⁸⁰⁾ stod for Ordnen ved samme.

Kl. 12 afbrændtes et Fyrværk paa en ligefor liggende Højde og paa Rytterknægten brændte Tieretønder som Blus, hvilket har kunnet sees over heele Landet. Oberste Tschierning havde været saa god at forestaae dets Indretning og han havde havt megen Ulejlighed derved. Det begyndte med Kongens Navnetræk, og Artilleriet gav 27 Skud dertil, jeg udbragte et lydeligt Hurra for Kongen som gientoges af den forsamlede Mængde. Raketter fulgte og gik højt op i særdeleshed fandtes de siden Krigens Tid opbevarede Signalraketter som ved denne Lejlighed anvendtes fortrinlige. Hiul, Fontainer, romanske Lys afvexlede og fulgtes atter af Raketter, en Salut af Canoner endte Fyrværket.

Hvad der var forfærdiget paa Bornholm i denne Skynding lykkedes ej altsammen, en altfor tyk Damp, maaskee af for stor Qvantitæt Kul anvendt til Satsen, forhindrede os at see det tydeligen, men for de gode Bornholmere var det et nyt og overraskende Syn (thi endnu aldrig var et Fyrværkerie afbrændt der paa Øen). Ved den første Raket skal endeel af Landfolket have taget Hænderne til Hovedet af Fortvivelse og villet flygte for den over Hovedet svævende Fare, men siden vændte de dem dertil og modtog enhver fortrinlig stigende Raket med lydelig Bifald. Efter endt Fyrværk dannede endeel velklædte Herrer og Damer et Tog med Fakler og afsang lige for Pavillonon en saakaldet Midnats Sang af Rector Bohr der var særdeles smuk. Jeg takkede dem

89) *Frederik Sonne* (1775—1849), Artillerikpt. Mindesten ved Kanondalen S for Rønne.

samtligen og yttrede højt min Glæde over at samles med de gode Bornholmere paa en saadan Festdag som jeg vilde ønske, ved lignende Lejlighed, at vende tilbage.⁹⁰⁾ — Jeg bad dem ogsaa at deeltage med mig i en Sang for Bornholmerne digtet af Adjunct Beyer⁹¹⁾ og som jeg yttrede at være mit Ønske at maatte synges efter mig paa Øen. Jeg agter at sende Amtmanden et tilstrækkeligt Antal Exemplarer til Uddeling i den Hensigt.

90) Ønsket gik i Opfyldelse, i det Prinsedagen, 21de Juli, i en lang Aarrække samlede Bornholmere til Almingsfest, selv om den ikke kunde fortrænge St. Hans Aften som den store Folkedag. Hvor stærkt den lidt knarvorne Hans Rømer lod sig omstemme til Jubel af den huldslige Prins, er skildret i B. S. X 133. Halvdelen af Bornholm, o. 10000 Mennesker, mentes at være mødt frem. Et lille Hjertesuk hørtes fra Officererne om Bord paa Fregatten, som maatte holde sig kryssende fjernt fra de farlige bornh. Kyster: „Vi vare indbudne af Høiheden, men kom ei, da de 4 Kroge à 4000 Pund, som vi have ombord, ei antages at kunne holde, og vi desværre havde forglemt at medtage den lille forgyldte Tingest, der hænger paa Kunstkammeret, og for hvilken Chr. V reed af. Dog nok om den Tobak“.

91) Prinsen lod uddele en af Adjunct Beyer skreven Sang for Bornholmerne:

Borgundarholm fra Arilds Tid
Var Gud og Kongen tro,
Og Tapperhed var Folkets Id,
I Kamp det gik saa fro,
For Hjemmet vældigt stred,
Af Lænken det sig sled.
Derfor staaer Øen højt i Kongens Minde.

Og nu gaaer Skibet frem i Mag
Og bringer trygt sin Last,
Og Bonden seer med Velbehag
Sin Sæd, thi Lænken brast,

Som holdt i Tvang hans Haand
Og kued muntre Aand;
Han staaer nu fri paa Øens
Klippetinde.

Derfor vi prise vil din Ø,
O Folk med arvet Mod!
Som midt i dyben, salten Sø
Staaer paa sin faste Rod.
Du værner om dens Kyst
Med Gud, med Drot i Bryst.
Ei Fjender skal din Klippe fra
dig vinde.

Da Solen var nær ved at staae op og mængden allerede havde mindsket endeel, forlod jeg Festen som saaledes tog Ende, med samme Tilfredshed som den havde begyndt og som vist vil blive uforglemmelig for Bornholmerne. Med erkiendtlighed mod Forsynet anmærkes at ingen Sommernat i Aar havde været eller nogensinde kunde være stillere, mildere og skønnere end denne Nat i hvilken det saa særdeles tiltrængtes.

Kl. 4 $\frac{1}{2}$ kom jeg til Roe i Försterens Gaard, Römersdal og sov vel til næste Morgen Kl. 9.

Ieg har med Fornøjelse indvilliget at Pavillonen maatte blive staaende i Skoven⁹²⁾ og Dansegulvet opbevares. Amtmanden bad mig om at turde give Pavillonen Navnet Christiansminde og Försteren Capt. Römer vil kalde Stedet i Skoven Christianshøj.

Told Inspect. Lohmanns Regning for Pavillonen med Materialier og for det udskienkede Brændeviin Øl og Viin samt uddeelte Brød og Bagværk beløb sig til 1000 Rgb. Sedler omtrent.

Torsdag 22' Juli.

Kl. 10 $\frac{1}{2}$ reed jeg ud med Försteren Capt. Römer og nogle Herrer af mit Følge at besee Plantningerne i Almindingen. Ieg saae med Fornøjelse hvorledes disse ere lykkedes, de ældre Plantninger af Lærke-træer paa den nordostlige Kant af Indhegningen ere

92) Den oprindelige Tømmerpavillon lod Römer afløse af sin skønne grundmurede Skovpavillon, som endnu staar om end i grovt mishandlet Stand. Den aabnedes 18de Sept. 1825, samtidigt med at den af Bornholmerne paa Christianshøj, tidligere Søndre Jomfrubjerg, rejste, syv Metre høje Prinsestøtte afsløredes under stor Fest med Kanonsalut, mens alle Landets Kirkeklokker kimede en Time igjennem. B. S. X 134.

i frodigste Væxt og give allerede flere 1000 Pd. Frø om Aaret. Paa de lavere Steder er Elle. Paa venstre Side af en nye ej gandske fuldendt Vej ere unge Eege som trives vel, paa de højere og magrere lorde ere Birk udsaaede, flere Steder hvor Eeg eller Fyr ej har villet trives ere Birk saaede og komme godt frem, men hidtil er Lærketræet det Naaletræ som bedst kommer frem og ej endnu nogensteds har slaaet fejl.

Der findes faae bare Pletter i hele Indhegningen, Arbejde for i det højeste to Aar, selv Rytterknekten som er det højeste Punkt er besaaet med Birk og Eeg og de have god Vext. Den gamle Skov af Eeg og Avnbøg staaer i Midten af Indhegningen op mod dens sydlige Udkant, begrænsende Echodalen lige for Förster Gaarden. Der giøres deelwise Hugster, hvor Eegetræerne om Sommeren afbarkes og man stoler derved paa den unge Skovs frodige Vext. Imidlertid haaber jeg at de skønne Situationer omkring bemeldte Dal og Lilleborg skaanes for at falde for Øxen, jeg har lagt Försteren det paa Hierte.

Paa denne Tour besaae jeg de af Biskop Münster⁹³⁾ beskrevne Rokkestene, den eene den største som er yderst beliggende rokker virkeligen, den mindre sydligst beliggende rokker ej mere da den ved ofte at rokkes er bragt ud af sit Hvilepunkt, en tredie nordlig for denne beliggende Steen om hvilken Lieut. Jansen⁹⁴⁾ som har udmaalt dem har berettet at den

93) Biskop *Fr. Münster* (1761—1830) havde i *Antiqvar. Annaler* 1820 fremsat den Opfattelse, at Rokkestenene paa Bh. var lagte i Leje af Hedenolds Mennesker i deres Gudedyrkelses Brug. Prins Chr. Fr. saa rigtigt, at deres rokkende Leje skyldtes ene Naturkræfternes Lune. B. S. X 130. — 94) *J. Jansen*,

havde været en Rokkesteen har i mands Minde aldrig rokket og det indsees ikke hvorfor den meer end en anden skulde have rokket. Midt imellem disse Stene dog nærmere ved den Triangels Basis som de danne mod hinanden ligger en mærkelig stor Steen — Munken kaldet som Biskoppen ogsaa har bemærket.

Efter hvad jeg her har seet til Rokkestenene og især med Hensyn til de tvende paa Hellueds Bankerne troer jeg snarere at det er Naturspil at de ere saaledes beliggende end som at de ved Kunst skulde være henlagte til Afbenyttelse ved den hedenske Gudsdyrkelse. Der maatte saaledes gøres Forskiel paa Rokkestenene og rokkelige Stene.

Ieg reed op til den Højde som fører Navn af *Gammel Borg* og som nu er bevoksen med Træer, den er stejl og klippefuld paa østre Side mod Echodalen og en dyb Dal omgiver den til de andre Sider. Indgangen er fra den søndre Side og der er ved Gravning funden at den er steensat med tilhugne Steen og glat Muur forbunden med Kalk, Sokkel ved den ydre Port og Jernhængselen til Porten sees endnu fæstet i Muren paa den eene Side, Viden af Porten er vel omtrent 5 Alen. Foranlediget ved den Bemærkning at dette Arbejde, denne Muur af tilhugne Steen, syntes af en seenere Tidsalder fortalte Holtzförsteren at en af de ældste Eege havde groet og var ryddet paa samme Sted hvor nu Indgangen er saa at unægteligen Aarhundreder maae være henrundne siden Borgen ødelagtes og Naturen traad i Kunstens Sted. Til begge Sider af Porten er umis-

kiendelige Levninger af Muur opført af Kampestene og Kalk, om de ydre Steen have været tilhugne sees ej tydeligen, men Muren har været høj og synes at have havt en fremspringende Sokkel. Muren strækker sig til det vestlige Hjørne af Bakken og formentligen rundt om til denne Side, thi i den nordvestlige Udkant, hvor atter er gravet, finde vi igien en Indgang hvis Sidemure er opmuret af Kampestene og lader den Mængde Stene der er udrømmet af denne Gravning formode, at denne Port har været hvelvet eller at det har været en Udfaldsport i den neden for liggende Dal; tæt herved bøjer Bakken i østen og denne nordlige Kant synes forsynet med en høj Iordvold, som støder til de stejle Klipper paa den østre Side. Hele Rummet eller Fladen paa Bakken som maae antages at have været omgivet med Befæstning indeholder 6 Tdr. Land og er tæt begroet med ung Skov. — Levninger af Bygninger eller Muur eller Oldsager er ej funden, men der er ej heller eftergravet, skjøndt det vist kunde lønne Umagen.

Lille-Borg er i den Henseende meere interessant, thi der er efter Commissionen for Oldsagers Anordning eftergravet og Levninger af Mure angive tydeligen denne Borgs Udstrækning og Form. Ringmuren er af Kampestene opmurede med Kalk, tvende fiirkantede Rum danne den nordøstlige Udkant; vestlig for samme synes en smal Gang at have adskildt Ringmuren fra de øvrige Bygninger som endnu ej ere udgravede. Længere hen paa den østlige Side synes Indgangen at have været i en skraae Retning og hertil skal ogsaa en Dæmning over Mosen, som i sin Tid var en Søe, have ført dog ej i lige Linie. Atter her sees Levninger af Bygninger en smal Gang

med Afløbsrende under Muren et mindre og et større fiirkantet Rum i hvilket sidste er fundet brændt Korn hvoraf tør sluttes at dette har været et Forraadshuus. Mod den sydlige Side synes en smal Gang at have holdt Forbindelse med et af Muursteen opført lidet Taarn der nu kun har efterladt en rundagtig Iordhob.

Inden for Ydermuren paa den vestlige Side endelig findes ogsaa Spor til en i flere Rum afdeelt fiirkantet Bygning, men om de flere Bygninger som kan have opfyldt det indvendige Rum vilde først kunne dømmes naar der fuldstændigen blev udgravet. Hvad der hidtil er funden har Holtzförsteren Capt. Rømer indsendt til Commissionen for Oldsager og heriblandt er især nævnet endeel Iernpile.

Mynter ere ej fundne af seenere Tidsalder end Valdemar den stores saa at man formoder at Borgen i den Tid er ødelagt; men forundre maae det altid at Historien og selv Traditioner tie over denne saavel som om gamle Borgs Skiebne. Dens Beliggenhed har været stærk i den Tid, paa en liden Øe midt i en Sø, som nu er Mose. — Den er nu særdeles pittoresk idet Højderne som omgive den ere skovbegroede og Klipperne komme tilsyne imod Dalene. En god Vej fører did og denne skyldes ligesom alle Veje paa Almindingen Capt. Rømers Omsorg og Virksomhed. Denne kan overhovedet ikke noksom roeses og sielden vil man finde nogen Mand der med meere Iver og Kierlighed for sit Fag har udrettet saa meget i sin Virkekreds. Skoven bærer nu alle Udgifter og Rentekamret har tilladt ham at anvende det Overskydende til Forbedringer, hvilket han især har anvendt paa Vejarbejde i Skoven ej alleene til Behagelighed men og til Nytte for Færsele i Skoven. Han

sender som meldt Frø til Rentekamret, især Lærke og Birkefrø og hvad der her udføres med kostbare Tørre Indretninger det opnaaer han ved at udsprede Koglerne paa en flad Steenplade (af Sandsteen, maa-skee 20 Alen i Kvadrat) og at lade dem vende og haandtere med en Rive hvorved Frøet falder ud og tørres ved Solens Varme. Saaledes nyttes den naturligste Maade at tørre Frøet paa, men just fordi det er simpelt er det ej det første man falder paa naar man søger hvad der er nyt og kunstigt.

Ved at forlade Rømersdal som er særdeles male-risk beliggende og forsynet med en god Frugthave forærede jeg Capt. Rømer en Guld Daase, meere endnu som et Tegn paa min Agtelse end som et Erkiendtligheds Beviis for den Ulejlighed han og hans brave Kone havde havt for min Skyld ved at huse mig.

Endnu bemærkes at jeg førend Bordet besøgte Echodalen som malerisk begrændses paa den nordre Side af de bratte og skovbegroede Klipper der bære Almindingsskoven. Een, skiøndt besværlig, Opgang synes der at være igiennem en Kløft. Dalen selv er en Eng giennemflydt af en Bæk og tildeels bevokset med Elle. Den nærmeste Gaard er Vallensgaarden, hvis Huusmændslodder ligge trindt om Rømersdal. Det vilde være meget bequemmere at skaffe Skov-rideren Iord her i Nærheden og om hans Gaard, hvor han allerede har nogen Iord i Drift, end som hvor den er udlagt til ham midt i Skoven, hvor alt burde være tilplantet.

Fra Rømersdal gik Touren til Aakirkebye. Byens Indvaanere modtog mig med en Sang forfattet af Skolelærerens Søn N. Lund (som før har været Danser

ved det Kongl. Theater).⁹⁵⁾ Der strøedes Blomster lige hen til Kirken hvor jeg strax gik ind da denne ustridigen er Stedets største Mærkværdighed. Pastor Balle fulgte mig derind og udbad sig Tilladelse til ved en kort Tale at byde mig velkommen, staaende for Altaret talte han faae men hiertelige Ord og tolkede Bornholmernes Følelser ved at see mig imellem dem. Den gamle Mand besidder baade Aand og Veltalenhed.

Ieg besaae dernæst Kirken, i hvilken Liigstenen over Sveder Kietting med tvende Koner vises ligefor Altaret. Denne var den sidste Lybske Befalingsmand paa Øen Aar 1572. Paa Kirkens Vægge er malet al fresco graat i graat forskiellige Forestillinger af den bibelske Historie, over hvilke jeg har æsket en Optegnelse af Præsten; desligeste forskiellige Vaabener udentvivl fra den lybske Tid, thi blandt andre saae jeg de Vickede's Vaaben⁹⁶⁾ som er en lybsk Familie. Kirken er høi og rummelig men synderlig nok at den paa langs er deelt ved Muur med hvelvede Aabninger en Bygningsmaade der betager Plads men som med Hensyn til Breden maae have været nødvendig. Døbefonden er af Sandsteen med udhugget hautrelief Arbejde af groveste Stiil, fra de ældste christne Tider jeg formoder det 10' eller 11' Aarhundre., thi Forestillingerne ere christne, Bebudelsen, Kongernes Tilbedelse o. s. v. men Indskriften med Runebogstaver. Pastor Balle har givet en Beskrivelse

95) *Jens Lund* (1771—1849), Skolelærer i Aaker, havde Sønnen *Jørgen Gad Lund*, forhen ved Det kgl. Theater, senere bosat i Aakirkeby. — 96) *Junker Blasius van Wickedede* blev 1543 lybsk Høvedsmand paa Hammerhus, hvor han døde 1547; Ligsten i Allinge Kirke.

over dette mærkelige Oldtidsminde i Antiquariske Annaler.⁹⁷⁾ Taarnet med tvende Gavle har tvende Etager som bæres paa Hvelvinger af murede Piller. Det er højst sandsynligt at Munkene som have dannet Lunde Capitel ved denne Kirke have haft deres Vaaning eller Celler i dette Taarn som dengang har været Closteret ligesom Cannikegaarden tæt ved Kirken har været Canikens Bopæl.⁹⁸⁾

Kirken kaldes endnu Capitels Kirken fordi den forud tilhørte Lunde Capitel hvis Navn og Vaaben (S. Laurentii Rist) endnu sees paa Altartavlen med Aarstal.

Jeg besøgte Pastor Balle og modtog i hans Huus een af Skolemesteren der paa Stedet, Lund, forfattet Skrivelse fra nogle af Sognets Bønder med Undskyldning at de ej i Nexøe da de opvartede mig havde besvaret mit Spørgsmaal om Udskiftningen og ytrede de at da deres Lorder ikke drives i Fælledskab og det følgelig mere kom an paa at magelægge dem for at faae dem bedre drevne under et ved hver Gaard saa troede de ikke en Udskiftnings Forretning saa absolut fornøden og havde det der er hændet i Paulsker Sogn snarere afskrækket end opmuntret dem dertil. — Jeg paalagde Skolemesteren at sige Bønderne at jeg vidste meget vel at det egentligen gieldt om et hensigtsmæssig Magelæg af lorderne og for- tænkte dem ikke i at de vilde afvente Udfaldet af hvad der var paabegyndt i Paulsker Sogn, men jeg haabede at denne Sag snart vilde bringes til en

97) Aa Kirkes Døbefont er beskrevet og afbildet i Antiqvar. Annaler IV 1827 og i L. F. A. Wimmers Værk 1887. B. S. XIV 57, 66. — 98) Fortællingen om Munke, Klostre, Kanniker og Lunde Kapitel ved Aa Kirke hviler paa Fejlsyn.

ønskelig Endskab og at de da vilde være opmærksomme paa de gode Frugter som Udskiftningen vilde bringe og selv ønske dem udført i deres Sogn. Skrивelsen beholdt jeg for at vise Rentekamerets Commissarier den førend de gaae over at foretage Udskiftningens Sagen i Paulsker Sogn tillige med de øvrige dem paalagte Matriculerings Forretninger.

Borgerne i Aakirkeby fremkom med tvende skriftlige Andragender som jeg overleverede Amtmanden til Afgiørelse, det eene var om Tilladelse at mageskifte deres Lorder uden Mellemskomst af Landvæsens Commissarier, hvilket de ansaa for byrdefuldt og kostbart. Det andet var om at udøve Forstrandsret ved Biergninger paa et Stykke af Stranden som for-dum kaldtes Aakirkebyehavn (ved Boderne). Dette Anliggende at bestemme hvorvidt Aakirkeby har Forstrands Ret er af afgiøre ved Domstolene.

Pastor Balle har en Søn der er Snedker og som nu boer hos ham. Jeg gav en Understøttelse til en Sigtemager som forfærdiger særdeles gode Haarsigter. Ved at forlade Aakirkeby bemærkede jeg den Gnejs hvorfra denne Højde bestaaer. Dr. Forchhammer paastaaer, efter de af Ørsted foretagne Undersøgelser, at Sandsteen skyder sig ind mellem denne Højde og de Banker som fra Almindingen strækker sig indtil paa 500 Skridt nær Aakirkeby, jeg har ikke seet dette.⁹⁹⁾

Paa Vejen til Boelskirke gaaer Vejen over Sandsteenslag og et andet Sted hvor der er sprængt af Gnejsen er Feldspathen meget kiendelig det er endog

99) Prins Christian Frederiks Opfattelse af Aakirkebakke som en Granithalvø er rigtig imod H. C. Ørsteds Opfattelse af den som en Granitø.

her at Gr[eve] Vargas har fundet en Steenart som han har antaget for liig Emerande de Limoges.

Ieg steeg af hos Præsten Saxtorff der beboer en nu temmelig vel bygget Præstegaard; Kirken er uden Mærkværdighed. Udsigten derfra over Nexøe og Sønderlandet er meget viid.

Til Hest begav jeg mig til gamle Borgen i Boelsker Sogn og besaae undervejs i Hans Carlsens Lund¹⁰⁰⁾ nogle, som det synes, concentriske Stenrækker der fortiene Antiquarers Opmærksomhed jeg bad Auditeur Arboe at lade deres Stilling aftegne til nærmere Oplysning.

Paa Borgen var bleven gravet efter min Foranstaltning, ved Indgangen mod den sydlige Side, og paa flere Steder paa den vestlige. De sammenhobede Steene og Iordvolden som her begrændser Højden var giennemgravet paa flere Steder og enkelte brændte Leer og Kul vare fundne i Iorden, men ellers intet mærkværdigt, naar undtages et rustet tveægget Iern (i Form af en brukken Bajonet) der fandtes i Iorden paa flere Alens Dybde, men som ej synes fra nogen høj Oldtid og følgelig mueligen turde være puttet derhen under Gravningen for at skuffe Arbejderne. Da der i øvrigt aldeles ingen Spor er af Kalk mellem de til Ydermuren sammenhobede Stene troer jeg at man med Grund kan antage denne Borg at have været den Ældste af alle paa Bornholm fundne, men endnu er paa Bakken selv, som paa mange Steder er den bare Gnejsklippe, ej funden Spor til Bygning, Grundvold til samme eller deslige. Auditeur Arboe har lovet at ville fortsætte Undersøgelserne til Efteraaret og da at udrense et Vandsted

100) Hans Carlsens Lund nævnes nu *Gryet* i Bolsker.

oppe paa Højden hvori mueligen kunde ventes at findes noget.

Ieg lod Omkredsen af Højden afskridte og fandt den at holde 800 Alen omtrent, mod den vestlige Kant har været Steenmuur og Iordvold, men mod Nord og Øst og endeel af den sydlige Kant hvor Højden er brat ned mod Dalen ere deels ingen deels kun en lav Steenmuur.

Paa Vejen besøgte jeg den flinke Sandemand Knudsen og denne viiste mig sin Kommen og Kartoffelavl i Marken tæt ved Huset. Dette er ej pynteligt, men han synes at leve lykkelig i sin Familie-kreds. Konen stod og vuggede et spædt Barn som synderlig nok var døbt Iens Kofod og tre smukke smaae Børn af Mandens første Ægteskab laae i een Seng næstved. Det var mig kiert at kunne besøge denne udmærket flinke Bonde.

Kl. 9 $\frac{1}{2}$ ankom jeg til Nexøe mange vare forsamlede ved Indgangen til Byen, denne var illumineret.

Ieg steg af hos Amtmanden, Pastor Saxtorffs Familie var der til Thee.

D. 23' Iuli.

Om morgenen tidlig besøgte jeg Frederiks steenbrud hvor Dr. Forchhammer havde ladet rydde noget op paa Terrainet hvor Sandstenen staaer til Dagen tæt ved Havet udenfor Urbierget eller Gnejsen der her allerede danner Terrainets Hovedmasse. Det var os væsentligt om mueligt at komme til Kundskab om Overgangen fra Urbierget til Sandsteensformationen. Vi fandt tydeligen Overgangen fra den rødlige Gnejs til den med Grønjord blandede og at denne sidste ligesom den var udsat for Luften forvitrede og antog en gul okkerfarve (formodentligen

formedelst iblandede Ierndeele); fra denne grovkor-nede halvforvittrede Gnejs gik det over til en graae-agtig Qvarts Porphyrr aldeles fri for Glimmerblade og strax sporedes en Aare af guulagtfg Sandsteen (af samme Udseende som den i Steenbruddet) der giennemstrøg Qvartsporphyren i retning fra NO. til S.V. og som havde faae Graders Skraaning mod S.O.

(Her findes et Rids af ovennævnte Aare).

Qvartsporphyren vedblev dernæst lige til Stranden uden at antage nogen mere Sandsteensartet Ud-seende. Ieg tog Stykker der kan oplyse denne heele Formation.

I Nexøe tog jeg endnu Lejligheden iagt at tale med Justiceraad Kynde i Amtmandens Overværelse angaaende Udskiftningen i Pauls Kirke-Sogn og bad jeg ham at anvende sit mueligste for at jevne Sagen og om mueligt bringe den til Forliig inden Matri-culerings Commissionen ankom til Øen saaledes at denne kun havde at bifalde og indstille Sagen til Rentekamret. Iusticeraad Kynde Indsaae fuldkommen Vigtigheden af dette for at see heele Udskiftnings-væsenet paa Øen fremmet og han mistvivlede ingen-lunde om et godt Udfald kun at man kunde skønne om de fire egentlige klagende var skeet nogen Uret og kunde tilfredsstilles paa anden Maade. Havde Rentekamret holdt sig dertil uden at fordre heele Forretningen omgiort (formedelst tilsidesatte Forma-liteter) vilde den allerede nu været tilendebragt, men at Rentekamret ved sin Resolution forhaalede Sagens Afgjørelse saa at de hvis nye Iord allerede var afsat paa Marken tillodes at bruge og dyrke deres fordums Iord igien har afstedkommet en saa stor Forvirring at Klagerne nu ideligen tiltager, thi ingen vover at

dyrke den gamle og ligesaa lidt den nye tildeelte lord af Frygt for at Besiddelsen er usikker.

Fra Nexø begav jeg mig til Rispebierget i Paulsker Sogn, Exerceerpladsen for Sønder Herreds Milice. Ved Udkørselen af Byen vare Embedsmænd og Borgere forsamlede, der i faae velmeente Linier yttrede deres gode Ønsker for mig.

Ieg takkede dem og forsikrede dem hvor kiert det skulde være mig at samles med dem igien.

Paa Rispebierget vare forsamlede et Batterie af 8 Canoner (anførte af Lieutn. Dam)¹⁰¹⁾ en Esquadron Dragoner under Capt. Severin Kofods Commando. Søndre Herreds Inf. Comp., Søndre Herreds Compagnie comd. af Capt. Ibsen, Aakirkebyes Borgervæbning og en Afdeeling Iægere.

Artilleriet manœvrede for mig med megen Raskhed og Præcision, Dragonerne rede ret ordentligen og sluttede; Inf. Comp. gjorde enkelte Greb og Bevægelser, Herreds Compagniet endeligen var ganske vel øvet; det var det første Herreds Compagnie jeg saa evolere men kiert var det mig at bemærke at den militaire Aand der driver Værket ej var veget fra disse gamle Karle. Borgerne og Iægerne havde jeg ej Tid at see særskildt. Ieg lod alle Tropperne formere Quarreen og sagde med faae Ord: „Det er snart „mit Lod at forlade de brave Bornholmere, men in- „derligen skal det glæde mig at samles engang med „dem igien. Kongen vil glæde sig til ved mig at „erfare hvor godt vaabenøvede hans troe Bornhol- „mere ere. Leve Kongen.“ Commandanten ObL.

101) *Christian Dam* (1775—1858), Kpt. — *Hans Severin Kofoed* (1781—1862), Major, Ejer af Myregaard i Persker. — *Hans Jørgen Ibsen*, Kpt.

Hoffmann forestilte mig Major Thejsen,¹⁰²⁾ nu Exerceermajor for hele Væbningen og de øvrige Exerceermestere for de forskellige Vaabenarter og jeg havde Lejlighed at yttre for dem hvor meget jeg paa skiønnede deres saa vel anvendte Flid for at see Mandskabet i det heele saa godt øvet i Vaaben. Der vare mange Mennesker forsamlede paa Exerceerpladsen, hvilket var et saameget smukkere Syn som Vejret var skønt og alle syntes glade ved at see mig der.

Ieg begav mig til Peters Kirken og traad af i Præstegaarden hos Præsten Hr. Sørensen¹⁰³⁾ hvis særdeles Fortieneste er af Agerdyrkningen som ved hans Exempel er fremmet betydeligen i hele Egnen. Skade at hans Kaar og tiltagende Familie nøder ham at ønske Forflyttelse fra en Stilling i hvilken han udretter saa meget godt.

I Kirken viste Præsten mig en Monstranz der kaldes Bondeveeds Bæger¹⁰⁴⁾ og om hvilken Folkesagn og Overtro beretter at han (en Bonde af dette Navn) tog det fra Trolde i Korshøj (hvorom Skaugaards Beskrivelse over Bornholm Pag. 282 taler).

I øvrigt er intet mærkeligt i denne Kirke.

Ieg begav mig til Grødbyebro og saae der Leer-skiferen fremstaaende ved Aabredde og derfra forbi Saxebro til Udløbet af Grødbye Aa hvor hvid Sandsteen danner heele Flodsengen. Fordum er her gravet hvid Leer som lagviis afvexler med Sand-

102) *Hans Vilhelm Thiesen* (1773—1826), Major, Ejer af Kobbegaard i Østrelarsker. — 103) *Søren Sørensen* (1783—1841), Præst i Persker 1816—28, fortrinlig Landmand. — 104) Bonaveddes Bæger, et katolsk Alterkar, forsvandt 1880 ved Istandsættelsen af Peders Kirke.

stenen, men for Tiden drives ej dette Arbejde som ej har svaret Regning.

Sandige Høje adskiller Udløbene af Grødbys og Læs Aaer. Paa Brinken mod Havet staaer Levninger af en Steenkreds¹⁰⁵⁾ der udentvivl har været et Thingsted, 14 Stene staae i en flad Bue, de øvrige ere nedfaldne med Brinken ved Havet men for at foreene det med hvad der kan være sandsynligt troer jeg hellere at man maae antage Kredsen at have været aflang end som at den levned Steenkreds skulde henhøre til en aldeles rund hvoraf det tilbagestaaende maatte være et ubetydeligt Segment, men Kredsen overmaade stor. Lejet af de nedfaldne Steen som tildeels endnu ligge ved Strandbredden antyder synes mig ogsaa at Kredsen har været aflang og ej rund.

Ikke langt fra Udløbet af Læsaaen træder atter Skiferen tilsyne med Fald mod S. V. den er meget fiinblandet og indeholder Mergelkugler med Kalkspath og enkelte Biergkrystaller. En traadet Kalkaare fandt vi at giennemstrøffe den.

Højere oppe i Aaen ikke langt fra Munkegaarden træder den hvide Sandsteen frem i Aaen og den er ligeledes funden at afvexle lagvis med hvidt Leer som Ejeren af hiin Gaard har eftergravet men uden Fordeel.

Over Limensgade kiørte vi til Vasagaarden. Denne Udmark (Limensgade) indeholder den sortegraae fetide Kalksteen hvoraf Cementen brændes. Den hviler, efter Ørsteds Boere-forsøg, paa Alunskifer og virkeligen træder denne tydeligen frem i Aabredde nord for Vasagaarden. Vi fandt interessante For-

105) Den nævnte Kres af Bøvtastene er nu forsvunden helt.

steninger i samme og deriblandt en Orthoceratit (i Kalkspath). Det er neppe nogen Tvivl underkastet at jo et Kalk eller Cementbrænderie i Forbindelse med Alunværk godt kunde bestaae i denne Egn. Udmarken er Kongens og dens Værd byder ej at skille sig ved den.

Vi naaede Rønne Kl. 9 om Aftenen.

24' Iuli.

Dette var sidste Dagen at jeg befandt mig i Rønne og Dagen anvendtes til at see endeel Audiencer, Embedsmænd, og Indvaanere som ønskede endnu at forebringe deres Andragender forinden min Afrejse. De mærkeligste vare fra Rønne Borgere: om at Amtsforsøgelses Commissionen maatte holdes hos dem da det var Tid og Pengespildende at drage for enhver ubetydelig Sag til Nexøe. Meeningen var vel egentligen at Byfogden maatte constitueres til i mindre betydelige Sager at afholde den paa Amtmandens Vegne ligesom Cancellier. Arboe er constitueret til at afholde den for Hasle og Nørre Herred. — Amtmanden modtog Ansøgningen fra mig til Afgiørelse eller Indstilling og saaledes forholdt jeg mig med alle de fra Privat Personer indkommende Ansøgninger. — Rønne Borgere gjorde ogsaa anhängig om en Godtgjørelse for leveret og solgt Oplags Korn, hvilken de i Tilfælde at den bevilgedes, vilde skienke til Havnevæsenet ligesom de allerede nyeligen til samme Øjemed har skienket en dem tilkommende Qvarteergodtgjørelse. Amtmanden yttrede ved denne Ansøgning at en Resolution allerede havde afslaaet den ansøgte Godtgjørelse.

En Klage leveertes fra nogle Hasle Borgere om Cancell. Arboes Embødsførelse især som Havne Com-

missair, men da den ej var skrevet paa stemplet Papiir saa gaaer den Klageren P. Juel tilbage. Proc. Fog¹⁰⁶⁾ havde conciperet denne Klage. Procuratorer og Vinkelskrivere have overhovedet havt meget at bestille med at skrive alle de Andragender som ere blevne mig overleverede. Flere længst afgjorte Sager ere paa nye bragte frem men da jeg leverer alt til Amtmanden og hører hans Meening over alt saa skader det idetmindste ikke om det end ej nytter.

Til Middag havde jeg Embedsmændene til Bords og nogle Adjuncter og Off. som endnu ej havde spiiist hos mig, samt to af Byens eligerede Borgere til Tak for sidste Diner, som Byen gav mig. Efter Bordet gjorde jeg Over Krigs Commissair Rask og Cancell. Iespersøn opmærksom paa at den sidste Kongl. ved Rentekamret bekiendtgjorte Resolution om Kuldrivningen, hvorved opmuntredes til større Interressentskaber som skulde ledes ved Kyndiges Raad og drive Arbejdet efter en forud lagt Plan, maatte være saare gavnlig hvilket de villigen indrømmede.

Ieg havde gierne talt i denne temmelig talrige Forsamling om Gavnligheden af et fælleds Middel-punkt for Nationalvirksomhed ved Benyttelsen af de mangehaande Erhvervskilder som denne af Naturen begunstigede Øe tilbyder dens Beboere, og troede dertil at burde antage det bestaaende Efterslægtsselskab,¹⁰⁷⁾ som det meest passende Foreeningspunkt; men Commandanten som jeg talte til derom var af den Formeening at dette Selskabs Love og Bestyrelse ikke besad Almeen Tillid og at mine Bestræbelser

106) *Chr. Fog*, død 1863, Prokurator. — 107) Bh.^s Efterslægtsselskab, stiftet 1805 af Amtmand Thaarup, gik 1868 ind i Bh.^s landøkonomiske Forening.

vilde være frugtesløse, hvisaarsag jeg fandt det meest passende kun til enkelte og i almindelige Udtryk at yttre min Formeening i saa Henseende men ej at gjøre noget offentligt Skridt der kunde blive uden Virkning.

Om Aftenen drak jeg Thee hos Commandanten og der spilledes en munter Vingtun med Damerne uden Betaling.

Ved Afskeden bad jeg dem alle at beholde mig i en venlig Erindring.

25' Iuli.

Afskeedsdagen da jeg skulde skille mig fra de gode Bornholmere var forhaanden, ugieerne saae jeg den oprinde gierne havde denne Øees Indvaanere seet den udsat, derom forvissede mig de Følelser de laae for Dagen, derom vidnede deres Deeltagelse ved Afskeden.

Da jeg om Morgenens Kl. 8 forlod Rønne havde alle Byens Damer, Embedsmænds Koner og Døttre begivet sig til Æreporten ved Byens Udgang og Blomster strædes tause paa min Vej, jeg holdt takkede dem samtligen for denne deres Opmærksomhed og bad dem bevare mig en venlig Erindring.

Til Hest og til Vogns fulgte alle Embedsmænd og mange Borgere fra Rønne, ej lode de sig afløse ved Herredets Grændse, de fulgte alle til Ø. Lars Kirke hvor jeg holdt og steg af i Præstegaarden og heller ej der vilde de gode Mennesker skilles fra mig, men alle fulgte til Gudhiem.

Hr. Ingerslev viste mig ved Øst. Lars Kirke sin Præstegaard ej bedre end en Bondegaard men med nogen Udbedring kan man vist nok leve lykkelige Dage sammesteds som overalt i en lykkelig huuslig

Kreds og i en saa kier Virksomhed som en Præst kan og maae være det paa Bornholm.

Ogsaa besaae jeg Kirken, af den runde Bygningsmaade men med huul Middel Pille forsynet med Krydsgevælt, en dristig Bygningsmaade. Inden i Pillen ere Tilhørbænke. Ved Kirkedøren er opstilt en Runesteen og paa Kirkegaarden vistes en Liigsteen med Munke Bogstaver og Afbildninger af en Munk.¹⁰⁸⁾

Graniten er til Dagen i Aaløbet nær Kirken, hvilket har givet Hr. Møller Anledning til at tage en smuk Prospect af denne Kirke.

Kl. 11 ankom jeg til Gudhiem og saa Fregatten holde det Krydsende under Land, Pr. Lieutn. Zahrtmann¹⁰⁹⁾ kom ogsaa strax i Land for at modtage min Befaling og jeg sagde ham at jeg tænkte om en Time at embarquere hvilket ved Signal fra Flagstangen blev tilkiendegivet Fregatten. Ieg begav mig strax i Kirken som næsten gandske opfyldtes med Embedsmænd og Officerer der fra alle Øeens Kanter vare hidkomne at tage Afskeed med mig, dog lod jeg saamange af Meenigheden som muelig komme ind i Kirken. Hr. Ingerslev benyttede denne Leilighed til at gjøre sig bekiendt paa den fordeelagtigste Maade ved at holde en skøn og opbyggelig Prædiken om sand Christendoms Virksomhed til Menneskets Lyksalighed. Gudstienesten var først tilende Kl. 1. Ieg begav mig til det Huus hvor jeg var aftraad, sagde endnu nogle forbindtlige Ord til Amt-

108) Den nævnte Ligsten er fra 1370, over Præsten Henrik Greser. — 109) *Christian Christopher Zahrtmann* (1793—1853), Adjutant hos Chr. VIII 1839—48, Marineminister 1848—50, Vice-admiral.

manden og Commandanten, og forsikrede dem at jeg med sand Tilfredshed skulde berette H. Majestæt om deres Embedsførelse. Paa Gaarden vare alle Embedsmænd som havde fulgt forsamlede. Ved Porten til Gaden afsang Gudhiems Indvaanere en Sang, for hvilken jeg hierteligen takkede dem yttrende at kiere skulde det være mig at høre en Velkomstsang istemme end Afskedssangen i denne Stund. Jeg fortsat min Vandring ned til Strandbredden og da alt var bereed vendte jeg mig endnu engang til det talrige Følge der gelejdede mig sigende: „Mit Hierte „føler Trang til at takke enhver især for de Kierligheds og Hengivenheds Følelser de have lagt for Dagen medens jeg har opholdt mig blandt Dem, uforglemmelig vil derfor disse Dage være for mig og „jeg ønsker at De vil bevare mig en kier og venlig „Erindring ligesom jeg vist skal bevare den samme „i mit Hierte. Lad Tillid til Deres værdige Øvrighed, lad Eenighed og Samdrægtighed lede Dem ved „Benyttelsen af de rige Erhvervsgrene som Land og „Hav tilbyder denne lykkelige Øes Beboere og jeg „skal da naar jeg engang seer Dem igien her paa „Øen glædes ved at finde Bornholmerne om muelig „endnu lykkeligere, hvilket skal være min Bestræbelse at bidrage til, ligesom det er Kongens inderligste Attraae og Villie. Lever vel mine Venner, „glad skal jeg være ved igien at see Dem igien her „og naar nogen af Dem kommer til Kiøbenhavn da „mindes, at De har kiendt mig her.“ Alles gode Ønsker fulgte mig jeg gav Haanden til de nærmest staaende og steg i Sluppen — udraabende: Leve Kongen, Held Bornholm. Mængden gientog lydelige Hurraraab og Leve Pr. Chr. gienlød fra alles Munde.

Med et rørt Hierte skildtes jeg fra de gode Mennesker, de Ord jeg talte til dem havde, jeg følte det, kun den Fortieneste at være Hiertets Sprog.

Kl. 1 $\frac{1}{2}$ var jeg ombord paa Fregatten Freja som saluterede og svaredes ved Salut for Kongeflaget fra Land — et særdeles skønt Syn, forherliget ved det blideste Soelskijsvejr.

Med føjeligste Vind styredes til Christiansø og Kl. 3 løb Fregatten mellem Frederiksholm og Græsholmen i Læ af den sidste, hvor der brasedes op for at jeg kunde landsætte, jeg roede ind i Havnen og steg iland paa Broen mellem Øerne, til samme Tid som Commandantens Fartøj med endeel af mit Følge ankom giennem det søndre Løb. Nogle smaae Piger strøede Blomster, Hurraraab gienløde og det var et smukt Syn at see alle Baade i Havnen festlig udsmykkede og flagrende, Skibe vare der for Tiden ej til Ankers.

Commandanten Capt. Wulff havde fulgt mig fra Bornholm ombord paa Fregatten og førte mig nu ved Ankomsten op i sin Boelig, som er ret vel indrettet og gandske bereed til mit længere Ophold, hvis Omstændighederne skulde fordre det. Der forestilte Han mig Embedsmændene, den Næstkommanderende en Søe Artillerie Lieutenant Birch¹¹⁰⁾ en jevn Mand som har tient sig op fra Canoneer, Chefen for Garnisons Compagniet Lieut. Dam (ere Bornholmer) Proviantforvalteren Auditeur Vibe, Præsten [Hr. Krøyer], Chirurgen [Curditz]. Snart begav jeg mig

110) *Johannes Birch*, Artillerilieut. — *Peder Chr. Dam* (1787—1857) kom 1824 til Christiansø, Garnisonskpt. — *Carl Peter Vibe*, Avditør. — *Carl Chr. Krøyer* (1793—1845), Præst paa Christiansø 1819—1828. — *Johan Clement Curditz* (1788—

paa Vej for at besee Fæstningen, de befæstede nøgne Skier som danne samme give et sieldent og interessant Syn. Paa Hovedøen (den egentlige Christiansø) ere Udkantene mod Havet fulgte ved Befæstningens Anlæg og den nuværende Commandant har bestræbt sig for at forbedre Fæstningsværkerne ved at forhøje Steenmurene, give den et rigtigt Talu, borttage den ramme af Træ som bandt Muren for oven og belægge den med Leer. Murede Skydehuller ere anbragte paa somme Steder i Flanquerne for at beskyde Courtinen — kort endeel er udrettet men meget staaer endnu tilbage, men med Tid og Lejlighed vil alt kunne udrettes.

Material nemlig Stene ere forhaanden; en Fejl forekommer det mig imidlertid at ikke Tienesten paa denne afliggende Øe i Fredstider indrettes saaledes at Garnisons Compagniet fornemmeligen kunde bruges til dette Arbejde hvorimod nu maae lejes Daglønnere fra Bornholm. Af Oeconomie hviler det derfor, en Hest haves til at udrette Kiørselerne og dette har allerede været til betydelig Besparelse ved Arbejdet.

Commandanten meente at naar den ydre Linie som der nu arbejdes paa var færdig skulde Hertugindens Bastion som nu ligger noget tilbage men højere, forlades, da det runde Taarn efter hans Mee-ning var nok til det indre Forsvar paa den nordlige Kant (for at tage Værkerne à revers) men jeg skulde formeene at hiin Bastion eller Reduit som ligger saameget nærmere ingenlunde er overflødig til den ydre Linies Forsvar. Paa den østlige Pynt findes endnu

1861), Garnisonskirurg paa Christiansø 1818—29, senere Læge i Rønne.

nogle Mørsere opstille, et Indløb eller Landingssted tæt ved den lille Lund synes mig ikke behørigt forsvareret mod en coup de main. Forsvarslinien fortsættes omkring den sydvestlige Spidse til Havnens sydlige Indløb hvor der sees Ringe i Stenene til Varpning af Stakkader for Indløbet til Havnen.

Hoved Fæstningen er det af Christian den femte byggede runde Taarn med tilhørende Ravelin og Ydermuur. Dette Taarn er indrettet til at bære svære Canoner og derfra bestryges største Deelen af Øen, Havnen Frederiksholm og Løbet til Græsholmen. I Taarnet er nu Rustkammeret holdt i bedste Orden, ovenpaa samme er Fyret som er et omgaaende Blink og Lampefyrt hvis jævne Bevægelse er reguleret ved et Uhrværk til hvert Second at vise Lampen (der er forsynet med Reflecteerhuulspeile). En latinsk Indskrift ved Indgangen til Taarnet vidner om at Christian den femte har befæstet disse Øer (Ertholmene) Aar 1684. Hans Besøg 1687 finder jeg ikke erindret ved nogen Indskrift. Før har Gudstienesten været holdt i Taarnet, nu er bygget en rummelig og lys Kirke — og Øen bærer desuden flere Magasinhuse Krudttaarne, en Mølle og endeligen ved Havnen en tre Etages høj Caserne i hvilken Besætningen huses med deres talrige Familier. Indretningen i disse Casernebygninger er gandske som i Nyboder i Kiøbenhavn, 4^e Familier om et afdeelt Kiøkken. De synes saare tilfreds skøndt mange saavel af Besætningen som og deres Familier aldrig have forladt denne Klippeø. Til Behageligheder for dem hører at hver Familie saa at sige haver en liden Haveplads mellem Klippestykker, men desaarsag saameget des lunere og frugtbar ihvorvel Jorden er kunstigen tilført. Be-

tientenes Haver ere større og Commandanten haver endog flere og deri de smukkeste Blomster og bedste Frugter, Moerbærtræer og en udmærket stor Figenbusk, som bærer modne Figen. At den staaer luunt i et Hjørne ved en Muur vil indsees, men uventet og mærkeligt bliver det altid. I Krigens Tid havde den liidt saa meget at man maatte skiere den reent af saa at den nu i omtrent 10 Aar er voxet ud til den Størrelse til at kunne bære god Frugt paa nye. En Lund af Axelbærtræer og Ypern giver Beboerne Skygge og tiener et Forlystelsessted (iseer H. Hans Aften). For Commandantens Bolig mod Havnen er en Række skyggefulde Lindetræer saa at det virkelig ej meere er saa øde og bart som man kunde vente sig paa denne nøgne Klippe. Frederiksholm paa hinside Havnen er ligeledes befæstet mod Strandsiden og paa den vestlige Ende mod Løbet der adskiller den fra Græsholmen er et rundt Taarn formodentligen bygget til et Blokhuis, men nu ubesat med Skyds hvorimod det er indrettet til et lille Theater til Beboernes Forlystelse. Præsten og flere Betiente bor paa denne Holm hvor ogsaa 4^e Canonjoller¹¹⁾ opbevares under Skuur; et Fangehuis for Statsfanger bygges, indrettet til 4^e Fanger.

For Tiden ere tre Fanger paa Christiansøe. En Capitain Tidemann,¹¹²⁾ norsk af Fødsel der har staaet i et af de jyske Regimenter og som formedelst slet

111) Fire Kanonjoller, med Navnene Rønne, Nexø, Svanike, Allinge, byggedes 1809—10 af Egetømmer fra Almingen og fik Station paa Christiansø; de fordrev i halvfjerde Times Kamp 25de Juli 1813 en svensk Orlogsbrig fra Farvandet. B. S. X 79. —

112) *Christen Anton Tidemann* (1771—1832), Premierlieut. i Ingeniørerne, dømt 7de Juni 1811 til Fængsel paa Christiansø; han døde 1. Maj 1832 i Nexø.

Opførsel og Mishandling af Kone og Børn blev sendt som Fange herover, siden tilladt Ophold paa Bornholm, frigivet med Rejsepenge til Norge, men igien antruffen hemmeligen boende i Kiøbenhavn og paa nye sendt hertil. Han gav mig med Commandantens Tilladelse en Ansøgning til Kongen om Frigivelse og yttrede blot Ønsket igien at samles med sine Børn. Commandanten paategnede: Foreviist, og jeg lovede at levere hans Ansøgning til Kongen.

Baron Müller d'Aarvangen¹¹³⁾ er schweitzersk Offiicer der i Duel har ihielskudt den svenske Greve Lövenhaupt paa Sielland og derfor (da han i et Brev til Kongen sagde det selv og begierede Rejsepenge) blev hensadt paa Frederiksorts Fæstning. Hans urolige Opførsel sammesteds har foranlediget hans Forflyttelse til Christiansø og der har han ikke viist mindre heftig og urolig Temperament saa at Commandanten frygter ham og desaarsag maaskee behandler ham strængere end nødvendigt. Han er nægtet Skrivematerialier og idag var han flyttet fra Ravelinen hvor han sad til en afliggende Magasinbygning nær Møllen hvor han ej kunde see hvad der foregik paa Øen eller have Lejlighed at gjøre Spektakler, ja da vi befandt os paa et ophøjet Sted i Nærheden hvor Baronnen kunde seet os af sit Vindue mærkede jeg tydeligen hvor ængstelig Commandanten var for at han skulde tage Anledning deraf

113) *Ludvig Rudolf Müller*, Baron v. Aarvangen (1775—1832), Schweizer, saarede i en Duel 1816 udenfor København sin Modpart, den svenske Greve Lewenhaupt, dødeligt, fængsledes og førtes 1818 til Christiansø, hvor han sad fangen til 1831, da han overflyttedes til Citadellet i København. Kommandant Wulff havde ikkun alt for god Grund til at frygte hans ustyrlige Voldsomhed.

til at støje og larme det eeneste ubehagelige der kunde hænde. Imidlertid forblev han roelig og jeg erfarede ej heller at han havde forlangt at see mig for at klage o. s. v. Personen maae nu være saa ustyrlig som han være vil, nægtes kan det ikke at hans Stilling maae være fortvivlende, uden Udsigt til at vinde sin Frihed igien som man med Grund maatte frygte for at han vilde misbruge til som Aventurier og Renommist at vælte sig ind paa Folk og forstyrre Roelighed og god Orden, forladt af alle, af sin nærmeste Slægt og sine Landsmænd der kun frygte for igien at see ham paa fri Fod og som aldrig have interesseret sig for hans Frigivelse, og blottet for Midler til at leve og.

Naar han i en saa forladt Stilling blev menneskekierligen Behandling maatte han prise sig lykkelig ved at finde sin Underholdning selv som Arrestant paa Christiansøe men jeg frygter at en ulidelig Ængstelighed fra Commandantens Side gjør ham hver Time bittre end fornødent var. Jeg besaae med Flid hans sædvanlige Værelse i Ravelinen og fandt det, skjøndt lavt til Loftet ikke usundt ikke fugtigt, luunt om Vinteren, med Vinduer til to Sider saa at Luften kan forfriskes. Jeg vilde ønske at en blidere Skiebne kunde aabnes for denne ulykkelige Mand og at han maatte fortjene den.

En tredie Fange som jeg ikke saa er den Smed¹¹⁴⁾ som var forviklet i Dr. Dampes Mytterie en eenfoldig

114) *Hans Chr. Jørgensen*, Smedemester i København, dømdes 1821 fra Livet sammen med Dr. phil. J. J. Dampes for Forsøg paa at stifte Oprør; de benaadedes med livsvarigt Fængsel paa Christiansø, hvortil Jørgensen strax overførtes, Dampes først 1826. B. S. XIII 52.

Person der har fejlet af Dumhed og som forholder sig roeligen.

Vi spiste hos Commandanten imellem Kl. 6 og 8, men iilede dernæst at komme ombord paa Fregatten uagtet det maatte gøre mig ondt at alle Commandantens Foranstaltninger til Illumination og Indvaarnernes Forberedelser til Skuespil m. v. skulde være forgieves. Den Consideration at det imorgen kunde være vanskeligere at komme ombord i Fregatten bestemte mig til at forlade Øen samme Aften Kl. 8 $\frac{1}{2}$ i Mørkningen.

Fregatten holdt sig krydsende i Læ af Øerne men det var bleven forsømt at give bestemt Signal til Fregatten om at nærme sig for at tage mig ombord; vi stode paa en reen Aftale som Capt. Wulf ej havde saaledes forstaaet, han holdt sig derfor længere fra Land end han ellers vilde have gjort og da vi kom uden for Havnen i Sluppen ført af Lieutn. Zahrtmann mærkede vi først at vi havde et langt Stykke at sejle for at naae Fregatten, men det var Medbør og Sluppen sejlede godt. Fartøjet fra Fæstningen som bragte mit Følge og Gods ombord kom først paa Siden af Fregatten og bragte først Vished om at jeg var undervejs. Fregatten brasede da op og vi naaede samme Kl. 9 $\frac{1}{4}$ omtrent, havde smult Vande i Læ af Fregatten og kom godt op ad Trap-pentrinene paa siden af Skroget. Krydsningen begyndte strax ad Cours til Kiøbenhavn men med støt Modvind.

D. 26' Iuli.

Jeg sov godt mellem hver Vending men om Morgen befandt vi os endnu uden for Allinge og Sandvig. Vi saae det smukke Landskab af Hammers-

huus fra den østlige Side mellem Sandhammeren og Sandvig saa tydeligen at Hr. Møller kunde tegne det. Krydsningen fortsattes hele Formiddagen ved svær Kuling mellem Hammeren og Salthammeren paa den svenske Kyst, først om Eftermiddagen kunde vi vinde ned sydlig langs Bornholm til imod Rønne, vi saae den hele Kyst tydeligen. Vi tabte den først aldeles af sigte næste Morgen d. 27^e Iuli Kl. 7 efter at vi

D. 27. Iuli hele Natten havde krydset i Farvandet midt imellem Sverrig Bornholm og Rygen altid med støt Modvind.

Op ad Formiddagen havde vi Rygen i Sigte og tonede Iasmund og Witmold for os. Nogle Timer efter kunde vi tage Toning af svenske Kysten vestlig for Ystad, Møen kom i sigte mod Aften. Hele Natten holdtes det Krydsende i dette Farvand. Aftenen var blid, Natten og Morgenen d. 29 [28.] stormende, men op ad Formiddagen bedagede Vejret sig, det blev Soelskin, og efter at have gjort et Par Vendinger mellem Møen og Falsterbo i sigte af Stevens føjede Vinden til at kunne indsegle Drogden, Kl. 2 $\frac{1}{2}$, Lotsen kom ombord, lod os gjøre et Par smaae Vendinger uden for Kastrup og førte omsider Fregatten gienem Hollænderdybet til Ankers norden for Middgrundten i en god $\frac{1}{4}$ Vejs Afstand fra 3 Croners Batterie Kl. 4 $\frac{1}{2}$. Vi spiste imidlertid, og en Kongelig Slup hentede mig fra Fregatten, jeg tog Afskeed fra Capt. Vulf, de øvrige Officeerer og Cadetterne med oprigtig Erkiendelse af alles Opmærksomhed for mig medens Overfarten og med Forsikringen ej at skulle glemme de behageligen tilbragte Dage. Kl. 5 $\frac{1}{2}$ landede jeg ved Toldboden hvor min Kone og Søn med Følge modtog mig. Endnu samme Aften Kl. 7 tog

jeg ud til Frederiksberg for at opvarte Kongen og Dronningen skøndt jeg fandt mig temmelig forfuldet af den lange Søe Rejse. — Kongen erkyndigede sig en Deel om Tilstanden paa Bornholm om Udsiftningen som han vidste god Beskeed om, og jeg havde Lejlighed at bevidne ham hvor god Stemning for Ham og Kongehuset jeg havde funden blandt Bornholmerne ligesom til at yde Amtmanden Commandanten og de flere brave Embedsmænd fortient Roes. —

Ligesom jeg vist aldrig glemmer denne interessante Tour saa skal jeg vist ikke lade nogen Lejlighed gaae forbi for at gavne Bornholmerne ved min personlige Kiendskab til deres Land. —

Om Opførelsen af Hammershus og Ødelæggelsen af Lilleborg.

Til Artiklen Side 161—69 i forrige Bind af Samlingerne tør de efterfølgende Bemærkninger fremsættes.

„Bornholmske Samlinger“ betegnes nedenfor ved „Saml.“ med Tilføjelse af Bindtal og derefter Sidetalt; Værket „Scriptores rerum Danicarum“ betegnes ved „Script.“ med Bind- og Sidetalt som nævnt, og den ovennævnte Artikel betegnes ved „Artiklen“.

I.

Hammershus.

Medens Jakob Erlandsen var Danmarks Ærkebiskop, blev den kongelige Borg Lilleborg i Almindingen ødelagt, (sikkert i Efteraaret 1260, se det følgende under II). — Det er i vor Tid almindelig antaget, at Hammershus er opført i Jakob Erlandsens Ærkebispetid, men der er Meningsforskel, om Opførelsen ligger før eller efter Lilleborgs Ødelæggelse. Artiklen antager, at Borgen Hammershus er opført forinden Lilleborgs Ødelæggelse, men antager derhos, at Borgen ikke er opført som Ærkebispesædets

Borg, men er opført af Jakob Erlandsens Broder Anders som dennes private Ridderborg, og at Borgen først en Aarrække efter Lilleborgs Ødelæggelse er kommet til at tilhøre Ærkebispesædet.

Denne Antagelse om, at Hammershus oprindelig har været privat Ridderborg, ses især støttet paa et Dokument, der forekommer i Script. 6. 299, og hvori Borgen Bornholm (Hammershus) nævnes. Dette Dokument kan imidlertid ikke støtte bemeldte Antagelse. Dokumentet er et Indlæg, som Ærkebisp Jens Grands Prokurator indgav i Processen mellem Jens Grand og Kongen i Aarene 1296—97. I Indlægget kommer Prokuratoren ind paa at omtale den ca. 35 Aar tidligere i Tiden liggende Strid mellem Ærkebisp Jakob Erlandsen og Kongen, og herved nævner Indlægget, hvorledes Ærkebisen blev ilde forfulgt til sin Død, men hvorledes han dog havde en virksom og trofast Støtte i sin Broder Anders; og i samme Forbindelse nævner Indlægget det, som Artiklen fremdrager deraf, nemlig at Ærkebispens Broder Anders mandeligen holdt Borgen Bornholm og forsvarede den „annis plurimis“. Men ved denne Udtalelse er det utvivlsomt Indlæggets Mening at fremhæve et Eksempel paa, hvorledes Anders Erlandsen stod sin forfulgte Broder Ærkebisen bi; og Indlægget gaar saaledes just ud paa, at det var Jakob Erlandsens (Ærkebispesædets) Borg, som Anders Erlandsen holdt og forsvarede, altsaa for Ærkebisen, hvorimod Indlægget ikke kan anses at gaa ud paa, at Anders Erlandsen holdt og forsvarede Borgen som sit eget private Herresæde.

Mod Artiklens forommeldte Antagelse om Hammershus som privat Ridderborg tør her yderligere

fremdrages en Modgrund, der tidligere har været flygtigt berørt i Saml. 12. 107. — Medens Ærkebisp Eger Jul omkring Aaret 1317 var i Strid med forskellige, deriblandt selve Domkapitlet i Lund, sendte Kapitlet en skriftlig Klage over ham til Paven, i hvilken Klageskrivelse det bl. a. hedder (Script. 6. 542), at Ærkebisen har tilsvoret Kapitlet, at han ikke vilde betro Lundekirkens Borg paa Bornholm (Hammershus) til nogen Læg, men vilde overdrage til en Kannik af Lundekapitlet at forestaa denne Borg, saaledes som det ogsaa var brugeligt fra samme Borgs Anlæg („a fundatione castri ipsius“), men at han har handlet imod denne sin Ed. — Det er klart, at der i dette Klagepunkt ligger en Angivelse om, at omtalte Borg straks ved dens Opførelse var blevet Ærkebispesædets Borg. Havde Borgen først været privat Ridderborg en Tid og ikke før senere var blevet erhvervet for Ærkebispesædet, saa maatte Klageskrivelsen i Stedet for det nys foran i Parentesen anførte Udtryk „a fundatione“ have benyttet f. Eks. „ab acquisitione“. — (At Kanniker har forestaaet Hammershus kan ses f. Eks. af Jens Grands Fængsels-historie af Hvitfeldt; men den allerførste ærkebispelige Bestyrer af Borgen, Stormanden Anders Erlandsen, var vistnok ikke Kannik).

De 2 forommeldte Dokumenter i Script. tjener alt-saa til at bekræfte den i Nutiden almindelig gældende Antagelse, at det er Ærkebispesædet, der har ladet Hammershus anlægge, hvilken Antagelse ikke kan afsvækkes ved det iøvrigt i Artiklen fremdragne.

Den i Artiklen omtalte yngre Anders forekommer i det ry-genske Diplomatarium (nævnt i Saml. 7. 42 Note 19), nemlig dels i dets Dokumenter især fra Aarene 1273, 1297 og 1314 og

dels i dets Historietekst, navnlig 3die Bind Side 16. Tilnavnet i Dokumenterne „de bornholm“ sigter sikkert til Landet Bornholm. Det er tvivlsomt, om det rette Navn for Hammershus en Tid har været „castrum Bornholm“; saaledes ses Borgen lejlighedsvis benævnt under Ærkebisp Jens Grand; men paa samme Tid er den oftest benævnt anderledes, saasom „castrum Hammer“.

(Navngivet paa sin Tids danske Maade forekommer omtalte Anders hos Hvitfeldt under Aaret 1314 (Folioside 372 nede) i følgende Udtalelse, der imidlertid sikkert hører hjemme under Aaret 1315: Kong Erik forlenede Witslaf med det Slot og Land „Skaprud“, paa et Aars Tid, som Anders Anderssøn i „Vexie“ (formentlig Trykfejl for Værge) havde. — Naar Hvitfeldt under Aaret 1301 nævner en Johannes Erlandsøn „aff Borringholm“, maa hermed være ment Ærkebiskop Johannes (Jens) Grand; se „Danske Magazin“ 4de Bind, 1750, Side 226).

II. Lilleborg.

Det af Selskabet for historiske Kildeskrifters Oversættelse med Understøttelse af Ministeriet for Kirke- og Undervisningsvæsenet udgivne, i 1906—08 trykte, af kun eet Bind bestaaende Værk: „Valdemar Sejrs Sønner og den store Ærkebispestrid, Udvalg af Kilder til Danmarks Historie i Aarene 1241—1274 i Oversættelse ved Jørgen Olrik“, betegnes nedenfor blot ved „Kilder“ med vedføjet Sidetal. (Et Eksempplar af Værket vil herefter findes i Bornholms Museums Bibliotek i Rønne).

Det følgende vil bl. a. og især omtale Tidspunktet for Lilleborgs Ødelæggelse. Det har Interesse at faa denne Begivenhed sat ind paa sin rette Plads i Rækken af historiske Begivenheder i hine Aar 1259—61.

Da Jakob Erlandsen overtog Ærkebispestillingen, laa de 3 af Bornholms 4 Herreder fremdeles under

Ærkebissestolen siden 1149. Under „den store Ærkebissestrid“ (Striden mellem Kongen og Jakob Erlandsen, Kilder 110), lod Kongen i 1257 forkynde en skriftligt affattet Erklæring bl. a. om, at han fratog Ærkebissen de Friheder, som var indrømmede Ærkesædet af Danmarks Konger, (se mere udførligt Kilder 124, jfr. Saml. 7. 40). Nærmere beset maa denne kongelige Erklæring sikkert anses under sine vidtrækkende Udtryk tillige at omfatte, at Kongen ophævede Ærkebispens Beføjelse til at raade over de 3 bornholmske Herreder og altsaa krævede, at Herrederne fremtidig skulde høre under Kongen. Det vilde efter Stridens hele Karakter have været sært og inkonsekvent, om Kongen havde ladet Ærkebissen ganske roligt beholde den betydelige bornholmske Besiddelse. Den faktiske Inddragelse af de 3 bornholmske Herreder under Kongen — 3: under Lilleborg som „Amtstue“ m. m. — maa formodes at være fuldbyrdet senest samtidig med Ærkebispens Fængsling. At den af Ærkebissen senere foranstaltede Odelæggelse (Afbrænding) af Lilleborg var det samme som en voldelig Erobring fra Kongen af hele Øen Bornholm, tyder ogsaa det nedenommeldte Pavebrev paa.

Da Ærkebiskop Jakob Erlandsen paa Kongens Foranledning blev taget til Fange i Skaane 5. Febr. 1259, blev han straks ført til den kongelige Borg Hagenskov paa Fyn; og uden at kunne faa noget skriftligt eller mundtligt Samkvem med sine Venner sad han indespærret i denne Borg indtil noget efter Kristoffer I.s Død, der indtraf 29. Maj nævnte Aar.

LILLEBORG.

Jakob Erlandsen har saaledes ikke under sit Fangenskab kunnet udfolde nogen Virksomhed for, som et Modtræk mod Tilfangetagelsen, at faa sendt et Krigstog til Bornholm til Ødelæggelse af Lilleborg og Indtagelse af Øen fra Kongen; og naar det i Artiklen fremdragne Pavebrev af 1264 (oversat i Kilder 184) strengt dadler ham, fordi han, ved at lade hverve Krigsfolk m. v., har foranstaltet, at Lilleborg er blevet ødelagt og Bornholm indtaget, saa kan Meningen altsaa ikke være, at han har foranstaltet dette allerede i sin Fangenskabstid. — En under Erik Glipping, i 1260 eller første Halvdel af 1261, forfattet Klage, der er gengivet i Kilder 167 og sikkert har været Grundlag for nævnte Pavebrev, gaar i sit 2det Punkt vedrørende Lilleborg ud paa, at Jakob Erlandsen har ladet handle ilde med „Kongens“ Mænd paa Bornholm og har ladet „Kongens“ Fæstning sammesteds ødelægge. Men dette Klagepunkt viser ikke, at der ved „Kongen“ sigtes til Danmarks forrige Konge Kristoffer. Særlig som Følge af Ærkebispens Fangenskab maa „Kongen“ i bemeldte Klagepunkt betyde den paa Klagens Fremsættelsestid regerende Danmarks-konge (Erik Glipping). Men ved Pavestolen har man — altsaa ved Fejltagelse — ladet „Kongen“ i dette Klagepunkt betyde Kristoffer. (Se det nedenfor som Note anførte).

Ødelæggelsen af Lilleborg maa altsaa antages at være foranstaltet senere end Jakob Erlandsens Løsladelse af Fangenskabet. Og efter Løsladelsen har der jo maattet medgaa nogen Tid til Anstiftelsen og den nærmere Iværksættelse af det paagældende Krigstog til Bornholm. Ved denne Omstændighed i Forbindelse med de paa Lilleborgtomten gjorde Fund af

Mønter fra Erik Glippings Kongetid, hvilke Fund her maa komme noget i Betragtning, er man henvist til at skyde Borgens Ødelæggelse noget frem i Tiden efter Ærkebispens Løsladelse. Længere end til sidste Trediedel af Aaret 1260 tør man imidlertid ikke udskyde Borgens Ødelæggelse, idet Fyrst Jarmer antages at være død inden Udgangen af dette Aar, (Kilder 14). Men at Lilleborg — Kongeborgen ved den blanke Sø, omgivet af den vidtstrakte Egeskov: Krondyrenes og Vildsvinenes Husly, Rigets Jagtpark — er blevet ødelagt netop i nævnte sidste Trediedel af Aaret 1260, og snarest en Oktoberdag, er der, efter det her og i Saml. 7. 42—45 anførte, de rimeligste Grunde til at antage.

Til Slutningen af foranstaaende næstsidste Stykke skal her notevis anføres: Artiklens Opfattelse, at Pavebrevet af 1264 skarpt vil fremhæve, at Ødelæggelsen af Lilleborg var en Forbrydelse, begaaet i Kristoffer I.s Kongetid, er sikkert ikke den naturligste. Brevet vil i vedkommende Punkt fordømme Jakob Erlandsen for det paagældende Krigstog til Bornholm; men om Toget foregik noget før eller senere, og om Danmarkskongen ved Togets Bedrifter paa Øen var den ene eller den anden kan ikke antages at være væsentligt ved Brevet, eller ved den til Grund for dette liggende Klage. At der i Brevet er Unøjagtighed som foran berørt, og at det i hvert Fald ikke er Brevets Mening at ville sigte Jakob Erlandsen for under sit Fangenskab at have ladet Lilleborg ødelægge, maa forskellige Historieskrivere have haft paa Fornemmelsen. At mærke er f. Eks., at C. Paludan-Müller, skønt han fuldt vel kendte Brevets latinske Ordlyd, dog oplyser, at det først var i Aaret 1260, at Jakob Erlandsen lod Lilleborg ødelægge, (Saml. 7. 42). Den kritiske Oversættelse i Kilder 185 (Saml. 7. 43—44) ses ogsaa at have slettet Brevets ulyksalige „predictus“, hvormed Pavekancellisten uforvarende har gjort Pavestolens Stilling selvmodsigende (nemlig ved Kendsgerningen Ærkebispens Fangenskab, som Stolen tidligere havde særlig udtalt sig om, se nedenfor). Overhovedet tyder Forholdene paa,

at det Krigsforetagende, hvorved Lilleborg blev ødelagt, var et Foretagende senere i Tiden end, og uden Forbindelse med, de Krigsforetagender, der særlig fra Fyrst Jarmers Side fandt Sted i Danmark under Jakob Erlandsens Fangenskab og omtrent samtidig med Ophøret heraf, og hvilke Foretagender Pavestolen tilsyneladende var tilbøjelig til at billige, idet Stolen i flere Breve af 4. Juni 1259 udtalte sig skarpt dadlende om Kristoffer I., fordi han havde ladet Jakob Erlandsen tage til Fange og bortføre til et afsides trangt Fængsel, (Kilder 161—64).

Da Rønne (Vester) Herred i 1270'erne har været under det da bestaaende arvelige Lensfyrstendømme Rygen (Fyrst Witslaf II.), har betydende Historieskriver, saasom Suhm og Brunius, antaget, at ved den forommeldte af Ærkebispens Broder Anders Erlandsen og Rygensfyrsten Jarmer for Ærkebispens udførte Erobring af Bornholm fra Kongen har Ærkebispens Opgave nærmest kun været at skaffe Ærkebispesædet den gamle Besiddelse af Øens 3 Herreder tilbage, og at det er blevet ordnet saaledes mellem Ærkebispens og Rygensfyrsten (hvilke var Frænder, Kilder 119), at denne sidste har inddraget Rønne Herred som en Besiddelse under Rygen. Denne Antagelse synes ogsaa ret naturlig. Efter Ødelæggelsen af Lilleborg og Indtagelsen af hele Bornholm kan Jarmer have indkvarteret Militær paa Bornholm, især i Rønne Herred, og have ansat en Herredsforvalter over Herredet i Rønne (eller mulig paa Lilleborg, i visse senere fjernede Nybygninger), hvilken Forvalter tiligemed nævnte Militær kan have staaet i stadig Kontakt med Anders Erlandsen, der med sit Militær og sine Arbejdsstyrker var gaaet energisk i Gang paa Øens Nordland med for Ærkebispens at opføre Borgen

Hammershus som en til Tiden svarende Fæstning. Da Fyrst Jarmer kort efter døde, kan altsaa Rønne Herred uden videre som Arv være faldet ind under hans Søn og Efterfølger, ovennævnte Witslaf. — De ovenberørte Historieskrivere antager da tillige, at Erik Glipping og Fyrst Witslaf senere har indgaaet en fredelig Overenskomst om, at Rygens hittidige, ved Erobring opnaaede Besiddelse af Rønne Herred fremtidig skulde kontinuere som en Besiddelse paa Kontraktsgrundlag. Denne Antagelse er sikkert ogsaa forenelig med Hvitfeldts Meddelelse om, at Witslaf havde bekommet Rønne Herred af Riget med slig Besked, at han maatte sælge det, (Saml. 13. 68). Den herommeldte historiske Antagelse lader sig ogsaa forene med det foromtalte Pavebrev af 1264. Den Sætning, at Erik Glipping i 1266 ligefrem har overgivet Rønne Herred som Pant til Fyrst Witslaf, findes der formentlig ikke nogen tilforladelig Kilde for.

Johan Bulmer.

Bornholms Frimænd.

En Stump dansk Adelshistorie

ved

M. K. ZAHRTMANN.

Oldtidens Stormænd ligge jordsatte i Bornholms talrige Kæmpehøje fra Tiden omkring 800 Aar f. K. og i Høvdinggrave, rige paa Vaaben og Smykker, i Egnen S. for Gudhjem fra o. Aar 800 e. K. Deres Navne, Daad og Slægt ere sporløst henfarne. Ved Aar 880 var Bornholm gennem sin Østersøhandel og sine Vikingtogter rigt og mægtigt til at have sin egen Konge; i Peder Syvs Kæmpeviser navngives Kong Valmer, hans Navn kan muligt findes i Volmare Bro ved Marevad (58. Sg.) i Klemmedsker. Ogsaa Kongernes Slægt er uddød, ude af Minde. Da Landet o. 950 knyttedes ind under det danske Rige, satte Danmarks Konge sin Jarl til at styre det. Om de Hænninger og de Miklinger, efter hvilke paa denne Tid Landets østre og søndre Herreder fik Navne, vides intet.

Saaledes sendte Harald Blaatand Jarl Vesete til Bornholm. Dennes Søn Bove Digre (Tykkert) og Dattersøn Vagn Aagesen førte bornholmske Vikinger med sig ind i Jomsborg. Vesetes anden Søn Sigurd Kaabe flygtede fra Søslaget i Hjaarungavaag o. 994

hjem til Bornholm og fik der en stor Efterslægt. En Søn af ham, Svend eller Sigurd (script. rer. Dan., 2. B., 463), tør være den Kaabes [Søn] Svend, der o. 1050 har ladet rejse en prægtig Runesten (nu i Nilars Kirke) efter sin Søn Bose, den unge Helt, som var falden i Kampen ved Udlænge, en Ø ved det søndre Indløb i Kalmarsund. Dette tilsteder den Gisning, som har knyttet Bosegaard (4. Vg.) i Nilarsker til Vesetes Æt. Dristigere er den Gisning, som har læst Navnet Vesete i Vestregaard, den Hovedgaard, der i Nabosognet Vestremarker ligger østlig for Sognekirken. Aage Vagnsen var Svend Estridsens Høvding paa Bornholm (s. r. D., 1. B., 43), og ved hans Død sendte Knud den Hellige Egil Ragnarsen til Landet, hvor han havde tolv Kongsgaarde. Til Kongearlernes Efterslægt kendes nu intet. Omkring 1255 byggede Ridder Anders Erlandsen Hammershus og forsvarede sin Borg mandeligt gennem en Række Aar, indtil Kong Erik Glipping lod den indtage 1265, hvorved den gik tabt for ham og hans Søn, Ridder Anders den Yngre af Bornholm; denne blev Lensmand paa Rygerfyrstens Slot Schaprode. Heller ikke til disse lader senere Tiders Udvikling sig føre tilbage.

Længere fremme i Middelalderen færdedes paa Bornholm, som andet Steds i Danmark, en statelig Hob Væbnere, i latinske Breve (1407) nævnte armigeri og i danske (1429) kendetegnede ved, at de til deres Navn føjede a wapn (af Vaaben) eller Væbner. I Brevskaber fra Aarhundredet inden 1500 navngives 70 bornholmske Væbnere. I deres Segl førte de i Regelen et nedarvet Slægtmærke i Stedet for Borgernes og Bøndernes Karemærker. Navnet tyder paa, at de ydede Landsherren Vaabentjeneste; til Gjengæld

ydede denne dem arvelige Friheder, navnlig Fri-
tagelse for Afgifter af, hvad Jordegods de havde i
Eje. Domstolene holdt retslig Hævd over, at sligt
frit Gods kun kunde arves, købes og ejes inden for
frie Væbnerslægter; men først ved at tiltræde sligt
Gods rykkede Ejeren ind i Væbnernes, eller som det
efter 1500 hyppigst sagdes: Frimændenes, Stand.
Derfor mødte Væbnerne, naar de samledes alle, selv
i deres Velmagts Dage (1572) højst sytten Mand
stærke frem. Derfor føjede de til deres Navn som
deres Hjemsted det Landsogn, i hvilket deres Gaard-
eje laa. Uden Frigods, ingen Frimand. Medlemmer
af danske ridderlige Slægter nævntes derimod med
deres Sædegaard: Niels Aagesen Ridder i Maglegaard
(1493), Jørgen Gagge i Lensgaard Frimand (1522);
ligesaa tiltaltes disse (1429) „ærlig og velbyrdig
Mand“, hvilken Tiltale aldrig ses brugt til en born-
holmsk Frimand. Herved udtryktes i Sprogbrug et
tidligt Skel mellem danske og bornholmske Frimænd,
selv om Ordene: Væbner og Frimand brugtes for-
skelløst om dem alle. Med Hensyn til arvelig Stand
maa fremhæves, at paa Bornholm fødtes alle en Fri-
mands Sønner med Mulighed for at blive Frimænd,
men kun enkelte af dem blev det ved gennem Arv,
Giftermaal eller Køb at tiltræde et eller flere af Lan-
dets Snes Frimandsgodser.

Den Afstand, som saaledes tidligt kan spores mel-
lem bornholmske og danske Frimænd, turde have
sin væsenlige Aarsag deri, at (ikke Kongen, men)
Ærkebispens i Lund igjennem næsten hele Middel-
alderen var Bornholms Landsherre. Fra 1149 var
Landets tre Herreder, kun Vestre Herred undtaget,
og fra 1303 hele Bornholm af Kongen givet ind

under Ærkebispesædet; og i henved fire Aarhundreder, indtil 1522, greb Kongen kun sjældent og i korte Aarsrum (1265—76, 1319—21, 1324—26, 1360. 61) ind i Ærkebispens selvstændige Styre af Landet. Her øvede denne kongelig Myndighed, tiltog sig endog at udnævne sine Tjenere til Væbnere, men naaede heri ikke, at Bispevæbnerne blev Rigets Væbnerstand jevnbyrdige. At skabe danske Væbnere evnede kun Kongen, og endda han (Christian den Andens Haandfæstning 1513, 22. Juli) maatte binde sig til forud at indhente Rigsraadets Samtykke heri.

En Del Væbnere fra andre danske Landsdele, de fleste fra Skaane, droges hid i Ærkebispenses Følge. Selv om disse hidførte Væbnere traadte frem i Bornholms Historie som Landets høje Embedsmænd (Slotshøvedsmænd, Landsdommere) og vandt sig frit Gaardeje her, stod de i Regelen stærkt knyttede til deres oprindelige Hjemstavn gennem Slægt, Ægteskab og Godseje. Herved fulgte de med i den danske Væbnerstands fremskridende Udvikling til den paa Frænder og Gods rige, tæt sammentømrede samt som Lensmænd og Rigsraader mægtige Adelsstand. Dog fik Bornholm kun een lille Lensmand (Hans Olufsen Uf paa Vardøhus 1597—1601) og een Ridder (Niels Aagesen Sparre til Maglegaard 1460—94), men ingen Rigsraad at fremvise. For saa vidt de danske Væbnerslægter efter Overflytningen til det fjærne Land i Tidernes Løb mistede deres Tilknytning til Riget Danmark, kom de til at lodtage i den bornholmske Væbnerstands trangt omsnevrede Udviklingskaar.

Enkelte Bornholmere, eller dog paa Bornholm forud bofæstede Mænd, vandt Væbnerfrihed gennem

Ærkebispens dem derpaa givne Breve. Hvor faa eller mange, vides nu ikke; men Ærkebisperne Jakob Erlandsens, Jens Grands og Esger Juuls voldsomme Kampe mod Kongemagten 1259—1325 og de vendiske Søstæders blodige Overfald paa Bornholm 1391—1524 kunde bringe mangan djerv Bornholmer til at yde Ærkebispens slig Vaabentjeneste, som bar et Væbnerbrev til Løn. Fra senere Ærkebispers Haand kendes nu to saadanne Breve, som her sammenstilles med et ældre Frihedsbrev for at skildre Udviklingsgangen.

1403, 11. Marts. Ærkebisp Jakob Gerdsen giver med Lunde Kapitels Samtykke sin Tjener, hæderlig Mand Jakob Andersen, for ydet Tjeneste Fritagelse for hans og hans Hustrues Levetid fra alle Kongeskatter, som Inne, Stød og Leding, af den Gaard i Østremarker Sogn, som han har arvet efter sin Hustrues Fader Sasser Mogensen, mod at han stadigt tro tjener Ærkebispesædet. — 1412, 28. Avg., stadfæstet af Ærkebisp Peder Kruse (Hübertz, Aktst. til Bh.^s Hist., 10. — 6. Selvejergaard i nævnte Sogn hedder Sasser-gaard).

1412, 26. April. Peder Kruse gjør med Kapitelets Samtykke sin elskelige Tjener Peder Bosen og hans ægtefødte Efterkommere i lige Mandslinje, for hans tro Tjeneste, til frie Mænd (liberi), saa at han og de skulle nyde for sig og deres Godser stedsevarig Frihed, som andre frie Mænd paa Landet Bornholm (Svenskt Diplom., 2. B., 496. — Peder Bosen var Landsdommer paa Bornholm 1429, 1443. Hans Søn var rimeligvis Bo Pedersen, Væbner i St. Peders Kirkesogn 1429).

1468, 24. Juni. Ærkebisp Tuve Nielsen skænker sin Tjener Oluf Bagge og alle hans ægte Børn Frihed med Skjold og Hjelm, saaledes som fribaarne Mænd pleje at have, med saadant Mærke: en hvid Sild i et blaat Felt med to Horn, et blaat og et hvidt, paa Hjelmen; „dog vort Bondegods og Købstadsgods undtaget paa vort Land Borindholm, og skal Oluf Bagge være os og vore Efterkommere Ærkebiskoper i Lund tro og til Tjeneste, saa længe han bliver paa vort Land Borindholm.“ — 1480, 22. Juni, stadfæster Ærkebisp Jens Brostrup i Rønne Bagges Frihedsbrev (Hübertz, 23. — Den nygjorte Bispevæbner skrev sig 1490: Jeg Oluf Bagge a wapn udi St. Klemmeds Sogn).

Tilværelsen af andre bornholmske Frihedsbreve inden Aar 1500 nævnes intet Steds. Hvor faatallige nu end disse ere, er det dog næppe rent tilfældigt, at de vise en stærk Stigning i Ærkebispernes Følelse af egen Magtfylde, fra at give en kun livsvarig Skattefrihed, gennem Tildelelse af arvelig Frihedsret, frem til sammen med en saadan at føre fribaaren Mands Skjold og Hjelm og Vaabenmærke. Seete saaledes gjøre de det mindre troligt, at tidligere Ærkebisper skulde have skrevet deres tro Tjenere Vaabenbreve. De fleste bornholmske Væbnere turde da have deres Friheder af samme Kilde som Rigets øvrige Væbnerstand, givne af fremfarne Konger og nedarvede i Slægterne inden deres Bosættelse paa Bornholm. Alle Frelsemænd paa Bornholm svor 1443, 6. Juni, Ærkebispesædet Troskab; det herom udstedte Brev be-segledes af Splid Jepsen, Mads Bing, Bendt Thorsen, Esbern Pedersen, Hans Nielsen, Truls Gregersen, Peder Hals, Mogens og Peder Torkilsen sammen med

Landprovsten Godskalk Haagensen, den tidligere Landfoged Aage Nielsen Sparre og Landsdommeren Peder Bosen (L. Weibull, Lunds ärkestifts urkundsbok, 3. B.).

I de to arvelige Væbnerbreve nævnes intet stedfæstet Godseje, som gennem dem gøres frit. Bagges Brev har den meget sigende Indskrænkning: Ærkebispens Bonde- og Købstadsgods paa Bornholm undertaget. I Danmark kunde ellers en Mand i Kraft af sin Væbnerstand kræve alt sit Jordegods frit. Men dette Brev skabte altsaa intet nyt Frigods; det gjorde det kun muligt for Bagge, som da endnu ikke var bofast paa Bornholm, der at tiltræde Jordegods, som fra ældre Tid var frit, og det er maaske mest af alt at opfatte som et Ægteskabsbrev, der aabnede den stateligt udstyrede nye Væbner Vejen til at gifte sig ind i en godsrig Væbnerslægt. Han træffes 1490 bosat i Klemmedsker, rimeligvis paa den Gaard, som var i hans Efterslægts Eje indtil 1606, 3. Nov., og som efter Slægten fik Navnet Baggegaard. Dertil købte han af Væbneren Bernardus Jonsen to Gaarde (3. og 4. Vornedegaard) i Nabosognet Rødsker og solgte dem 1490, 14. Avg., til Peder Lang af Valløse i Skaane (Hübertz, S. 27).

Den nævnte indskrænkende Sætning, og andre Udtryk i saa vel Bosens som Bagges Væbnerbreve, medfører en langt yderligere Indskrænkning, i det den tydeligt lader læse mellem Linjerne: Gælder kun paa Ærkebispens Land Bornholm. Baade Ærkebisp Tuve og Oluf Bagge maatte indse, at ind i Rigets Væbnerstand mægtede Brevet ikke at løfte denne Bispevæbner. Hans Søns Sønnesøn Niels Bagge, tiltalt 1605 for at have tilranet sig adelig Frihed, førte da

heller ikke Bispebrevet frem til sit Forsvar; det blev liggende i sit Skrin paa Baggegaard, hvor det endnu halvandet Hundred Aar senere laa vel forvaret hos Gaardens daværende Ejer Herman Jørgensen Bohn (nu i Rigsark., heraldisk Samling).

At nu de bornholmske Væbnere mylre frem i Middelalderens Brevskaber langt hyppigere end i Landets indre Liv, grundes deri, at deres let kendelige Vaabensegl gjorde dem særligt egnede til som Vidner at forsegle og hjemle alle Skøder, Tingsvidner og Dombreve. De havde da ogsaa en Særret til at sidde i Bornholms ældgamle Landsting sammen med Landsdommeren, der selv frem til 1522 var Væbner. Landstinget kan, i Form af Landemode, spores tilbage til 1319, 24. Maj, da alle Bornholmere under Et (omnes et singuli terram Borendeholm inhabitantes) udgav et Brev til Paakaldelse af deres Konge Erik Mændveds Hjælp mod Ærkebisp Esger Juuls svigefulde Færd og lod det forsegle med Landet Boringholms Fællestings Segl (sigillum communitatis dictae terrae). Man tør heraf slutte, at det lille bornholmske Samfund endnu da ikke havde udformet nogen skarp Lagdeling i Stænder.

I Løbet af de følgende to Aarhundreder er voxet frem en egen Stand af Væbnere, frie Slægter, mod hvem alle andre Bornholmere nævntes ufrie Mænd. De stod saaledes et tilsyneladende højt Trin hævet over Landets Bondestand og øvede nogen Indflydelse paa Herreds- og Landstingene. En vis adelig Forret nød de i kun at kunne indstevnes for Landstinget som deres umiddelbare Værneting med Forbigaaelse af Herredstinget, hvor en Bonde sad som Dommer. Skattefriheden af deres Gaardeje kunde vel have

sikkert dem en tryggere og rigere Tilværelse end Skattebøndernes, saa meget mere som denne stedsevarige Frihed ikke medførte nogen varig Tjenesteplicht for dem og deres Arvinger. Til et højere Danelsestrin hos dem spores dog intet. Tvert imod viste de ret hyppigt, at de ikke bar Vaaben forgæves, der haves Brevskaber om ikke færre end sex Drab, som de have øvet, to endda Broderdrab:

1433, 2. Nov. Landsdommer Peder Bosen, Væbnerne Morten Mogensen, Mogens og Peder Torkilsen, Hans Nielsen, Peder Lavrensen og sex navngivne Bønder vedstaa paa Hammershus at have paa Rønne Ting tilsagt Landfogeden Aage Nielsen, Væbnerne Jes Harbo og Jes Pedersen og Sognemand i Aaker Peder Nielsen af Egeby, at Væbneren Peder Olsen i Nylarsker Sogn skal aldrig fejde eller lade fejde paa disse, fordi de i hans Gaard forrettede Skifte af hans Gods, som var forbrudt ved det Manddrab, han havde øvet i Rønne paa sin Stifsøsters Broder, samt at han eller nogen hans Tjener aldrig skal bære Sværd eller Dolk, undtagen hans Øvrighed tilsiger ham det (L. de Thurah, Bornholm, 43).

1582, 16. Juni. Riddersmands Mand Philips Uf har indstævnet for Herredagen i København Bornholms Landstings Dom, som har kendt ham efter egen Tilstaaelse skyldig i midt i Marts 1581 at have dræbt sin Broder Esbern Uf i deres Søstermand Christen Clausen Køllers Gaard Store Hallegaard i Olsker, og han sigter Køller som Drabsmanden. Herredagen viser Sagen hjem til fornyet Undersøgelse af Landstinget, hvem Banemand bør at være med Rette. Dens videre Gang er ukendt, men efter alt at dømme har

Philips Uf bødet med Livet som sin Broder Esberns Drabsmand (Herredags Dombog, 42—46).

1590, 3. Avg. Herredagen paa Koldinghus dømmer Peder Gagge til Lensgaard, af Vaaben, en Adels Person, som tidligere har faaet en anden Drabssag forligt, og som nu midt i April har nedstukket en Tjener Niels Madsen paa Hans Kofoeds Gaard Blykobbegaard i Nøkker, til for Drab af sagesløs Mand at straffes paa sin Hals paa Bornholm (Herredags Dombog 102—104).

1630, 6. Avg. Christian den Fjerde udtaler sin Tvivl om, at Claus Gagge, under Tiltale for nyligt at have skudt en Karl Peder Jacobsen, hvem han traf i sin Skov paa Brændehugst, er af Adel, og giver 1631, 9. Juli, de Rigsraader, som skulle holde Retterting paa Bornholm, Paabud om, at Claus Gagge, som siges at være af Adel, efter den Lejlighed paa Bornholm er, skal dømmes af dem, hvis han er af Adel, men er han uadelig, skal han stilles for sin tilbørlige Dommer [paa sit Hjemstedsting]. Endnu 1632, 4. Dec., er hans Adelskab Kongen uklart, og 1647 nævnes han kun Frimand (Skaanske Tegnelser. — Hist. Tidsskrift, 5. R., 6. B., 822).

1655, 26. Juli. Frimandssønnen Jens Pedersen Kofoed stikker en ung Karl Mogens Hansen ned om Natten paa Rønne Gade. Frederik den Tredje giver, rimeligvis under sit Ophold paa Nexø Rhed 1657, 5.—7. Juli, ham Tilsagn om, at han vil kunne vinde sig Fredebrev for Drabet. Med to Heste paa adelig Vis indtræder han i Kongens Livregiment til Hest under Ritmester Knud Jørgensen Urne, vender efter endt Felttog i Skaane Juleaften hjem til Hasle, del-

tager tappert i Svenskernes Fordrivelse fra Bornholm 1658, 8. og 9. Dec. og faar nu 29. Dec. Kongens Fredebrev (Jul. Bidstrup, Stamtavle Koefoed A, 181. — Hist. Tidsskr., 7. R., 1. B., 147, 617). —

Lige som Christian den Fjerde 1631, saaledes var heller ikke Ærkebisperne omgaaedes de bornholmske Væbnere som rette Riddermænds Mænd. Da Væbner Peder Lavrensen havde købt Bondejord til sin Gaard og Mølle i Ibsker Sogn, dømte Ærkebisp Jens Brostrup 1490 i Nexø, at herved var hele hans Gaardeje faldet i Ufrihed (Hübertz, 27), og forbød for Fremtiden Frimændene at tage i Pant eller i Køb Bonde- eller Købstadsjorder, den Indskrænkning som findes allerede i Bagges Vaabenbrev 1468; ægtede Frimand en Bondedatter, skulde Hustruens Bondegods varigt holdes i Hammershus Jordebog som skatskyldigt (Hübertz, 40, 41). Disse Forbud indskærpedes 1499, 6. Juli, af hans Eftermand Birger Gunnensen, samtidigt med at det rent ud forbødes Frimænd og alle paa Bornholm at holde Geder til Ødelæggelse af Landets almenige Skove, mens de to Ærkebisper dog kun forbød Skattebønder og Vorneder [altsaa ogsaa Frimændenes Fæstebønder], men ikke Frimændene selv at tiltage sig Jagt og Vrag (Geheimark. Aarsberetn., 5. B., 83). I det hele vil det vise sig, at de bornholmske Væbnere i Ærkebispetiden kun af deres egne Sædegaarde nød fuld Skattefrihed, medens de ikke havde Haand- og Halsret over de underlagte Ugedagstjenere og Fæstebønder, som af gammel Tid maatte yde Hammershus Sagefald, Told og en fast, ringe Aarsafgift af Skur og Kosmør, for at deres Kvæg kunde græsse paa Sognebøndernes fælles Udmark, samt af femten Pendinge og to Læs Ved i Bi-

drag til Landets almene Styrelse, navnlig Retshævdelsen (Hübertz, 126, 135, 183 ff., 192).

Ganske anderledes ærefuldt modtog de to Ærkebisper de skaanske Væbnere Peder og Jep Lang, da disse søgte dem om Frihedsbrev for de tredive Gaarde, de havde samlet sig som Strøgods paa Bornholm. I deres Ansøgning lader sig atter se et Tegn paa, at Væbnergods der ikke nød fulde Friheder som andet Steds i Danmark. Ærkebisp Jens tilsagde dem 1495, 22. Juni, at de skulde have deres Gaarde frie for al Tyng og Skat, endog om de hidtil saadan Tyng havde haft, her efter og til evig Tid saa frie, som de havde deres Gaarde i Skaane, i alle Maader. Ærkebisp Birger stadfæstede 1507, 16. Maj, sin Forgængers Brev (Hübertz, 32). Peder Lang var en meget forsigtig Gaardsamler. Da Kong Hans 1504 af et Kalveskindsbrev fra Valdemar Atterdags Tid først var blevet klar over, at Bornholm laa under Kongen af Danmark, kom Peder Lang ogsaa til ham og fik 1509, 13. Avg., hans Brev paa at maatte nyde og bruge sit bornholmske Strøgods til evig Tid saa frit, som andre Riddere og Svende havde deres Gods i Riget (Hübertz, 44). Dobbelt tryk fradøde han ved Aar 1511 alle sine gode Godser; men den tre Gange sikkrede Evigtid varede kun smaa fire Aar, saa brast Gærdet isønder for hans nærmeste Arving, Datteren Anne Lang, gift med Niels Brahe til Vandaas og Vidskøfle i Skaane.

Nu fór Ærkebisp Birger saa voldeligt frem med at indkræve de paa Bornholm vante Afgifter af Niels Brahes tredive Vornedbønder, at Christian den Anden maatte gribe ind allerede i sit første Kongear og 1517, 7. April, tage Brahes Bønder i sin kongelige

Hegn og Værn. Ærkebispem forsatte desuagtet sin voldsomme Fremfærd lige til sin Død 1519, 10. Dec., og først den nye Ærkebisp Jørgen Skodborg bød 1521, 9. Okt., sin Foged paa Hammershus at tilbagegive Brahes Bønder de uretteligt indkrævede Skatter, (Hübertz 45—62). Denne haardnakkede og langvarige Strid medvirkede utvivlsomt mægtigt til, at Kong Hans^s Tanke modnedes til Daad hos hans Søn Christian den Anden, idet han 1522, 17. Febr., inddrog Hammershus og Bornholm fra Ærkebispesædet.

Bornholms Lejlighed var for liden til at fostre et særligt, end ikke et menigt Ridderskab. Den frie Jord, af hvis Grund Landets middelalderlige Væbnerslægter skød sig i Vejret, og som skulde give dem Grøde, var i alt kun 24 Sædegaarde, hver paa gennemsnitligt 10—11 Tønder dansk Hartkorn (efter Nutids Matrikulering), samt godt 100 underliggende Vornedgaarde paa tilsammen 400 Tdr. d. Hk. Ikke fuldt 700 Tdr. Hk. til hele Bornholms Væbnerskare — een halvstor dansk Riddersmand kunde med sit vægtige Hartkorn vippe dem alle op. Oprindeligt havde dog vist alle Landets 218 Vornedgaarde været Frimandsgods; men tidligt var da Halvdelen af dem ved Sjølegaver og paa anden Vis gledet ud af Frimandseje. Det frie Gods laa spredt over hele Landet; Sædegaardene samlede sig tættest i Egnene om Svanike—Nexø og Hasle—Rønne. Man kunde tænke, at Væbnerne her skulde oprindeligt være rede til at værges disse Kysthavne, hvis ikke snarere det frugtbare og folketætte Opland og Samlivet med Købstadborgerne har draget dem hid; det synes dog mest, som om Væbnerne ere udgaaede af og altid have

været slægtsbundne til den fremmeligste Borgerstand; Borgmestrene og deres Enker havde deres Handelsgaarde frie af Byens Skatter og Tynge og var for saa vidt Væbnernes Jevninger. Saaledes ses Magistratsslægternes Døttre (Kames) ved Ægteskab og selv deres Sønner (Hartvig, Rosman) ved Eje af Frigods træde ind i Frimandsslægternes Række.

Kun et lavt Trin løftede de bornholmske Væbnere op over Landets Bondestand. Denne, Kongens Skattebønder, eller som Frederik den Anden endog nævnte dem 1572, 5. Maj: Kongens og Kronens Fribønder, sad paa Landets 680 jordegne Gaarde, senere nævnte Selvejergaarde, og holdt dem i Hævd som Slægtens Odel i Kraft af Borringholms gamle Vedtægt, omtalt 1542, godkendt af kongelige Kommissarier 1572, 5. Sept. og af Herredagen i København 1636, 29. Okt. Denne fastslog, at Gaarden udelt skulde gaa i Arv til Selvejerens yngste Søn, Gaarddrønten, eller om ingen Søn fandtes, til hans ældste Datter, og at den i Mangel af Livsarvinger skulde lavgbydes inden for Slægten, inden den gyldigt kunde sælges ud af Slægtens Eje. I Ly af denne Vedtægt, ophøjet til Lov 1773, 14. Okt., atter ophævet 1887, 8. Jan., for at imødekomme vor Tids Trang til fri Rørlighed og Udstykning, gik Selvejergaardene udelte i Arv fra Fader til Søn igjennem Aarhundreder, saaledes som det vides om Kofoedegaard (23. Sg.) i Østremarker fra 1543 til 1918. Støt og støvt paa sin Fædrengaard, jevnligt desuden Ejer af en eller to andre Gaarde, veg Selvejerbonden ikke mange Skridt for en Væbner.

Omkring Aar 1500 gaar det middelalderlige „a wapn“ eller „Væbner“ ud af Sprogbrug. I det øvrige

Danmark afløses det af Ordet „Adel“, der 1523 ses første Gang brugt i et dansk Brevskab. Paa Bornholm træder i dets Sted Ordet „Frimand“ (1499, 6. Juli). Det er ikke blot et nyt Ord, som vandrer ind i Danmark, samme Aar som Gottorperen Frederik den Første vandrer ind paa Rigets Trone. Adelen omgrænser sig nu langt stejlere som Stand for sig. Skønt langt tilbage i Tiden rundne af samme Rod og Blod, skønt ingen Forskel ses i Bornholmeren Hans Bentsens og Skaaningen Peder Langs fælles Titel „a wapn“, blive de smaa bornholmske Frimænd nu ladte tilbage paa Trappegangen; fra Adelens Riddersale, Rigsraadssale, Lensherresale gjenntes de ude. De havde hidtil staaet i Stampe, nu kues de yderligere tilbage af Adelens stigende Vælde. Allerede de ydre Standskrav, paa hvilke nu en ret Adelsmand skal kendes, kunne de ikke opfylde.

Adelsbreve udstedte af fremfarnø Konger kunde Frimændene ikke fremlægge. De var dog heri ikke værre stedte end mange af Rigets mægtige Adelslægter; det ældste nu kendte Adelsbrev er givet 1398 af Erik af Pommern. At Ærkebispenses Væbnerbreve intet vejede til at indsætte dem i Rigets Adel, var dem klart. Hvor hastigt selv dansk Adelskab, overflyttet til Bornholm, kunde forkrøbles og skrumpe ind, ses af de to Drabssager Gagge. Jørgen Gagge til Lensgaard havde faaet sin adelige Stand godkendt af Kong Hans, og hans Sønnesøn, Drabsmanden Peder Gagge, blev fuldt ud behandlet som Adelsmand lige ind i sin Død for Rettersværdet 1590, medens derimod dennes Farbroders Sønnesøn Claus Gagge kun 40 Aar senere maatte kæmpe for sin omtvistede Adelsret over Aar og Dag og uden Held.

Større Vægt lagdes paa de sexten adelige Ahner, fædrene og mødrene (Tipoldeforældre). Dem kunde Frimændene ikke opregne. Naar en Frimands Søn gik og ventede paa at tiltræde frit Gaardeje, som kunde gjøre ham selv til Frimand, fandt han hæderligt Livsophold som Borger i en Købstad eller som Skattebonde paa en Selvejergaard; saaledes sad inden 1543 Povl Hansen Kofoed og efter ham hans Efterslægt som Skattebønder paa Kofoedegaard, og først da Sønnen Peder Kofoed 1606, 3. Nov., havde købt Baggegaard, traadte denne ind i Frimændenes Række. Frimændene giftede sig ind i deres Omgivelser, jevnligt med en Borgmesters eller Raadmands Datter; rent Adelsblod i fire Slægtled ejede næppe een Frimand.

At tjene Riget og Kongen i Fejde med Hest og Harnisk i Rostjeneste af deres Jordegods var ikke faldet i Frimændenes Lod. Bornholm regnedes lige som Gulland og Øsel uden for det egenlige Rige; Kong Hans skrev 1492, 3. April: „Landet tilligger ikke os, men Ærkebispem“ (Hanserecesse, 3. R 3. B., 57), og Christian den Fjerde tillod 1639, 13. Avg., sin Lensmand paa Hammershus „at begive sig paa nogen Tid neder til Vort Rige Danmark“ (Skaanske Tegnelse). Hvor kildent Spørgsmaalet om Rostjeneste var for Frimændene, kom frem i Niels Bagges Svar derpaa 1605: „Des ligeste have mine Forældre ladet dem funden imod Rigets Fjender, baade der Hammershus blev erøvet af de Lybske [1522], og siden i den svenske Fejde [1563—70] som ærlige Mænd; hvad Hest og Harnisk anlangendes, have fremfarne Konger og Danmarks Riges Raad vel anseet

Lejligheden dermed her paa dette Land“ (D. Kanc., indk. Breve 1606, 29. Febr.!))

Saa sandt Penge og Gods var den danske Adels, som ethvert kapitalistisk Samfunds, største Magtgiver, maatte de bornholmske Frimænd blive staaende uden for; „vi fattige Adelsmænd her paa Borringholm“, skrev Niels Bagge. Baggegaards hele Herlighed opgjordes (1647) fra ældre Tid ikkun til 18 Tdr. Hartkorn, Kyndegaards til 12 Tdr., Claus Gaggas til 25 Tdr., det største Frimandsgods Skovsholms til 57 Tdr. Hk. Sligt var kun for tarveligt Bondegods at regne mod hartkornstærkt dansk Adelsgods. Bornholms fjerne og smaa Forhold kunde ikke fostre Adelsmænd, kun lidet formuende Frimænd, „efter den Lejlighed der paa Landet er.“

I glansfuld Hævdelse af deres fortrinlige Stand levede de bornholmske Frimænd over Evne, ud over hvad deres Jordeje kunde bære. De var hævede over Borringholms gamle Arvevedtægt, kunde frit øde Slægtens frie Jordegods. Derfor dukkede de fleste af de 70 Væbnere i Middelalderens Brevskaber kun frem et eneste Sted for derefter strax at synke sporløst under, uden varig Slægtshistorie. Ud over de Slægter, som stod knyttede til skaansk Adel (Uf, Hals, Sparre, Lang, Splid, Myre, Gagge, Maccabæus), have kun fire bornholmske Frimandsslægter (Bagge, Kofoed, Berildsen, Clausen eller Køller) en Slægts-historie ud over Hundred Aar eller dog gennem tre Slægtsled.

Det frie Jordegods smulrede ind, gled bort under Væbnerstandens Fødder. Allerede den skaanske Gaardsamler Peder Langs Hugst gennem Arv og Køb af 30 Gaarde føltes som et drabeligt Indhug,

tilmed da han lagde Haand paa nogle af Landets største Vornedgaarde, Maglegaard i Østremarker, Frennegaard i Ibsker, Hallegaard i Aaker (hvilke tre Gaarde 1857 tilsammen udgjorde 48 Tdr. dansk Hartkorn); kun i to af Landets femten Sogne ejede Peder Lang intet Gods. Alle hans Gaarde var hermed tabte for de bornholmske Væbnere; gennem Niels Brahe og Peder Oxe kom de ved Mageskifte 1577, 5. Sept., i Kongens Eje. Den sidste Bispefoged paa Hammershus Mikkell Hals samlede sig syv Gaarde, som han o. 1559 solgte til Eiler Hardenberg; dennes Søn Erik Hardenberg mageskiftede dem 1577, 17. Dec., til Kongen. Flittig i at sanke Gaarde sammen var Myrernes Slægt; gennem sin Hustru, Hans Myres Datter Mette, blev Landsdommer Peder Hansen Uf paa Sømlegaard de Myrers rette Arving, og ved hans Død 1596, 25. Juli, arvedes Myre- og Ufgodset af hans to Døttre; den ældste bragte Myregaard i Aaker med flere Gaarde til sin Mand Jørgen Henningsen Gagge, den yngste ægtede 1606 en anden dansk Adelsmand Hans Grabov, som saaledes fik Uffernes Gaarde Sømlegaard og Gyllensgaard og Myrernes forskellige Gaarde af Navnet Myregaard samt andre, saaledes at hans Søn Jokum Grabov efter at have solgt sex Gaarde endda 1632, 29. Juli, kunde overdrage Kongen 24 Gaarde i Mageskifte. Christopher Giøe kunde 1640, 17. Jan., sælge Kongen 5 bornholmske Gaarde. Lensgaard faldt efter Peder Gagges Henrettelse 1590 til Lensmanden paa Hammerhus Falk Giøe, som døde hastigt paa Gaarden 1594, 3. Jan.; gennem hans Datter Helvig og dennes stærkt forgældede Mand Esge Bille kom den i Morids Podebusks Eje og fra ham til hans Søster Vibeke, hvis

Datter Margrete Ulfeld blev Admiral Niels Juels Hustru; Juel mageskiftede 1679, 24. Jan., Lensgaard med syv tilliggende Gaarde, 55 $\frac{1}{2}$ Td. Hartkorn, til Kongen.

Saaledes vandrede i Tidernes Løb 75 af Frimændenes Gaarde ind i danske Adelsmænds Eje som disses Strøgods og havnede til sidst hos Kongen. Disse fradragne fandtes 1647 ved den første kendte Opgjørelse af de frie Mænds Gods paa Borringholm endnu efter den Tids Udregning 355 Tdr. Hartkorn, fordelte paa elleve Frimænds Hænder og paa henvend halvhundred Gaarde. Bornholms sidste Frimand Berild Hansen ejede da 6 Gaarde, 41 Td. Hartkorn; inden sin Død 1668 havde han sat det alt over Styr gennem Pantsætning og Salg (Hammershus Extraskat 1647).

Igennem Aarhundredet 1500—1600 evnede endnu Frimændene at gribe livligt ind i Bornholms og derigennem i Rigets Historie, i det de, om end uden varigt Held, kæmpede ihærdigt for at træde ind i den danske Adels Rækker og førte denne Kamp saa vel imod Kongen og Rigsraadet, som imod Staden Lybek, hvilken Frederik den Første havde maattet overdrage Hammershus og Bornholm som midlertidigt Brugslen fra 1525, 14. Nov. (til 1576, 1. Avg.). De fremmede Magthavere paa Hammershus, Grevens Fejde 1533—36, i hvilken Lybek søgte at gjøre sig til Herre over Danmarks Fremtid, den store Kirkeomvæltning 1536, som førte Kirkens Gods ind i Kongens Eje, disse sammenstødende Omstyrtninger drog Bornholmerne med ind i deres voldsomme Forviklinger og satte ikke mindst Frimændene i Røre.

Først maa her kort omtales den uholdbare Paa-

stand, at Danmarks Adel 1514, 14. Juni, fik en værdifuld, frodigt blomstrende Tilvæxt, i det Ærkebisp Birger Gunnersen denne Dag skulde have skænket en ufri Almuesmand, Borgersøn fra Hasle Jens Kofoed, Adelsdiplom. Dette Adelsbrev, hvis Fremkomst kun kan følges tilbage til 1691, er af vor Tids kyn- digste Adelshistorikere C. F. Bricka og A. Thiset med fuld Føje stemplet som falsk (Hist. Tidsskr., 5. R. 4. B., 699—712, og 6. B., 882). Selv den svage Mulighed af, at den dristige Brevdigter skulde have haft for sig et saadant Vaabenbrev som det fra 1468 Oluf Bagge givne, tør afvises; thi fire Aar før 1514 stod Peder Kofoed i Spidsen for Bornholmerne under Forhandlinger med Lybekkerne efter disses voldelige Overfald paa Landet, underskrev 1510, 16. Juli, forud for den adelige Landsdommer Oluf Ottesen Uf, Overenskomsten med disse om en Brandskat og gik selv som Gissel for denne til Lybek. Denne Peder Kofoed var da utvivlsomt Frimændene jevnbyrdig, og i Tidens Brevskaber kan spores Frimandsslægten Kofoed spire frem fra ham som Stamfader (Hanse-recesse, 3. R., 6. B., 12, 30). Slægtens gængse Stam-tavle, som i Følge grove Fejl i senere Slægtled først kan være optegnet henad 1750, er ganske vildfarende i de ældste Slægtled, som føre den tilbage til hin opdigtede Jens Kofoed 1514; Brevskaber fra Tiden selv kende intet til de paa Stamtavlen opførte fem Kofoeder forud for Landsdommer Jens Kofoed, død 1625, 9. Febr., og omtale i deres Sted ni Kofoeder, om hvilke Stamtavlen intet véd, men som utvivlsomt danne Frimandsslægtens ældste Led.

Den første lybske Hovedsmand Berent Knop (1525—43) kendte ingen Forskel paa en Rigets Adelsmand

og en Bornholms Frimand. I den fra Ærkebisperne arvede Jordebog stod Frimændenes Vorneder indskrevne til at yde visse Afgifter og Smaaredsler til Hammershus, og han agtede ikke paa, at en Række af disse nu var indgaaede i Adelsmænds (Brahes, Gagges, Hals's) Eje. Den raa og voldsomme Rytterfører satte en Ære i, at Slottets Indtægter ikke skulde mindskes, tvert imod øges til Froinme for Lybeks Raad og for ham selv. Hans Overgreb mod Niels Brahes Bønder førte til, at Frederik den Første 1529, 4. Maj, stadfæstede Kong Hans's Frihedsbrev for disse (Hübertz, 80, 82, 127). Frimændene saa sig ligeledes truede og forurettede; de sluttede sig kamplystne til den blodige Dyst, som Bornholmerne i Sommeren 1535 tog med Landets lybske Undertrykkere og Udsugere.

Ene maatte Bornholmerne, førte af Landsdommer Hans Jensen fra Nilarsker, kæmpe den blodige Dyst paa Egele Enge under Klinten S. for Aakirkeby og falde for Overmagten. Hans Jensen blev derefter halshuggen og hans Bondegods inddraget under Hammershus. Efter at en svensk-dansk Flaade med Peder Skram som Admiral 9. Juni i Slaget under Bornholm havde drevet den lybske Flaade ud af Farvandet, sendte Kong Christian den Tredje 20. Avg. den bornholmske Adelsmand Mogens Uf som Landsdommer til hans Hjemland for at støtte Bornholmerne i deres Fejde mod Rigets Fjender Lybekkerne; Kongen lovede dem 6. Sept. Hjælp af didsendte Skibe og Ryttere, men hans fire udrustede Orlogsskibe splittedes ad i Østersøen og naaede ikke frem. Mogens Uf og mange bornholmske Frimænd maatte flygte over til Skaane (Hübertz, 92, 206, 223—24). Ufs frie

Gods lagdes under Skat af Berent Knop. Christian den Tredje maatte ved Forliget i Hamborg 1536, 14. Febr., gaa ind paa, at Lybek fik sit Herredømme over Bornholm forlænget med 50 Aar ud over de oprindeligt aftalte halvhundred Aar.

Een bornholmsk Frimand, Tønnes Viltfang, trak i Lybeks Klæder. Det lybske Raad skænkede ham 1544 Brennesgaard (11. Vg.) i Ibsker til fri Ejendom samt aarligt en flunkende Klædning, og til Gjengæld tilsvor han med oprakte Fingre det ærbare Raad, at han troligt vilde udspionere sine Landsmænd, indmelde deres Forseelser og intet fortie samt holde dem fra at føre Klage ind for Kongen og afkræfte slige Kæremaal (Hübertz, 140). Han gik villigt sine lybske Herrer til Haande, saaledes at Hovedsmanden kunde bruge ham til Stedfortræder paa Landets Rets-ting.

Langsamt gjenopbyggede Kongen sit Herredømme paa Bornholm. Christian den Tredje sendte 1538 Trud Ulfstand, Knud Bille og to andre Adelsmænd til Landet for der 12. Juli at møde det lybske Raads Sendemænd og varetage, at ingen Uret tilføjedes „Vore fattige Undersaatter, som for Vor Skyld saa forfulgte ere“. Varig Frugt bar dette Møde næppe, saa lidt som Didsendelsen 1541 af Lensmanden paa Lundegaard, Stig Pors, som skulde paase, at den lybske Hovedsmand Berent Knop lod Adelen der ukrænket og Rigets og Kirkens Ret ukortet (Hübertz, 99, 104, 107, 130). Det var aabenbart Frimændenes Krav, som Kongen søgte at støtte; thi 1542 hed det fra lybsk Side, at Frimændene eller Adelen krævede Frihed ikke blot af deres egne Sædegaarde, men ogsaa for deres Dagværksbønder, over hvilke de

fordrede Hals- og Haandsret, og for hvilke de tiltog sig Toldfrihed ved disses talrige Baadfarter over til Skaane, ganske mod gammel Sædvane fra Bispetiden (Hübertz, 111, 120). Saa lidt som Lybekkerne drog Kongen paa denne Tid nogen Skillelinje mellem bornholmske Frimænd og danske Adelsmænd; i Danmark fandtes ingen uadelig Frimand.

Rigsraaderne Trud Ulfstand, Stig Pors og Jens Brahe, som 1543 undersøgte Forholdene paa Bornholm sammen med lybske Sendemænd, fastslog, at Hals- og Haandsret samt Jagtret, som krævedes af Frimændene der, var Friheder, hvilke Kongen havde givet Frimændene over hele Riget. Kongen sendte 1545, 24. Avg., Brev til alle Frimænd paa Bornholm om at yde Landehjælp med en Sum Dalere efter deres Formue, lige som det menige Ridderskab og Adelen over hele Riget nu havde gjort, med Tyvende-
penge af alt deres Gods. Bornholms menige Ridderskab tog ganske smukt mod Kongens Skattekræver Peder Dringelberg; hos Frimænd og Borgere samlede han nær ved 1300 Dalere ind (Hübertz, 134, 159).

Efter Mødet 1543 var, vist nok paa Kongens Forestilling, Berent Knop blevet fjernet fra Bornholm. Dog først ved Aarhundredets Midte saa Christian den Tredje sig i Stand til at komme Bornholmerne kraftigt til Hjælp mod deres lybske Undertrykkere. Endnu 1549 satte disse egenmægtigt Hans Reimer til Landsdommer. Da forlangte Kongen 1551, 21. Juni, den nye Landsdommer sendt over til København for at aflægge Ed for ham, og nøjedes nu ikke med 19. Okt. at stadfæste ham i Dommersædet, men satte samme Dag „Vore Mænd og Tjenere“ Peder Gagge til Lensgaard og Hans Berildsen til Bjerregaard til

Meddommere paa Landstinget. Kongen kundgjorde disse Udnævnelser for „Riddere, Riddermænds Mænd, Købstædsmænd, Bønder og menige Almue, som bygge og bo over alt Vort Land Borringholm“. Frimænd nævntes her ikke; de var Riddermænds Mænd, og den som Adelsmand nævnte Meddommer Hans Berildsen var intet andet end bornholmsk Frimand.

Ved Bornholms midlertidige Overdragelse til Lybek 1525 var Landets Kirkegods blevet undtaget til Bedste for Lunds Ærkebisper. Disse havde overdraget Berent Knop at forvalte det mod at gjøre dem Regnskab derfor. Ved Kirkeomvæltningen 1536 var det gaaet over til Kongen, som havde ladet Lensmanden paa Lundegaard føre Tilsyn med det; dette havde vist sig lidet fyldestgørende. Nu sikkrede Christian den Tredje sig et virksomt Tilsyn ved 1551, 21. Juli, at sende sin Hofsinde Henning Gagge til Landet som sin Jurisdiktsfoged „over alt det Borringholm, som ikke hører til Hammers Slot“ (Kanc. Brevbøger, 62). Henning Gagge fik sig tillagt det gamle Sankt Jørgens Gods og tog Bopæl paa Spidelegaard i Aaker, men var dog allerede 1555 bosat paa Almegaard i Knudsker. Han og Peder Gagge, nævnt Væbner 1559, var adelsbaarne Sønner af Jørgen Gagge til Lensgaard, nævnt Frimand 1522.

Disse to Brødre med det hastigt rullende Slægtsblod, som senere hen skulde føre deres Afkom ind for Domstolene, var ret skabte til at spille op med Landets lybske Hovedsmænd. De havde Kongen paa deres Haand, saa tog de Stikkene hjem, ogsaa for de bornholmske Frimænd, hvem de ildnede op til at tro og te sig som Adelsmænd. I Landstinget, hvor Hovedsmanden eller i hans Sted Tønnes Viltfang hidtil

fredeligt havde vaaget over Landsdommeren, rev nu Peder Gagge hele Myndigheden til sig; alt skulde gaa efter hans Hoved, saa at Hovedsmanden blev ganske til overs der. Med samme Ihærdighed gik begge Brødrene paa Jagt efter Kronvildt paa deres egen Grund, Henning tillige i Kongens Skove. Jagtmodet blussede, vel mest fordi Jagten galdt Landets lybske Styrere. Frimændene sluttede sig til denne Jagt; de vilde kun lyde under Kongens Foged; de tiltog sig Vrag og Toldfrihed, Sagefald (Bøder) fra alle, som boede paa deres frie Grund, og de nægtede Hovedsmanden den ringe aarlige Afgift af deres Fæstegaarde, som hidtil var deres Bidrag til Landets almene Styrelse. Alt dette laa langt ud over, hvad de havde nydt godt af i Bispetiden (Hübertz, 126, 135, 183 ff., 192, 194). Saaledes lød de lybske Klager højt.

Gjennem sine Embedsmænd paa Bornholm fremmede Christian den Tredje i Aarene 1551—53 Frimændenes Adelslyster, vel nok i den Hensigt at svække Lybekkerstyret, — liden Tue vælter stort Læs. Stridsspørgsmaalene mellem Bornholmerne og Lybekkerne drøftedes for Kongen paa et Møde i Kolding i Efteraaret 1553 og fik deres Afgjørelse af ham. Her satte han for første Gang fast Skilsmisse mellem Adel og Frimænd, i det han i Koldingrecessen 1553, 28. Okt. (L. Laursen: Danmark-Norges Traktater, 1. B., 570—576), fastslog, at Adelen skulde lades ukrænket i sin frie Hals- og Haandsret, Jagt- og Vragret af dens Strøgods paa Bornholm, men de Frimænd, som ikke havde adelig Frihed, og som hørte [skatskyldige] under Hammershus, „ere ikke indfattede i de foregaaende Punkter, men de skulle holde sig, efter som

deres Herkomst er, imod Hammershus og Befalingsmanden der, efter hvad af Arils Tid har været vanligt, og skal dog deres tilbørlige Frihed i ingen Maade forkortes“.

Let faldt det nu ikke at stække Frimændenes Adelsmod. Da Kongen fik at høre, at mange paa Bornholm tilholdt sig Frihed til at jage som Riddermænds Mænd i Riget, skønt de ikke havde frit Riddergods og ikke havde brugt saadan Frihed i Bispe-tiden, forbød han 1556, 29. Juni, dette: fordristede sig nogen, som ikke var af Adel, at jage Vildt, stort eller lidet, eller at holde Hunde, som kunde skade Vildtet, da skulde han straffes vedbørligt derfor. Hovedsmanden Schweder Kettingk maatte ved denne Tid forespørge, om han ingen Ret skulde have over Frimændene, naar disse tiltog sig Sagefald og Stykker af Fællesmarken. Kongen udskrev 1557, 10. Okt., en stor Landehjælp hos menige Bønder og Almue over hele Riget; de bornholmske Frimænd nægtede at yde den; da krævede Kongen 7. Nov. den indsamlet hos de mange der paa Landet, som ejede ufrit Gods og alligevel vilde regnes for Adelsmænd for at slippe fri for Skatten. Frimændene sendte Jakob Iversen Borringholm og Trud Myre som deres Talsmænd til Kongen, men denne lod dem 1558, 30. Marts, vide, at saa mange, som ikke kunde føre Bevis for at være af Adel, uanseet at de ejede frit Jordegods, des lige ufrie Mænd, som havde taget sig frie Kvinder til Hustruer, de skulde give Skat og Landehjælp som andre Bønder. For smaa fem Aar siden brave Riddermænds Mænd — og i Dag Bønder! (Hübertz, 263, 272).

Da Frimændene under Syvaarskrigen holdt sig og

deres Fæstebønder for gode til at tjene i Landets Forsvar, maatte Frederik den Anden 1565, 26. Nov., forbyde de mange, som udgav sig for Herremænd med Adelsfriheder og derved krænkede Kronens Rettighed, selv om i tidligere udgangne Breve dermed var seet igjennem Fingere, herefter at bruge nogen Adelsfrihed, med mindre de skelligens kunde bevise, at de var ægtefødte af Adel eller havde af fremfarne Konger faaet Frihed; overtraadte de dette Forbud, skulde de stevnes for Domstol og lide efter Lov og Ret (L. de Thurah, Bornholm, 45). Samme Dag blev Frimanden Bendt Hansen af Ibsker, som havde taget Vrag til sig, stevnet ind for Herredag. Kongen lod 1570, 22. Maj, Frimændene vide, at de, saa mange som ikke kunde fremlægge Breve paa Adelsfrihed, skulde udrede Landehjælp som andre jordegne Bønder paa Landet (Hübertz, 361). Den Opfattelse, som kom til Orde i Frederik den Andens Breve, var, at man i tidligere Kongebreve, vel 1541—53, havde baaret over med de bornholmske Frimænds Adelskrav og undladt at træde op imod dem, skønt de kun var at regne for Selvejerbønder. Denne Opfattelse gik dog for vidt dem imod; Frimændene var og blev Frimænd og ikke slet og ret Bønder. Derfor maatte Kongen 1572, da han sendte Rigsraaderne Bjørn Kaas, Bjørn Andersen Bjørn og Jørgen Marsvin til Bornholm, overdrage dem at gjøre en endelig Forordning, at af de mange, der gav sig ud for Frimænd, skulde de, som med Rette kunde findes at være frie Mænd, nyde Adelsfrihed, men de, som var Bønder og ufrie, skulde dette forblive.

Ved deres Komme til Bornholm lod de tre Rigsraader alle Landets frie og frelse Mænd møde for

sig 1572, 6. Sept. Der samledes de alle, den nye Landsdommer Jakob Iversen Borringholm, „Vor Mand og Tjener“, Mester Peder Uf til Skovsholm, to Brødre Peder og Bendt Hansen til Vællensgaard og Eskesgaard, den førstes Sønner Jørgen og Lavrids Pedersen, Peder Kofoed til Kyndegaard med to Sønner, Jens K. til Frigaard i Vestremarker og Hans K. til Blykobbegaard, Oluf Madsen, Oluf Bagge til Baggegaard, Peder Myre, Jørgen Gagge til Almegaard, Berild Hansen til Gadebygaard, Christen Clausen eller Køller, „Vor Mand og Tjener“, til Hallegaard i Olsker, Peder Hansen Uf til Sømlegaard og paa sin fraværende Søn Hans Mogensens Vegne, som tjente til Hove, Mogens Hansen. Sytten Mand høj var de næsten fuldtallige, dog savnes en og anden, saaledes var ingen mødt fra Lensgaard; en lod give Møde ved sin Fader, der ikke taltes med som Frimand, medens Sønnen har været det som Ejer af frit Gods. De hævdede alle, at de kun tilholdt sig Adelsfrihed, som de havde arvet den efter deres Forfædre, og hvori Christian den Tredje efter deres Opfattelse [af Koldingrecessen 1553] havde stadfæstet dem, efter som Adelen i Riget havde sit Gods; de bad Kongen godkende deres Adel og forsvare den mod Landets lybske Undertrykkere. Rigsraaderne nøjedes med at sende Kongen en skriftlig Fremstilling af de paa Mødet faldne Udtalelser; den endelige Afgjørelse, som det var overdraget dem at træffe, faldt næppe (Hübertz, 380—82).

Lige som Christian den Tredje 1541—53, da det galdt at svække Lybeks enemægtige Færd paa Bornholm, synes at have ildnet Frimændenes Adelslyster op i Lue, taler ogsaa nu, da det galdt at fordrive

Lybekkermagten helt, meget for, at Frederik den Anden har opflammet deres Adelskrav paa ny. Efter Rigsraadernes Afrejse lod de den lybske Høvedsmand Schweder Kettingk strax forstaa, at der var givet dem baade Jagt- og Vragret, Hals- og Haandsret med Sagefald paa deres frie Grund. Dette fandt Høvedsmanden med fuld Føje i Strid med Koldingrecessen. „De smaa Frimænd“, skrev han 1573, 14. Febr., til Raadet i Lybek, „tage Mod til sig, ride hver Dag ud med tre, fire Jagthunde, byde deres Bønder at strande [gaa Strandvagt] efter Vrag; mine Forbud og Bud skulle intet gælde“. Denne nye Herlighedstid varede dog kun kort, saa strandede Frimændene uhjælpeligt. Da Lybekkerne 1576, 1. Avg., maatte afgive Hammershus og Bornholm til Frederik den Anden, var det store Læs væltet, Frimændenes historiske Rolle som Urostiftere var til Ende. Nu stod kun tilbage at jevne den liden Tue ud. Det skulde vise sig, at Bornholms Frimænd var en sej Klippeknold at hugge bort (Hübertz, 385, 397).

Frederik den Anden ønskede at gjøre hele Bornholm til sin Dyrehave. Han fik 1577 overdraget Peder Oxes og Ejler Hardenbergs efterladte Strøgods, 38 Gaarde, og paabød da 17. Dec., at ingen Indbygger paa Landet maatte holde mere end een Hund, hvis ene Forben tilmed skulde være afhugget over Knæet. Hermed var Frimændenes lystne Adelsjagt til Ende. Selve Lensmanden tilstedtes det kun aarligt at lade skyde een Hjort i Kronens Skove; dette turde være Grunden til, at Henrik Brahe, da Kongen 1581, 22. April, forlangte at træde ind i hans Køb af Vallansgaard med dens gode Jagt, ikke faldt ham til Føje heri. For Fremtiden krævede Kongen Forkøbsret til

bornholmske Gaarde frem for Rigets Adel, som hidtil havde opkøbt dem; et Kongebrev indskærpede 1594, 20. Juni, en ny tiltrædende Lensmand, at han ikke maatte tilforhandle sig frit Adelsgoods paa Bornholm (Hübertz, 474—490—520). Ildefaren blev Oluf Bagge; han havde som Herredsfoged 1570 fældet en ubillig Dom, og Herredagen i København havde 1572, 12. Juni, herfor dømt ham æreløs; han havde en Tid lang siddet i Blaataarn og da maattet købe sin Ære tilbage af Kongen, inden han var sluppet hjem til Baggegaard. Her tiltalte nu Lensmanden Mogens Giøe ham for Herredstinget for at have tiltaget sig Vragret, og den nye Herredsfoged fradømte ham 1578, 10. Juli, Stranderi paa Baggestrand (D. Kancelli, indkomne Breve 1606, 29. Febr.!).

Der maatte stadigt arbejdes skrappt frem mod Maalet: Adelsmand for sig, Frimand for sig. Grænsen laa ikke fast. Landsdommer Peder Hansen Uf til Sømlegaard, hvis to Døttre senere ægtede gode Adelsmænd, Jørgen Gagge og Hans Grabov, maatte 1580, 27. April, nøjes med et Kongebrev paa at have sine mange Gaarde med samme Frihed, som hans Forældre før ham, og som andre frie Mænd der paa Landet deres Gods friest havde, dog saaledes, at hans Bønder aarligt skulde udrede til Hammershus alt, hvad de af Arils Tid var vante til at yde; medens samme Aar, 25. Sept., „Os Elskelig Christen Clausen Køller til Hallegaard, Vor Mand og Tjener“, fik for sine Leveaar tillagt sin Gaard Krashave Frihed for al Udgift og Tynge til Slottet (Hübertz, 484). I København var her den vedbørlige Skilsmisse dragen; hjemme paa Bornholm følte den næppe mellem de to jevn gode Mænd. Og for øvrigt havde inde i Kan-

celliet Skriverne maaske ikke altid nøje Rede paa, hvem der skyldtes Tiltale som Adelsmænd, og de førte saa af Høflighed hint „Vor Mand og Tjener“ ind i Kongebreve til Frimænd (C. F. Bricka: Hist. Tidsskr., 5. R. 4. B., 708). Men glippede det saaledes for selve Samtiden, falder det en Nutidsforsker end vanskeligere at skelne en ægte Adelsmand fra en Frimand. Kendetegnet maatte snarest ligge i Frem-møde paa Adelens Fællesstevner; saadanne holdtes ikke paa Bornholm, som er og altid har været en Landsdel for sig, og hvis Adel derfor aldrig kaldtes til Deltagelse i Skaanes Adelsforhandlinger. Den Pers Gagge [til Lensgaard], som skulde være nævnt i Underskrifterne paa den skaanske Adels Udtalelse 1647, 10. Juni (Kr. Erslev, Rigsraad og Stændermøder, 3. B., 373), har aldrig levet, han er født ene af en Fejl-læsning; thi i selve Brevet fra Adelsmødet læses tydeligt Jens Gagge [til Bulstofte].

Bornholm laa fjernt, lidt uden for Riget. Her maatte Kongebud ideligt indskærpes paa ny, og saa gennemførtes de endda kun lidet, alt efter den Lejlighed der paa Landet var. Et Kongebrev udstedtes 1593, 30. Juni, om de mange Undersaatter paa Bornholm, der udgav sig for Frimænd og nægtede at følge Indstevninger for Landets Domstole, skønt de bevisligt var fødte af Bønder og ufrit Folk, at saadan selvgjort Frihed nu alvorligen forbødes dem. Da en ung Karl havde skudt to Hjorte, lod Christian den Fjerde ham slippe med Livet mod at bøde 100 Daler og tjene tre, fire Aar i Krig i Ungarn; og samme Dag 1605, 25. Marts, indskærpede Kongen de dog heri uskyldige Frimænd Koldingrecessen fra 1553 i strenge Ord: han havde erfaret, at en Part Knaber

og frie Bønder paa Borringholm understod sig til at tage sig Adels Jagtfrihed, skønt de ikke var saa fribaarne eller af den Herkomst, at de billigen kunde tilegne sig saadan Rettighed og Herlighed, og han forbød da de Undersaatte, som agtede og holdt sig for frie Folk, at skyde og slaa Adelvildt der efter denne Dag, under Tiltale og Straf, dog hermed uforstaaet Rigets Adel, som havde Arvegods der paa Landet (Hübertz, 517, 554).

Skellet mellem Adel og Frimænd kom til Syne i en Arvesag. Peder Kofoed (1548—1616) sad efter sin Fader, Herredsfoged Povl Hansen K., som Kongens Skattebonde paa Kofoedegaard (23. Selvejergaard) i Østremarker. Hverken Fader eller Søn havde deltaget i Frimændenes Møde 1572, hvor Farbroderen Peder K. og dennes to Sønner Jens K., „Vor Mand og Tjener“, og Hans K. var til Stede. De var følgelig af Frimandsslægt, men saa længe de ikke selv ejede frit Gods, taltes de ikke blandt Frimænd. Peder Kofoed ægtede o. 1575 den adelsbaarne Elsebet Henningsdatter Gagge og fik med hende fire Gaarde (14., 16., 17. og 25. Vornedgaard) i Aaker; hun overlevedes af en Søn, ved hvis Død 1585, 19. Avg., Peder K. arvede dette Adelsgods. Hans Svoger, Riddermands Mand Jørgen Gagge, tillod ham at tiltræde det under Forudsætning af Kongens Billigelse; og Christian den Fjerde tilstod da 1598, 3. Juli, ham og hans Arvinger det saa frit, som andre der paa Landet deres Gods friest havde (Jul. Bidstrup, Stamtv. Koefoed B, 120). Først efter Køb af en fri Sædegaard 1606 nævntes Peder Kofoed Frimand (til Baggegaard).

Adelsmodet luede højest i Slægten Bagge, saa gik

det ogsaa nu den værst. Endnu 1605 i Jan. tiltalte et Kongebrev dens sidste Mand som Adelsmand: Os elskelige Niels Bagge til Baggegaard; Vor Mand og Tjener. Dette afholdt ikke Kongens Lensmand, den i sin Adelsfølelse meget myndige Hans Lindenov, fra at stevne for sig Bagge og andre frie Folk, som tilholdt sig Vragret, og at fraraade dem slig Daarlighed; thi afstod de da den Mening, saa nær som Bagge, der endeligt vilde have Dom derfor, om han skulde give Afkald paa sligt Vrag, som hans Fader og Farfader og nu han selv i 27 Aar havde nydt af Baggestrand. Nørre Herreds Ting fældede 1605, 22. Avg., den Dom, at Niels Bagge skulde stande til Rette for alt, hvad han der paa Stranden havde tilegnet sig, og bøde sine tre Mark (gjøres æreløs) som for andet uhjemlet (Tyvegods). Nu drog han til Kongen, afbad sin Forseelse som skeet af Misforstand og udvirkede gennem gode Mænds Forbøn 13. Okt. et Kongebrev for, at han skulde lades fri og utiltalt i denne Sag og Dommen ikke komme ham eller hans Arvinger til Skade eller Eftertale, dog at han skulde udrede billig Værd af det, han havde bjerget i sin Ejertid. Imidlertid lod den strikse Lindenov ham videre forfølge for et Stykke af Kongens Strand, som hans Fader gennem et uretteligt Skelsyn havde lagt ind under Baggegaard, og som Landstinget 1605, 24. Avg., havde fradømt ham (Danske Kanc., indk. Breve, 1606, 29. Febr.). Da han nu ikke kunde være Adelsmand paa Bornholm, solgte Niels Bagge 1606, 3. Nov., sin Slægtsgaard til Peder Kofoed; søvant fra tidligere Tid tog han Tjeneste i Kongens Flaade, udnævntes 1611 til Skibshøvedsmand og findes sidste Gang nævnt 1612.

Da nu Baggerne var borte, færdedes de bornholmske Frimænd mere jævnt og sindigt i de dem undte smaa Kaar. Deres Tal svandt ind, i det de frie Gaarde i stigende Mængde gik over paa danske Adelsmænds Hænder. Yderligere mindskedes deres Kaar, i det en kongelig Kommission, Jørgen Vind og Ove Høg, 1624 overtalte dem til at lade deres Fæstebønder indskrive i Hammershus Jordebog til Ydelse af Ko- og Skursmør mod, at disses Adgang til Kvægdrift m. m. paa Landets store fælles Udmarker holdtes dem aaben. Dette førte, ved Landgildens Omregning 1671 til Hartkorn, med sig, at Frimændenes Vornedgaarde stod som hartkornskyldige til Kongen; ud herfra gjorde Amtskriver Aug. Deckner ved den store Inddragning af Kongeskænk 1680, 1. Maj, gældende, at Kongen var Medejjer i disse Gaarde, og han indkrævede nu yderligere Fæste-, Arbejds- og Ægtepenge m. m. af dem. Ejerne maatte da kæmpe haardt for deres frie Eje, men naaede gennem lange Forhandlinger 1698, 2. Juli, kun dertil, at Frivornederne efter deres Størrelse over eller under 8 Tdr. Hartkorn skulde svare aarligt 4 eller 2 Rigsdaler Ægtepenge, Hælften til Ejeren, Hælften til Kongen, til hvem som Medejjer ogsaa skulde ved Fæsterskifte svares 5 Rdlr. Kendelsespenge, saaledes som det 1650, 23. Dec., var indført for Kronens Skattebønder. Dette blev saaledes et stærkt Indhug i det oprindelige Frimandseje og dets Herlighed. — Da Christian den Fjerde 1613 oprettede Bornholms Milits, kom hvert Frimandsgods til at stille en Rytter i denne; 1658 udgjorde dette ti Ryttere.

Som samlet Stand mødte Frimændene frem i Affattelsen af Hyldingsbreve. Den adelskrappe Lens-

mand Hans Lindenov valgte deres Sendemænd, Frimanden Hans Kofoed og Povl Kofoed, der endnu var uden Gaardeje og følgelig ikke var Frimand, og lod Landets syv Frimænd, deraf fire af Kofoedslægten, 1608, 6. Maj, give disse Fuldmagt til at kaare Prins Christian i København. Efter Lindenovs Død tilstedtes det dog ved selve Hyldingen i Lund 1610 de samme Frimænd med to senere tilkomne at gaa sammen med Adelen (Danske Kanc., indk. Breve 1610 u. D.). — 1647 ejedes de frie Mænds Gods af syv Frimænd og fire Kvinder. — 1648 udstedtes Hyldingsfuldmagter af menige Adel, fri og frelse, Claus Gagge, Niels Berildsen, Berild Hansen og sex Mænd af Navnet Kofoed, medens 1650, 25. Maj, kun mødte fire Udstedere. — 1655, 24. Juni, gjordes tydeligt Skel mellem Adel og Frimænd, i det Sivert Gagge, Christian Maccabæus, Berild Hansen, Hans, Mads og Claus Kofoed afskikkede ærlig og velbyrdig Mand Christian Maccabæus og fribaaren Mand Mads Madsen Kofoed — altsaa 1 Adelsmand og 1 Frimand — til Hyldingen i København. — 1658, 29. Dec., overgaves Kongen en Liste over 22 af Landets Tilbagevinding fortjente Bornholmere; her nævntes Hans Olsen Kofoed Frimand, medens hans Broder Claus Olsen Kofoed ikke fik denne Tilføjelse til sit Navn, i det han da ikke har ejet Frimandsgods. — 1659, 19. Jan., underskrevet Adels og Frimænds Samtykke i Landets Atterkomst til Kongen af Christian Maccabæus, Fader og Søn, af Sivert Gagge og af (Frimændene) Mads og Hans Kofoed, Berild og Anders Hansen og Svend Olsen. — 1661, 18. Sept., i Rønne underskrev Adelen og Frimændene hver sin Troskabsed; Adelens Brev undertegnede af Mikael

Eckstein og hans to Sønner, af Christian Maccabæus og hans to Sønner og af som Landsdommer den borgerligt fødte Peder Olsen Hassel; Frimændenes Brev undertegnedes af sex Mænd af Navnet Kofoed, af Svend Olsen, Mogens Christensen, Anders Hansen, Claus Hartvig og Anders Rosman, den sidste tillige for sin Broder Lars Rosman.

Tylvten fuld troppe de bornholmske Frimænd her op for sidste Gang som særlig Stand. Helt løste ud af Adelsstanden evnede de ikke at staa oprejst, alene for sig. Deres tiltagende Armod tvang dem ind i den almene Flok. Bornholms sidste Frimand, Berild Hansen til Bjerregaard (24. Vg.) i Aaker, havde inden sin Død 1668 ødet alt sit herlige Gods gennem Pant-sætning; i Lille Halsegaard i Østrelarsker havde han laant store Penge hos sin Svoger, Bornholms rigeste Mand, Præsten Rasmus Andersen Bleging i Vestremarker. Da nu denne forlangte at tiltræde Gaarden som forfaldet Pant, dømte Østre Herreds Ting 1663, følgende gammel Vedtægt, at den ufrie Mand, Sognepræsten, ikke kunde tage frit Jordegods i Eje. Bornholms Landsting tilkendte ham dog 1664 Gaarden som hans lovlige Ejendom. Hermed var Standskranken mellem frie og ufrie Bornholmere omhugget, Frimandsstandens Dødsdom lædret, i det dens Grundsten, Eneretten til Landets frie Jordegods, var væltet bort (Rigsark., Jordebog over Bornholms Frivorneder 1687, 4. Nov.). Samtidigt hermed gik Ordet Frimand af Brug; kun af gammel Vane talte endnu Jordebogen 1671 om Frimandsgoods, lige som en Fuldmagt fra Stændermødet i Aakirkeby 1675, 8. Juli, underskrevet af Christian Maccabæus paa Adels og Frimænds Vegne.

Saaledes gik det, at den landskendte Kapitajn Jens Pedersen Kofoed aldrig naaede frem til at nævnes Frimand; thi Arvegodset ejedes af hans Moder lige til hendes Død 1685. Han tillagde sig ingen Sinde Adelskab; paa den Tavle, han 1687 lod ophænge i Østremarie Kirke, nævnte han sig selv „velædle og mandhafte“, medens han omtalte sin Hustru Elisabet Akeleje som adelsbaaren: „ærlig og velbyrdig“. Hans Fader, Borgmester Peder Kofoed i Rønne, førte 1645 Slægtens Gavbspænde i sit Signet; men kun een Mand i Slægten, dennes Farbroder, Landsdommer Jens Pedersen Kofoed, død 1625, 9. Febr., blev hele sit Liv mødt som Adelsmand, „Vor Mand og Tjener“, var gift med en Adelsfrue Anne Spendt, var Medejer af jysk Adelgods i Salling sammen med sin Svoger, Adelsmanden Hans Pors, og nævntes paa sin Gravsten „ærlig og velbyrdig Mand“. Han stod saaledes som et enkelt adeligt Særsyn inden for Frimandsslægten Kofoed; han døde barnløs.

Aartierne 1660—1690 saa talrige Frimandsgaarde gennem Pantsætning og Salg vandre over paa pengesterke Borgeres og Præsters Hænder. De nævntes herefter Proprietærgaarde og Frivorneder. Særligt mange samlede Borgmester Povl Kofoed i Svanike paa sin Haand, han var ved sin Død 1686 en Mand paa en halv Tønde Guld. Hans Enke, Oberst Hans Schrøder Løvenhielms Søsterdatter Magdalene Margrete Heseler, ægtede det følgende Aar Vicelandsdommer Ancher Anthoni Müller, født 1654 i Kalundborg. Denne købte 1688 Vallansgaard i Aaker, der siden 1580 havde været dansk Adels Eje, og da han nu ejede Jordegods paa 206 Tdr. Hartkorn inden for halvanden Mils Afstand fra denne, som selv var paa

21 Tdr. Hk., søgte han 1694, 5. Juli, Kongen om Tilladelse til heraf at oprette en fri adelig Sædegaard. Bornholm gik som hidtil fri af en saadan; thi Müller modtog et Afslag hos Regeringen, som grundede det paa, at alle Bornholmere havde sær Frihed i Kraft af Privilegierne fra 1658. Har Regeringen virkelig opfattet disse Privilegier, der kun forelaa som et Til-sagn af Kongen, derhen, at alle Bornholmere i Kraft af dem var Herremænd, saa kom den himmelvidt bort herfra senere, 1770, 21. Sept., da Privilegierne endeligt fik deres ret snevre Lovform.

De hædvundne Friheder fulgte nu Proprietær-gaardene og Frivornedgaardene med deres vexlende Ejere af Bonde- og Borgerslægt. Fjorten Proprietær-gaarde havde altid, atten Frivorneder til Tider været Frimænds Sædegaarde. Endnu 1839 sattes syv af de første til hver 12 Tdr. bornholmsk Hartkorn, som Følge af, at de i Frimandstiden stadigt paa Sam-frændeskifter var vurderede til 1 Td. Smør i Rente. Først den i det følgende Tiaar gennemførte Matrikuling ændrede dette Forhold. Proprietærernes Herligheder dannedes af Frihed for Landgilde, Tiende, Kendelsespenge, Ægtkørsel og Værnepligt samt, som en Rest af Frimændenes omtvistede Hals- og Haandsret, i Nydelse af Sagefald, Indfæstningspenge og Skifterettighed paa Gaardens Grund. Denne Hals- og Haandsret, som ogsaa Præster og Officerer tiltog sig af de dem tillagte Embedsgaarde, kunde skabe højst mærkelige Forhold. Da Amtskriveren vilde indkræve en Bøde hos Korporal Hans Jørgensen i Aaker, der 1681 havde gjort sig skyldig i Lejermaal paa sin Officersgaard, mente denne, at Bøden retteligt tilkom ham selv, og han fik heri Medhold af Herredstinget.

Endnu 1737 tildømte Vestre Herredsting Gaardens Herskab en lignende Bøde. Man kunde altsaa se en saadan Officer tage baade sin egen og sin kvindelige Makkers Bøde til sig og en Præst have kærkommen Indtægt af slig Utilbørlighed paa sin Præstegaard (Jordebogsregnsk. 1684, 1737). Det kunde falde i en gældbunden Ejers lykkelige Lod at forvalte Skifte efter sin velstaaende Fæstebonde. Ikke blot selve Proprietærerne, men ogsaa hver Ejer af Fri-vornedernes Jordebogafigter, der som en købt Skat gik fra Haand til Haand, krævede Skifteforvaltningen for sig, saaledes i 1783 i alt 65 Ejere af slig Herlighed. Først 1817, 25. Juli, forsvandt den ved, at alle Skifter lagdes ind under de almindelige Myn-digheder. De andre Herligheder skrumpede ind fra Tid til anden; de sidste faldt ved Ejendomsskyldens Indførelse 1904.

Da Borringholms gamle Vedtægt om Arvegangen i Selvejergaarde 1773, 14. Okt., var bleven ophøjet til Lov, søgte Peder Torkelsen paa Gadebygaard, Jørgen Kofoed [paa Kofoedegaard, Peder Andersen paa Halsegaard [Østremarker], Povl Kofoed paa Skovsholm, Mogens Sommer paa Kaasegaard [Ibsker], Herman Müller paa Kannikegaard [Bolsker], Mads Kofoed paa Eskesgaard [Persker], Peter Rasch Dam paa Vallansgaard [Aaker], Alexander Kofoed paa Almegaard [Knudsker], Peder Hansen paa Vællensgaard, Andreas Pedersen Rasch paa Kyndegaard, Peder Hansen paa Blykobbegaard [Nøkker], Andreas Kofoed paa Baggegaard [Klemmedsker] og Christen Hansen paa Halleggaard [Olsker] 1775, 20. Febr., om at Proprietærgaardene vedblivende maatte holdes fri af denne Arvevedtægt eller nu Lov; de fik 19. Avg.

Afslag i Danske Kancelli. Her saas Datidens „Frimænd“, omklædte i Proprietærers Dragt, her hørtes en sidste Gjenklang fra Frimandstiden.

— I Følge et samlet Overblik paa Brevskabernes Vidnesbyrd fandtes der paa Bornholm inden Aar 1400 frie Slægter, i det mindste for en Del af samme Rod og Blod som danske Adelsslægter. Deres Medlemmer havde efter Landets Vedtægter Eneret til at tiltræde det frie Jordegods, der var, og ved sligt Eje at blive Frimænd. Landets særegne Forhold medførte, at Godset ikke blev fuldt ud afgiftsfrit, som Adelsgods andet Steds i Danmark, samt at ingen Frimand kunde blive Højadelen jevnstillet i rigt Godseje. Men i øvrigt kendtes ingen Forskel mellem Frimand og menig Adelsmand inden Aar 1500. — I det følgende Aarhundred tog dansk Adel meget Frimandsgods paa Bornholm i Eje. Dens Krav paa fuld Adelsfrihed optoges af Frimændene, og disse fandt heri til Tider, 1541—53 og 1572—76, Støtte hos Kongemagten under dens Kamp for at kue og knuse Lybekkermagten paa Bornholm. — Efter dennes Fald 1576 drog Kongen skarpt Skel mellem Rigets Adel og Bornholms Frimænd. Disses Grundvold, deres frie Jordegods, indsnevredes mere og mere; og en Dom 1664 af Bornholms Landsting, som kuldkastede deres Eneret til at eje dette Gods, blev Frimandsstandens Dødsdom.

Bornholms Landsting.

Af
M. K. ZAHRTMANN.

I Oldtiden har sikkert Tingstad i Vestremarker Sogn været Stedet for Bornholmernes Fællesting, nær ind under Almingen, i hvilken Skov Kongeborgene laa, indtil den sidste, Lilleborg, 1259 lagdes varigt øde. At, som det siges, Bornholmerne nogen Sinde skulde have haft Tingsted ovre i Skaane, er ganske uhjemlet og usandsynligt. Det 40 km brede Hammervand skulde nok hindre dem fra at møde frem i Flok og Følge paa Dag og Time i Lund for der at drøfte deres Lands Vilkaar. Endnu 1638, 1. Okt., maatte Christian den Fjerde lade udgaa aabent Brev om, at Landsdommeren paa Bornholm ikke maatte indstevnes for Herredag i Danmark om Vinteren for den farlige Rejses Skyld.

Vel laa Bornholm sit danske Frændeland Skaane nærmest, særligt nær 1149—1522, da dets Landsherre var Ærkebisen i Lund. Dog træder det stadig frem som en særlig Landsdel, i det Brevskaberne sige Skaane (Halland, Bleging) og Bornholm. Dets Domstole fulgte kun som Regel Skaanske Lovbog; af og til toges en anden af de danske Landslove til Grund for deres Domme, og i mange Tilfælde fulgtes Landet Borringholms gamle Vedtægt, særligt i de hyppige Trætter om Arvegang og Gaardsæde. Denne

Vedtægt fjernede sig vidt fra al anden dansk Arveskik. Sligt tyder stærkt paa, at Bornholm, saa længe Landslov og Ret er plejet der, har haft sit eget Landsting. Som Landets verdslige Herre saa desuden Ærkebisen sig bedst tjent i, at det stod frit af det af ham uafhængige skaanske Landsting.

Landstinget sammødte ved Aa Kirke, hvor endnu Stokkekilden i sit Navn minder om Tingstokkene eller -bænkene. Dets skriftlige Brevskaber udfærdigedes i Kirkens Vaabenhus. Dette, nu det ældste Vaabenhus ved nogen dansk Kirke (Trap 1921, III, 576), menes bygget paa en Tid, da Folk endnu ikke drog væbnede paa deres Kirkegang, og i saa Henseende tør Bornholmerne næppe mistænkes for større Stridbarhed end andre danske Folkelag. Aa Kirke Vaabenhus er da rejst i et andet Med end at gemme paa Mændenes Vaaben under Gudstjenesten. Det er opført i Valdemar Sejrs Dage, den Konge, der vandt sin varigste Sejr ved at lade udarbejde og vedtage Landslove. Den Tanke ligger da nær, at dette Vaabenhus er bygget efter Kongens Ønske til Brug for Landstinget, som skulde pleje Landsloven paa Bornholm. Vist nok raadede Ærkebisen i Lund da for Aa Kirke og det meste af Bornholm; mellem Kongen og ham var imidlertid ingen Ufred, og Bornholm var en Del af Kongens Rige, hvilken kun var overdraget Ærkebispesædet med Kongens Stadfæstelse af 1236.

Det ældste, nu kendte Brevskab fra Bornholms Landsting er udstedt 1319, 24. Maj, i det alle Landet Borringholms Indbyggere (omnes et singuli terram Borendeholm inhabitantes) denne Dag [paakaldte deres Konge Erik Mændveds Hjælp mod Ærkebisp

Esger Juuls svigefulde Færd med at forraade Landet i Fremmedes Aag [ind under Sverig], og herom udstedtes et latinsk Brev, hvorunder sættes Landet Boringholms Fællestings Segl (*sigillum communitatis dictae terrae*). Af dette Brev (L. de Thurah, 204—6; Bornh. Saml. XII, 109—10) fremgaar, at Bornholmerne Fællesting var indgaaet som et fast Led i Landets Samfundsbygning, i det det havde sit eget Segl i Brug til at sætte under de paa Tinget vedtagne og udstedte Brevskaber om Landets almene Forhold. End videre ses, at Lagdelingen i Stænder endnu ikke var kendeligt udviklet paa Bornholm, hvis Købstæder først da var i Færd med at skille sig ud fra Landsherrederne; Folket var endnu for faatalligt til at turde tillade sig den Overdaad at gaa ud fra hinanden i Stænder.

Derimod viser Brevet af 1319 ikke fuldgyldigt, at Fællestinget allerede da var udformet til at omspænde alle de Omraader, som senere findes lagte ind under Landstingets Gjøremaal. Det er dog lidet troligt, at Landets Mænd samledes paa Tinge for at raadslaa om Samfundets Brøst og vedtage Skridt til at afhjælpe dem, uden at de til lige nyttede Lejligheden til at forkynde hidkomne Landsherrebreve, til at stifte Vedtægter og især til endeligt at afgjøre Retstrætter, som de af Bøndernes egen Midte valgte Herredsfogeder ikke havde magtet at stille til endelig Fred paa Herredstingene. Saadan Forkyndelse, Lovstiftelse og Domsigelse blev Landstingets Hverv. Med god Føje kaldte Lensmanden Ebbe Ulfeld 1649, 10. Juni Landstinget et Parlement; han mente det som et Haansord, Tidens Tilskikkelser gjorde det til et Hædersnavn.

Den Mand, som indtog Forsædet i Landstinget, nævntes oprindeligt, saaledes endnu 1443, 6. Juni Landstings-Saghører; dog allerede 1429, 5. Juni findes det siden hen gængse Navn Landsdommer brugt. Da Navneskiftet saaledes er fremtraadt lidt efter lidt, tør der næppe tillægges det synderlig Vægt. Dog er det sandsynligt, at Landstingets Retsbreve oprindeligt ere udgaaede af en fælles Drøftelse med flere gode Mænds Underskrifter, og at de først senere fremme i Tiden o. 1572 ere udstedte alene af Landsdommeren i eget Navn og paa hans Tilsvær. For sin Gjerning havde Landsdommeren kun en ringe fast Indtægt, oprindeligt maaske kun al Foderhavren af 27 Selvejergaarde i Povlsker Sogn, 4 Skepper af hver. I øvrigt skiftede Lønnen fra Landsdommer til Landsdommer, efter hvad han kunde udvirke hos Landsherren; oftest forlenedes han med en eller flere Gaardes Landgilde og kunde tage en af disse til Bopæl. Først 1671 findes en fast Pengeløn tillagt ham. Om den Indtægt, han havde i Sportler, haves ingen Oplysning.

Til Landsdommer, som udnævntes af Landsherren, Ærkebispem og senere Kongen, sættes først en Mand af fri, adelig Slægt. Men da Adei vantrivedes paa Bornholm (og i Bleging), valgtes her senere en god Mand af Frimands- eller Borger-slægt, en enkelt Gang en dygtig Bonde. I andre danske Landsdele kunde kun en Adelsmand blive Landsdommer. Lensmanden Ebbe Ulfeld udbad sig gennem Otte Kragh hos Christian den Fjerde at faa en god Mand [ɔ: Adelsmand] sendt til Bornholm for at sidde i Landsdommers Sted i nogle Sager, i hvilke den daværende Landsdommer selv var Part; Kongen valgte da Christian Erichsen

Valkendorf til Fliginge Gods, men skrev Kragh 1647, 28. Okt. til Ulfeld, Hans Majestæt forment dog udi Begyndelsen, at dertil Herremænd ikke bruges kunde, eftersom Privat-Personer der altid Landsdommers Bestilling forestaaet havde (Rigsark., Sverig 215, Nr. 27). Naar trods dette Kongebreve af og til tiltale de bornholmske Landsdommere som Adelsmænd, „Vor Mand, Tjener og Landsdommer“, kan Grunden hertil søges i Kancelliskriverens Vanvare, i det han var vant til at affatte Kongebreve til Landsdommere i det øvrige Danmark saaledes (C. F. Bricka, Hist. Tidsskrift, 5. R. IV, 708).

Bornholms Frimænd indtog en særlig Stilling til og i Landstinget. Det var med Forbigaaelse af Herredstingene, hvis Dommer var en Bonde, deres første og rette Værneting; dette var en Slags adelig Forret for dem til kun at kunne dømmes af deres Ligemænd. I Landstinget mødte Frimændene frem til Drøftelse af forefaldende Sager og til som Vidner at underskrive derfra udstedte Breve samt sætte deres Segl under disse ved Siden af Landsdommerens. Deres let kendelige Vaabensegl gjorde dem vel skikkede til saaledes at hjemle Landstingets Brevskaber. Paa lignende Vis indtraadte indtil 1576 selve Høvedsmanden paa Hammershus, enten selv eller ved en Sendemand, jevnligt i Landstinget. Her mødte regelmæssigt Ridefogden fra Hammershus, Herredsfogderne og Sogdenes Sandemænd for at indanke eller svare til fældede Domme. Ogsaa Præsterne deltog i Landstingets Overvejelser. I et Møde 1558 fremlagde Frimanden Oluf Hansen to gamle Kalveskindsbreve, hvilke blev læste og set af saa mange, som læse kunde, hvilke Breve Høvedsmanden Schweder

Kettingk ogsaa oversaa; siden gav han Landsdommeren Hans Berildsen og Meddommeren Peder Gagge dem; des lige sad og Herr Povl, nu salige med Gud, som var Provst samme Tid, paa Togbænken og tog samme Brev, overlæste det og sagde: Sandelige dette Brev synes meget fortænelige i de to nederste Linjer (Herredags Dombog 1559, 11. Avg., Fol. 13—15).

Landstinget sattes hver fjortende Dag; dets Retsdag var hveranden Fredag for ikke at støde sammen med Herreds- og Bytingenes Retsdage, som laa tidligere i Ugen. Mødetiden var Solopgang. Rettidigt Fremmøde kunde volde de haardføre Deltagere 25 km farligt Natteridt; selve Landsdommerne boede ofte milevidt fra Tingstedet, og mærkeligt nok fæstede ingen af dem Bo i Aakirkeby, hvor ogsaa kun enkelte af Landstingsskriverne hørte hjemme; nogle Landsdommere sikrede sig dog Ret til at overnatte paa en af de dem tillagte Gaarde i et nærliggende Sogn. Søgte man paa det kolde Vinterridt Varme i Kroppen ved en hyppig Slurk, hændtes det, at Landstingets Værdighed led Skaar, saa at det splittedes ved Drukkenmands Støj og Skælden. Tingmødet skulde og burde af gammel Sædvane være sluttet inden Middagstimen. Lensmanden Ebbe Ulfeld paa-talte 1649 skarpt, at Landstingets Møde var fortsat ind paa Natten og gjenoptaget den følgende Dag.

Et klart Billed af et Landstingsmøde haves fra 1550, 23. Maj, da Biskop Frans Vormordsen fik Bornholmerne til at gjenoprette Rønne Latinskole (Bornh. Saml. VII, 59—60). Mødet holdtes i fri Luft inden for de fire Tingstokke eller Togbænke, bag hvilke et udspændt Tovg holdt Almuen tilbage. Paa disse

Bænke sad denne Dag Biskopen, Høvedsmanden, Landsdommeren, tre Frimænd og fire Sandemænd med flere gode Bornholmere. Efter at Biskopen havde forebragt sit Forslag, gik strax de ypperste af Frimændene, alle Sandemændene, de ældste Bønder og nogle Borgere ud af Tingkresen for at raadslaa, hvorefter de vendte tilbage og paa menige Landsens Vegne samtykkede i Biskopens Forslag og tilsagde, at af hver Bonde- og Bygaard skulde aarligt udredes en Skoleskilling. Hermed var dette lovlig Vedtægt for Bornholm.

Sit væsenlige Virke fik Landstinget som almen Domstol, for hvilken Retssager fra Herreds- og Bytingene kunde indstevnes. Gjorde Sagens Gang det nødvendigt, udmeldtes her Medlemmer af Ottemands- og Tolvmandsnævn, til Samfrændeskifter og til Skelsætninger o. lign. Landstingsdommene kunde atter indankes for Domkapitlet i Lund, efter 1522 for Rigets Herredage. Da Overfarten til andre Dele af Riget var saa trang, sattes af og til lidt Herredag paa Bornholm, i det Kongen sendte to eller tre af Rigens Raader hid for at sidde Retterting, saaledes 1538, 43, 55, 72, 94, 1618, 31, 50. Ellers var Landsdommeren øverste borgerlige Embedsmand paa Landet, selve Kongens Lensmand paa Hammershus maatte bøje sig for hans Domme. Gjennem denne Magtstilling greb han ofte ind i Landets Historie. Uretfærdige Lensmænd som Hans Lindenov og Ebbe Ulfeld og en Amtskriver som Augustus Deckner oplærte Bornholms Bondestand i at hævde sin Ret for Landstinget 1610, 51 og 91.

Som en Affødning af Landstinget dukkede efter 1650 Bornholms Stændermøder frem. Bedst kendt

er det noget uregelrette Stændermøde 1658, 10. Dec. ved det fra svensk Herredømme gjenvundne Hammershus, hvor Landets verdslige og gejstlige Stænder, saa mange som da var til Stede, udkejste Claus Kames til Bornholms midlertidige Styrer, Jens Kofoed til Militzens Forvalter og Peder Olsen til Sendemand til den danske Konge. I Aakirkeby holdtes 1659, 3. Okt. og 1660, 14. Nov. Møder af alle Stænder for at bønfalde Kongen om Afskaffelse af det hidsendte Rytteri, hvis Underhold tyngede Folket stærkt. I Aa Kirke samlede Guvernør Martin Barteldt Landets Stænder 1675, 1. Juni for at overveje Bornholms Forsvar under den nys udbrudte Krig mod Sverig, og her affattede de 8. Juli det Klageskrift til Kongen, som fik denne til hastigt at kalde Barteldt bort fra Bornholm (Bornh. Saml. XIV, 29—33). Klagen underskrevs paa samtlige Stænders Vegne af Landsdommer M. Eckstein, af tidligere Landsdommer Peder Olsen og af Landsprovsten Jens Lauridsen Malmøe; Fuldmagten for de fire Stænders Sendemænd til Kongen udstedtes af Christian Maccabæus for Adelen og Frimændene, af Provsten for Gejstligheden, Borgerne salte de fem Købstæders og Bønderne de fire Herreders Segl under, hvorpaa Landsdommeren forsynede den med sin Underskrift til Vitterlighed (L. de Thurah, 261). Senere Stændermøder kendes ikke. Disse Møder var holdte, som Tid og Lejlighed krævede, og vist altid under Landsdommerens Ledelse.

Stændermødernes Fremkomst tør være Tegn paa, at Landstinget fra nu af virkede væsenligst ene som retslig Domstol. Alt som Menneskers Haardførhed mindskede, kunde dets Forhandlinger ikke foregaa under aaben Himmel, og efter 1690—1700 søgte det

da Husly hos en eller anden Borger og mest hos en Kromand i Aakirkeby. Fra denne tilfældige Ordning kom man bort ved kongeligt Reskript 1776, 27. Dec., da Mødestedet flyttedes til Rønne Raadhus, det firkantede Bindingsværkshus, som stod paa søndre Hjørne af denne Bys Storegade og Raadhusstræde. Da dette gik i Forfald, flyttede Landstinget 1809 tvers over Storegade ind i den hensygnende Latinskoles Sal. Medens Krigen mod England truede Bornholm med Afspærring fra Sjælland, sattes 1808, 6. Maj en Overkriminalret paa Landet selv, dannet af Amtmand og Herredsfogder, i det man med Vilje forbigik den da svagelige Landsdommer; denne Ret skulde som øverste Instans fælde Dom i Delinkventsager. Den ophævedes allerede 1811, 9. Okt.

Efter Aar 1800 skrumpede Landstinget ind. Dets Forretninger udførtes af Landsdommeren alene, i det kgl. Reskript 1800, 29. Avg. forenede den hidtil selvstændige Landstinghører og -skriverstilling med Landsdommerembedet. Bornholm mistede sit mindst 500 Aar gamle Landsting, da kgl. Plakat 1813, 29. Juni, et Fjerdingaar efter den sidste Landsdommers Død, ophævede det. Til at afbøde dets Tab gaves da Bornholmerne en Særstilling, i det alle Justitssager kunde fra Landets egne Underdomstole indankes umiddelbart til Højesteret, medens kun offentlige Politisager fra Herrederne og private Sager kunde indstevnes for Landsoverretten i København.

Fra 1429 til 1813 kunne 25 Landsdommere nævnes i en næsten ubrudt Række. Deres Færd og Tilskikkelser turde vel være en indgaaende Skildring værd.

Bornholmske sognegilder.

AF
OTTO SMITH.

Gildeinstitutionen i Danmark kendes bedst i middelalderen, hvor den opnåede en ganske overordentlig blomstring. Men gilderne bestod dog allerede i den hedenske tid, hvad ikke mindst stednavnene viser os, og de vedblev enkelte steder at bestå helt op til vore dage, navnlig på Bornholm.

Gildet var en sammenslutning af mennesker, der indgik aftale om fælles hjælp over for alt ondt, der kunde møde dem, en assuranceforanstaltning, som oldtidens og den første middelalders usikre levesæt i høj grad påkrævede. Som et ydre udtryk for sammenhørigheden samledes gildebrødrene og -søstrene visse tider om året til sammenspisning og sammendrik.

Den første kerne til gilderne i norden må sikkert søges i de hedenske blotgilder, hvor de, der hørte sammen i blod og ære, efter ofringen til guderne satte sig til bords for sammen at nyde kødet af offerdyrene og drikke gudernes minne. Denne minnedrikning for Odin, Thor og Frøj gik direkte over i de katolske gilder, hvor man blot ændrede det til at

være minner for Kristus, Guds moder og gildets værnehelgen.

Alle ceremonierne fra de hedenske offergilder fæstnede sig ligeledes i et strængt ceremoniel i de katolske gilder, og selve den middelalderlige sammenslutningstanke fik i de særlige gildeformer et udtryk, der peger tilbage på det hedenske fostbroderskab.

Fra 1100'erne og op til reformationen findes en lang række vedtægter for gilderne bevaret. De kaldtes gildeskråer, og bestemmelserne heri kan deles i fire hovedgrupper.

Værnebestemmelsernes vigtigste punkt var blodhævnspigten. Dræbtes en broder af en uden for gildet stående, skulde brødrene hævne ham ved at slå drabsmanden ihjel. Senere mildnedes dette til, at de skulde påse, at drabsmanden betalte den store afgift i penge, der fordredes for et sådant drab; men udeblev den, skulde blodhævnen træde i kraft. Med den bedre retstilstand i landet faldt denne bestemmelse efterhånden bort og findes ikke i skråer yngre end 1340'erne.

Det samme gælder den bestemmelse, hvorefter den broder, der havde dræbt en uden for gildet stående, skulde hjælpes på flugt enten i en båd eller på en hest, hvormed han kunde slippe ind i de store skove, hvor alle spor tabte sig.

Var det så galt, at en broder slog en anden broder ihjel, skulde gildet sørge for at drabsafgiften („tak“) blev betalt af drabsmanden, og betalte han blot en yderligere stor afgift til gildet, kunde han godt blive stående i gildet, om brødrene blot gik ind derpå.

En anden vigtig bestemmelse var den, at en broder, der blev indstevnet for kongen, bispen eller anden mægtig mand, skulde have et tilstrækkeligt stort følge af brødre med sig til tinge. I en tid, hvor mededen spillede så stor en rolle i retslivet, var det jo en kraftig værnebestemmelse, der stillede en gildebroder langt gunstigere end en, der ikke var medlem af et gilde.

Af *domsbestemmelserne* var den den vigtigste, der krævede, at brødrene skulde søge gildets domstol og ikke tinget, en fordring, der først sent ændredes til, at gildets domstol skulde søges *før* tinget. Hele dette forhold synes at tyde på, at gildet som dømmende myndighed er ældre end tinget, og at det har arvtaget denne myndighed fra husfaderens domsret i et endnu snævrere samfund.

At bevare denne domsmyndighed var i århundreder et vigtigt afsnit i gildernes kamp med den stadig stærkere regeringsmagt i landet. Den arvtoges af håndværkslaugene, der kun veg tomme for tomme, og rester af denne gamle domsret kan endnu i 1700'erne spores i de bornholmske landsbygilders skråer.

De humane bestemmelser skyldes udelukkende den kristne påvirkning. De påbød at hjælpe den broder, der var kommet i nød ved ildebrand, skibbrud og lignende, som var faldet i fangenskab eller var kommet i uforskyldt fattigdom. De påbød at hjælpe i sygdomstilfælde, at våge over syge og døde og at følge de døde til deres sidste lejersted.

De selskabelige bestemmelser var de mest omfattende. De gav regler for, hvorledes man havde at forholde sig ved selve sammenskudsgildet.

Inden man gik til gildet skulde man under bødestraf høre messen. Desuden havde man pligt til at møde til gildet, med mindre man var syg. I dette tilfælde kunde man efter anmodning få bragt øl hjem.

Før man gik ind i gildeshuset, måtte man aflægge sit væрге, en ganske nødvendig foranstaltning for at undgå drab, når øllet gik ind og viddet ud.

Det, der skulde fortæres, tilvejebragtes oprindeligt ved almindeligt sammenskud af såvel saltmad som øl. Senere afholdtes det dels af den „igang“, som man betalte ved sin indtræden, dels af de bøder, der faldt.

Og bøder var der nok af! Disse kom navnlig ind ved forsyndelser mod de regler for „god tone“, som skråen indeholdt. Man måtte ikke bande, og man måtte ikke slå sit krus itu. Heller ikke måtte man yppe klammeri, trænge sin nabo af sædet eller ødelægge bænke og borde. Det var forbudt at kaste op i gildeshuset eller paa anden måde være urenlig.

Man kunde godt mod en bestemt afgift få lov til at tage en gæst med, men man skulde være ansvarlig for alle hans handlinger, som havde man selv begået dem.

Gildet styredes af en oldermænd, der til sin hjælp havde nogle stolsbrødre eller gærdemænd. Som det senere skal omtales under de særlige bornholmske gilder, kunde der ogsaa være enkelte andre embedsmænd.

I købstæderne ejede gilderne ofte deres eget hus, ja undertiden flere, og ved deres halvt gejstlige karakter med særlige altre i byernes kirker for deres værnehelgener, samlede de sig navnlig i den ældste katolske tid store rigdomme.

Men også i landsbyerne fandtes der tilsvarende gilder. Fra middelalderen er der kun bevaret tre landsbygildeskråer, men man har efterretninger om en hel række andre landsbygilder, spredt over hele landet. Da antallet heraf er stort, og da man må gå ud fra, at sådanne institutioner blandt bønderne ikke kan have sat sig mange skriftlige spor, kan man sikkert gå ud fra, at hver by, købstad eller landsby, har haft sit gilde, købstæderne efterhånden en hel række forskellige.

Også efter reformationen, der ellers så nogenlunde udryddede gilderne, haves der spor af landsbygilderne, medens købstadsgilderne hurtigt forsvandt eller helt ændrede karakter.

I de såkaldte vider og vedtægter*), der ordnede landsbyernes indre forhold på grande- og bystæverne, findes mange steder ganske øjensynlige rester fra de ældre gilder.

Men navnlig på Bornholm, hvor gilderne alle overlevede reformationen, og bevarede de fleste af de gamle skikke helt op mod vore dage, er forholdet meget tydeligt og giver os gode holdepunkter til forståelsen af disse bondegilder, som ellers vilde være meget lidt kendt.

På denne mere afsides ø holdt de gamle skikke sig — som det også var at vente — længst, og vi skal i det følgende se, i hvor høj grad disse gilder, hvoraf et par skal eksistere endnu, minder om de middelalderlige gilder i købstæderne.

Som bekendt adskiller Bornholms landbebyggelse sig en del fra det øvrige lands. Om egentlige landsbyer er der ikke tale, men hvert sogn i de fire her-

*) Udgivet af Bjerge og Søgård.

reder sluttede sig her sammen om sit gilde. I de store sogne var de dog delt i to, så at der tales om nordre og søndre gildesbo, eller østre og vestre.

På det tidspunkt, hvor vi gennem skråerne får noget kendskab til dem — og det er som for de fleste bondegilder i det øvrige land først efter reformationen — var de, som man også måtte vente det, allerede gamle institutioner, der hver ejede en gård i sognet, det såkaldte gildesbo.

På hvilket tidspunkt, og ved hvilke midler de er kommet i besiddelse af disse gårde, der sikkert overalt var en af de værnedes gårde, vides ikke, og det er tvivlsomt om et lignende gårdeje har været almindeligt i den øvrige del af landet. Sporene deraf er meget få efter reformationen.

Gildesboet var lejet ud til en fæster, og efter gårdens værdi var hans årlige afgift til gildet oftest fastsat i øl, brændevin og tobak, undertiden også i en yderligere pengeafgift.

Under den senere omtale af de enkelte sognes gilder skal deres særegenheder nærmere blive gennemgået, men forinden skal gives en samlet udredning af, hvad der hører til disse gilders indre liv og deres forhold til Danmarks andre gilder i fortid og samtid.

Som allerede antydnet kendes intet til deres oprindelse. Den bagi trykte liste over de bevarede skråer giver os intet holdepunkt for deres omtrentlige alder. Fordi Øster Marie sogns søndre gildeskrå er den ældste, kan de andre godt have bestået lige så længe, ja, det er det sandsynligste, at de alle er opstået samtidig en gang i middelalderen.

Flere af dem har også bemærkninger om, at der

har eksisteret ældre skråer end den foreliggende, ligesom der undertiden forekommer udtryk som „efter gammel skik“ o. l., forhold der nærmere vil blive undersøgt i det følgende.

Af skråerne for Poulsker 1791 og Bodilsker 1770 ses det, at gilderne efter en død periode er blevet oprettet påny med kongelig tilladelse, åbenbart med tillæg af noget jord (neppe udmarksjord, se nærmere under sognene). Det ene sted står der: „det lau og gilde^{*)} som vor allernådigste konge os haver givet til en fri skænk og gaave“, det andet: „det gilde, som Hans Majestæt kongen allernådigst haver forundt sognets bønder af gildes jord, som dem samtlig er givet.“^{**)}

Om gildernes formål siges der i skråerne intet, således som det er skik i moderne foreningers love; men af indholdet fremgår det tydeligt nok, at hovedformålet er det festlige samlag på et halvt religiøst, halvt selskabeligt grundlag. Det første, der i den ældste tid også omfattede en tvungen deltagelse i kirkegudstjenesten inden gildet, understreges af den omstændighed, at hvert gilde havde sin skråpræst, der var sognets præst og også kaldtes sogneherre.

Gildets embedsmænd var de samme som findes

*) Ordene lang og gilde bruges i flæng og betegner da også det samme. I den øvrige del af landet bruges laug hyppigst om håndværkernes sammenslutninger.

**) Udtrykkene om kongen er vist kun brugte i kraft af, at gildesgårdene nu en gang bestod med stiltiende billigelse af staten. Som oprindeligt alle vårnedgårde på Bornholm var de kongen uvedkommende, svarede fæsteafgift til ejerne (her sognets bønder), men ikke landgilde til kongen, modsat selvejergårdene (kongens skattebønder). Udtrykkene „kongen“ er sikkert tagne fra den bornholmske tradition, der også senere omtales.

i andre gilder og laug, nemlig en oldermænd og et par stolsbrødre, som havde de løbende forretninger, desuden en skænker eller tapper (taprian) og endelig skråpræsten.

En skråpræst kendes ellers ikke i andre protestantiske gilder, og navnet forekommer også ret sjældent i middelalderlige skræer. Han defineres i en skræ fra Skarholt (Skåne) som „den, der læser skræen op“, hvilket almindeligvis fandt sted ved hver gildesammenkomsts begyndelse for at banke dens paragraffer ind i medlemmernes hoveder, så at de ikke forsyndede sig imod den.

Skråpræsten kaldes både her og i de middelalderlige skræer lige så ofte skråherre og omtales i de sidste (f. eks. i Malmøskræen c. 1360) som den, der skal oppebære ofret af gildets messer, eller (som i Roskilde smedes skræ af 1491) som den, der skal holde messen, og til hvem der skal ofres en penning.

Der er altså ingen tvivl om, at han lige fra den ældste tid må have været en gejstlig person, men han fandtes ikke almindeligvis i de middelalderlige gilder, hvilket fremgår af, at han foruden i de anførte skræer kun omtales i et par andre Malmøgilder, i Svendborg St. Knudsgilde, i Slagelse skomageres gilde (1471) og i Roskilde St. Lucii gilde.

Skråpræstens stilling i gildet var høj. Han nævnes altid jævnsides oldermænden, og der var bøder for at forstyrre hans tale såvelsom oldermændens.

Det viser sig, at de bornholmske præster lige fra reformationstiden har indset det rigtige i, at de ligesom deres sognebørn var medlemmer af gildet. I den grad var de på det rene med gildernes nytte, at de, som det skal ses i det følgende, kraftigt mod-

satte sig deres ophævelse, og først i 1800'erne*) kom der præster, der kunde tænke sig noget sådant. At den bornholmske skråpræst også *kunde* være en verdslig kan ses af et fæstebrev 1787 fra Knudsker sogn, hvor embedet bestyredes af sergent Mikael Lund.

Hvorledes præsternes indflydelse i det store og hele har været på gildernes forhold, lader sig ikke udrede af det forhånden værende materiale, men af een skrå kan dog ses, at sognepræsten, der også i samme gilde kaldtes sogneherren, har sat et afgørende præg på gildet og drejet det om i mere kirkelig og religiøs retning.

Det er skråen af 1599 fra Nylarsker eller som det gamle navn var St. Nikolaj sogn, der viser dette.**)

Den er „skreven og oversaet af Clemmen Andersen Malmøe, vores sogne herre“. Han var præst i sognet fra 1585 til 1618, da han døde, og at han „efter mange ærlige brødres bøn og begiæring“ har skrevet og „oversat“ skråen, vil i dette tilfælde sige, at han har gennemset den og tillige revideret den.

Hele skråens indledning og første del er et så afgjort præsteligt arbejde i datidens stil og har ingen forbindelse hverken med de middelalderlige skråer eller med de samtidige andre bornholmske. En gudelig indledning er overhovedet meget sjælden i gildernes skråer, ja kendes egentlig kun fra et par købmandsgilders i 1400'ernes midte.

Skråens andens anden del er navnlig interessant derved, at den — efter en gudelig indledning —

*) Som det senere skal ses var præsten Prahll i Ibsker allerede 1729 af en anden mening.

**) Vider og vedtægter I 215 ff.

i fem paragraffer bringer en række af de gamle „humane bestemmelser“: hjælp ved sygdom, fattigdom, ildebrand, havnsnød o. l., ja endog den tidligmiddelalderlige bestemmelse om hjælp til en broder, der i fremmed land lider trang eller armod. Denne sidste bestemmelse, der blev opsat i den tid, da landet var en mere søfarende og handlende nation end et agerbrugsland, har naturligvis også kunnet holde sig længst på Bornholm.

I ingen af de kendte middelalderlige skrår findes disse bestemmelser samlet i et særligt afsnit, men det har faldet præsten, der har sat sig til at bearbejde det middelalderlige forlæg, naturligt at danne denne gruppe.

Efter dette følger i den tredie del alle de almindelige gildebestemmelser, hvis enkeltheder vil blive gennemgået i det følgende, og de kaldes da også af præsten „den *verdslige* lov og ret“ i gildet.

Når vi i det følgende skal vise disse i relation til de middelalderlige skrår, er det naturligt at følge den i det foregående angivne inddeling. Det som forekommer i et flertal af skrårne og ikke har afvigende paragraffer i de øvrige, omtales da som det almindelige, medens det, der er særegent for enkelte gilder, fremhæves som sådant.

Værnebestemmelserne er selvfølgelig ikke repræsenteret heri. De havde forlængst mistet deres betydning. En gammel rest af pligten til tingfølge findes dog i Øster Marie-skråen fra 1554, hvis 22. punkt lyder:

„Hvilken broder der klages for høvesmanden eller til lignende, da skulle brødre hielpe hannem, og hvad brødre skulle påklage, da skal olderman-

den forlige hannem og hielpe hannem af al sin formue“.

Derimod er domsbestemmelserne meget karakteristiske. Vigtigst er det, at en række skråer forbyder at anklage en broder for øvrigheden. I den for Olsker sogns gilde, der øjensynlig er redigeret i 1600'ernes midte^{*)}), står: „Ingen broder skal kiære en anden for øvrigheden, men for voris skråe“. I Rutsker sogns står der: „Ingen broder skal kræve hinanden for øvrigheden uden han forvegres skråen“.

Da begge disse skråer øjensynligt har stået ved magt helt op imod 1800'erne, ja måske ind i det 19. århundrede, kunde det jo tyde på en ganske overordentlig domsmyndighed hos de to gilder.

Således er forholdet dog sikkert ikke! Betragter man nemlig skråen for Øster Marie sogns nordlige gilde, der ganske vist er udateret, men som redaktionelt tilhører samme tid, som de omtalte, og som øjensynligt er afskrevet efter en af disse eller efter et fælles ophav, da finder vi det omhandlede punkt redigeret således: „Der må ingen broder anklage en anden for øvrigheden men *først*^{***)} for hvores skråde“.

Dette er sikkert også underforstået i de to andre, der blot har bibeholdt den ældgamle redaktion af punkterne fra en tid, hvor gildet virkelig havde denne magt. I skråerne fra Poulsker og Bodilsker, der begge kun findes i redaktioner fra 1700'ernes slutning, er punkterne da også ændret derhen, at trætter skal forelægges oldermænden, og hvis han ikke kan forlige, da først føres for øvrigheden. Bemærkelsesværdigt er det, at den ældste bornholmske skrå fra

*) Sml. med Rutsker 1658 og Øster Maries nordl. gilde.

**) Udhævet af forfatteren.

Øster Marie 1554 også har denne underforstaaelse af øvrighedens indgriben, idet det heri hedder, at den, der ihjelslår en broder, skal give 1 td. øl og vinde gildet påny. For et drab var dette jo en altfor ringe straf!

Derimod dømte gildet i alle sager, der angik dette specielt, men ikke udover bødestraffende domme for overtrædelser af skråens paragraffer. Dommen afsagdes af oldermanden i forbindelse med 6 af ham selv udvalgte mænd, et gammelt tal for en gildesret (i Vester Marie-skråen 1725 dog kun 4 mænd). Skråen af 1554 siger, at hvad der brydes i laugshus „skal han og rette der“.

Hvis en broder sårede eller endog dræble en anden broder „det gud nådeligen forbyde“, frasagde gildet sig enhver dom i spørgsmålet ud over den at optage ham påny i gildet. Skete en sådan udåd, måtte den pågældende „forlige sig med øvrigheden efter loven og samtlige slægt og venner og give til laug et en læst got øll og enda gjøre sig påny ingang, om han benådes på livet og menige laugets brødre tillade det“.

De humane bestemmelser er få i de yngre gildeskråer. I Poulsker og Bodilsker gik alle bøder til sognets fattige, men de andre gamle bestemmelser er udgået.

Går man derimod til de ældste skråer, har vi allerede set, at Nylarsker-skråen 1599 har beholdt næsten alle de middelalderlige humane bestemmelser, medens den fra Øster Marie fra 1554, som sikkert har undergaaet nogle ændringer ved afskriften i 1770, har et par særegne bestemmelser.

Almissegivningen var fuldstændig sat i system der

i sognet. På gildesdagene skulde oldermanden tage almisse af de mødte, og glemte han det, måtte han bøde en fjerding øl.

Yderligere skulde der ved midsommertid rides efter „Guds almisse“ af en broder i hver skurhold^{*)}, og denne tjeneste skulde gå på omgang ligesom buden ægt. Denne almisse uddeltes til de fattige på kirkegården.

Samme skrå har yderligere bestemmelserne om hjælp ved sygdom, ildebrand, havsnød og alderdom samlet i eet punkt sammen med hjælp til den broder, der er blevet fattig ved „ærlig sag“.

Under samme bestemmelser må ogsaa regnes et par, der vel egentlig ikke kan regnes for andet end „landmandsagtige“ og derfor — som det senere skal ses — dårligt kan henføres under de egentlige gildebestemmelser, men snarere under markbestemmelserne.

De påbyder hjælp til den broder, hvis vogn går i stykker i en anden broders gård, samt til den, hvis hest eller hoppe dør i vårens tid.

Hvad de selskabelige bestemmelser angår, svarer de hovedsagenlig ganske til de middelalderlige punkt for punkt. De skal derfor ikke fremdrages specielt her, men vil blive omtalt i det følgende under den almindelige gennemgang af en gildesammenkomsts forløb.

*) af skure: at dømme, erklære. En skurmand er en embedsmand i bylaget. Her er muligvis tale om en inddeling af bønderne efter deres pligt til at være dommere i gildet. Dr. M. K. Zahrtmann mener dog, at skurholdet kan antages at betyde den kreds af bønder, som tilsammen ydede en fastlagt del af skursnørret. Dette ydedes oprindeligt af sognet som helhed, idet hver bonde bidrog efter tallet af sine køer.

Gilderne holdtes flere gange om året*), men vigtigst var — som i alle de middelalderlige gilder — pinsegildet, til hvilket der var absolut mødepligt for dem, der ikke netop var syge eller for gamle. De kunde da få bragt øl hjem, om de ønskede det.

I al almindelighed holdtes gildet i gildeshuset eller gildesboet, men det kunde også holdes under fri himmel**). I Øster Marie-skråen for nordre gilde tales om gildet eller de steder, som oldermændene lyser fred over (og denne fredlysning gjaldt ifølge de andre skråer kun for gildets afholdelse). I skråen fra Knudsker tales om den bestemte gildesplads *eller* hus.

Gildet under fri himmel har sikkert altid været holdt på „*gildesvolden*“***), selve pladsen ved gildeshuset. Dette ord gildesvold nævnes ofte i både ældre og yngre skråer og i dokumenter vedrørende øen†), men kendes ikke fra det øvrige Danmark. Derimod er det velkendt fra Norge††). Der er en mulighed for, at det i hvert fald oprindeligt har betegnet hele den til gildesboet hørende jord.

En fredlysning af oldermændene, der heri gik forud for skråherren, som han iøvrigt også stod over, selv om de ofte nævnes jævnsides, gjaldt ikke blot gildeshuset og gildesvolden, men enhver adgang til og fra gildet. Bestemmelserne om bøder for slagsmål

*) Olsker sogn: den, som ikke vil være med i vort første gilde Se også under de enkelte gilder.

**) Schougård siger i sin Bornholms beskrivelse fra 1804 at de fleste holdtes under åben himmel.

***) Bornholmsk ord *vajl* (plads), se Espersens ordbog s. 377. Dansk: valen (ikke volden).

†) Hüberts: Bornholmske aktstykker nr. 360.

††) Alexander Bugge: Norsk hist. tidsskr.

og overfald gjaldt overalt, hvor brødre og søstre begav sig til og fra gilde, så at de kunde få en fredelig og skikkelig hen- og hjemrejse. Og den, der „lagde sig i modsti“ for en broder under en sådan færd, undgik ikke en særlig høj bødestraf.

Den, der blev optaget i gildet måtte give igang eller indgang, men denne var ikke så stor, at et helt gilde kunde holdes derpå. Bødepengene gik oftest til de fattige, men gildet havde jo andre indtægter, som den senere middelalders gilder ofte savnede, så at der måtte skydes ekstra til, hver gang gilde holdtes. Det var den årlige indtægt af gildesboets bortfæstning.

Men som det gik de middelalderlige gilder, der efterhånden for at bestå måtte realisere deres ejendomme, således gik det også de bornholmske. Ruts-ker sogn havde o. 1800 tilsat al den tidligere gildesjod og havde kun en lille lund tilbage. Derfor finder vi også i skråen her indført den bestemmelse, at oldermanden 14 dage før pinse skulde samle alle brødre og søstre for at høre, om der var stemning for at holde pinsegilde*), altså for at give tilstrækkeligt dertil.

Den særlige stue, hvori gildet holdtes i gildesboet, stod helt under fæsterens opsyn og ansvar, men skråen gav ham en beskyttelse af ejendommen ved bøder for at gøre ham nogen skade på huset. Tidligere stod gildesstuen sikkert ubenyttet til hverdagsbrug og anvendtes kun til sammenkomsterne. De ældre skråer har derfor bestemmelser om, at enhver skulde holde sin plads vedlige („hvo der ikke fær-

*) Sml. St. Knudslaug i Vordingborg. Præstø amts hist. årbøger. 1923.

diger sit gilles sæde med tag og væg, men derover skamferer det ganske gildesbo“).

Alle sognets bønder var medlemmer af gildet. Nogen tvang har der naturligvis ikke eksisteret, men man kunde vel daarlig begå sig uden det. Gildet holdt dog på værdigheden, så at man ikke kunde løbe til og fra, som det passede bedst. I Knudsker sogn fordredes der således, at man skulde have boet i sognet i 2—3 år, før man kunde blive optaget. Heller ikke alle og enhver kunde blive medlem. Den snæverhed, der fra de ældste tider karakteriserer landsbygildet, søgtes også her opnået så godt som muligt ved at udelukke alle udbyggere fra optagelse. (Poulsker: Ingen ensom eller udbygger må stå eller gå hos øltønden eller give sig ind i laug^{et}, uden derfor bøde 1 mark til laug^{et}).*)

Derimod kunde man godt tage gæster med, når man først havde oldermændens tilladelse; men da man jo ikke gennem skråen havde nogen magt over disse, såfremt de gjorde noget ulovligt, var deres indbyder ansvarlig for enhver af deres handlinger.

Husbonden måtte gerne tage sin dreng (d. v. s. karl) eller pige med til gildet, men de havde at holde sig skikkelige. Da de ikke var medlemmer, gjaldt skråens bestemmelser heller ikke dem, men husbonden måtte svare til deres gerninger eller lade dem blive hjemme. Var det galt fat, måtte husbonden straks sætte drengen udenfor.

Inden gildet begyndte, skulde oldermænd og stols-

*) Dog kunde enhver hjemfaren og gift sognemand være gildesbroder i Nylarsker („være sig enten bonde, vornede, udbyggere [husmand med jord] eller gårdmand [husmand uden jord, gaaende til hænde i en gård]“).

brødre møde for at se, at tønden (eller tønderne) var ordentlig fyldt og for at sinage på øllet, om det var godt. „Hvo ondt øl brygger til gildet bøde efter 6 mands sigelse“, er en ofte tilbagevendende paragraf, og skete det, at øllet ikke fandt nåde for smagsdommernes ganer, kunde leverandøren (fæsteren eller bonden, der gav bøde eller igang) risikere, at der blev taget erstatning hos nærmeste kromand på hans regning.

Der er oftest kun tale om hjemmebrygget øl, medens middelalderens gilder og den nyere tids laug altid skelner skarpt mellem dansk og tysk øl og helst ser det sidste. Trods nærheden af og den gode forbindelse med de tyske havne, synes de bornholmske bønder ikke at have gjort deres ganer kræsne med Rostocker-mumme, således som det øvrige lands købstadsbeboere. Kun enkelte skrår nævner tysk øl som betaling ved igang.

På vejen til og fra gildet måtte ingen gå på værts- hus, og alle skrår har strenge forbud mod at drikke sig drukken i gildet.

At dette naturligvis ikke kunde undgås, derom vidner skrårernes mange bestemmelser derimod.

Først og fremmest skulde alle våben lige til knive aflægges, inden man gik ind, og de måtte først udleveres igen ved hjemfærden. Den ældste form herfor har man i Øster Marie sogns søndre gilde: „Hvo våben bær til gildet, han skal sætte det i laugs kiælderen, men findes det uden dørren, når oldermænden lyser fred, bøde 4 sk.“ Senere tillodes dog den lille kniv: „Hvem som bær våben . . . som er større end en mediong skal give en fjerding øll. Bær han noget lønligt værge, bøder han en halv tønde øll.“

Inden ankomsten til gildesboet fordredes i de ældste tider, at alle, der ikke var forhindret af sygdom, skulde have været i kirke og hørt guds ord. Af samme gamle skråer ses også den nære forbindelse med den katolske kirkes mange festdage i bestemmelsen om, at denne kirkegang skal finde sted de tre første gildesdage.

Selve gildet indlededes med oldermændens fredlysning af gildet og dets omgivelser og skråpræstens oplæsning af skråen.

Når oldermænden vilde skaffe sig ørelyd, ringede han ikke som den moderne foreningsformand med en klokke, men slog en træhammer i bordet. Denne form var så gammel, at man måtte ligesom forklare udtrykket derfor:

„Når oldermænden knaber som man kalder (det) til lyd, da må alt i gildehuset eller på gildespladsen være stille og alle tillige med oldermænden tage deres hatte af“

Oldermændens fornemste pligt under sammenkomsten var at sørge for ordenens og sømmelighedens opretholdelse. Til hjælpere havde han stolsbrødrene, og overtraadte disse embedsmænd bestemmelserne, måtte de bøde dobbelt så meget som de menige gildebrødre.

Endnu en hjælper fandtes, nemlig tapperen eller taprianen. Ham påhvilede al udskænkning, og det var forbudt enhver anden at nærme sig tønden uden oldermændens samtykke.

Til gengæld for deres ulejlighed havde oldermænd og skråpræst fri drik (oldermændskanden), hvad der også i nogle gilder kunde udstrækkes til de andre embedsmænd (støfkanden), ligesom de to første visse

steder havde lov til at tage deres dreng frit med i gildet.

Ingen måtte bande i gildet, og redaktionen af denne bestemmelse ses i de fleste skråer tydeligt at være foretaget af skråpræsten. Efter de ælgamle former måtte ingen spille mere øl, end han kunde dække med en hånd, hvis det var på bordet, eller med en fod, hvis det var på gulvet. Streng bøde var der naturligvis også for at yppe klammeri og for opkastning inden for gildesboets enemærker. Ingen måtte heller forlade gildesboet, før gildet var sluttet, uden oldermændens tilladelse.

Den, der ikke betalte sine bøder eller gæstepenge, blev pantet for gælden.

Under gildet var der også dans^{*)}. Da skråerne kun dårligt lader sig virkelig tidsfæste, og det desuden er vanskeligt at erkende, hvilke tilføjelser der er gjort ved senere afskrifter og omredigeringer, er det umuligt at sige bestemt, hvornår dansen i gilderne rigtig har floreret.

Bestemmelserne for denne dans er så interessante, at de her gengives som helhed, men i let omskrevet sprog efter skråen fra Nylarsker 1599.

„Når den første øltønde er taprunden og omskænket, og sogneherren haver påmindet almuen om gudfrygtighed og høviskhed, da skal oldermændene opnævne en ærlig og tugtig broder, som med høviskhed skal optage fordansen, som sædvanlig er, men hvo som det nægter bøde sig 8 sk.

Ingen må tilstedes at spille i vort gildeslaug uden

*) Dans kendes også fra skråerne for en række middelalderlige gilder. Bestemmelserne er ikke så udførlige som her, men viser, at det har været ganske naturligt at man dansede.

vor tilkeiste*) trommeslager, uden det er med oldermandens samtykke. Så skal og alle mænd og drenge, brødre og gæster, være forpligtet samtlig at være i laden, medens fordansen varer og kransene udskiftes. Findes nogen at undslå sig for kransens skyld, bøde en fjerding øl.

Er det så, at nogen springer frem i hans fordans og gør ham nogen forhindring, da bøde sig 1 mk.

Gør nogen dem fortræd i deres dans med spot, spe eller rekke noget i vejen for dem, da bøde han eller hun 6 sk.

Holder nogen sin fod ivejen eller noget for dem, som danser, og det kan bevises, at nogen falder derover, da bøde sig for sin fortræd 1 mk.**)

Skal (og) eller må ingen vanvittige***) børn eller uforstandige, som ikke veed at rette dansen, bruge nogen dans i gildesladen; men udenfor skal det være dem frit for at bruge sit bedste, dog så at de ikke fortørner nogen broder eller søster. Hvo her findes at gøre imod, skal forældrene straffe dem, når de kommer hjem, så de en anden tid kan tage sig vare.

Skal det være ærlige dannekvinder og høviske piger frit for at tage majgrever, når kransene er med smukke urter beprydede, og det til laugets bedste. Hvo som bliver første gang taget til majgreve, giver 1 mark, anden gang 2 mark, tredie gang 4 sk., og det er det mindste.

Hvilken broder eller dreng, der bjudes en majgrevekrans af ærlige folk og vil den ikke annamme,

*) udnævnte.

**) Denne sidste bestemmelse findes hyppigst i de middelalderlige skræer.

***) I ældre dansk betyder det uforstandig, ukyndig, ikke som nu sindsyg.

men stræber imod og sønderriver kransen, bøde sig for sin modvillighed 2 mark eller 1 fjerding øl.“

Det er et morsomt og oplysende tidsbillede, der oprulles for os gennem disse paragraffer, lige fra børnene, der skal have klø efter hjemkomsten for deres uartighed, til forbudet mod at spænde ben for de dansende, hvorved man uvilkaarlig mindes Åkjærs morsomme vise „Per Sivensak“, hvor skrædderen ved at stikke sin klumpfod frem får den stormægtige sognebonde til at dratte.

Ingen af de andre skrår har så udførlige bestemmelser for dans som disse, men reglerne for at nægte at modtage kransen som majgreve findes i flere, ligesom forbudet mod at fjerne sig fra laget, når dansen begynder.

Sammenligner man disse skrår med dem fra det øvrige Danmark, fremtræder der på eet punkt en bemærkelsesværdig forskel, nemlig i markbestemmelserne.

Som omtalt i indledningen findes der blandt det øvrige lands vider og vedtægter en del, der endnu har bevaret rester af de gamle gildebestemmelser og som således danner et overgangsled mellem de vider og vedtægter, der kun omfatter forhold, der vedrører landbruget (rebning, pløjning, ævrets opgivelse m. m. m.) og de bornholmske „rene“ gildeskrår.

I disse overgangsled er dog det, jeg kalder markbestemmelserne, det vigtigste. Det andet er kun tillæg. Ganske modsat er forholdet på Bornholm. Her er det markbestemmelserne, der er tillæget og påviseligt også senere tilføjelser.

Jeg ser heri et bevis på, at landsbyernes gildeskrår oprindeligt har været ganske som byernes.

Efterhånden — og navnlig efter reformationen — er gildebestemmelserne, der havde fået tilføjelser af faglig beskaffenhed (jfr. håndværkslaugene) de fleste steder gået i glemme, medens det oprindelige holdt sig længst på Bornholm, hvor markbestemmelserne enkelte steder aldrig formåede at vinde indpas, fordi de her ikke tiltrængtes i så høj grad som i det langt snævrere landsbysamfund med de klods på hinanden liggende jorder.

Det er et meget lille antal af bornholmske skråer, der kan opvise markbestemmelser, og disse indskrænker sig oftest til forbud mod at pløje ind i anden mands ager og eng.

Alle steder er det senere tilføjelser, og som et eksempel herpå skal vises nogle punkter af Olsker sogns skrå, som er tilskrevet efter 1775 (også i moderniseret retskrivning):

„Når de bliver tilsagt om bavner, skyttevolde, vagtboer (vagtstuer) og veje at gøre færdige: hvem da ikke møder eller skikke fuldkommen bud afsted, skal bøde en fjerding øl.

Hvem som om våren pløjer eller vender på sine naboers eng, skal gøre rent igen til pinsedag eller bøde derfor en fjerding øl.

Hvem som ikke gør sit udgærde færdig hvert år til St. Valborgs dag, skal bøde en fjerding øl.

Hvem som ikke holder hegnet med hverandre, efter at det af sandemanden er tillyst og (af) menige sognemænd samtykt på kirkestevne, den skal og bøde en fjerding øl til laugshuset.“

I sammenligning med viderne og vedtægterne i det øvrige land må dette siges kun at være det mest nødtørftige.

Der skal i det følgende gives en kort oversigt over de enkelte sognes gilder. Flere af gildeprotokollerne er bevaret dels på universitetsbiblioteket, dels i det kgl. bibliotek, men de indeholder meget lidt af interesse. Det meste er opregning af, hvor meget der indkom de enkelte år ved afgifter, bøder, igang m. m. En del personalhistoriske oplysninger vil dog også kunne hentes herfra. Også enkelte fæstebreve er opbevaret ved afskrift heri.

De værdifuldeste oplysninger opnås dog gennem amtmand Thårups indberetning til danske kancelli af 1809 ⁵/IV, som var bilagt en del statistiske oplysninger. Den er her benyttet i afskriften i Thårups Bornholmiana 6. bind (Rigsarkivet).

Vester herred.

Knudsker sogn. Der kendes ingen skræer fra gildet her, derimod findes i nationalmuseet et middelalderligt signet fra Knudsker sogns Knud hertugs gilde. Et fæstebrev fra 1780 viser en ret stor indfæstning samt at gildet ejede 2 borde, 1 bæk og 8 kander. Fæsteren forpligtede sig at plante 10 pile årlig samt frugttræer, hvor det kunde lade sig gøre. Bygningerne var o. 1800 i meget dårlig stand. Jorden bestod af 6 td. bygjord, 10 td. havrejord og 1 td. engjord. Fra 1780 var Anders Hansen fæster og svarede en årlig afgift af 4 td. øl, 1 pd. tobak samt 1 rdlr. 32 sk. i penge, foruden at han svarede tiender og alle andre afgifter, der hvilede på ejendommen.

I 1801 opstod der en strid om, hvorvidt man skulde ophæve gildet og realisere ejendommen, der mentes at kunne indbringe c. 800 rdlr. Nogle enkelte af bønderne modsatte sig dog dette og påberåbte sig,

at gildets ejendele var fælleseje, som i hvert fald kun kunde realiseres efter enstemmigt ønske. De henviste endvidere til de ældgamle traditioner, der ikke burde ophæves. Aktionen løb derefter ud i sandet.

Nyker sogn. Heller ikke herfra kendes nogen gildeskrå, men traditionen beretter om en sidste rest gildesjord, der allerede i 1700'ernes begyndelse blev solgt for at skaffe midler til en ny kirkeblok. Efter dette må gildet være ophørt at eksistere; allerede 1740 kunde det ikke påvises.

Vester Marie sogn var delt i to.

Fra *søndre gilde* kendes ikke mindre end tre skrår nemlig fra 1725, 1753 og 1809. Man er igen- nem disse i stand til at følge den afvikling af alle de gamle bestemmelser, som det mere moderne samfund satte igennem.

Gildesboet var sognets 12. vårnedegård. Dets bortforpagtning kan gennem et par gildeprotokoller*) følges nogenlunde fra 1722. Af disse fremgår det også at gildet (1735) foruden skråherren, sognepræsten C. F. Gerlach, oldermænd, stolsbrødre og skriver havde en viceskråherre, Lars Thorsen.

Der holdtes på denne tid tre gilder årlig i juni måned, men ikke med regelmæssige mellemrum. Datoerne var øjensynlig vilkårligt valgt ligesom ugedagene.

I 1809 var bygningerne små og dårligt vedligeholdte, men gildet synes derefter at have fået en opblomstring. Der blev skrevet en ny skrå, og i 1817 byggedes en ny vestre længe beregnet på gildesammenkomsterne, der hidtil havde været holdt i den søndre længe.

*) Indholdet heraf citeres efter vider og vedtægter III 157 ff.

Til denne nybygning udvistes i gildets egen skov 6 ege, og der kostedes ialt 81 rdlr. 5 mk. 8 sk. på opførelsen, der lededes af gildesbonden Didrik Didriksen. Udgifterne pålignedes samtlige brødre, nemlig 30 selvejere og 12 vårnede. Dog fik man godt 10 rdlr. ind ved at sælge nogle træer fra Halnedeengen. Overhovedet hørte der en del småskov til gildesboet, dels en højskov på 54 ege og nogle aske-træer, dels småparceller i Løbeengen, Krakengen, Halnedeengen og Storengen.

Der holdtes paa denne tid 4 gilder årlig.

1848 solgtes gildesgården for 1200 rdlr.*), men sammenkomsterne fortsattes. Jorderne omfattede 18—20 td. land og indbragte årlig c. 4 td. øl og 4 pd. tobak.

Nordre gilde havde i 1800'ernes begyndelse kun 4—5 td. land jord tilbage og ingen bygninger. Jorden var forpagtet af Niels Pedersen i Kongstobbe for $1\frac{1}{4}$ td. øl årlig, og den var anslået til en værdi af 80 rdlr.

Dette gilde synes meget tidligt at have afhændet sine bygninger. Af en gildeprotokol fra 1739, hvor det fik en ny, endnu bevaret skrå, der synes at være delvist afskrevet efter Klemensker sogns fra 1720, ses det nemlig, at gildesbonden Anders Rasmussen Frost betalte sin afgift med $1\frac{1}{4}$ td. øl, og dette er nøjagtig den samme afgift som i 1809, hvor gildet kun vides at have ejet 4—5 td. land jord vurderet til 80 rdlr.

Af de øvrige optegnelser ses det, at brødrene drak deres „landgildeøl“ i juni eller juli og af særlig bemærkelsesværdigt, at man for at blive medlem måtte

*) Amtmand Thårup havde i 1809 vurderet hele ejendommen til 400 rdlr.

have en forlover blandt brødrene (hvad skråen ikke fordrede!). Det ses også, at bøderne for klammeri og hårdragning ikke var få, ligesom der maatte gives en del øl ud for ikke at ville modtage kranse.

Nylarsker gildesbo lå vest for kirken, tæt ved landevejen.

Dette gilde bestod endnu i 1905 og omfattede ejerne af alle de gamle gårde i sognet. Deres gildesprotokol var begyndt 1862, da de solgte deres gildesgård for 14000 kr. I 1809 omtalte Thårup bygningerne som faldefærdige og vurderede hele ejendommen, der omfattede c. 20 td. land jord, til 600 rdlr. Som et yderligere bevis på i hvor høj grad han har undervurderet disse ejendomme, anfører han selv, at sidste fæster, Morten Jensen, måtte give 200 rdlr. i indfæstning, hvilket jo var urimelig højt i forhold til ejendommens værdi.

Den ændring med gildet, der foregik i 1862 vakte en del misfornøjelse i sognet, hvor de nye gårdes ejere mente, at de også var medejere og vilde være medlemmer af det velhavende gilde. Sagen gik til ministeriet, der gav medhold i, at kun det gamle gilde og dets medlemmer havde ret til gården.

Renterne af de indkomne penge bruges i alment øjemed til sognets bedste. Der er i tidens løb herfor blevet indlagt varmeapparat i kirken, bygget kirkestol, ydet bidrag til sognebibliotek, skyttekreds o. l. Der er også blevet anvendt en del til vejvæsnet og til fattige konfirmander. Når en gildesbroder dør, lægges der en krans på hans kiste.

Der findes en skrå fra 1599 i afskrift fra 1758, som er foretaget af amtmand J. C. Urne, samt en ny skrå med kgl. stadfæstelse af 1863 ⁸/III.

Sønder herred.

Om gilder i *Åker* og *Pedersker* haves ingen efterretninger; allerede 1740 fandtes ingen saadanne.

I *Poulsker* sogn lå gildesboet omgivet af jorderne fra kirkeboet og 7. vårnedegård. Dog lå dets eng fraskilt derfra. Der var intet hus derpå, og det bestod af $\frac{4}{5}$ td. bygjord, 1 td. havrejord, 2 gildeshøje og $\frac{1}{2}$ læs eng, vurderet til c. 100 rdlr.

Udbygger Bent Pedersen på Møllehuset havde c. 1800 forpagtet jorden på sin og hustruens livstid og gav årlig derfor $\frac{3}{4}$ td. øl, 8 potter brændevin, $\frac{1}{2}$ pd. tobak, 2 pd. smør og 8 pd. rugbrød, hvilket synes at tyde på, at man i dette gilde ikke nøjedes med et drikkegilde, men også havde spisning sammen.

Der eksisterer en ret ung skrå herfra, nemlig fra 1791.

Bodilsker sogns gildesbo lå i sydvest op til degnegårdens jord og bestod af $1\frac{1}{2}$ td. bygjord og $\frac{1}{2}$ td. havrejord. Allerede 1740 var gildesvolden uden bygninger; den vurderedes 1809 kun til 100 rdlr.

Forpagteren var degnen M. Prahl, der foruden 2 rdlr. 28 sk. årlig betalte skarpretterpenge for alle bønderne.

Der findes en skrå fra 1770. (Se tillæget).

Øster herred.

Ibsker sogn havde 1569 [nørre] gildeshuset og et søndre gildeshus. Begge solgtes 1729 for 260 og 80 slettedaler til dækning af kirkens udgifter.

Øster Marie sogn var delt i to, der begge var velhavende.

Nordre gildesbo lå op til 15. selvejergårds jorder, og var vurderet til 466 rdlr. Der svaredes 1809 af gildesbonden Niels Mikkelsen årlig 2 td. øl og 64 sk.

I en protokol i oktav i det kgl. bibliotek*) findes et fæstebrev for Niels Mikkelsens efterfølger Hans Åstersen og hustru Karen Kirstine Espersdatter. For dem blev afgiften sat til halvårlig 1 td. øl, 6 potter brændevin og $\frac{1}{2}$ pd. røgtobak samt hver gildesdag 1 pot god mjød foruden landgilde, hvorimod indfæstningspengene blev ophævet på grund af den forøgede afgift.

Om jordernes størrelse vides intet, men af fæstebrevet ses, at huset var på 14 stolperum, og at der har været lidt skov på jorderne. Åstersen overtog desuden fra formanden 12 drikkekander og kruse.

1837 bekostede bønderne 2 bænke, 2 borde ($5\frac{1}{2}$ alen lange), 3 „postelinskrus“, 6 klare flasker og 6 skænkeglas.

Der findes en udateret skrå, rimeligvis fra 1600-ernes midte.

Søndre gildesbo var endnu større, men herfra haves hverken kendskab til bygninger eller jorder. Ejendommen, der 1809 var forpagtet af Niels Nielsen Knap, var vurderet til 933 rdlr., og den indbragte årlig 2 td. øl, 14 potter brændevin samt brød dertil og 10 rdlr. 64 sk.

Herfra haves den ældste kendte skrå på Bornholm, nemlig fra 1554, men i en senere afskrift (1770) og med utvivlsomme tilføjelser.

Østerlarsker havde 1569 et gildeshus, 1729 kun en gildesvold, der lå sydøst for Nybro og bestod af c. $2\frac{1}{2}$ td. land bygjord uden bygninger, vurderet til 200 rdlr. Fæsteren var Clemen Olsen og hans hustru på livstid, og der svaredes 1 td. øl, 8 potter brændevin og 1 pd. tobak årlig samt hver 10. år

*) Ny kgl. saml. 8vo 183 f.

1 td. øl, 4 potter brændevin og 1 pd. tobak yderligere.

Skråen, der er udateret, er næsten enslydende med den fra Klemensker.

Nørre herred.

Rø sogn havde 1744 en gildesvold ved 11. selvejergård samt en tidligere gildesgård, hvis ejer gav brødrene husrum i sin lade.

Olsker gildesbo bestod af lidt havrejord uden hus sønden for Pilegården. Det var vurderet til 100 rdlr. og var forpagtet af Niels Marcussen på 23. selvejergård, som gav 1 td. øl årlig. 1740 var der kun en gildesvold.

Der findes en skrå i afskrift fra 1775, som sikkert stammer fra 1600'ernes midte.

Også til *Rutsker* gildesbo hørte lidt skov, og jorderne laa tæt øst for Langensgård s. v. for Huremøllen. Et tidligere hus var bortsolgt o. 1800. Svend Jensen på Langensgård forpagtede i 1802 jorderne på 6 år for en årlig afgift af 2 td. øl og 18 potter brændevin. De var vurderet til 400 rdlr.

En protokol, der er ført fra 1808 til 1891*), viser, at der holdtes to gilder årligt, et pinsegilde og et Mikkelsgilde. I 1839 bortfæstedes gildesboet på 50 år til Hans Peder Smed. I slutningen af 60'erne gik boet over til sognerådet, og en ny bortfæstning på 50 år fra 1891 føres nu til indtægt i kommunens regnskab.

En glaspokal med indskrift, som K. K. Andersen skænkede gildet i 1843, gemmes i sognerådets arkiv.

Der findes en skrå fra 1658 ⁸/_{XI}.

Klemensker gildesbo var delt.

*) Se Vider og vedtægter III 176.

Østre gildesbo, der omfattede bønderne fra 11.—49. selvejergård og 1.—10. vårnedegård, havde ingen bygninger, og jorden var ringe. Den var vurderet til 300 rdlr., og forpagteren gav årlig $2\frac{1}{4}$ td. øl og 20 potter brændevin samt 3 rdlr. 2 mk. i afgift.

Der findes en afskrift af en skrå fra 1720, som senere har fået nogle tilføjelser.

Vestre gildesbo omfattede bønderne fra 50.—69. selvejergård og 11.—15. vårnedegård. Der var ingen bygninger, men lidt skov. Forpagteren Thor Mortensen gav årlig $1\frac{1}{2}$ td. øl, og jorden var vurderet til 200 rdlr.

Af det foregående kan det ses, at flere af gilderne holdt sig langt op i 1800'erne, og der vil sikkert ved en nøje eftersøgning i selve sognene kunne bringes adskillige vidnesbyrd frem om deres beståen efter denne tid og en uddybning af deres indre liv. Her er der kun taget hensyn til de skriftlige vidnesbyrd, der er kommet videnskabelige institutioner i hænde.

Om gildernes opståen har der på øen været en gammel tradition*), som lige skal nævnes.

Bønderne ydede i sin tid deres landgilde på Hammershus og fik ved den lejlighed altid en skænk øl og brændevin. Da dette ophørte fik de af kongen som vederlag i hvert sogn jord og en bolig til to årlige sammenkomster. Disse blev kaldt skure-gilder, fordi bønderkonerne særlig anså denne kongelige gave som en belønning og opmuntring for dem, så at de med desto større flid skulde rense deres smør og *skure* de kar, hvori det blev bragt lensmanden.

*) Se P. N. Schougård: Beskrivelse over Bornholm. 1804.

Schougård, som bringer denne tradition frem, tror dog ikke rigtig derpå, men mener dog at finde en art bekræftelse derpå i en skrâ for Vor Frue gilde i Vester Marie sogn, hvori det i indledningen hedder: „Af den gildesjord, som af alders tid har af kongen været bønderne forundt som en skænk for deres skats ydelse, gives af den, der har samme jord i brug og dyrkning 1½ td. øl, som af dem alle ved St. Hans dags tider på fornævnte gildesvold drikkes“

At denne tradition er ganske fejlagtig forstås let af hele den måde, hvorpå gilderne står i forhold til landets øvrige gilder både i fortid og samtid. Det er rimeligt at antage, at det netop er denne tradition, der har sat sig ovennævnte spor i skrâen, der forøvrigt må være en anden, nu tabtgået, end den vi kender. Også opfattelsen af ordet „skur“*) viser, at traditionen er opstået på en tid, hvor dette ord var ukendt og gået af brug, rimeligvis i 1700'ernes begyndelse.

Helt uden modstand var gildernes tilværelse ikke.

I 1739 blev det bestemt af regeringen, at den afgift, som ydedes af gildesboerne, fremtidig skulde henlægges til skolerne. Der kom imidlertid så mange klager herover fra beboerne, der jo altid har hængt ved de gamle traditioner, at sagen blev opgivet igen.

Atter i 1781 skete der et fremstød mod dem, foreløbig dog kun rettet mod et enkelt, nemlig Klemskers. Denne gang beordredes gildesboet solgt; men bønder fandt også udvej herfor. Mod selve gildet var der jo ikke kommet ophævelsespåbud, det stod stadig ved magt, og brødrene traf aftale om, at en enkelt af dem skulde købe gildesboet ved den

*) Se tidligere omtale af dette ord.

offentlige auktion på alle de andres vegne. Dette skete også, og gildet fortsatte på den gamle maner.

I 1809 optog amtmand F. Thårup tanken. Han indberettede til danske kancelli under 5. april*), at tiden nu måtte anses for at være moden til, at skolerne kunde få gavn af indtægten fra gildesboerne.

Han fremhævede heri, at medens præsterne hidtil havde sluttet sig helt til bøndernes modstand mod ophævelsen, var der nu kommet en stamme præster, som gerne vilde bidrage deres til gildernes ophævelse. Det var dog ikke alle! Pastor Melby skrev således i 1806 et varmt forsvar for dem.

Thårup mente, at man burde lade de nuværende fæstebreve stå ved magt, indtil fæsterne døde, men at man godt ligesom i 1739 kunde beordre, at fæstefgiften, som vedblivende kunde ydes i øl, brændevin og tobak, skulde komme skolerne til nytte. Ved fæsteledighed kunde de så enten sælges, eller nye fæstebreve kunde udstedes, så at fæstet skulde fratrædes ved bortsalg.

Hvad spørgsmålet om det fælleseje, som bønderne havde i fællesboerne, og som de havde fået bekræftelse på ved en landstingsdom af 1588 ²⁵/VII, angik, mente han godt, at det kunde forsvares at ophæve dette, når et flertal af ejerne stemte derfor, og han mente at vide, at de nok var villige dertil, efter at de nu var blevet præpareret af præsterne.

Han nøjedes dog ikke med denne indstilling, som iøvrigt forblev resultatløs, men tog også kraftigt til orde derfor i den bog, han udsendte i 1810: Oversigt over Bornholms amt, hvori han gentagende

*) Her efter hans afskrifter i Bornholmiana VI i rigsarkivet

gange citerede Schougårds ovenfor omtalte beskrivelse af øen.

Han var ikke nogen ven af gilderne! Havde de måske tidligere været gode broderskaber, så var de nu forandrede til liderlige drikkelaug og var anledning og ophav til slagsmål, tvedragt og rettergang!

Det synes, som om han nærmest har taget anledning dertil af en strid i Knudsker sogns gilde, men han overfører de ganske vist uheldige forhold her til at gælde dem alle, når han siger, at broderskabet nu består i at skære gæsterne i nakken med en kniv, rive oldermænden af hans stol og idømme skråherren ølbøder, fordi han vilde hjælpe sin stalbroder, oldermænden.

Ligeledes udtaler han i al almindelighed, at gilderne er til ingen nytte, men blot tjener til, at nogle få af de liderligste udbyggere med samt gildets direktion og et par andre bønder årlig kan dræbe 4 søndageftermiddage udenfor kroen.

Men denne modstand fra regeringens og embedsmændenes side frugtede ikke. De fleste af gilderne fortsattes, som det ses af det foregående, i hvert fald op til 1860'erne. En tradition, der har så dyb en rod i befolkningen er ikke let at komme til livs!

At også senere embedsmænd har erkendt og forstået at vurdere disse gamle gilder, kan bl. a. ses af, at amtmand Vedel i 1870, da de var ved at uddø, skyndte sig at foretage en afskrift af de skråer, han kunde kommen i viden om. Den findes nu i det kongelige bibliotek.*)

*) Ny kgl. saml. fol. 399 b.

TILLÆG.

De bornholmske gildeskråer er for størstepartens vedkommende blevet optaget i Bjerre og Søgårds: Vider og Vedtægter I 213—238 og III 146—177.

Foruden nogle andre afskrifter af de deri trykte gildeskråer er det lykkedes mig at opspore yderligere fire. Da der ikke er nogen udsigt til et ydeligere supplement til „Vider og vedtægter“, hvor disse gildeskråer efter min mening heller ikke hører hjemme, følger de her.

**Instruction eller skråde er and tagene for holds
regler for Knudsker sogns beboere
på Bornholm.**

Ny kgl. saml. Fol. 399 b. Protokol med skråer fra bornholmske gilder, afkonfereret af amtmand Vedel. I en protokol er indført en række skråer for protestantiske gilder på Bornholm. Hver af dem har afskriftens riglighed bekræftet af amtmand Vench (?) i tiden 1869—70. Som nr. 2 står denne skrå.

1.

Om nogen bliver udnævnt til at være older-mand efter 6 brødres kiendelse, da skal hand værre pligtig at værre det i 3de aar, om hand i den tiid lever, eller og at hand foresteller en anden i sit sted som af skraaherren, stoelsbrødre og menige laugs brødre maatte findes for got at andtage til older-mand, med skraa herren og stoelsbrødre for holdes ligeledes.

2.

Naar older-mand og skraaherren haver været oven første tiid og ikke vil værre længere da bør de paa det første gilde at frasisge dem samme til aarets sidste gilde og da først opgjøre regnskab for den nye older mand eller skraa herre, som efter 6 brødres kiendelse bliver udnævnt det sidste gilde samme aar og strax paa stedet modtager det, som ham tilhør og af den fra trædende bliver afleveret. — Iøvrig bliver older-mand og skraa

herren ved at være det til de fra sige sig samme paa oven førte maade. Med stoels brødrene for holdes ligeledes i hen seende til derres til settelse og fra sigelse samt for blivelse.

3.

Naar older mand eller skraa herre eller stoels brødre skal ud nævnes i den fra trædendes sted, da bør older manden eller skraa herren udnævne 6 laug til hørende brødre som be sider best conduite til at udnævne den nye, dog bør der først af older mand og skraa herren udnevnes 2de eller 3de af de som andsees at have best conduite, hvoraf de 6 udnævnte brødre haver at udnævne den eene som strax uden vægring til træder i den fra trædendes sted om hand er dengang tilstede. Men er hand formedelst forfald ikke i gildet tilstede, da bør den fra trædende om det er older mand eller skraa herre at med sig tage 2de af laugets brødre og gaae hen til den nye udnævnte og gratulere ham og tillige levere ham den fornødne underretning. Stoels brødrene som bliver tilkiendt bliver blot til sagt at møde paa neste aars gilde og der be tydet, at de er ud nævnte til stoels brødre. Men er de der paa stedet, bliver det strax tilkiende givet.

4.

Older manden og skraa herren og stoels brødrene bør at møde i gildet paa den bestemte gildes tid at det skal begyndes og efter see om tønden er fuld og om ølet er got og forsvarligt og ikke blive der fra uden de er i kongelig tjeneste eller har andet vigtigt forfald. Da de bør melde det, older manden for skraa herren som da er i older mandens sted i older mandens fra værelse og de andre for older manden af hvad aarsag de ej kand møde.

5.

Older manden og skraa herren bør holde god orden og skik, hvortil stoels brødrene især bør være be hjælperlig at paa see at god orden skier saavel i gildes huus som paa gildes plads, hvortil en hver redelig laugs broder bør være dem be hjælperlig.

6.

Dersom nogen uved kommende tager noget øl uden dertil at have tilladelse af older manden eller skraa herren bøde 16 sk. til laug.

7.

Dersom nogen bær øl omkring i kande eller krus uden paa den bestemte gildes plads eller huus bøde strax 8 sk. til lauet, undtagen at older manden giver til ladelse at samme maa skee.

8.

Dersom nogen tapper noget øl uden dertil at have til ladelse af older mand eller skraa herre bøde 1 fierding got øl til lauet.

9.

Dersom nogen driker sig drukken i gildes huus eller paa gildes plads eller og om nogen ikke vil respectere en hver for det hand er men vil bruge ære skjændige ord eller skiældsord eller øppe klammeri da bør saadan en ledes ud af lauet og siden bøde efter 6 brødres kiendelse, og vil hand ikke da værre vilig til at give det, han efter for seelse maatte blive paa lagt, da bør saadan en aldeles at udelukkes fra vort gilde og bliver, om for seelsen er grov, henvist til polleti retten.

10.

Dersom nogen byder en broder ing med sig i lauet til at værre med da bør saadant at meldes for oldermænden hvem hand har budet og hvor mange, og ikke nogen uved kommende at gaae til det sted hvor ølet drikes uden at have tilladelse dertil af oldermænden.

11.

Dersom nogen fremmed indkommer i gildes huus eller paa det sted hvor ølet drikkes da er det stoels brødrene paalagt at efter see ham og om hand ikke selv strax melder sig da maa stoels brødrene tage ham med sig og melde ham for oldermænden som da gjør spørgsmaal til dem om han for giæste penge skal antages eller ikke. Giæstepenge andsættes fra 8 til 16 sk. kan altsaa en fremmed blive andtaget da bør han betalle de giæste penge som hand af oldermænden bliver paalagt.

12.

Om nogen fremmed indkommer og siden vil bruge skiændige ord og ikke holde sig vor skraade efter rettelig da bør saadan en at ledes uden for og ikke mer tillades at komme ind i vor gilde og samqvem.

13.

Om nogen broder bliver tilsagt eller buden at møde i gildes huus eller paa gildes plads da bør samme at møde naaer hand ikke er syg eller har vigtig forfald; thi det kunde være muligt at der kunde være noget vigtigt som oldermænden og de øvrige laugs brødre havde at samgaaes om, saa de ønskede at faae ham med.

14.

Da det for hen haver været en skik og brug at en hver nye kommen broder eller bonde i sognet haver givet en fierding øl til gildet som blev kaldt broder øl, da bør samme af oldermænden endnu paafores dog ikke forring at hand haver boet i sognet i 2 eller 3de aar.

15.

Oldermænden eller skraa herren til kommer en stoer kande øl som kaldes older mands kande som en fri skiænk for deres umage, men ellers alt gildets indtægt samt giæste penge bliver andvendt til laugets beste og til gilde karrenes samt borde og bænkes reparation og mulige holdelse.

16.

Oldermænden qviterer i gildes bogen for hvert gilde for øl samt al anden ingtægt til gildet hvor baade oldermænd, skraa herre og stols brødre under skriver hver gildes qvitering i bogen naar gildet er ent, og er nogen af dem fra værende da bør de lade en anden skrive under i derres sted.

17.

Dersom older manden eller skraa herren ikke opfylder derres pligter som de bør, eller de har været i 3 aar og menige laugs brødre finde for got at have en anden til oldermænd eller skraa herre, da maa de opsige dem som de ønskede at faae en anden i steden for, paa det første gilde det aar som dette skal skee da der efter for anførte maade bliver en nye udnævnt samme aars sidste gilde.

18.

Naar oldermænden knaber som man kalder til lye da maa alt i gilde huuset eller paa gildes pladsen være stille og alle tillige med older manden tage derres hatte af og hørre paa hvad older manden har at talle til dem og med al stilhed og orden

besvarer det som older manden maatte finde for got at spørge dem om samt give derres vel grundede andsag til kiende i fald at der er noget vigtigt at samgaaes om.

Knudsker sogn den 22de july 1810.

Som older mand A. Kuure
som skraa here Lars Ipsen.

For rigtig afskrift
8/4 69 C. Vedel
amtmand.

Udskrift af en hos gårdeier H. P. Hansen på 32. selveiergård i Bodilsker sogn op- bevaret gildeskrå for Bodilsker sogn.

Ny kgl. saml. Fol. 399 b. Protokol med skrår fra bornholmske gilder
afkonfereret af amtmand Vedel.

Dette er den skraa som dig haver at rette sig efter som vil gaa til gildes her i Boulsker sogn, som er det lau og gilde, som vor aller naadigste konge os haver for æret til en fri skenk og gaave, hvorforre vii hannem billigen bør at tacke for dette, saavelsom for alt andet godt som nu er op rettet igien paa ny, saa have vi samtlig undertegnede oprettet os gilde af vores for er melte jorder nu 1770.

1.

Hvor de findes der eller anden steds maa det være af kierlighed og et oprigtigt hierte, det var at ønske, hvis icke dag er vores vandring forgieves.

2.

Older manden udvelges af sognets samtlige bønder første gang, og om alle icke bliver over eensstemmende, da den største deel af bønderne udsigende, skal ved magt stande, da den som oldermand bliver eller i fremtiden er, haver at tilsee at alding gaar christelig skickelig og ordentlig til paa gildet i alle maader, saa og at imodtage om derfor falder nogen bøder til de fattige og det at uddeele i 6 brødrer over værelse til sognedts nødlidende og selv at holde sig ustraffelig og upaa klage- lig i alle maader, hvis icke det skeer da at bøde til de fattige

i sognet efter 6 brødres kiendelse 3 mk eller 6 mk alt efter sagens befindende og omstændigheder.

3.

Naar 6 mænd udvelges af oldermænden, dømmer hvad de skal bøde om nogen forseer sig af motvillighed eller drucken-skab maa de ikke sige derimod uden at give 3 mk til sognets fattige.

4.

Dricker nogen sig drucken paa gildet maa hand bøde efter som at dig paalegger ham 8 sk eller 1 mk. ligesom hans forseelse er til og det til sognets fattige.

5.

Item hvo giest indbyder, haver det med oldermændens vilie, og selv svare til hans gierninger.

6.

Hvo der bliver taprian maa icke under staa sig at tappe noget øld ud, uden til ved kommende, bliver hand founden dermed, dag at give 8 sk.

7.

Om nogen gjør skade i gildes bondens huus, dag at bøde til de fattige efter older mandens og lausbrødrenes for godt befindende, og derfor uden at betale sin skade til manden.

8.

Hvo kniv eller andet vaaben drager i gildes huusene med vred hu eller fører gevær med sig dertil med forsæt at gjøre skade med, hand give til de fattige 3 mk. og dobbelt om hand gjør skade dermed, og ellers at rettes dermed hvad hans kongelige majestæts lou og forordning siger deri.

9.

Hvo som icke tier, naar oldermænden banker til lyd, hand bøde derfor 8 sk. item hvad tvende brødre vidne paa nogen som er sandhed, maa ingen staa i mod og derpaa straf følge efter ved kommendes tilsigelse.

10.

Ingen maa forklage sine medbrødre som hører lauet til til tinge føren hand har forhørt hannem for oldermænden om sagen,

uden at bøde til de fattige i sognet efter tvende af laus brødrenes for godt befindende.

11.

Dersom øllet ikke findes forsvarlig efter brødrenes kiendelse maa dig have lov til at tage det hos en krou mand og gildes bonden det at betale.

12.

Dersom nogen ager eller rider eller gaar igiennem gildesbondens korn eller sæd, eller for nogen anden hand betale der forre efter 4re af laus brødrenes kiendelse ligesom han forseer sig til.

13.

Hvo som plæier markeskiæl op eller reener, hand bøde til de fattige i sognet 3 mk og velte furerne til igien.

14.

Slipper nogen sine heste og gjør nogen skade for nogen dag at betale skaden som er skeedt og dersom de icke haver forsvarlig løy eller binde paa dem efter vedkommendes kiendelse, dag foruden at give til de fattige 8 sk., men skeer det af modtvillighed da at betale dobbelt.

15.

Sider nogen efter dig andre i gildes huusene og gjør noget oprør eller skade hand give en halv tønde øld til dem samtlige og drickes paa deres egen boepæl, om de er i sognet, hvis icke da hos hvem der ham haver medtaget, og foruden at betale skaden hand gjør.

16.

Staar det vedkommende selv til enten dig vil have deres øld paa engang eller to om aaret.

17.

Skal older manden og de andre lauets brødre være af de vittigste og fornemste i sognet, som kand holde aldtling fredeligt i gieldet.

18.

Under skrives dette af os samtlige sognets bønder at vi ville dette efter komme i alle maader, om der skolde være nogen

Når 6 mand udkræves af oldermændene paa nogen sag hvad de for got udsige maa ingen laste uden at bøde en tønne got øl

5.

Om nogen broder byder giæst da skal han tale med oldermænden og betale giæste penge 6 skilling og svare til hans giærninger.

6.

Om nogen broder skiælder anden for tyv eller skiælm eller giver nogen ubequems ord i gildes husset eller paa gildes vold paa vey eller stei til eller fra bøde 1 tønne got øl.

7.

Bryder oldermænden, skraheren eller stolsbrødre, bøde de dobbelt.

8.

Oldermænden, skraheren og stolsbrødrene skulle have deres frii skiænk.

9.

Hvo efter sider i gildet eller i gildes husset og bander eller gør nogen parlament bøde 1 fierding got øl.

10.

Hvo vaaben bær i gildeshuset med vred hue, bøde 1 halv tønne got øl.

11.

Item hvo som giver sin broder nogen uhøviske or udig gildet eller paa de stæder som oldermænden lyser fred over, bøde efter 6 mands sigelse.

12.

Om nogen broder giver anden mand slag eller haardrager hanem bøde 1 tønne øll.

13.

Om nogen mand saarer anden, gjør blodvide, bøde 1 tønne øll og forlige sig med øvrigheden efter loven, og det skal staa til menige brødre om han skal blive i gildet eller ey.

14.

Om nogen slår manden ihjel, det gud nådelig forbyde, skal han forlige sig med øvrigheden og samtlige slægt og venner og give til lauet en læst got øll og enda gjøre sig på ny ingang til lauet om han benaades på livet og menige laugets brødre tillader det.

15.

Hvo som først begynder nogen parlament og er ret aarsag til nogen oprør, skal efter menige brødre strafes.

16.

Enhver broder skal svare for sin dræng eller junge liggesom for sig selv eller lade dem blive hiemme, og gjør de nogen clameri, da skal han være pligtig til at leede dem ud fra lauet.

17.

Der maa ingen broder anklage en anden for øvrigheden men først for hvorres skraade.

18.

Om nogen broder ei skikkelig dricker at han spilder eller haver sig utilbørlig i gildes huuset eller paa gildes vold bøde 1 td. øll.

19.

Om nogen broder spilder af kande eller krus eller skaal mere end han kan skiule med en haand bøde 1 fierding øl.

20.

Hvo ont øll bryger til gildes lauet bøde efter 6 mands sigelse.

21.

Hvad sager der brydes udig gildes huuset skal oprettes der.

22.

Hvad 2de brødre vidne, maa ingen ryge.

23.

Hvilken broder som hiemme sider paa gildes dagen og gjør sin nabo nogen skade bøde en fierding øll.

24.

Hvilken broder som dølger sin med broders ulempe som er imod skraaden, bøde liggesom hand det selv gjort efter 6 brøders siggelse.

25.

Hvilken som suer store eeder ved Christi sacramento, vunder og helige døde, bøde 20 skilling dansk til de fattige.

26.

Ingen maa aftape noget øll naar en skienkere er tilsat uden oldermandens forlov; hvo det gjør bøde 1 fierding øll.

27.

Om nogen broder eller søster ligger siøg og er en kande øll begierende, skal det dem ikke nægtes.

28.

Om nogen broder gjør oprør og siden skiuler hiemme og vil ikke bøde for sine misgierninger efter skraadens lydelse, da skulle 2de af de menige laugets brødre gaa til hans bopæl og tage pant hos ham efter skraaden. I ligemaade hvad nogen bliver skyldig enten for indknabelse gieste penge for løfte eller for nogen forseelse; om han sig ikke indstiller og betaler, da skal han pantes som for er mælt.

29.

Dersom nogen broder, ung eller gammel denne skraade ikke vil holde men vil være egensindi og uraadelig, trættes og panke, svære og bande, da skal udstødes og udskrives af vores gildes laug og være falden i øvrighedens haan og minde.

30.

Og som der skeer gjerne stor guds bespotelse i gilde og samqvem med sværen og banden om Christi død, vunder og saar med unyttige eder og gudsbespotelser og forlørnelser da hvile vi have saadant høylig forbudet i hvorens gilde og laug. Hvo ikke vil lade sig sige men gjør her imod, skal strax naar det af 2de brødre kan blive ham overbevist, tildømmes at bøde 1 tønne got øll. — og igien betale ingang paa ny.

31.

Om nogen af lagets brøddre eller giæst paa sin hiemvey gjør clamerie eller lægger sig i modstie for en anden bøde en tønne got øll. Gjør han nogen skade, lide derfor og ungiælde efter 6 brødres dom.

32.

Hvo sin hat eller hue lader side paa naar oldermænd knaber eller banker til lyd eller taler der udig, bøde 4 sk.

33.

Oldermanden lyser fred i laget at hver sider fredelig og skikkelig og ikke gjør gildesbonden nogen skade i ringeste maade og naar laug et er ent da fredelig og skikkelig hiem reyser og der hos formane en og hvær at de ey til umaadelighed i drick eller andre uterligheder lader sig finde, at den retfærdige gud ey der over skulle fortørnes og os med hunger og dyrtid og andre bedrøvelige plager skule hiemsøge og vor naadigste konges og arveherres lov ey skulle overtrædes. Hvo her i mod gjør strafes efter loven og laugs retens maade,

Udskrift af Olsker sogns gildes bog.

Ny kgl. saml. Fol. 399 b. Protokol med skråer for bornholmske gilder, afkonfereret af amlinand Vedel ^{21/3} 1870. Efter skråen følger afskrift af protokollen for årene 1774—1800.

Gildes-skraae
for sognemændene i Olsker sogn paa Bornholm
som inde holde 30 artikle
MDCCLXXV (1775).

Disse efterfølgende 30 — tredeve — artikle indeholder sogne-
mændenes gildes-skraae udi St. Olsker sogn paa Bornholm.

1.

Oldermanden og skraae-herren skal holde god skik paa meenige lavs-brødre.

2.

Om nogen af laugsbrødrene eller giest, ikke vil lade sig sige, mens bruger (u)høviske ord, gjør klammerie, bøde efter 6 brødres kiendelse som forseelsen er til.

3.

Hvilken broder som lader sig indknabbe i lauget haver ikke længer frist at udgive det hand lovede end oldermanden og skraae-herren vil tillade hannem det.

4.

Hvilken broder ikke møder naar tilsiges vorder, bøde en fierding got øll.

5.

Hver broder og søster skal give for sin indgang en fierding got øl.

6.

Om nogen broder byder giest, da skal hand først tale med oldermanden og siden betale hans gieste-penge 4 skilling og svare til hans gierninger.

7.

Om nogen broder kalder eller skiælder en anden teist, skilm eller hore-søn etc. eller giver u-høviske ord i gildes huus eller gildesvold til eller fra, bøde en tønne got øl.

8.

Om nogen broder giver en anden mundslag eller drager hannem, bøde en tønne got øll.

9.

Om nogen broder saarer en anden, gjør blodviide, give en tønne got øl, og forlige sig med øvrigheden, og det skal staae til menige brødre om hand skal blive i gildet eller ey.

10.

Om nogen slaar en anden i-hjel, det gud allernaadigst forbyde, skal han forlige sig med øvrigheden og slægt og venner og give i laugget en læst got øll og endda gjøre sin indgang paa ny, om han benaadis paa livet og menige laugs brødre tillader det.

11.

Hvo som bær vaaben eller værge udi gildes huus eller paa gildes vold, skal give en fierding got øll. Bær han noget u-lovligt værge, bøde en tønne got øll.

12.

Hvo som først begynder parlemente og er ret aarsage til klammerie skal efter menige brødres sigelse straffes.

13.

Broder skal svare for sin dreng eller iung eller lade ham blive hiemme, gjør de noget klammerie, da skal han være pligtig til at leede dem ud fra laugget eller glæds-kabet.

14.

Ingen broder skal kiære anden for øvrigheden men for voris skraae.

15.

Om nogen broder uskikkelig drikker at hand spyer, eller haver sig u-tilbørlig i gildes huus eller gildes vaald, til eller fra, bøde en tønne got øll.

16.

Om nogen broder spilder af kande eller krus eller skaal, mere end han kand skiule med en haand, bøde en fierding got øll.

17.

Om nogen broder ikke færdiger sit gildes sæde med tag og vægge; men derover skamferer det gandske gildes-huus, bøde efter sex brødres dom.

18.

Om nogen broder ey vil komme til vores første gilde hvert aar, som de gamle have kaldet pintsze gilde, naar det af older-

manden eller stols-brødrene til-kjende-gives paa vor be-ordnede gildes plads, bøde en fierding got øll.

19.

Hvilken broder som dølger sin medbroders ulempe, som er imod skraaen, bøde ligesom hand det selv havde gjort efter 6 brødres sigelse.

20.

Hvilken som svær store eeder, Christi sacramento, vunder og hellige død, bøde 10 skil. danske til de fattige.

21.

Hvilken broder som tapper noget øl, naar skienkeren er tilsat, og stolsbrødrene er tilsat uden oldermændens og skraaeherrens forlov skal give en fierding got øll.

22.

Om nogen broder eller søster ligger syg og en kande øl begierender, skal det dem ey vegres saafremt oldermænden og skraaeheren og menige laugsbrødre derom bliver bedet.

23.

Om nogen broder gjør oprør og siden skiuler sig hiemme og vil ikke svare til sine gierninger og bøde efter skraaens lydelse, da skulde menige brødre gaae til hans boepæl og pante hannem efter skraaens indhold, iligemaade for indknabbe, gieste penge, forløfte eller krantze, saa og for nogen forseelse skyld og sig ikke indstiller og betaler skal han pantes som for er meldt.

24.

Om nogen broder gjør parlement i gildes huus eller paa gildes plads og ikke vil stille sig naar han bliver paamindt og af oldermænden eller stolsbrødrene, da skulle menige brødrene være forpligtede til at stille hannem og udlede hannem for døren, hvo ikke staaer bi, bøde en fierding got øl.

25.

Oldermænden og skraa-herren og stols-brødrene hører en fri skienk for dem.

26.

Om nogen broder ung eller gammel dene skraa ikke holder, men vil være egensindig og u-raadelig, vil trættes og pukkes, svære og bande, da skal hand udstødes og udskrives af vores gildes laug og være falden i øvrighedens minde.

27.

Og som der skeer gierne store guds bespottelse i gilder og som med sværen og banden om Christi død, vunder og saar, med u-nyttige eeder og guds fortørnelse, da ville vi have saadant høyligen forbuden i vores gilde og laug og om nogen imod forhaabning her imod sig skulde forsee og vil ey lade sig strax sige, bøde om det bliver hannem med to brødre overbeviist, en tønne got øl, og igien betale sin indgang paany om oldermanden og skraaherren og menige laugsbrødre hannem vil til naade antage.

28.

Hvilken broder eller giest som viger af lauet naar krantzen skal uddeeles og det hannem overbevises og siden søger lauet igien, bøde en rixmark til lauet.

29.

Hvilken qvinde eller pige som tager nogen broder eller giest til maygræve, klager at han stræber derimod eller river krantsen itu, bøde en rixmark og betale derfor uden krantsen.

30.

Om nogen broder eller giest gjør klammerie eller skilder nogen paa hans hiem vey eller ligger i mod stie for hannem, bøde en tønne got øl, gjør hand nogen skade, lide derfor undgielde efter 6 brødres dom.

(Efterfølgende med en anden haandskrift).

Menige lavsbrødre haver samtykket dette efterskrevne.

1.

Naar de bliver tilsagt om bauner, skiøtte volde, vagt borr og veye at gjøre færdige; hvem da ikke møder eller skikker fuldkommen bud af stæd, skal bøde en fierding øl.

2.

Hvem som om vaaren pløyer eller vender paa sine naboers eng, skal gjøre den reen igien til pintse-dag eller bøde derforre en fierding øl.

3.

Hvem som ikke gjør sit udgjærde færdigt vært aar til sanct Valborrig dag, skal bøde en fierding øl.

4.

Hvem som ikke holder heynt med hverandre efter at det af sandemanden er tillyst, og menige sognemænd samtykt paa kirke-stevne, den skal og bøde en fierding øl til laugshuuset.

Disse ovenstaaende 30 gildes artikle er med al flid skreven efter den gamle skraae; men den 17 artikel blev sat efter den 18, hvilket den gode læser vilde tage iagt naar han saa læser denne gildes skraaes artikle, at han dog vilde rette sig som meldt. 1775.

Oversigt over kilderne til de bornholmske sognegilders historie.

Knudsker. Et fæstebrev 1780. (Trykt i P. N. Schougård: Beskr. over Bornholm 1804 pag. 202 f. samt i Vider og vedtægter I 213 f.).

Vester Marie. Skrå 1720 for nordre gilde. (Additamenta 342 4to i universitetsbiblioteket. Trykt i Vider og vedtægter III 146 ff.).

Skrå 1725 for søndre gilde. (Dokumenter vedr. de bornholmske kommissionærers relation af 18/II 1739 pakke I i rigsarkivet. Trykt Vider og vedtægter III 152 ff.).

Fæstebrev 1733 for samme (samme sted). } Trykt i Vider
Gildesbog 1735—39 f. samme (afskr. s. s.). } og vedt. III.
Gildesbog 1808— (Rønne museum?)

Skrå 1753 (1809). (Ny kgl. saml. Fol. 399 b. Afskrift af ovenstående gildesbog 1808).

Nylarsker. Skrå 1599. (Afskrift fra 1758 i Thårup: Bornholmiana VI samt i Ny kgl. saml. 399 c. Trykt i V. og v. I 215).
Fejlfuld aftryk i Krarup og Tuxen: Landbrugets udvikling VI <223> og J. A. Jørgensen: Bornholms historie II 341.

Gildesbog 1862 i gildets eje.

Poulsker. Skrå 1791. (Afskrift i Bornholms museum i Rønne samt i Ny kgl. saml. Fol. 399 b. Trykt i V. og v. I 235).

Bodilsker. Skrå 1770. (Afskrift i Ny kgl. saml. Fol. 399 b).

Øster Marie. Skrå for nordre gilde. (Ny kgl. saml. 8vo 183 f.).
Fæstebrev for n. gilde 1814 (samme sted).

Skrå for søndre gilde 1554. (Afskrift i Bornholms museum fra 1770. Trykt i V. og v. I 232).

Østerlarsker. Skrå s. a. (Afskrift i Bornholms museum. Omtalt i V. og v. I 231).

Olsker. Skrå c. 1650. (Afskrift i Ny kgl. saml. Fol. 399 b).
Gildesbog 1774—1800. (Afskrift samme sted).

Rutsker. Skrå 1658. (Afskrift i gildesbogen 1808—1891 samt i Ny kgl. saml. Fol. 399 b. Trykt V. og v. III 173).

Gildesbog 1808—1891. (Omtalt i V. og v. III 176 men uden angivelse af, hvor den findes. Måske i sognerådets arkiv).

Klemensker. Skrå s. a. for østre gilde. (Afskrift fra c. 1720 i Bornholmiana VI, rigsarkivet. Trykt i V. og v. I 227).

Skrå som ovenanførte med tilføjelser. (Afskrift i additamenta 342, 4to, pag. 167—172. Trykt V. og v. III 170 f.).

Skrå for vestre gilde. (Tilføjelser til skråen for østre gilde. Afskrift i ovennævnte additamenta. Trykt i V. og v. III 172 f.).

BORNHOLMSKE SAMLINGER
17 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

SYTTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG
KNUD JØRGENSEN

1926

INDHOLD

	Side
M. K. ZAHRTMANN: Landkapitajn Jens Pedersen Kofoed	1
— Landkapitajn Niels Gumløs	33
— Ridefoged Jens Lavridsen Risom . .	42
JOHAN BULMER: Beskrivelse over Bornholm udfærdiget 1625 ved Landprovst Jens Pedersen	51
J. V. HERMANSEN: Gamleborg i Almindingen	70
C. J. HAGEMANN: Gamle Originaler	79
ERNST ULDALL: Omkring Mordet i Vestermarie	92
JOHAN BULMER: Sankt Salomons Kapel og Kilde paa Hammeren	116

Landkapitajn Jens Pedersen Kofoed.

En Levnedsskildring
ved M. K. ZAHRTMANN.

JENS KOFOED fødtes 3. Nov. 1628 i Rønne, hvor Fri-
mandsslægten Kofoed fra sin ældste Tid hørte
hjemme, i det Peder Kofoed er nævnt som den lille
Købstads Borgmester 1522 og 32. Fra ham synes
Slægtlinjen at føre over Hans K., som o. 1540 ejede
Frigaarden i Vestremarker, og Peder K., o. 1570 Ejer
af Kyndegaarden i Nøkker Sogn, til Hans K., som
1586 var bosat i Rønne og ejede Hæslegaarden i
Østrelarsker, senere Blikobbegaarden i Nøkker, hvor
han døde o. 1623. Han er den første Kofoed, som
nu vides at have brugt Gavlsparren til Vaabenmærke
i sit Segl, hvilket hans Søn Peder optog efter ham.

Peder Hansen Kofoed var født 15. Juni 1598,
ægtede 17. Jan. 1619 Rønne Borgmester Mads Ravns
Datter Elisabet og bosatte sig som Skipper og Køb-
mand i Rønne, hvor han 1623 var Raadmand og
Kirkeværge, senere Borgerkapitajn og Borgmester.
I sit Ægteskab fik han ni Sønner og sex Døttre. Da
hans to ældste Sønner havde faaet Navnene Hans
og Mads efter deres Farfader og Morfader, gav han

sin tredje Søn Navn efter Slægtens hidtil bedst kendte Mand, sin egen Farbroder Jens Kofoed til Kyndegaard, Landsdommer paa Bornholm 1588—1623. Ene i hele Slægten havde denne nydt fuld Herlighed som Adelsmand; han var død 9. Febr. 1625 uden Børn, Peder Kofoed og hans Søskende havde taget rig Arv efter ham, og nu laa en prægtigt udhuggen Gravsten over ham og hans adelbaarne Frue Anne Spendt i Rønne Kirkes Khor. Der fandtes heri Spirer til at fylde hans yngre Navnes Barnesind med Storhedsdrømme.

Jens Pedersen Kofoed nemmede rimeligvis lidt Børnelærdom i Rønne latinske og danske Skole, hvis Rektor Rasmus Pedersen Ravn (af en københavnsk Slægt) havde vaagen Sans for Naturkundskab og Historie. Det findes fortalt (1755 af hans Sønnesøn Brygger Jens Jørgensen Kofoed i København), at den trettenaarige Dreng ved Mikkelsdag 1641 sendtes hjemmefra til Lybek for at staa i Handelslære hos Købmand Robert Wickne; men bag dennes Disk holdt han kun ud et halvt Aar. Saa gik han, som mangan opvakt bornholmsk Dreng baade før og siden, til Søs, tog paa egen Haand Hyre til Danzig og derfra hen til Spanien. Her gik han fra Borde i Jerez de la Frontera og gav sig i Tjeneste hos store Adelsmænd, først i to Aar hos en Johanniterridder, saa i tre Aar hos en Kirkevikar. Hvori hans Gjerning hos dem var lagt, vides ikke, muligvis i deres Vinhaver eller Vinhandel. Saa søgte den unge Mand atter hjemad, som Handelsfører paa et dansk Skib, og stod ved Mikkelsdag 1647 i København.

Da den gennem sex Aars Udenlandsfærd udviklede, nittenaarige Mand gjensaa sin Fødestavn, fandt

han Hjemmets Forhold voldsomt ændrede. Som en Hvirvelvind var den svenske Admiral Wrangell 9. Juni 1645 fra Søen faret ind over Nexø, den bornholmske Milises sagtmodige Officerer havde ment bedst at hytte deres Skind ved at tinge om en Brandskat med ham og dernæst forraade hele Bornholm ind under hans Magt. Saa nemt havde Kong Christian den Fjerde ikke sluppet dette Land; mod de danske Rigsraaders Forestillinger havde han stædиг holdt fast ved det — saa hellere offe Fjenden et Par norske Amter —, og Freden i Brømsebro havde givet det tilbage til Danmark. Derefter var 5. Maj 1646 Dommens Dag kommen over Milisens Officerer, som skændigt havde sveget deres gamle Konges Tillid, Herredagen paa Københavns Slot havde dømt fem af disse til at undvige Kongens Riger.

Borgerkapitajn Peder Kofoed og hans to Brødre, Herredskapitajnerne Mads og Jakob Kofoed, havde alle været blandt de ivrigste Ophavsmænd til denne Handel om Bornholm med Fjenden. De to sidste var dømt af Herredagen, og da Peder Kofoeds store Skyld her var bleven aabenlys, havde Kongen ladet ham stille for Bornholms Landsting, som havde dømt ham til Landsforvisning og Fortabelse af hans Boslod. Stormvejret havde saaledes drevet de tre Brødre af Landet og ganske kuldkastet Kofoedslægtens gamle Hæder. Peder Kofoed havde slaaet sig ned hos sine Handelsvenner i Lybek, hvor han endnu kunde virke for sit Købmandskab; et føleligt Skaar havde dette dog lidt gennem Fortabelsen af de 2000 Firemarksdaler, hvortil hans Boslod var opgjort. Sønnen Jens Kofoed sejlede i Sommeren 1648 til Lybek for at gjense ham, og samme Aars Juleaften døde han her

i sin Udlændighed. Da ogsaa Christian den Fjerde var død dette Aar, opnaaede hans Enke og Børn 5. Juni 1649 hos Frederik den Tredje et Oprejsningsbrev for hans Forbrydelse.

Efter sin Hjemkomst gik Jens Kofoed nu som sin Moders Støtte i Købmandsgaarden i Rønne og i Driften af den nærliggende Almegaard, som ogsaa afgav Bosted for dem. Trods den store Sonebøde ejede Elisabet Peder Kofoeds endnu meget Frimandsgods, i alt henved 48 Tønder Hartkorn, nemlig Almegaard og Sandegaard i Knudsker, Vinteregaard, Bjørnegaard og Skadegaard i Nøkker, Myregaard i Nilarsker, Sosegaard i Vestremarker, Julsgaard i Aaker, Hæslegaard med Knæbjerghus i Østrelarsker. Endnu var hun og hendes Børn Rigfolk. Naar det et Steds (den kgl. Kommissions Indmelding, 13. Sept. 1650, Sag 76) er skrevet, at Jens Pedersen Kofoed 10. Avg. 1650 blev udnævnt til kgl. Majestæts Tolder paa Bornholm, foreligger en Fejlskrift, i det hans ældre Broder Hans Kofoed, der da var gift og bosat Borger i Rønne, er nævnt 1651 som Tolder her. Denne, der 1658 var Raadmand og 23. Nov. 1670 blev Borgmester, boede i den østlige Gaardrække paa Storegade, endnu mens Moderen levede; men da hun for en Tid var bosat paa Almegaard, er det dog ret rimeligt at tro, at man her i den nuværende Amtmandsgaard har Stedet for den gamle Kofoedske Købmandsgaard.

Fra denne Gaard udgik nu, i Følge Slægtsop-tegnelserne fra 1755, den Hexejagt i Rønne, som ogsaa er omtalt i Brevskaber fra Tiden selv. En Karl, som havde tjent hos Jens Kofoeds Fader, havde for Skik uadspurgt at laane Brugsredskaber i Gaarden. Den unge myndige Husherre paatalte dette; han

fulgte dog sin gamle Vane; saa forbød Jens Kofoed ham al Gang i Gaarden. Herover fortørnedes Gaardskarlens Moder; hun lagde Raad op med Jens Kofoeds gamle Amme Boel Anne om at øve Hexekunst mod ham. Da han nu sporede sig forgjort, faldt hans Mistanke paa Ammen; han bød hende ind og fik hende til i skjulte Vidners Nærværelse at drikke saa længe, til hun i sin Rus røbede sin fule Troldom. Fra Købmandsgaarden gik hendes Vej lige ind i Raadstuekelderen, og denne forlod hun kun for 6. Juni 1652 at føres ud paa Baalet. Hun fik 28. Nov. en Medfølger i Thale Baadsmands; to andre paagrebne Hexe døde i Fængslet, den ene ved at styrte sig i en Brønd. I at vække denne Hexejagt handlede Jens Kofoed ikkun som brav Borger i Tidens Aand; ingen turde have Medviden om Hexes djævelske Synd uden at aabenbare den for sin kristelige Øvrighed.

Jens Kofoed ægtede 3. Nov. 1653 Margrete Sandersdatter Lesler og fæstede Bo i hendes Hjemby Hasle. Hun var født her 18. April 1635, Datter af Borgmester Sander Pedersen, som var død 1639; hendes Moder Sidsel havde indladt sig i et misligt Giftermaal med en Lavrids Hansen, der som Rans- og Trolmand 1650 maatte rømme fra Bornholm. For at styre Svigermoderens Handel og Avl bosatte Jens Kofoed sig i Hasle; at han holdt Bryllup selve den Dag, da han fyldte 25 Aar, gjør det troligt, at hans Moder længst muligt har modsat sig dette.

Den unge Ægtemand rantes snart af et skæbnetungt Vanheld. Under et Ophold i Rønne ihjelstak han paa Gaden her ved Nattetid 26. Juli 1655 en Ungkarl Mogens Hansen. Dette Drab, hidført af hans iltre Sind under et Klammeri, har Folkemunde senere

henført til Myregaarden i Nilarsker, som ejedes af hans Moder, og hvor Morderetjørenen skulde bære Navn efter det. Dette Sagn er misvisende, men at det er fortalt frem til vor Tid, giver Bornholmernes Udtryk for, at Jens Kofoeds ustyrlige Hidsighed og Mangel paa Selvtugt er faldet dem for Brystet som liggende ud over, hvad det daglige Liv kunde føre med sig. For Drabet tingede han sig Fred med den dødes Moder og øvrige Maalsmænd; han søgte ogsaa at undgaa den retslige Tiltale, Kongen kunde have paa ham, og opnaaede af Frederik den Tredje, rimeligvis da denne om Bord paa den danske Flaade 5. til 7. Juli 1657 laa paa Nexø Rhed, Tilsagn om at faa udstedt et Fredebrev paa visse Vilkaar.

Hvilke Vilkaar Kongen stillede ham, fremgaar af, at Jens Kofoed forlod sin fredelige Købmandsdont, Hustru og Børn for at gaa i Kongens Krigstjeneste i Skaane, hvor han traadte ind i Ritmester Knud Jørgensen Urnes Kompagni af 85 hvervede skaanske Ryttere. Man har yndet at fremstille ham som menig Rytter i Kompagniet for at fremhæve hans hastige Spring til Kapitajn inden to Aars Forløb, men med Urette. Han vidste, hvad han skyldte sin Byrd som bornholmsk Frimandssøn; med to rustede Heste, som fri Rytter, indstillede han sig selvanden i Urnes Kompagni. Dette var en Del af den Rytterstyrke, som den tappre Kongesøn Ulrik Christian Gyldenløve dette Efteraar førte imod Fjenden i Skaane. Han drev 15. Avg. Svenskerne bort fra Engelholm, havde 31. Avg. et skarpt Møde med dem ved Laholm, maatte derfra gaa tilbage til Skaane, men tvang atter den svenske Styrke ud af denne danske Landsdel, tilføjede den i Slaget ved Kattrup et Tab af henved 1000 Mand

og trængte paa ny frem til Halmstad. Skaane var rensset for Fjender, den danske Hær havde fast Fod i Halland. Da tvang Carl Gustafs hastige Sejrstog op igjennem Jylland Frederik den Tredje til at kalde den tilbage fra Skaane; i Nov. førte Urne sit Rytterkompagni i Vinterkvarter ved Køge.

Kun af et Fjerdingaars Varighed og uden store Tiltag havde det raske Krigstog i Skaane under den unge, kampglade Gyldenløve givet Jens Kofoed Del i skarpe Fremstød og hidsige Træfninger; det blev hans Forskole til at ombytte Købmandsalenen med Krigersablen, lige som Synet af Svenskernes Færd i det gamle danske Skaaneland skærpede det Had til Arvefjenden, til hvilket Faderens Vanskæbne i den svenske Handel med Bornholm havde lagt Grund i hans iltre Sind. Fra hans senere Livsførelse mindedes Bornholmerne ham endnu 1750 som en Svenskerne spindefjendsk Mand.

Da nu Krigen ventedes at skulle gaa i Vinterdvale, gav Ritmester Urne 21. Dec. i Køge Kofoed fjorten Dages Orlov til at rejse hjem. Juleaften naaede han Hasle, og hans Hustrues Julegave til ham blev to Pigebørn, som han 6. Jan. 1658 lod døbe i Hasle Kirke. Fra Nyaar afskar Havisen Bornholm ganske fra Omverdenen, og da man 16. April atter fik Bud fra Skaane, bar det kun bedrøvelig Tidende. Vinterisen havde lagt fast Vej for Carl Gustaf og den svenske Hær paa hans hastige Sejrstog fra Jylland over Smaaøerne til Sjælland, og 26. Febr. havde det haardt truede Danmark maattet slutte Fred i Roskilde og afstaa ham de fire østdanske Landsdele, af hvilke Bornholm var den ene. Dette Lands nye svenske

Høvding Johan Printzensköld steg 29. April i Land i Sandvig med 120 Mand.

Efter Freden, ved hvilken Knud Urnes Rytterkompagni, saaledes som det lidet mandtalligt laa i Køge, var aftraadt til Sverig, var der nu intet, som bandt Kofoed til at drage bort fra Hjemmet. Som de andre Bornholmere passede han sig saa vidt gjørligt ind i de nye Forhold, drev sin Handel og sit Jordbrug som tilforn, alt imens han saa sig vred paa sit Fødelands svenske Herrer, — godvilligt lod Bornholmerne sig ikke skabe om til Svenskere. Den gamle Drabs-sag fra 1655 havde han endnu ikke fuldt forliget med Øvrigheden, nu havde den svenske Øvrighed arvet dens Paatale. Paa Bornholm har haardnakket det Rygte fulgt Jens Kofoed, under Henviisning til en nu forsvunden Kirkeregnskabsbog, at han i Nov. 1658 maatte staa aabent Skrifte i Rønne Kirke for hint Drab, og at han gjennem Printzenskölds retslige Forfølgelse af ham fik sit eget Opgjør at afregne med Landshøvdingen.

Denne var en svensk Præstesøn af Navnet Printz, som i Trediveaarskrigen havde tjent sig til Oberstlieutenant og svunget sig ind i Sverigs Adelstand med Navn Printzensköld. Han var en dygtig og retsindig Landshøvding, som klart saa sin Opgave i at føre Landet ind i lige Kaar med de ældre svenske Landsdele. Af tretten Breve, som kendes fra hans Styrelse af det, give ikke færre end otte hans Fortale for at skaane Indbyggerne og lempe for dem Udførselsforbud, Skattepaalæg og Udskrivninger af Mandskab til den svenske Hær. Det tør regnes hans kloge og sindige Forsæt til Gode, at intet Steds findes af hin Tid optegnet mindste Spor af blodige, end ikke vold-

somme Optrin mellem de 8000 Bornholmere og hans 120 Svenskere inden hans Dødsdag. Først efter denne har man, opildnet af Krigens Lidenskab, skrevet alskens tyrannisk Voldsfærd paa hans Regnebræt, helt ud i taabelige Paafund, som naar det siges, at han inddrog Præsternes Tiende under Kronen. Dette Udsagn skyldes ene en Fejltydning af Resens snørklede latinske Fremstilling 1684 af, at Printzensköld støttede Præsterne i deres ældgamle Krav paa, at Tienden skulde ydes dem i Kærven som hvert tiende Neg paa Kornmarken, et Krav, som Bondestanden baade før og langt frem i Tiden standhaftigt nedkæmpede ud fra den Opfattelse, at dens Agre vilde udmarves ved aarligt at afgive baade Straa og Kærne.

Eet kunde Printzensköld ikke undlade, at lystre Carl Gustafs Paabud om Udskrivning af det Mandskab og de Skatter, som Kongens Krigsførelse kostede. Ogsaa her udvirkede han nogen Nedsættelse af ublu Krav, som vilde volde Skade for Gaardenes Drift. Men 350 vaabenføre Bønderknøse maatte han udskibe 7. Juli til Stettin, 45 Sogneryttere 8. Okt. til Riga, 40 Baadsmænd 7. Nov. til Ystad. Yderligere Krav paa Mandskab fra Landet afværgede han, men hans Forbøn knnde ikke hindre yderst haarde Paalæg af Krigsskatter, saaledes 3. Nov. en Skat af henved 18 Firemarksdaler af hver Gaard, det firdobbelte af, hvad tidligere den danske Regering højst havde indkrævet. Paa egen Haand lempede |han denne Skat for Indbyggerne ved at indrømme dem at yde den i tre Terminer og ved at tale for, at de maatte afgjøre den i Varer i Stedet for i Mønt.

Carl Gustaf brød den nys sluttede Fred ved 7. Avg. at lande med sin Hærstyrke i Korsør og føre den

imod København. For dansksindede Bornholmere blev Fremmedaaget nu Fjendevold, og deres retfærdige Harme vendte sig imod dennes Udøver Printzensköld. Borgere i Hasle lagde Raad op om at drive Fjenden ud af Landet, og en Sammensværgelse kom i Gang mellem Præsten Povl Ancher, Borgmester Peder Olsen (Hassel), Købmand Jens Kofoed, Byfoged Niels Gumløs, den tidligere Ridefoged Jens Risom og flere. Ogsaa i Rønne vandt Sammensværgelsen Fremgang, og at Jens Kofoed ivrigt er reden dens Bud til sin Fødeby, turde fremgaa deraf, at her hans Broder Borgerfændrik Mads Kofoed og hans Svoger Købmand Villum Clausen (Kelov, gift med Karen Pedersdatter Kofoed) traadte ind i den. I alt findes navngivet ti Mænd fra Hasle og tolv fra Rønne, som udmærkede sig i Bornholms Udfrielse af Fjendens Vold, og de have selv fremhævet Povl Ancher som Opstandens Førstemand, virksom i Raad og Daad. Ogsaa i de omliggende Nørre og Vestre Herreder vandt Opstandstanken almindelig Tilslutning. Fra det af Fjenden trangt ompændte København sluttede Frederik den Tredje sig ligeledes til den, i det han 26. Okt. lod sin Kancellisekretær Hans Olde-land sende Peder Olsen (som tidligere Sættelandsdommer) et opmuntrende Brev og 8. Nov., efter at i Mellemtiden den hollandske Hjelpeflaade havde undsat København, selv tilskrev Bornholmerne en Opfordring til at ruinere den svenske Garnison paa Hammershus med samt alle svenske paa Landet.

Den af Ancher dygtigt og klogt ledede Sammensværgelse bredte sig i Stilhed. Endnu de første Dage af Nov. anede Printzensköld intet om den. Først Indrivelsen af den nævnte, stærkt tyngende Pengeskat

bragte Bornholmerne til alvorligt at true ham, da han 14. Nov. red ud paa Landet, saaledes at han følte sig ikke mindre usikker for dem end som for en aabenbar Fjende; han bad derfor Carl Gustaf om at sende ham Undsætning af Tropper som snarest. Den Skibslieutenant, som overbragte den svenske Regering i Malmø hans Brev 23. Nov., meddelte her, at han færdedes i yderste Fare blandt Bornholmerne, som havde staaet ham og Landets andre svenske Embedsmænd efter Livet og ene ventede paa Hjælp ad Søvejen for at rejse en almindelig Opstand. Men Carl Gustafs højtflyvende Planer lod ham overse den overhængende Fare, og Bornholm gled ud af hans byttegriske Hænder.

Printzensköld red 8. Dec. 1658 ud fra Hammershus. Han standsede i Hasle, hvor han talte strengt til Borgmester Peder Olsen om Borgernes Sendrægtighed i at udrede den udskrevne Pengeskat og truede med at lade den inddrive ved Soldater. Saa red han videre til Rønne for at paaskynde Afsejlingen af Skipper Herman Clausen Bohns Skude, der laa udtagen til at afhente den længselsfuldt ventede Undsætning af Ryttere i Ystad. I Hasle fandt de sammensvorne, nu da de havde Printzensköld uden for Fæstningen Hammershus, Timen kommen til at fange ham og rejse Opstanden. Povl Ancher tog Jens Kofoed op i sin Slæde for i Nøkker Præstegaard at aftale det fornødne med Præsten Jakob Tresløv, som var indviet i Sammensværgelsen. Herfra kørte Ancher op til sin Præstegaard ved Ruts Kirke for her at vaage over, hvad den svenske Styrke paa Hammershus kunde foretage sig, medens Kofoed i Følge med Gumløs, Risom, Borgerkapitajn Claus Nielsen og Færrik Aage

Svendsen, alle af Hasle, væbnede red til Rønne for at uskadeliggjøre Printzensköld. Her sluttede Mads Kofoed, Villum Clausen, Borgmester Claus Kames og andre Rønneborgere sig til dem.

I Skumringen ved Firetiden (3 Døgn før Solhverv) var Printzensköld reden ind hos Byens ældste Borgmester Peder Larsen Møller og havde næppe sat sig til Ro, inden de sammensvorne trængte ind i Stuen med Jens Kofoed, Gumløs og Risom forrest. Kofoed bød Landshøvdingen Kvarter som deres Fange, men denne vilde ikke godvillig give sig fangen. Det kom til et voldsomt Optrin, under hvilket det tunge Stenbord blev væltet, og en Del af de sammensvorne vilde skyde Printzensköld ned. Borgmester Møller og hans Broder David lagde sig imellem, led selv Overlast, men fik dog Drabet afværget, vel med Støtte af de sindigste Opstandsførere (Risom, Kames).

De sammensvorne førte deres Fange mellem sig ud paa den nattesorte Storegade, og her faldt nu fra Villum Clausens Pistol det Skud, som ramte Printzensköld i det venstre Øje og fældede ham død i Sneen. Kan være han har vristet sig løs fra sine Modstandere, men mandtallige som disse var, havde de kun Hundred Skridt at føre ham til Raadstuefængslet, uden for hvilket han nu dræbtes; to store Kampesten i Brolægningen ud for Statsskolens Port vise endnu Stedet. Jens Kofoed og Niels Gumløs traadte til og gav Liget hver sit Skud for at vise, at de stod Last og Brast med Drabsmanden. Borgmester Kames værnede det mod videre Overlast ved at lade det bære ind i Raadstuen under Vagt af Borgerkompagniet, hvis Kapitajn han var. Lige saa tog han fem svenske Officerer og en Knægt, som opholdt sig i Rønne, til Fanger og

gav dem Husly i sin Gaard, saa at yderligere Drab paa de svenske i denne By lykkeligt afværgedes.

Fra Rønne udsendtes nu Bud i de omliggende Sogne, for at det forud aftalte Tegn, Ringning med Kirkeklokkerne, kunde iværksættes og samle Bøndernes Styrke til at drage mod Hammershus. Selv bragte Jens Kofoed Budskabet om Drabet til Præsten i Nøkker og til Povl Ancher i Ruts Præstegaard. I Følge med tolv andre væbnede Hasleborgere red Kofoed videre, samlede de unge Mænd i Allinge og Sandvig om sig, lod hente en Tønde Øl til dem hos Kræmmer Jes Per Aagesen og lagde sig med dem paa Vagt uden for Hammershus bag ved Vejrmøllebakken Øst for Slotsbroen. Under Vejs tog han en svensk Lieutenant til Fange, mens en Kvartermester og en Soldat, der ikke vilde give sig fangne, maatte dele Skæbne med Printzensköld og blev huggede ned, som Visen lader Kofoed sige: „Jeg aldrig dræber nogen Mand, som rigtigt er i fangen Stand“. Samme Nat dræbte Bønderne ude i Sognene, vist i Knudsker, paa egen Haand en svensk Underofficer med sex Musketærer, som laa der for at inddrive den forhadte Krigsskat, mens fem af hans Musketærer blev gjorte til Fanger.

I første Dag gry 9. Dec. rykkede nu den samlede Styrke fra Hasle, Rønne, Vestre og Nørre Herreder frem mod Hammershus, ført af Povl Ancher, Niels Gumløs og andre. Ancher sammen med Peder Olsen affattede en Skrivelse til Printzenskölds Frue Anne Hård og den øverste Officer paa Slottet, hvormed de søgte af fremtrue Overgivelsen af dette. Nu savnede man, at man ikke havde fanget Printzensköld levende; i hans Forfald lod man Claus Kames vise sig i hans

Kappe og paa hans Hest foran Slotsbroen og truede med at sende hans Hoved ind til Fæstningens Mandskab. Truslerne virkede, fire Underhandlere sendtes ud fra Hammershus, og i Slotskroen uden for Broen (nu Hotelannex) forhandlede disse Vilkaarene for Fæstningens Overgivelse med fire Mænd, som Bornholmerne havde valgt hertil, Borgmester Claus Kames og Skipperne Herman Clausen Bohn og Hans Lavridsen af Rønne samt Jens Kofoed af Hasle. Mod Aften drog Bornholmerne uden Sværds slag ind paa Hammershus, gjorde dets svenske Mandskab til Fanger og udplyndrede det saa vildt, at Kames maatte lade værne Fru Anne Hård og hendes tre Smaabørn med Vagt, „at di i dennd Tumult icke skulle bliffue ihielslagenn“.

Den følgende Dag kaarede de Bornholmere, som var samlede her, Kapitajn Claus Kames til som Landshøvding paa Hammershus at styre Landets borgerlige og militære Forhold og satte Jens Kofoed til under ham at holde dets Forsvarsstyrke kampøvet. Da en svensk Galiot 27. Dec. ankrede op under Sandvig med 63 Ryttere og 42 Heste om Bord, hvilke nu kom for sent til at undsætte Printzensköld, lykkedes det Kames og Kofoed at faa dem alle i Land med List og gjøre sig til Herrer over Skibet. De fangne Officerer førte Kofoed strax til Povl Ancher i Ruts Præstegaard, Rytterne bragte Kames til Rønne at forvares i Raadstuekelderen. Det findes nedskrevet halvanden Maaned senere af den svenske Regerings Sekretær i Malmø, at Kofoed lod køre Kanoner frem uden for Raadstuedøren for at lade Fangerne skyde ned i Hob, men lod sig omstemme af Sognepræsten, som han fromt havde ladet tilkalde, til at skænke

dem Livet. Dette er haandgribeligt Fjendeopspind; i Rønne havde Jens Kofoed hverken Agt eller Magt til slig egenraadig Fremfærd.

Den Dag, 29. Dec. 1658, da bornholmske Sendemænd paa Københavns Slot skænkede Frederik den Tredje deres lykkeligt gjenvundne Land til Arv og Eje, overgav de til lige Kongen en Liste over de 22 ypperste Deltagere i Opstanden. Paa denne fremhævede de alene Povl Anchers rastløse Virksomhed med Raad og Daad i al denne Gjerning. Kongen drog ved en Paategning til lige Villum Clausen frem som den, der havde skudt Printzensköld, og skænkede ham herfor Rabekkegaard i Knudsker afgiftsfri for hans Livstid. Endnu fik tre andre hver sin Kongeskænk. Nu gik Sendemanden Mads Kofoed i Forbøn for sin Broder Jens Kofoed, at han som en af de 22 fremmeligste Førere i Opstanden maatte faa givet det ham tidligere tilsagte Fredebrev for hint gamle Drab, og Kongen indfrie da naadigt sit for længst givne Løfte til ham. —

Djerve og dristige Mænd var alle Opstandens Deltagere, hver en. Det var fast Mandsvilje og kækt Vovemod, som hin 9. Dec. friede Bornholm ud af Fjendens Magt og førte det tilbage til det dybest nødstedte Hjemland, hvis hele Fremtid vippede i Sværdsodden, som skulde nedhugge eller værne Hovedstadens svage Volde. Ingen af Opstandens Førere spurgte her om, hvem der var den største eller den mindste i Daaden, ene undtagen Peder Olsen (Hassel), som ved sin snilde Tale i Regeringskontorerne i København, men saa sandt ikke paa Bornholm, kom til at gælde for „Hovedmanden“. Jens Kofoed talte i senere Skrivelser ikkun ganske

nøgternt om sin „sær beviste Tjeneste i Krigens Tid“, og intet Steds gav hans Livsførelse mindste Spor af, at han skulde have pralet med at være Opstandens store Leder, ej heller af, at Bornholmerne saa noget større i ham end i hans Fæller.

Først flere Aar efter sin Død er Jens Kofoed blevet nævnt Bornholms Befrier. Var Printzensköld ikke bleven dræbt, havde Sangen om Bornholms Befrier aldrig lydt. Dog var det ikke Kofoeds, men Villum Clausens Skud, som fældede Printzensköld, og selve dette dødbringende Skud kaldte ikke de sammensvornes udelte Jubel frem, lige som Bornholmerne Tids nok maatte høre ilde for det fra mange Hold: Tolv væbnede Mænd omkring een Fange burde have gjort det unødvendigt. At Printzensköld, ene Fjende blandt Modstanderne, maatte lade Livet, var dog kun, hvad enhver Krig fører med sig, og den danske Regering godkendte Drabsdaaden ved særligt at hædre Drabsmanden. Men Printzensköld dræbt eller blot fangen, dette Enten-eller forblev uden Indvirkning i Opstandens heldige Gang. Den følgende Dag udfriede Nørre og Vestre Herreders væbnede Styrke Fæstningen Hammershus og dermed Landet Bornholm fra Svenskevældet, og Æren for denne Dag tilfalder ligeligt alle Opstandens Deltagere.

Jens Kofoeds egenlige Daad, hvis Hæder han dog maa dele med Gumløs og Risom, laa i den Time, da han sammen med sine Fæller modigt dristede sig ind i Stuen til Printzensköld for at gjøre denne uskadelig paa en eller anden Vis, og da dette gennemførtes. Dette Optrin, sammen med at Kofoed var en god Bornholmer, og at ene hans Vej igjennem Opstanden blev blodstænket frem for de andre Føreres,

har grebet Folkesindet og ladet det kaste sin stærke Forkærlighed paa ham, hvis Skikkelse det har forstørret helt ud i Prinsenskjoldvisens Fabel om de 965 slagtede Svenskere og de 600 Fanger paa Hammershus, alt „efter Herr Kapitajn Jens Kofoeds udgivne Ordre“. Der var højst 130 Svenskere paa hele Bornholm og kun 10 af dem dræbtes i Opstanden; med ringere Blodoffer er næppe nogen tilsvarende Omvæltning foregaaet andet Steds. Visen turde være skreven efter Aar 1700 paa Bornholm, men ikke paa Bornholmsk, ikke af nogen ustuderet Bornholmer.

Omkring 1720 nedskreves Maglegaardsrelationen om Jens Kofoeds Færd i Opstanden, saaledes som hans efterlevende Slægt kunde gjengive den, efter hvad han havde fortalt i Hjemmet paa Maglegaard. Den giver saaledes ikke Opstandens fulde Historie; i det hele ædruelig i sin Skildring undlader den, sin snævre Opgave tro, at følge de andre Føreres Færd og fører herved ensidigt til den Opfattelse, at Kofoed var Hovedmanden; dog ogsaa den lader Povl Ancher hist og her glimte frem som Opstandens Leder. Den er brugt i den foregaaende Skildring sammenstillet med selve Tidens noget magre Kildeskrifter.

Denne sildigere Opfattelse af Jens Kofoed som Bornholms Befrier bør da ikke fortrænge de historiske Vidnesbyrd om, at han var sine Stalbrødre en modig og daadsnar Hjælper til Opstandens Fuldbringelse. Det er uretfærdigt at lade hans kække og kraftige Daad fordunkle alle hans Fællers, og især krænker det al historisk Retfærd at forherlige Helten Jens Kofoed gennem Tilsudling af den fældede Printzensköld som en grum og raa Tyran. De to Modstandere var begge for gode hertil, djerne og ærlige Mænd. Som enhver

Opstand talte ogsaa Bornholmernes ilsindede Hoveder, der udlagde Frederik den Tredjes Opfordring til „at ruinere Garnisonen paa Hammershus med alle Svenske“ til Drab og Plyndring, og de saa deres Førere i Kofoed og Gumlæs, hvis modige Færd hjalp bravt til Opstandens hurtige og heldige Forløb. —

Oberstlieutenant Mikael Eckstein, hvem Bornholmerne selv ønskede til deres Kommandant, landede 8. Jan. 1659 i Nexø med 100 Soldater og 60 Ryttere og overtog nu Landets Styrelse for Frederik den Tredje. Hermed gik Kames's og Kofoeds Herredage paa Hammershus til Ende. Endnu førte Kofoed Printzenskölds Enke og Børn til Rønne og fandt Grund til at lade hende afgive et skriftligt Vidnesbyrd om, „hvordan han sig mod hende havde skikket og forholdet“. Det burde have været overflødigt, men stod rimeligvis i Forbindelse med den Overlast, som havde truet hende i Plyndringsnatten paa Hammershus. I Rønne kom hun til Huse hos Raadmand Jens Anscharsen, der var gift med Jens Kofoeds Søster Elsebe; her nød hun rigt Underhold, Køer, Faar, Lam, Gæs, Høns, Smør, Malt, Rug og Byg, af Bornholms Amtstue, indtil hun i Maj fik Kongens Pas til frit at drage over til Skaane med Børn, Tjenere og Gods. Alene til Bortrejsen til København udstyrede Amtsskriveren hende med 1 Lam, 3 Par Høns, ferskt Kød, $\frac{1}{2}$ Lispund Smør og Brød. Landshøvdingens Lig lod Borgmester Møller i Februar sømmeligt nedsætte i Dobbeltkiste i Rønne Kirke; til Ufrøl blev drukket 1 Tønde Øl. I Fredslutningen for København 27. Maj 1660 tillodes det, at Printzenskölds Lig førtes til Sverige, hvilket da ogsaa skete.

Kommandant Ecksteins første Opgave var at sikre

Bornholms Forsvar og bringe Landmilisen paa Fode. Kongen havde tildelt ham Fuldmagt til at give denne de nødvendige Officerer, og 14. Jan. 1659 indsatte han Kofoed og Gumløs til Landkapitajner, hver med en Løn af $83\frac{1}{3}$ Rigsdaler af de bornholmske Sognes Knægtepenge og Landgilden af en Kapitajnsgaard til Underhold. Begge havde tidligere tjent i Krig, men kun Gumløs gjorde her i sin militære Løbebane det store Spring fra menig Rytter frem til Kapitajn. Deres Hverv var at indøve Milisens unge tiltrædende Mandskab i Vaabenbrug op igjennem Aaringer, indtil det i en ældre, bosat Alder gik ind i Herredskompagnierne; hvert af de to Landkompagnier talte da 200 til 250 Mand. Stillingerne var oprettede 1628, da Bornholms Bønder havde paataget sig at udrede de nævnte Knægtepenge til Lønning af to Exercerekapitajner. Af Kongen fik Jens Kofoed 15. Dec. 1660 sin endelige Udnævnelse til Kapitajn over de udskevne Soldater i Østre og Søndre Herreder med i Fredstid 200 Rigsdaler af Amtstuen, i Krigstid Løn som andre hvervede Kapitajner samt i hans Tjenestetid Maglegaard fri uden Afgift og Landgilde, saa længe indtil Kongen „anderledes tilsigende vorder“. Samme Dag modtog ogsaa Gumløs sin kongelige Udnævnelse; de to Kampfæller fulgte hinanden jevnside i deres Forfremmelser. Intet af Frederik den Tredjes Breve indeholdt mindste Ord om deres store Fortjenester af Opstanden, skønt disse laa bagved Udnævnelserne. Da der nogle Aar senere oprettedes to nye Landkompagnier, sank Mandtallet i hvert Kompagni til 100—150.

Da Landkapitajn Jens Kofoed i Jan. 1659 drog fra Hammershus ind paa sin Kapitajnsgaard Maglegaard

med Elleshuset i Østremarker Sogn, mødte han her et trist Syn. Gaardens Bygninger var afbrændte, og dens Jorder, 110 ha, laa udyrkede hen, siden hans Formand Kapitajn Sebalt Zimmerman var død her i Slutningen af Maj 1658. Her maatte kostes meget paa Bygning og Avl for at sætte Gaarden i Drift, saa dens 16 Tønder Hartkorn atter kunde kaste et rimeligt Udbytte af sig, selv om der nu ikke skulde svares Afgifter; disse regnedes lig 33 Rigsdaler. Hertil havde Kofoed særdeles god Brug for sin rige Kapitajns lønning. Ud over de 200 Rdl., Kongen havde tillagt ham, hævede han aarligt paa Amtstuen de $83\frac{1}{3}$ Rdl., som Landets Bønder udredede i Knægtepenge til Landkapitajns Aflønning; end videre nød han efter ældre Skik Landgilde og Ydelser af to dertil udlagte Gaarde. Men kun halvtredje Aar varede hans fulde Herlighed.

Efter den ødelæggende Krig laa hele Danmark udtæret og fattigt hen. Frederik den Tredje maatte spare, mest der hvor mindst spares burde, og 31. Avg. 1663 satte han Kofoeds Sold ned til 120 Rdl. Da Kofoed nu kæmpede for de ham tilsagte 200 Rdl., strøg Kongen disse helt 24. Sept. og paabød, at de to Landkapitajner herefter skulde lønnes ene af Knægtepengene med $83\frac{1}{3}$ Rdl. til hver samt de dem tillagte Frigaarde, men hvad der videre havde været dem forundt skulde komme Bornholms Bønder til Bedste som 'Afkortning i deres Maanedsskat. Paa denne Smalkost blev Kofoed sat hele denne Konges Levetid ud; Taknemmelighed trykkede ikke Frederik den Tredje. Christian den Femte fornyede 28. Sept, 1670 hans Kapitajnsbrev i et og alt, og hermed indtraadte han for de følgende otte Aar i den fulde Nydelse af

baade 200 Rdl. Sold og $83\frac{1}{3}$ Rdl. Knægtepenge. Et lille Skaar heri voldtes ham, ved at hans Kampfælle fra 1658, Amtskriver Hans Christensen (Storch) ved sin Død 27. Marts 1679 endnu stod tilbage i Udbetalingen med 218 Rdl., men dem fik han godtgjort hos Regeringen 10. Maj 1684.

Den skaanske Krig (1675—79) stillede øgede Krav til Kofoeds Tjenesteflid og nye Krav til Kongens Spareevne. Hans Sold nedsattes 13. Sept. 1678 til 100 Rdl., og da den nye Amtskriver Deckner et Aar senere forespurgte, om Kofoed som hidtil kunde hæve denne reglementerede Sold samt de ham særligt tilstaaede 200 Rdl. og dertil Underhold af to Gaarde, blev det givet til Kende, at Kofoed maatte holde sig til de 100 Rdl. og Gaardene alene, men svare Landgilden af Maglegaard (18. Sept. 1679). Kongen indtog 1. Maj 1680 under ét al tidligere Kongeskænk, og herefter blev Kofoeds Aarsløn kun 80 Rdl. og Gaardenes Landgildeydelse (16. Okt. 1680); han vedblev dog til lige uomtalt at faa $83\frac{1}{3}$ Rdl. af Knægtepengene.

Herefter gik det snart atter fremad. Kongen fornyede 15. Okt. 1681 for ham hans afgiftsfrie Brug af Maglegaard og gav ham efter Admiral Jens Juels varme Fortale 15. Jan. 1684 et Soldtillæg paa 50 Rdl., og 10. Maj øgedes hans Sold til de oprindelige 200 Rdl. i alt med Maglegaard fri, hvorimod han maatte give Afkald paa Landgilden af de to ham tillagte Gaarde. Om Knægtepengene taltes ikke; dem vedblev han rimeligvis at hæve for sig paa Amtstuen, Bønderne udgav dem jo til det samme. Saaledes nød Jens Kofoed endeligt i sine syv. sidste Leveaar

uden bitter Kamp den Løn, han havde tilkæmpet sig ved sin Daad i Opstanden 1658.

Skønt Jens Kofoed satte nogle af sine bedste Midler Aar efter Aar i at opbygge Maglegaard, var den endnu efter atten Aars Forløb ikke nær fuldfærdig, og Bornholms Guvernør Thomas Fincke tilsagde ham da i Nov. 1676 Gaarden for hans egen og hans Hustrues Levetid, for at ikke hans mange Børn skulde gaa tabt af, hvad han havde kostet paa den. Imidlertid døde Fincke 17. Sept. 1677, inden dette Tilsagn var stadfæstet af Kongen, og da Kofoed selv blev Enkemand det følgende Aar, faldt det bort som værdiløst. Kofoed giftede sig paa ny, og efter sit Ophold paa Bornholm skænkede Christian den Femte ham og hans Hustru 14. Okt. 1687 Maglegaard og Elleshuset til afgiftsfri Brug for deres Levetid. Denne Kongeskænk blev holdt i Hævd i over halvhundred Aar.

Kofoeds Virksomhed som Landkapitajn gav kun Smaating at tale om. I Krigstiden inden 1660 maatte han være ivrig paa Færde i Vagt og Værn for Landet. I Fredstid indøvede han flittig sit unge Mandskab paa Øvelsespladsen ved Maglegaard og førte det frem paa Mønstringerne. Den store Landmønstring holdtes aarligt paa Arnaga Lyng, hvor hver Mand fik tildelt ni Skud at afgive mod den Fjende, som ikke var der, som det er optegnet i April 1684. I 1688 maatte han jevnligt afgive en Styrke paa indtil 100 Mand til 5 Dages Arbejde paa at rejse Fæstningsvolde omkring Rønne. Ellers gik det ham, som det gaar alle: den jevne bramfri Dagligdønt optegnes intet Steds, men Kiv og Kvider finde flittige Hænder, som indskrive dem i de dertil indrettede Protokoler for

Efterverdenen. De kongelige Kommissarier Henrik Rantzau og Erik Rodsteen færdedes fra 17. Okt. til 14. Nov. 1670 paa Bornholm for at undersøge adskillige Forhold paa Landet, og de gav Jens Kofoed nogle Kvider. I følgende Indlæg for Kommissionen har han ufrivillig tegnet lige som et Rids af sig selv:

Iesus

Aller vnderdanigste Ehrklering jmod Karsten Hunds Klagemaal offuer mig, som hand haffuer for de Høye Edele Herrer Commissarier jndlagt. — Att hand forregiffuer, at ieg haffuer hannom offuerfalden med Hug och Slag paa hans Kierche Vej, daa var ieg der til foraarsagedt, eptersom det daa var vdi Krigens Tiid Anno 1659 vdi Septembris, och ieg laa samme Tid med mit Compagnie i Beredschab ved Østermarcher Kierche och var ferdig at forføye mig til Stranden och min Vachtplatz, huor ieg daa fant hannom paa Veyen och tilspurde hannom, huj hand iche indstillede sig med och iblant de andre vnder Companied, efftersom hand stoed paa Rollen och haffde vered i min Formands Tid, som Rollen vduiste, dervnder for Profus, huortil hand och gaff mig aff en slem Mund meget vforschammedt, saa enhver kand vel tenche, at jeg, som tienner for en Capotetein och haffde ved 250 Mand at commandere, jeg iche burde at optage nogle motuillige och vbequemme Ord aff den, ieg haffde vdi Commando, och helst paa den Tid vj saae Fienden for Øyen vdi Søen, besynderlig ochsaa iche at lide saadant aff slig en Compan, som stod paa Rolden for Profus, thj dersom ieg haffde optagen hans motuillige och slemme Mund, saa kunde de andre vnder Companied støt sig derpaa och ieg for saadant iche hafft Gehør offr dedt, som burde. — Det hand siger, at ieg vilde myrdet hannem, schal aldrig beuises, at saadan hans Forregiffuende, enten paa den Sted eller anderstedtz, schal findes i Sandhed. Och efftersom hand mig bebreider min For-

seelse, daa haffuer ieg derpaa min Aller Nadigste Herre och Konges, nu Salig i Hukommelse, Benadingsbreff och Opreisning, huilched ieg iche haffuer dølt, mens det til Herredtz och Landtzting ladet forkynde; formener, saadan en Compan iche burde at tale saa motuillig och dristig imod Vorres Aller Nadigste Herre och Konges Hyldiss och Naade, mens thilbørligen derforre att straffes. — Jeg forvndrer mig paa, att denne Kasten Hund vden nogen billig Aarsage vill klage offuer mig, efftersom hand for sine groffue Forseelser vel haffde fortient Bremmerholm, som ieg for General Adolph Fux baade med mine Officerer, Vnderofficerer saauel det gandsche Compagnie haffuer beuist, och dersom hans Hoszbond Landtzdommers och andre Gotfolches Forbøn iche haffde vered, schulle hand den Tid faaed sin fortiente Løn

Ydmygeligen aff Maglegaard den 11 Nouembr 1670
Derris Exelentzis ydmyge Thienner Jens Kofoed
Pedersen.

Kofoed vedgik desuden at have ladet samme Carsten indsætte i Taarnet paa Hammershus i hans bedste Høst samt at have modtaget i Foræring to smaa Stude for at udskrive to Bondesønner af Kompagniet og taget efter gammel Skik 1 Rigsdaler for at skrive Afskedspas fra Tjenesten. Efter Kommissariernes Indstilling jevnede Christian den Femte disse Kvider ved at give Kofoed Paabud om at tilbagegive Klagerne Studene og Pengene og fremtidigt afholde sig fra sligt. I Tidens Øjne var alt dette Smaatterier, som gik i Svang. Ganske lignende Klager og Paabud ramte andre Officerer i Milisen og selve Bornholms Guvernør Hans Løvenhielm. Længe maatte Kofoed trække paa denne Carsten Hund. Hans borgerlige Navn var Carsten Rasmussen; han havde Hundehuset

paa Gyllensgaards Grund i Fæste, og Landsdommer Peder Olsen (Hassel), som nød Herligheden af denne Gaard, skermede ham med sin mægtige Haand længst muligt. Først 1680 blev han dømt af Landstinget „for ærerørige Ord og anden Begængelse imod Landkapitajn Jens Kofoed“, og efter otte Uger i Rønne Raadstuekelder overførtes han til Bremerholm at ende sine Dage der. Ufortjent var Straffen ikke.

Krigen 1675—79 bragte atter en travl Tid for Jens Kofoed med stadigt at holde sit Mandskab kampdygtigt, føre det paa Strandvagt og lade det gribe ind over alt, hvorhen Trommen og Bavnene kaldte det. Henimod Krigens Slutning strandede Natten til 5. Dec. 1678 en stor svensk Flaade under Sose paa Vestremarker Sognestrand, 2000 Mennesker druknede, 1800 Soldater, Matroser, Kvinder og Børn reddede sig i Land og samlede sig her under militær Kommando. Landets Vicekommandant Julius Erik Fischer bragte Bud fra Guvernør Gedde, at de skibbrudne skulde skaanes og intet fjendtligt øves mod dem. Jens Kofoed var mødt paa Stedet. Hans indgroede Svenskehad blussede op i ham, han vilde møde Fjenden med Kugler og Krudt og give Oberstlieutenant Fischer Djævelen. Ogsaa Ritmester C. H. Westerwalt kom i heftig Ordstrid med Fischer om en af Landets Friskytter, som var bleven dræbt. Den Storm, som saaledes rejste sig i Land, førte Kofoed i Fængsel, og endnu 26. Marts 1679 maatte Landets Stænder, samlede i Aakirkeby, gaa i Forbøn for, at deres Landkapitajn, som altid havde ladet sig finde aarvaagen og tapper til Kongens Tjeneste og Landets Bedste, frigaves af Fængslet. Christian den Femte lod 2. April sætte en civil Kommission til at undersøge de tvistige

Sager og fremstille dem til Kongens egen Afgjørelse. Kofoed led ingen varig Men; derimod fik den herskesyge Oberstlieutenant Fischer, som forgreb sig paa selve Guvernør Geddes Myndighed, 6. Jan. 1680 Afsked fra Bornholm, hvor ingen kom til at savne ham.

Ogsaa en anden Kiv blev nedtegnet. Efter et Gæstemaal 8. Avg. 1684 hos Amtsskriver Deckner i Rosengaarden i Rønne var Gæsterne stegne til Hest og drak da endnu et Afskedsbæger med Værten. Herunder spildte Jens Kofoed Vin paa Artillerikapitajn Haagen Mikkelsens Kjortel, og denne slog da Resten af sin Vin i Ansigtet paa ham. Hermed red de to Kapitajner ophidsede af Gaarde. I Byvangen udfordrede Kofoed sin Modpart til Tvekamp, de sprang af Hestene og drog Kaardene paa hinanden, da tililende Venner fik dem begge til at stikke dem i Balgen igjen. Da nu Kofoed gav Mikkelsen to Mundslag, kom det til haandgribeligt Slagsmaal imellem dem, i hvilket Kofoed trak det korteste Straa. Skrammet og blaaslagen red han ind paa Maglegaard. I hine Dage endte Gildelag hyppigt paa saadan voldsom Vis, og det er kun et kedeligt Uheld for Kofoed, at just hans Slagsmaal, et blandt Hundred, er blevet draget frem i Eftertiden. Varig Men kunde det ikke give ham.

Hjemme i Østremarker Sogn følte Jens Kofoed sig højligt forarget af det Liv, Sognepræstens unge Huslærer og Medhjælper, Studenten Lars Christensen Borringholm førte i Præstegaarden. I en Skrivelse 12. Juli 1660 til sin gunstige gode Ven og fromme Befordrer, Kongens mægtige Sekretær Christopher Gabel søgte han sammen med to Sognefæller om at blive samme Student kvit her fra Kaldet efter Gabels eget

Løfte, „som I senesten lovede mig paa Hammershus, thi dersom han bliver her i Kaldet, nødes vi en Del af os visseligen at entvige Sognen, thi vi blive ellers aldrig fri fra Trætte og Klammeri.“ Skønt Præsten Povl Ancher her stillede sig ved Kofoeds Side, maatte de ligge under for Præstekonen Inger, som i København førte sin forfulgte Students Sag frem til Sejr. Hendes Mand Lavrids Jensen Wedle frasagde sig Kaldet og tog Bopæl paa Brennesgaard, og 9. Nov. 1660 rykkede Studenten som Sognepræst ind i Præstegaarden, hvor han døde i Kaldet 29. April 1671.

Kun paa ét alment Omraade greb Kofoed senere ind. Selv naaede han aldrig frem til at nævne sig Frimand; thi hans Moder sad som Ejer af Frimandsgodset lige til sin Død i Sept. 1685, og 21 Aar tilforn havde Bornholms Landsting dømt, at ufri Mand kunde tage frit Jordegods i Eje, og hermed fældet Frimandsstandens Dødsdom, i det dens Grundsten, Eneretten til Landets frie Jorder, sprængtes bort. Ejerne af disse Gaarde kaldtes nu Proprietærer. Fra gammelt af havde Frimændene ydet smaa Pengeafgifter til Kongen til Landets fælles Formaal, Rets-hævdelsen o. lign., og 1624 havde de paataget sig en Ydelse af Ko- og Skursmør for at have fri Adgang til Kvægdrift paa den saakaldte Kongens Udmark. Da nu 1671 Landgildeydelseerne omregnedes til Hartkorn, kom deres Gaarde til at staa som hartkornsskyldige til Kongen; dette udlagdes 1683 til, at Kongen var Medejer af dem, og i Henhold hertil afkrævedes dem nu ogsaa Fæste-, Arbejds- og Ægtepenge, Sagefald m. m. Mod denne haarde Krænkelse af deres fra Frimændene arvtagne Ejendomsret gik Proprietærerne i Skranken med Jens Kofoed og Vicelandsdommer

A. A. Müller i deres Spidse. Disse to Mænd indgav 5. Okt. 1687 et Bønskrift til Kammerkollegiet om at skærme Proprietæerne i deres gamle Herlighed og Friheder. Det følgende Aar fremkom Jens Kofoed og Albret Hartvig med et Forslag til den fremtidige Ordning, hvilket Christian den Femte godkendte 9. Okt. 1688 og atter 2. Juli 1698 saaledes, at Kongen skulde af de omstridte Frivornedgaarde nyde Sagefaldspenge helt, dertil Halvdelen af deres Arbejdspenge, som sattes til 4 eller 2 Rigsdaler aarligt, efter som Gaarden var over eller under 8 Tønder Hartkorn, og endeligt ved hvert Ejerskifte 5 Rdl. af Fæstepengene. Dette lille Skaar maatte Proprietæerne se tilføjjet deres fulde Herligheder.

Jens Kofoeds Liv i Ro hjemme paa Gaarden førte kun faa Omskiftelser med sig. Han mistede 28. Juli 1678 sin Hustru Margrete Lesler, et Fjerdingsaar før Sølvbryllup skulde være fejret; hun havde født ham 21 Børn. Saa red han til Skovsholm i Ibsker at frie til den adelbaarne Jomfru Elisabet Gabrielsdatter Akeleye, som opholdt sig her hos sin Morbroders Søn Herredskapitajn Christian Maccabeus, og hjemførte hende 19. Juni 1680 som sin anden Hustru; hun havde kun det halve af hans egen Alder, var født 27. Marts 1654, og hun skaffede ham den anden Børnetylvt fuld. Tolv Sønner og tolv Døttre blev det; som han havde været med til at bringe Kongen 8000 bornholmske Undersaatter, saa øgede han Tallet bravt, og Børnene afløste hverandre rundt om i Gaardens sydøstre, nordøstre, nordvestre og sydvestre Senge, indtil de flyttede hjemmefra. Lige Halvdelen var han selv med til at stede til Jorden; fire Sønner saa han

tiltræde Officersbanen, en drog paa Langfart til Ostindien, fire Døttre sad gifte og hjemfarne rundt om i Landet, og til sidst var da kun tre Døttre tilbage i Kapitajnsgaarden.

Ude omkring i Stald, i Vang og paa Lyngen tilsaa Jens Kofoed sine 22 Køer, 45 Faar, 10 Svin og 14 Heste, og med særlig Omhu klappede og fodrede han sin egen hvidskimlede Ganger og de to dyre Køreheste, som var hver sine otte Rigsdaler værd. Inde i Stuerne holdt han sine Vaaben blankpudsede, rede til Brug om noget paakom, baade de fire Bøsser, tre Par Pistoler, den polske Krumsabel og den Stukat, som han paa sin Ungdomsfærd havde hentet hjem fra Spanien. Eller han læste i sin Christian den Fjerdes Bibel og i Huspostilen og bladede i den nye Christian den Femtes Lovbog. Til Gildelag toges frem de to Sølvkander paa 28 og 23 Lod, de sex Sølvbægre og de femten Sølvskeer, som overstraalede alt Tintøjet. Ogsaa skinnede Sølvknapperne i hans graa Klædes Kjøl med det sorte Underfor; hele ti Dusin Filigrans Sølvknapper ejede han.

I de stille Aftener talte han med sine Husfæller om mangt, og længst dvælede han ved sin Færd i hine stolte Decemberdage 1658, saaledes at de kunde gjenfortælle den for Efterverdenen og faa den nedskrevet i Maglegaardsrelationen. Saa vel i denne, som i alle hans egenhændige Skrivelser: intet Steds stillede han sig frem som Hovedmanden i Opstanden, skønt han godt følte, hvad hans egen raske Daad i denne var værd. I denne Følelse lod han i sit sidste Leveaar ophænge i Østremarie Kirke et Billed af sig, sine to Hustruer og 24 Børn. Indskriften paa denne

Billedtavle viste ham lige saa nøgtern i en anden Henseende: han tillagde sig intet Adelskrav, men nævnte sig ikkun „velædle og mandhafte“ Kapitajn, hvorimod han gav sin anden Hustru den hendes Adelsbyrd tilkommende Omtale, „ærlig og velbyrdig Jomfru“. Det gjøres herved tvivlsomt, om han har kendt Slægtens senere saakaldte „Adelsdiplom fra 1514“, hvilket hans Arvinger Aaret efter hans Død fremlagde i København, dog kun som et Frimandsbrev, der skulde støtte dem i Kampen for Frimandsgodsets hævdvundne Herligheder.

Da den omtalte Billedtavle er rent Haandværkerarbejd, giver den os højst et grovt og overfladisk lignende Portræt af Jens Kofoed. Hans Efterslægt har o. 1850 skænket Rosenborgsamlingen et kunstnerisk ret dygtigt udført Portræt, som efter dets Paaskrift skal være malet 1683. Kofoed opholdt sig i Slutningen af dette Aar i København, som gjentagne Gange ellers; men paalidelig Hjemmel for, at dette Billed er et ægte Portræt af ham, udført i hans Livstid, haves ikke.

Lørdag Morgen 23. Maj 1691 døde Jens Kofoed i sin grønmalede Himmelseng paa Maglegaard. Han blev jordfæstet i Sognekirken, og hans Sørgefane vajede her længe over Billedtavlen. Men om en Gravsten over ham og hans Hustruer høres intet, og hans Gravsted er forlængst ukendt. Af hans Dødsboes Midler slugte Gælden to Tredjedele; Resten 300 Rdl. deltes mellem Enken, Sønnerne og de ugifte Døttre, det blev 11 Rdl. til hver af de sidste. Enken Fru Elisabeth Akeleye blev siddende paa Gaarden, ægtede 21. Okt. 1692 Fændrik Claus Hansen Kofoed og døde

13. Febr. 1739. Ogsaa Claus Kofoed fik 24. Febr. 1731 af Kong Christian den Sjette overladt Gaarden for sin Livstid. Han døde som Major 11. Febr. 1743 i sit 80. Aar efter tre Aar tilforn at have givet Afkald paa Maglegaard, for at Elisabet Akeleyes Dattersøn Fændrik Gabriel Larsen Kofoed kunde overtage den i Fæste. Denne gav da 150 Rdl. i Fæstepenge, og ved det store Salg af Kronens Gaarde købte han Gaarden for 853 Rdl. Maglegaard arvedes ned i hans Efterslægt indtil 1820, da hans Sønnedøttre solgte den.

I sine 62 Leveaar havde Landkapitajn Jens Peder- sen Kofoed opbygget Slægtens sjunkne Hus og hejset Ærens Krans over dens gjenrejste Gavlsparre. Han blev ikke blot dens, men hele Bornholms videst kendte Mand, hvis Ry aldrig skal forstumme. Værst have senere Bornholmere selv faret med hans Ry og deres eget Rygte, da de knæsatte det bloddrypende Opspind om den store Svenskeslagtning 1658 og lagde denne paa Befrieren Jens Kofoeds Skuldre, lige som de fæstede anden ond og uhjemlet Snak om Grusomhed og Raahed til hans Navn. Hans Blod rullede raskere og kom lettere i Kog, hans Liden- skab var voldsommere, end hans Landsmænd var vante med; men hans Forløbelser i den Menneske- alder, i hvilken han virkede som Landkapitajn, vejede i hans Samtids Øjne lidet og mindskede intet i den Agtelse og Yndest, den bar for ham. I Opstanden 1658 støttede han ivrigt sine Fæller med daadsnar Haand og satte med dem modigt Livet ind paa den Stordaad at bære Bornholm hjem til Danmark. Han selv og de samtidige Bornholmere saa i ham en af

de 22 kække Mænd, som fremmerst friede Landet ud af Fjendevold, og i deres Række har vor Tids Bornholmere ristet hans Navn i den Mindesten, som 8. Dec. 1908 rejstes paa Hasle Torv, og som nu bærer Povl Anchers, Jens Kofoeds, Peder Hassels, Niels Gumløs's, Jens Risoms og sex andre djerne Hasleborgeres Navne frem i Tiderne.

Landkapitajn Niels Gumløs.

Et Levnedsrids
ved M. K. ZAHRTMANN.

NIELS NIELSEN GUMLØS tør sikkert være født i et Bondehjem i Gumløse Sogn i Skaane og opvoxen der paa den Tid, da Trediveaarskrigen skabte Mellemeuropa om til Valplads. Krigsværket lokkede den unge Skaaning, og 1646 kom han som hvervet Rytter til Bornholm. Om ikke før, saa stedtes han her i misligt Selskab.

Den svenske Admiral C. G. Wrangell havde i Løbet af kun ni Junidage 1645 indtaget hele Bornholm. Stædig havde Christian den Fjerde paa tvers af Rigsraadets Opfordringer holdt fast ved dette sit gode danske Land og udvirket, at det ved Freden i Brömsebro vendte hjem til Danmark. Milisens uduelige Officerer var for deres landsforræderiske Færd dømte og landsforviste, den gamle Lensmand Holger Rosenkrantz var sat fra sit Len. Ved sin Overtagelse af dette 1. Maj 1646 havde den nye Lensmand Ebbe Ulfeld at opbygge dets sammenbrudte Krigsværn.

Bornholms Milis havde hidtil været ført af Landets egne Folk; nu hidkaldtes fire tyske Kapitajner og en tysk Kommandant i deres Sted. Et helt Kompagni paa 300 hvervede Soldater lagdes til Underhold

paa Landet saa længe, indtil Kongen kunde faa Midler til at skaffe dem deres tilgodehavende Sold og af takke dem. Alt dette paaførte Bornholmerne megen uvant Tynge. Endnu lod Ulfeld hidhverve sexten Ryttere. De fik det Hverv at holde et vaagent Øje med Søen; de løste en anden Opgave, at husere slemt paa Landet; endnu en tredje Opgave tog de sig paa: mere end meget andet at spænde Ulfeld ud af sit fede Len. Saa faatallige de end var, vakte deres Udskejelser alment Misnøje med hans Lensstyrelse.

Ulfeld lod efter kongeligt Paabud Bøndergaardene, i Læg paa 400 Tdr. Hartkorn, holde hvert Læg sin Rytter med $4\frac{1}{2}$ Rigsdaler i Maanedssold. Ud over dette skaffede han Rytterne Husrum ved at indhuse dem hos Fæstebønderne ved Siden af disses egen Husstand. Kongens Paabud om at sætte Rytterne ind paa ledige Fæstegaarde forstod han som Ret til strax uden væsenlig Aarsag at udsige de hittidige Fæstebønder af deres Gaarde. Dette stred mod Aldersbrug, i Følge hvilken det bornholmske Fæsteforhold var Livsfæste, som kun kunde fortabes ved grove Forbrydelser eller Mangler, og som mod billige Indfæstningspenge næsten altid gik i Arv til Børnene. Bønderne kæmpede for deres Ret ved Domstolene; Herredsfogderne turde ikke underkende det dem forelagte kongelige Mandat, men den retsindige og selvstændige Landsdommer Hans Pedersen hævdede de forfulgte Bønders Ret til at have deres Fæste uforbrudt. En kongelig Kommission kom i Sept. 1650 til Bornholm for at undersøge Ebbe Ulfelds Forhold; den godkendte Landstingets Domme, udvirkede Kongens Stadfæstelse 28. Nov. af den gamle Forskrift fra 1555 om Bøndernes Ydelser af deres Gaarde og blev

Aarsag til, at Ulfeld 1. Maj 1651 sattes ud af selve Lenet.

Som Herren er, saa følge ham hans Svende. Disse Ryttere var, som Ulfeld selv, haarde Krigshalse. Den værste af dem, Christopher Meisner, var 29. Juli 1627 bleven Hofjæger og af Herredagen 6. Maj 1640 dømt som Vildttyv til Galge og Gren. Paa Prins Christians Forbøn, var Livet skænket ham og tog nu Ebbe Ulfeld ham til Rytter. Han vandt sin nye Herres Yndest. Ulfeld lod 1647 Hans Mogensen, som i henved halvhundred Aar havde siddet paa sin Fæstegaard, 1. Vornedgaard i Nylarsker, udvise med Hustru og Børn af denne for et ringe Gaardfælds Skyld, for at Christopher Skytte kunde tage den i Brug, ja han satte endog denne Galgenfugl til Sandemand i Sognet og Skovfoged. Paa sine Jagter overnattede han med sit adelige Følge gjerne hos den nygjorte Sandemand, efterdi dennes Hustru omgikkes noget renligere med ham end de bornholmske Bønder. Megen Ufærd paaførte Christopher Meisner sine Naboer her; ublu Vinding tilranede han sig som Sandemand. Saa gjorde den kgl. Kommission 1650 pludselig Ende paa hans Herlighed, i det den tildømte den oprindelige Fæsters Enke Reinborg Gaarden efter Recessen fra 1555 og endda frakendte den uheldige Skytte alt Vederlag for, hvad Bygninger og Forbedringer han havde sat paa Gaarden, i det dette maatte gaa lige op med de Hug og Forurettelser, han havde tilføjet hende. Saa stærkt et Indtryk havde Meisners treaarige Voldsfærd i Sognet gjort, at Gaarden endnu den Dag i Dag nævnes Skyttegaard efter ham. Ulfeld reddede ham endnu ind som Fæster paa den ledige Dalegaard, 2. Vdgd., i Rutsker; og her døde han o. 1671.

Den fribaarne bornholmske Bondestand greb til Selvtægt for at afværge alle Krænkelser. Mellem den og Ulfelds Ryttere kom der Blod. Dette farvede stærkt hans Indlæg for den kgl. Kommission, hvori han søgte at hævde sin egen Retfærd mod Landsdommerens Retsbrud: Alle Ryttere, paa hvilke billigt Klagemaal har været ført for Domstolene, har han ladet straffe efter deres Forseelser, baade paa Liv og Ære, med Landsforvisning eller med Pæl og Æsel (Træhest); men det véd han for Sanding, at en Rytter have Bønderne ihjelslaget, en lemlæstet, og de ere dog frikendte af Landsdommeren; paa en Rytter have de opskaaret Kæfterne med Knive, og paa Borgmester Christen Gregerssen i Aakirkeby, fordi han under Tiden kom til Ulfeld, have de opskaaret og slet fordærvet hans ganske Ansigt og ere dog derfor ikke i nogen Maade blevne straffede. Hvor ringe Tiltro man end tør fæste til Ulfelds selvretfærdige Overdrivelser, bidrager dog hans Udsagn til at tegne et levende Billed af den gjensidige hadefulde Ufred mellem ham med samt hans Ryttere og Bornholms Bønder.

Man tør ikke undres paa, at den skaanske Bondeknøs Niels Gumløs i Ebbe Ulfelds Skole tog villig ved Lære. En Dag tog han fra Bonden Klavs Pedersen i Knudsker en Stud, paa hvilken Ridefogden Mads Holst gjorde uretfærdigt Krav, saaledes at Bonden blev plovlam og maatte spænde en Lejestud for sin Plov. Paa en Jagt i Vestremarker trængte Gumløs med sex andre Ryttere ind paa Hakelejersgaarden, 64. Selvejergd., og krævede Havre ind til deres Heste. Ejeren Peder Ibsen gav dem unyttige Ord: han havde ingen torsken Havre, han gav dem Skovhavre. Saa slog de ham i Gulvet. Gumløs slog ogsaa hans Dat-

termand Esber Jørgensen i Hovedet, skønt denne sad rolig ned paa en Kurveseng; nu fik Jørgensen sin Kniv frem til Værge og stak efter Gumløs saaledes, at denne mente at maatte takke en Haglpung, han bar, for, at han ikke fik Maven sprættet op. Da drog Rytterne deres Pallasker og Bøsser inde i Stuen, saa at Jørgensen og hans Hustru med deres lille Barn paa Armen ilsomt maatte flygte ud fra Gaarden.

En følgende Dag kom Ulfelds Staldmester ridende til Gaarden, tog Esber Jørgensen fra Ploven og bandt ham til sin Hest; saaledes maatte denne Bondemand løbe efter Hesten henved tyve Kilometre hen til Hammershus. Her laa han i Fængsel i ni Uger, i det Ebbe Ulfeld vilde aftvinge ham 100 Rigsdaler i Bøde, inden han gav ham fri. For den kgl. Kommission 1650 paastod Ulfeld, at han havde ladet Niels Gumløs sætte i Hullet og yde Jørgensen to Rigsdaler for det Slag, han havde givet denne. Da Vidne her svor mod Vidne, henviste Kommissionen den alvorlige Sag til endelig Afgjørelse ved Bornholms Landsting, hvis Dom nu ikke kendes.

Endnu søgte Ulfeld at skaffe Gumløs ind paa en god Fæstegaard, i det han i September 1648 vilde tvinge Bonden Lavrids Lavridsen til at rømme Frigaarden, 1. Vdgd., i Rutsker. Men den retsindige Fæstebonde modstod alle Gumløs's Krav, Trusler, Skeldsord og Overløb; Ridefogden stevnede ham ind for Herredstinget. For den kgl. Kommission 1650, som hævdede Lavridsens uomtvistelige Ret til at blive i Fæstegaarden, maatte Ebbe Ulfeld tilsige ham 20 Rigsdaler i Kost og Tæring for unødigt Trætte, der havde voldt ham Rejsè til Hove og andre store Omkostninger.

Imidlertid var Gumløs o. 1649 bleven gift og hjemfaren Mand i Hasle. Den samme Kommission, som havde lukket Porten til en god Fæstegaard haardt i for ham, aabnede ham uventet en Laage ind til noget bedre. Byfoged Peder Hansen havde som Raadmand 1635 ledet de stridbare Hasle Borgere ind i Oprør mod deres Borgmester og var 1640 af Herredagen dømt til et Aars Arbejd i Bremerholms Jern og derefter Landsforvisning. Kongen havde 1649 hævet hans Landflygtighed, og ved hans Hjemkomst havde hans glade Medborgere strax udvirket, at han blev deres Byfoged. Den kgl. Kommission 1650 dømte, at en Mand med hans Fortid som Urostifter var ganske uskikket til at klæde en Øvrighedsstilling, og at en anden, god Mand skulde sættes i hans Sted. Knap var Kommissionsherrerne rejste tilbage til København, før end Ebbe Ulfeld fandt i Urovækkeren Niels Gumløs en god Mand til at sætte ind i det tomme Byfogedsæde.

I Hasle vakte Byfoged Gumløs ingen Strid. Hans Rytterufærd havde kun bragt ham Uheld, og da han saa sin Herre og Mester 1. Maj 1651 afsat som Lensmand, faldt han til Ro i den lille By, blandt dens ranknakkede og raphændede 60 Borgere. Her lagde han for Dagen, at han ejede fastere Tømmer i sig, end hans vilde Ryttertilværelse havde ladet se. Hans Medborgere byggede trygt paa ham, da Svenskerne tyngende Fjendevælde i Efteraaret 1658 kaldte dem frem til dristig Daad. Her hvor det galdt ærefuld Krigerfærd mod Fjenden, viste han sig Hvervet voxen.

Den Ros vil altid følge Hasle Borgere, at de var de første til at ville afkaste Fjendevældets ulidelige

Aag. Deres Byfoged har sikkert været med i Sammensværgelsen fra første Dag. I selve Opstandsdøgnet 8. og 9. Dec. 1658 greb Gumløs kraftigt ind. Drabsdagen var han ved Jens Kofoeds Side, da denne trængte ind til den svenske Landshøvding Printzen-sköld i Borgmesterens Stue i Rønne og under voldsom Kamp fik ham overmandet og ført ud paa Gaden. Da Landshøvdingen her var var fældet død til Jorden for Villum Clausens Skud, gav Kofoed og Gumløs ham hver sit Skud for at vise, at de stod Last og Brast med Drabsmanden. Sammen red de to Kampfæller fra Rønne til Ruts Præstegaard for her at give Præsten Povl Ancher som Opstandens Leder til Kende, hvad der var forefaldet. Den følgende Morgen, Stordaadsdagen, som gjorde Bornholmerne til Herrer paa Fæstningen Hammershus og dermed over deres gjenvundne Land, mødte Gumløs i Spidsen for Hasleborgerne frem foran Fæstningen sammen med alle de andre Deltagere i Opstanden. Hammershus overgav sig til dem og blev udplyndret. Om hvad Del Gumløs særligt kan have taget i disse Optrin, er intet fortalt.

Som i selve Opstandsdøgnet, saaledes fulgtes de to Vaabenbrødre Kofoed og Gumløs troligt ad ogsaa i deres herpaa grundede Forfremmelser. Side om Side stod deres Navne som Nr. 2 og Nr. 3 af de i Opstanden fremmeste ni Hasleborgere paa den Liste, som Bornholmernes Sendemænd overgav den danske Regering 29. Dec. paa Atterkomstdagen til Danmark. Da Oberstlieutenant Mikael Eckstein 8. Jan. 1659 var kommen til Bornholm som Landets danske Kommandant, var Gjenoprettelsen af dets Milis hans første Opgave, og 14. Jan. satte han de to Mænd til dennes

Landkapitajner og tillagde hver af dem en Officersgaard og 100 Kurantdaler af Knægtepengene. Gumløs fik Vestre og Nørre Herreds unge vaabendygtige Mandskab, 250 Bønderknøse, at føre og uddanne, og den store og gode Frennegaard i Ibsker aabnede sine Porte paa vid Gab for ham. Han foretrak dog at blive boende i Hasle, men Gaardens Landgilde og Ydelser kom nu ham til Gode. Paa en og samme Dag, 15. Dec. 1660, modtog Kofoed og Gumløs af Kongen deres faste Udnævnelse til Landkapitajner, hver med den høje Sold af 200 Rigsdaler. Uforstyrret hævdede de ved Siden heraf deres bornholmske Knægtepenge, men da Kongen erfarede dette, inddrog han 24. Sept. 1663 deres særlige Sold.

Oprindeligt simpel Rytter var Gumløs nu naaet lige saa langt frem som Kofoed, der var af bornholmsk Frimandsbyrd og stadigt havde holdt denne i Hævd. Lige indtil Freden sluttedes 27. Maj 1660 for København, havde Landkapitajn Gumløs strenge Dage med idelige Alarmeringer, Marcher ud til Kysterne og Mønstringer for at holde sit Mandskab kampdygtigt. Kampens Dag kom 4. Juli 1659, da Svenskerne gjorde et alvorligt Forsøg paa Landgang ved Allinge og maatte slaas tilbage. En festlig Dag for ham blev 25. Sept. 1661, da han førte hele sit Landkompagni frem for Grev Christian Rantzau i Allinge og der afgav sin Arvehyldingsed. At han kunde finde sig bedre tjent ved at mønstre en Bondes dygtigste Stud ind i sin Stald frem for at mønstre hans dygtige Søn ind i Landkompagniet, deri tog han ikkun Lære af sin Oberst, Guvernør Hans Schrøder.

Knap sex Aar tjente Gumløs som Landkapitajn. Ved hans Død i Hasle ophængtes i Byens Kirke hans

Kaarde og Sporer samt en Æresfane, hvorpaa stod: Herunder hviler Niels Nielsen Gumløs, Capitajn ved Nørre Herreds udskrevne Compagnie, som døde i Aaret 1664 den 31. October. Mindst gjennem 90 Aar holdt den Mindet om ham ved lige, men nu er den forsvunden. Forsvundet er ogsaa Slægtnavnet Gumløs i Løbet af det attende Aarhundred. Hans Enke Anneke døde i Jan. 1699 i en Alder af 78 Aar. En Sønnesøn af ham, Lars Larsen Gumløs, var omkring 1700 Borgerlieutenant i Hasle. En Dattersøn af ham var Skipper Niels Nielsen Gumløs (1700—60) i Rønne, og fra denne er Slægten forplantet ind i vore Dage i Grene af Slægterne Arboe, Grønbech, Hauberg, Marcher, Sommer, Sonne, Steenberg, Stender, Tuxværd, Winsløv. — Saa længe Jens Kofoed nævnes, bør ogsaa Niels Gumløs mindes med Hæder som en djerv Fører i Opstanden 1658.

Ridefoged Jens Lavridsen Risom.

Et Levnedsskildring
ved M. K. ZAHRTMANN.

JENS LAVRIDSEN RISOM var, efter alt at dømme, født i Jylland. Her havde han to Søstre bosatte; den ene var gift med Oluf Nielsen, Amtsskriver over Dronningborg, Silkeborg og Mariager Klosters Amter; den anden døde i Forsommeren 1686 i Tønder. Just i det daværende Tønder Amt, nu Syd for Danmarks Landgrænse, laa en Landsby Risum, fra hvilken Slægtens Navn kan være hentet. Selv tog han Jylland til varigt Hjemsted, efter at han i korte fire Aar havde virket paa Bornholm og her øvet den Mandsdaad, som har gjort ham kendt frem til Nutiden.

En bornholmsk Forfatter, P. N. Skovgaard (Bornholms Saga, 1834), har søgt at hævde hans bornholmske Byrd; men ved at øve Vold paa hans ærlige jyske Navn og nævne ham som Bonden Jens Larsen Riis af Store Risegaarden i Nyker har han tydeligt lagt for Dagen, at Navnedannelsen Risom (af Risegaard) umuligt lader sig forlige med bornholmsk Sprogbrug. Det vides nu ogsaa, at Risom 1658 boede i Hasle som forhenværende Ridefoged, — ogsaa om denne hans Stilling var Skovgaard ganske uvidende,

og hans Paastand smulrer bort som et af hans mange grundløse Paafund.

Paa Bornholm findes Risom først omtalt 1656. Joachim Gersdorff var 1651 bleven Lensmand over dette Land, men da hans Hovedvirke laa i det øvrige Danmark, især efter at han 1652 var bleven Rigshofmester, tillodes det ham mod Lensmandsvane at opholde sig uden for sit Len og lade det styre af andre i hans Sted. Lavrids Vinter kom 12. Maj 1651 som hans Ridefoged og Skriver til Lenet. Dets Krigsværn overdroges 20. Nov. 1653 til Oberst Albret Friis som Kommandant. Da Slottet var stærkt i Forfald, tog Friis Bopæl i Rosengaarden ved Rønne Havn, og til Skriversens Bolig paa Hammershus opførtes en ny Bygning tæt inden for den vestlige Ringmur mellem det gamle Bryggers og Hundetaarnet. Lavrids Vinter døde 17. Febr. 1656 og efterfulgtes da af Jens Lavridsen Risom i Skriversboligen.

Det var en ret selvstændig Magtstilling, i hvilken Risom her rykkede ind. I hele sin Lenstid var Gersdorff selv kun tre Dage, 3. til 5. Juni 1652, i sit Len, og Forbindelsen med ham var altid sendrægtig og om Vinteren helt afbrudt. Oberst Friis kymrede sig kun om Lenets Forsvar. Bornholmerne regnede stedse Vinter og Risom for Landets virkelige Styrere, og disses Styrelse blev en rolig Hviletid for Bornholm. Idelige Rivninger havde mødt den overmodige Magt-udfoldelse, som de af Højadelen udgaaede Lensmænd havde vist paa dette Land. I deres Myndighed som Gersdorffs Stedfortrædere maatte hans Skrivere dog stadigt have for Øje, at de hørte hjemme i samme Borger- og Bondestand, som Bornholmerne. Disse levede i ubrudt god Forstaaelse med dem

begge. Risoms trygge Forhold til dem skulde den nærmeste Fremtid klart aabenbare.

Kun to Aar havde Risom siddet som Lensfoged paa Hammershus, da Danmark ved Roskildefreden 26. Febr. 1658 maatte overdrage fire danske Provinser til Sverig. Bornholm var en af dem, og dens særskilte Afstaaelsesbrev satte 15. Marts som Dagen for denne Landsdels Overgang under svensk Herredømme, dog skulde Gersdorff nyde sit Lens Indtægter til Regnskabsaarets Udgang 1. Maj og derefter have Adgang til at modtage Landgilde og Skatter, som Indbyggerne endnu maatte staa til Rest med fra hans Lenstid. Fra Landets Ridefoged blev Risom nu Gersdorffs Fuldmægtig og flyttede fra Slottet til Hasle. Her havde han nær til sine Forretninger med Fogedstuen paa Hammershus og til Gersdorffs Skyldnere i Bøndergaardene rundt paa Landet. Han ejede en Gaard i Hasle. I Pant for Laan, ydede Regeringen, ejede han desuden Bøndergaarde i Povlsker og Persker, henved 90 Tønder Hartkorn.

Bornholmerne var med et Pennestrøg i Fredshandlingen gjorde til svenske Undersaatte. Risoms Stilling var en anden og stærkere end deres. I Kraft af Fredshandlingens attende Stykke færdedes han og Gersdorffs andre Tjenere nu paa Bornholm som danske Mænd i lovligt Ærind; kun ved at gjøre sig skyldig i et Brud paa Fredshandlingen kunde den svenske Landshøvding Printzensköld faa dem bort fra Landet eller hemme dem i deres frie Forbindelse med Danmark. Men ukære Gæster paa Bornholm var de ham, og muligvis lod han Risom føle dette, særligt efter at Kong Carl Gustaf selv havde brudt Roskildefreden ved 7. Avg. at lande i Korsør som Dan-

marks aabenbare Fjende. I den nye Krig gjorde Risoms særlige Stilling ham vel skikket til at virke som Talsmand for en Opstand mod Fjendevældet paa Bornholm, og allerede 28. Avgust paalagde Carl Gustaf Landshøvdingen at sikkre sig Borgenskab for Risom og lægge Baand paa hans Ejendele.

Den lille By Hasle blev den ulmende Opstands Arnested. Dens Stormænd Povl Ancher, Jens Kofoed, Niels Gumløs, Peder Olsen, Jens Risom var bosatte her. Blandt dens fremmeligste Mænd i Hasle fandtes til lige to af Gersdorffs Tjenere; dette peger paa, at Risom har virket ivrigt til at grunde Opstanden og samle Deltagere i den. Maaske skal der ikke lægges megen Vægt paa Rækkefølgen i den ved Gjenkomsten til Danmark Regeringen givne Liste over de af Opstanden fortjente Mænd; paafaldende er det dog her at finde en af Gersdorffs Tjenere uden Navns Nævneelse opført som Nr. 4, Risom som Nr. 5 og hans anden Tjener Hans Mathiesen sidst blandt ni Hasleborgere. En saadan Numerfølge synes ikke at kunne skyldes blindt Tilfælde, men at være fremgaaet af overvejet Valg. Den unavngivne turde være Gersdorffs Underskriver Lavrids Brodersen, som blev paa Bornholm efter 1658 og giftede sig ind paa Ladegaard i Klemmedsker.

Den godt dulgte og lykkeligt førte Sammensværgelse brød ud i Opstand mod Fjendeherredømmet 8. Dec. 1658, da Printzensköld toges til Fange i Rønne i Borgmester Møllers Stue og nedskødes paa Byens Storegade. Allerede den følgende Dag kronedes Opstanden med Svenskemagtens Fald, da Fæstningen Hammershus gik over i Bornholmernes Haand; og 29. Dec. kunde disses Udsendinge overgive Kong

Frederik den Tredje i København deres gjenvundne Land sammen med den omtalte Liste over de 22 fremmeligste Lodtagere i dets Gjenerobring. Men sikkert Oplysning om hver enkelts Daad i hine stolte Decemberdage er ikke naaet frem til vor Tid, og her skorter vor Viden om Risoms Fortjenester.

Den paa Jens Kofoeds Fortælling langt senere nedskrevne Maglegaards-Relation, trykt 1735, siger: Da Printzensköld var kommen til Sæde hos Borgmesteren, gik derefter Kofoed ind i Stuen foran, Gumløs efter og siden Risom, alle med Skydevaaben; under stærk Modstand greb de Printzensköld og vilde føre ham ud paa Gaden; først da kom en hel Del af Rønne Borgere dem til Hjælp ind i Stuen. Det er aabenbart denne vel kendte Skildring, der har fæstet Gumløs's og Risoms Navne i Bornholmernes Minde frem til vore Dage som Kapitajn Jens Kofoeds tro Fæller. Men det modsiges af det allerede 17. Febr. 1659 nedskrevne Udsagn, givet af en fra bornholmsk Fangenskab undvegen Skaaning: næppe havde Printzensköld naaet et sætte sig ned i Stuen, førend Frimændene Jens og Mads Kofoed, Borgerkapitajnerne Kames og Gumløs, Printzenskölds Drabsmand Villum Clausen samt flere andre trængte sig ind og overfaldt ham.

Sandheden turde være den, at Kofoed, Gumløs og Risom, fuldt enige om, at det nu galdt at gribe Øjeblikket til at gjøre Printzensköld uskadelig, i Fællesskab ere trængte ind i Stuen, og at de mandstærkt samlede sammensvorne ikke have tøvet et Minut i at komme dem til Hjælp, da det kneb for dem at gjøre sig til Herrer over den kraftige Landshøvding. I dennes paafølgende Drab for Villum Clausens Skud ude

paa Gaden nævnes Risom ikke som Deltager, hvorimod Kofoed og Gumløs strax stillede sig paa Drabsmandens Side. Heller ikke træder Risom frem i Toget mod Fæstningen Hammershus og dens Indtagelse den følgende Dag, den Stordaad, som bragte Bornholmerne til at juble frigjorte ud i Tak til Gud.

Risom var bleven gift i Rønne med en Datter af Bornholms Landsdommer Niels Nielsen. Anderledes lader det sig næppe forstaa, at dennes Enke Elsebe Fallentinsdatter og hendes Svigersøn J. P. Klein (Landfoged paa Island) 8. Juni 1672 solgte Landsdommerens (nu Apotekets) Gaard paa Rønne Storegade til Skipper Rasmus Hansen, som herfor udgav en Forskrivning paa 300 Rigsdaler, og at Klein overdrog denne Forskrivning til sin Svoger J. L. Risom, der lod den sendrægtige Køber hæfte i Københavns Slutteri fra 13. Juni 1683 til 23. Juli 84 og udgav til hans Kost her 50 Slettedaler. Paa Bornholm levede senere hans Broder Jakob, hvem han rimeligvis har haft til Medhjælp i sin Skriverstilling. Den nævnte Landsdommer fik, lige som Risom, ved Landets Hjemkomst til Danmark ikke sin tidligere Stilling tilbage; han husede 18. Sept. 1661 Greve Christian Rantzau og blev herefter Amtsskriver fra 1662 til sin Død 23. Marts 1663, og hos ham tjente Jakob Lavridsen Risom som Fuldmægtig. Senere drev denne Kvægavl i Rønne, og ved sin Død 1666 efterlod han sig 10 Stude, 16 Køer og 1 Hest, som Broderen Jens lod hente til København og sælge der for henholdsvis 80, 80 og 14 Slettedaler.

Et sligt Giftermaal og hans Jordeje tyde paa, at Risom har tænkt paa at fæste varigt Bo paa Bornholm; men Krigens Følger og vist Tabet af hans

Hustru kunne have bragt ham herfra, og han forlod Bornholm i Sommeren 1660 og bad da Landets Guvernør Adolf Fuchs om et skriftligt Vidnesbyrd (Saml. til jydsk Hist. og Topogr., 6. B. 19); dette fik han 26. Juni, og det kom til at lyde paa, at „denne Person er en af de Principaleste, som har anstiftet Bornholmerværket til Eders Kgl. Majestæts Bedste og ogsaa bragt det lykkeligt til Effekt, skønt ikke uden Pericul og sit Livs Hasard; — vel har der været endnu nogle flere interesserede deri, men skulde Ret gælde, da var faa hjemme, inden endeligt denne J. L. Risom med endnu to andre Personer besluttede sig til at fuldbringe Executionen, thi det har staaet for dem, at en Malmøsk Tragedie kunde opstaa deraf, om ikke Risom selv tredje havde taget Hjerter til Værket og hurtigt havde udrettet det; — den herværende svenske Kommandant Printzensköld havde altid haft en Mistanke til denne Mand, derfor frataget ham alt hans Eje med Magt og trakteret ham helt ilde, hvilket sammen med hans allerunderdanigste Affection for E. K. Maj. saa meget mere har animeret ham til at begynde denne Sag“

Fuchs, hvis ustyrlige Lidenskab er vel kendt, kan ikke tages for uhildet Vidne om, hvad han paa Bornholm havde hørt fortalt om Opstanden. Hans Ud-sagn her er holdt svævende i stor Almindelighed uden at oplyse Tids- og Stedsforhold nøje. Det tør dog sikkert gælde Risom, Kofoed og Gumløs, som alle tre i dette Aar 1660 modtog rig Kongeskænk for deres Del i Opstanden: Risom fik 25. Avg. overdraget Nebbegaard (24 Tdr. Hartkorn) med dens Mølle (3 Tdr. Hk.) for egen, Hustrues og et Barns Levetid; hans to Fæller fik 15. Dec. hver sin kongelige Ud-

nævnelse til Kapitajn i Bornholms Milis med en Kapitajnsgaard og 200 Rigsdaler i aarligt Sold. Saaledes læst styrker Fuchs's Vidnesbyrd, hvad der tør sluttes fra de tidligere omtalte Fremstillinger. Udtalelsen om, at Egen nytte drev Risom frem til Værket, er et Udslag af Tidsaanden, som ikke kendtes ved ren, ædel Fædrelandsfølelse; sligt Paasagn findes ogsaa hæftet ved Opstandens andre Førere. Spørgsmaalet om, hvem der var Hovedmand for Opstanden, søgte en Række Mænd løst til Fordel hver for sig, medens Præsten Povl Ancher, som havde samlet dens Traade i sin styrende Haand, sad stille i Hasle Præstegaard og blandede sig ikke ind i sine Medhjælperes Strid.

Resten af Risoms Liv tilhører Jylland. Han sad paa sin gode Nebbegaard midtvejs mellem Fredericia og Vejle og drev her Opdræt af Stude; Kongen gav ham 26. Avg. 1664 Ret til at handle med disse, hvad ellers kun Sædegaardsejere havde. Han var Rigmand og ydede Riget store Laan, for hvilke han den 18. Okt. 1664 fik Skøde paa Gods i Koldinghus Amt til 6071 Rigsdalers Værd; men 1. Maj 1668 kaldte Kongen dette Gods tilbage, og først 19. Nov. 1670 tilskødede Christian den Femte ham andet Gods i Egnene omkring Nebbegaard for 7185 Rigsdaler, hvortil hans Krav nu opgjordes med paaløbne Renter og Forbedring af det tidligere Gods. Gjennem ideligt gjentagne Bønsskrifter naaede han endeligt 13. Maj 1676 at faa fuldt Ejendomsskøde paa Nebbegaard, saaledes at den kunde arves ned i hans Efterslægt. Denne Gaard, som havde lidt drøj Medfart i Svenskekrigen, gav han nye Bygninger. Han købte 1. Sept. 1680 endnu en anden Hovedgaard Brandbjerg ved Vejle og 22. Sept. 1689 sin Sognekirke Gaarslev med

Tiender og Kaldsret. Nogle Gange maatte han ty til Rettens Hjælp i sine Penge- og Godssager.

Risom steg i Rangen ved 1. Juni 1689 at gøres til Assessor i Kommercekollegiet. Regeringen tog jevnligt hans Dygtighed i Brug ved at sætte ham ind i Kommissioner. Paa Nebbegaard døde han i Sommeren 1693, Ugen mellem 17. og 23. Juni. Hans anden Hustru Sophie Lavridsdatter, som han havde ægtet i sidste Tredjedel af 1660, overlevede ham et Aars Tid. Af hans Ægteskaber var fremgaaet fire Sønner og tre Døttre, og fra Søn til Søn er Slægtnavnet baaret ind i vor Tid. Men begge hans Hovedgaarde var allerede inden 1710 ude af Risomslægtens Eje (O. Jørgensen, Stamt. over Slægten Risom, 1919). Derimod har hans djerve Manddomsdaad givet Jens Lavridsen Risom varigt Bo i Bornholmernes Minde.

Beskrivelse over Bornholm

udfærdiget 1625

ved

Landsprovst JENS PEDERSEN.

Efter at Gejstligheden ved kongelig Ordre, der skal være kommet til Provsten paa Bornholm i 1624, var blevet foranlediget til at indsende til den lærde Ole Worm korte Beskrivelser vedrørende Landets forskellige Dele, indkom der ogsaa, i 1625, en saadan Beskrivelse fra Bornholm ved ovennævnte Jens Pedersen (rettere Pederssøn), der var Præst for Bodilsker Sogn og Nexø Købstad og derhos Provst („Landsprovst“) for hele Bornholm, hvilken Beskrivelse — i Kvartformat og hæftet bag ved tilsvarende Beskrivelser fra skaanske Herreder — nu beror i Rigsarkivet, hvortil den er kommet fra Universitetsbiblioteket. Beskrivelsen, der ikke bærer paa tegnet Oplysning om Forfatter og Tilblivelsestid, antages at være udfærdiget væsentlig paa Grundlag af Meddelelser til Provsten fra Øens andre Præster; og ifølge sit Indhold er Beskrivelsen, der hidtil er antaget at være af 1624, først udfærdiget Aaret derefter, hvilket nærmere vises ved den til efterstaaende Gengivelse føjede Note 10.

Et større Uddrag, ogsaa indeholdende Billedstof, af omtalte Bornholms-Beskrivelse er trykt refererende, men unøjagtigt, i „Suhms Samlinger til den danske Historie“ 1ste Binds 2det Hæfte (1780) Side 32—40, jfr. 1ste Hæfte Side 145. — Beskrivelsen bliver nu paa Grundlag af Haandskriftet, idet dette sammenholdes med nysbemeldte og andre Ud-

drag, gengivet, med Tilføjelse af nogle Fodnote, og Parenteser, paa de nærmest herefter følgende Blade. Haandskriftets Billedstof, der blot udgør Pennetegninger af et Par Stene og nogle Runeindskrifter, gengives dog ikke med her. En Tekstudeladelse berøres i Note 19.

Beskrivelsen (Haandskriftet) er i Henseende til Retskrivning og øvrig Form ikke affattet med særlig Flid og udtrykker flere Steder Meningen uklart. I den herefter følgende Gengivelse bliver Beskrivelsen til en vis Grad moderniseret og forbedret i Formen især for at gøre Indholdet lettere forståeligt. Ved de Sognavne i Gengivelsen, der afviger fra de nu oftest brugte, tilføjes disse sidste i Parenteser.

De Linier, der udgør Slutningsstykke i Gengivelsen, er Svar paa særlige Spørgsmaal, som var stillede.

Johan Bulmer.

EFTER KONGELIGE MAJESTÆTS vor allernaadigste Herres naadigste Befaling er dette antegnet, som mærkeligst er paa Bornholm.

Bornholm har i sig Slottet, Købstæderne og Herreder.

Slottet, som ligger paa det nordvestre Hjørne af Landet, er meget gammelt og forfaldet; det kaldes *Hammershus* uden Tvivl af det ud til Havet liggende store Bjerg Hammer¹⁾, under hvilket der ved Havet findes et stort øde Kapel, Sankt Salomon, hvor Prædiken holdtes i fordums Dage, som det menes, for Fiskerne. Hos Slottet er et Birketing, som kaldes Broting, under hvilket de tvende Fiskerlejer Allinge og Sandvig henhører. I Allinge er en passelig vel bygget Kirke, der ogsaa søges af de i Sandvig boende. Det nævnte Slot blev indtaget af de Lybske Aar 1522.

Købstæderne er 4, Rønne, Nexø, Svaneke og Hasle, som først har bekommet deres Privilegier af Ærkebisperne i Lund; og endnu findes Biskopsbreve i nogle af dem. Der har vel været flere Købstæder,

¹⁾ Hammershus, som vel har Navn efter Hammeren, ligger ikke saa langt i Nord som denne, og Meningen ovenfor er heller ikke, som den undertiden antages at være, at Slottet ligger paa Hammeren.

saasom Aakirkeby, der ligger midt i Landet og endnu tilholder sig nogen Frihed, og hvor Landsting holdes og ellers den særlige Synode af Gejstligheden paa Bornholm. Endvidere Sandvig, Allinge, Gutium, Aarsdale, Snogebæk. Ja Landssaatterne paa Landsbyen har for ikke mange Aar forleden haft den Frihed, at de selv maatte sejle til Tyskland og andetsteds at haandtere og forhandle, hvad de til deres eget Hus behøvede. Dog det er nu forbudt.

Rønne er den fornemste Købstad paa Landet, ligger paa dettes sydvestre Hjørne, har en smuk Kirke med et passelig vel udstaffet Taarn. Der er til Byen en temmelig Havn, hvori Krejere og Skuder kan lægge ind, og Byen har skønne vel byggede Huse, opmurede imellem Stolper og teglhængte.

Nexø synes at have sit Navn af det tyske Ord Net, Garn, og Sø; thi straks Syd for er der en smuk lille Sø, kaldet Ferskesø. Byen ligger saa godt som paa det sydøstre Hjørne af Landet, har en lille Kirke, tilforn St. Nikolaj Kapel, paa hvilken nu for kort siden er opbygget en lille Spids. Der er en lille Havn til Krejere og Skuder og udenfor paa Strømmen en skøn Red og Ankerhold for de vestfarende Skibe, som sejler i Sundet og til de vestre Steder i Tyskland, naar Modbør eller Storm er forhaanden, hvilken Red ogsaa har hjulpet meget paa Byen, idet Skibsfolkene, naar deres Skib dér ligger for Anker, undertiden afhænder at deres Varer til skellig Pris og udprovierter sig igen, saa at Nexø nu i Mands Minde meget har forbedret sig paa Bygning og Formue hos Borgerskabet. Byen siges at være afbrændt Aar 1510.

Svaneke, forðum kaldet Svaners Kær af et lille Kær og Morads, som endnu er at kende i Byen, og i hvilket Svaner i fordums Dage, skønt nu ingen findes, har haft deres Ophold. Byen ligger paa det nordøstre Hjørne af Landet, har en lille gammel Kirke uden Taarn og en lille Havn mellem haarde Stenklipper, passelig gode Huse, for det meste fattig Almue. Til Byen hører en Kilde kaldet Helligkilde i en Vig kaldet Hellevig (se Note 21).

Hasle, maaske saa kaldet af lidt Hasselbusk, som dér ovenfor findes, ligger saa godt som Vest paa Landet, har en lille Kirke med et lille forfaldet Spir, men inde i Kirken er der som gammelt Arbejde en smuk, forgyldt Altertavle. Byen har en lille Havn, men idel fattig Almue, saa at den nær var blevet kasseret af højbaarne Fyrste og Herre Kong Kristian den 4de Aar 1624, da Hans Majestæt med sin Skibsarmada kom lykkeligt hid fra Gulland; dog blev det ved Forbøn afværget.

Aakirkeby synes at have sit Navn af Aaer, som findes herhos tvende, den ene Øst for Byen flydende fra Bingsmyr, den anden Vest for Byen, Læsaa. Byen er delt i 2 Byer: Aakirkeby i sig selv og Nyby, der ligger mod Syd ved Klinte.] Dens Privilegier, givne af Ærkebisperne i Lund og sidst af Biskop Byrge (Birger), har de endnu, men man har ikke hørt om nogen kongelig Benaadning, skønt de derom i forgangen Aars Herredag til Hove har anholdt. I Aakirkeby ligger²⁾ en skøn Kirke, vel bygget og staf-

²⁾ Kirken har stadig ligget udenfor Byterritoriet, altsaa i Landsognet. Det maa af flere Grunde antages, at Aakirkeby — hvad

feret baade ind- og udvendigt; den hører til det hæderlige Kapitel i Lund og kaldes Domkirken. I Aakirkeby er Landstinget og Tinget for Søndre Herred. Hertil er ogsaa en Havn under Raghammer, hvor de har deres Strand, og Købmændene i gammel Tid har sejlet, men nu ikke. Nordøst for Byen ligger en grøn Plan, Hellig Ludse, som er omlagt med Kampe-stene, og hvori de begraves, som ved Sværdet er henrettede. Herhos findes en skøn Vældekilde og Dam kaldet Stockekilde og Stockedam³⁾, som idelig flyder med Vand og i tør Tid er saare gavnlige for Fæet og Kvæg; paa dette Sted opbygges et Hus til Kongelige Majestæts Salpetersyde⁴⁾.

Udenfor Byskriverens Forstuedør ved Dørtærskelen findes en 5 Fod lang Sten, kanske en der henflyttet Gravsten, med disse Skriftegn og Figur: (Pennetegning af Stenen).

Fiskerlejer findes herefter antegnede i hvert Sogn, som de underligger.

Herreder her paa Landet er 4, Østre, Søndre, Vestre og Nørre, og hvert har 4 Sogne, undtagen det Østre, som kun har 3.

ogsaa dens Navn angiver — er opstaaet senere end Kirken (jfr. Bh. Saml. 15. 98—99). Man forveksler stundom Aakirkeby med Aarhus i Østskaane (se f. Eks. Pontoppidans danske Atlas 3. Bind (1767) S. 215 Noten).

³⁾ I nyere Tid: Stokkekilde og Stokkedam, Nord i Byen ved Bryggeriet nær Jernbanestationen. Et Led derved benævntes Stokkeled.

⁴⁾ Om Datidens Salpetersydere (-kogere, -fremstillere), se Ordet i Kalkars Ordbog til det ældre danske Sprog. Se ogsaa i denne Ordbog om „Krejere“ (en Slags mindre Skibe), nævnte foran under Rønne og Nexø.

I. Østre Herred
har følgende 3 Sogne.

1) *Laursker (Østerlarsker) Sogn*, benævnt efter Martyren St. Laurentius⁵⁾, ligger paa den nordlige Side af Landet, har en Kirke med rundt Taarn, der ogsaa er rundt foroven. I dette Sogn er Herregaarden Lensgaard, og her er 3 Byer⁶⁾: Kirkeby, i hvilken er 5 Gaarde med Præstegaarden og Degnegaarden; Kelseby med 4 Gaarde og Strandeby med 3 Gaarde. De andre Gaarde 58 er enlige. Vandmøller har Sognet 6, som endnu er ved Magt, og Vejrmøller 2.

Til omtalte Sogn hører det Anneks⁷⁾ Gutium, som under sig har Melstad; begge er Fiskerlejer, som gaar til et Kapel, der ligger yderst paa Strandbakken i Gutium. Meget arme Folk beggesteds og saare lidet formaaende til Kapellets Vedligeholdelse og Præstens Lønning.

2) *Østremarker (Østermarie) Sogn*, benævnt efter St. Maria, har en skøn Kirke med et firkantet Taarn

⁵⁾ I Henseende til Sognavne bemærkes her, at Haandskriftet (i det følgende betegnet „Hdskr.“) oftest lader disse ende paa „-kier“. Dette ændres imidlertid her overalt til „-ker“, hvilken ubetonedes Endelse er en ved Sprogbrugen dannet Sammentrækning af Ordet „Kirke“. Endvidere bemærkes her, at Hdskr. oftest foran Kirkernes Helgennavne sætter „B.“ (Beatus, Beata) og ikke „St.“, men her ved Gengivelsen benyttes alene det sidste.

⁶⁾ Naar Hdskr. handler om Byer i de bornholmske Landsogne, er disse Byer ikke at opfatte som almindelige danske Landsbyer, idet Bornholm ikke har saadanne, (Bh. Saml. 4. 41—42).

⁷⁾ Gudhjem (med Melsted) opføres i nyere Topografier som et Sogn for sig, hvorved altsaa tillige Øster Herred kommer til at staa for 4 Sogne. De nyere Herredsnavne er: Øster, Sønder, Vester og Nordre Herred.

og Spir paarejst. Dette Sogn har 80 Skattegaarde⁸⁾ og 14 Vorneder. Der findes i Sognet 3 Herregaarde: a) Maglegaard Øst i Sognet, paa hvilken i forrige Tider Ridder Niels Aagesen har holdt Hus, hvis Skjold endnu til Amindelse findes ophængt paa Muren i Østremarkkirke, dog nu meget forældet. Han har ladet bygge⁹⁾ hos sin Gaard et Kapel, hvori Guds Ord forrettedes af Præsten til Østremarker Sogn; af Kapellet findes endnu Rudera, som dog stadig ved Nedfald formindskes. Denne Gaard er nu under Kronen og skatter til Hammershus og er et Vorned. b) Gadebygaard Syd i Sognet, hvorpaa i gamle Dage en Herremand Mads Hals har holdt Hus, men nu er samme Gaard Frigods. c) Rogsholm Vest i Sognet, hvor Mogens Ove, en Herremand, tilforn har boet. Nu kaldes den Frigaarden og er saa godt som forfalden. — Der er i dette Sogn 2 Vejrmøller og 12 Vandmøller og Vandmøllesteder.

I dette Sogn findes nogle gamle Runeindskrifter som efterfølger. I Kirkens søndre Vaabenhus: (Skriftafbildning). — I Støblingen paa den vestre Side: (Skriftafbildn.). — Paa en Sten, som har ligget over en Bæk paa Gyllindsaa og i lang Tid laa med Skriften vendt nedad, men under den Vandflod i næst forleden Februar, ikke uden Forundring ved Stenens Størrelse, blev omkastet: (Skriftafbildn.)¹⁰⁾.

⁸⁾ Skattegaarde er, hvad der i nyere Tid kaldes Selvejergaarde. Om disse og om Vornedgaarde m. m., se Bh. Saml. 4. 43—61.

⁹⁾ Det var hans Fader, der lod Kapellet bygge (Bh. Saml. 5. 120; 8. 170). Der kan iøvrigt ikke her i Noterne gaas ind paa Personalhistorie.

¹⁰⁾ Ovennævnte „Støblingen“ (hvor vedkommende Sten maa- ske har staaet i et Gærde) er sikkert den tidligere Eng „Støbel- engen“, se Hübertz' bornholmske Aktstykker S. 332. — Den sidst ovenfor omtalte Sten har altsaa ligget over Gyldensaa, eller

3) *Ibsker Sogn* har sit Navn efter Japetus¹¹⁾, ligger paa det nordøstre Hjørne af Landet, har en smuk Kirke, som indeni er smukt stafferet med Alter, Kordør og Prædikestol. Sognet har 36 Skattegaarde og 13 Vorneder. En Herregaard i Sognet kaldes Skovsholm. Byer i dette Sogn er: Paradis med 6 Gaarde Syd for Kirken; Kysby med 6 Gaarde Sydøst for Kirken; Klintby med 4 Gaarde Syd for Kirken. Gaarde, som har særligt Navn: Stensgaard Nord for Kirken; Viegaard en Kapitelsgaard¹²⁾ og Fregnegaard¹³⁾, der fordum har været en Herregaard, men nu er et Kongens Vornedebo. Denne Gaard menes at have sit Navn af en Kæmpe, som hed Fregne, der skal være begravet Øst for Gaarden paa Udmarken; Gaarden ligger Nordøst for Kirken. Helvedesgaard¹⁴⁾ omtrent Syd for Kirken; Pugegaard er Kapitelsbonde Syd for Kirken; Kaasegaard tilforn en Sædegaard (Sæde for en Herremand), men nu et Vornedebo Syd for Kirken; Kroggaard og Hoffmanegaard¹⁵⁾

et Led af denne, nær Havet; og under den omtalte Vandflod er Stenen ved Havets Indtrængen blevet saaledes omvæltet, at man er blevet opmærksom paa dens Runeindskrift.

Nysommeldte Vandflod i „næst forleden“ (sidstafvigte) Februar er uden Tvivl den store Stormflod, som ifølge andre Beskrivelser over Bornholm (Ravns, Resens, Thuras) fandt Sted den 10. Februar 1625 (Arkivalier fra Hammershus indicerer Aars-tallets Rigtighed). Iøvrigt tyder foranstaaende Omtale af Hasle Købstad paa, at Aaret 1624 var tilbagelagt, da Hdskr. blev til. Navnlig af disse Grunde maa Hdskr. antages at være udfærdiget i 1625.

¹¹⁾ Kirken (Sognet) siges ellers at have Navn efter Sankt Jakob.

¹²⁾ Vil antagelig sige, at Kapitlet (Kannikerne) ved Lunds Domkirke nød Fordel af Gaarden.

^{13—15)} I nyere Tid benævnes disse Gaarde henholdsvis Frøndegaard, Helletsgaard (Helledsgaard) og Homan(ne)gaard.

Sydøst for Kirken, begge Vorneder. Her i Sognet er en Vejrmølle og 8 Vandmøller, men de 2 er Plasker (med liggende Drivhjul).

Det siges, at der i dette Sogn paa en slet Plan Øst for Kirken skal have staaet et Slag imellem Landets Indbyggere og Kurlænderne, som havde villet indtage Landet, men blev paa dette Sted dræbte og nedlagte i Jorden. Stedet kaldes Sylte, hvor Slagtingen foregik, men Mandhøj, hvor Begravelsen skete.

Under dette Sogn er 2 Fiskerlejer: Aarsdale Øst for Kirken og Listad Nord for denne.

Anneks til dette Sogn er Købstaden Svaneke, hvorom foran er handlet.

II. Søndre Herred

har følgende 4 Sogne.

1) *Bolsker (Bodilsker) Sogn*, benævnt efter St. Bothulfus¹⁶⁾, ligger Øst paa Landet en Fjerding Vej oven Nexø, har en smuk Kirke med et firkantet Taarn, passelig med Altertavle og Prædikestol inde beprydet, og et Klokkehus opmuret. Sognet har 39 Skattegaarde og 12 Vorneder foruden Kannikegaarden, tilhørende velb. Sivard Grubbe. Endvidere Præstegaarden og Degnegaarden, hvilken Degnegaard i fordums Dage alene har været et lille Fæste ved Kirken; men i Biskop Byrges Tid er dertil givet en større Bolig, hvilket han har stadfæstet, saaledes at Degnene skulde evindeligt nyde denne paa Betingelse, at de aarlig læste 2 Davids Salmer for deres

¹⁶⁾ Se Bh. Saml. 9. 102 og endvidere f. Eks. Hübertz' bh. Aktst. S. 15 og 19. (Derimod urigtigt Hübertz S. 602—03.)

Sjæle, som denne Bolig dertil gav, og alle Kristnes Sjæles Salighed; endvidere at de udgiver et Pund Smør med Sognet i Skuren¹⁷⁾. — Byer er her nogle, omendskønt Gaardene ikke ligger tæt sammen: Døvre, Bjerreby, Slamre, Langedeby, Stenisby. Der findes i Sognet en Vejrmølle og 2 Vandmøller.

Imellem Bolsker Sogn og Ibsker Sogn ligger et stort Bjerg, paa hvilket man kan se nogle forfaldne Volde og Stene¹⁸⁾, og menes det, at Landets Indbyggere her har haft deres Tilflugt, naar Fjender var forhaanden, og at de da bortdrev dem med smaa Haandstene, i de Tider, da Bøsser og Stykker (Kanonner) ikke var i Brug. Der ligger ellers et andet Bjerg straks hos, som er højere end det nævnte, og derfor er det ikke nu saare trygt dér at henfly.

Anneks til dette Sogn er Købstaden Nexø, som er omtalt foran.

2) *Poulsker Sogn*, benævnt efter St. Paulus, ligger Sydøst paa Landet, har en smuk lille Kirke med et Klokkehus. Sognet har 39 Skattegaarde og 14 Vorneder. I dette Sogn er saare ringe Skov, men store øde Bakker af Flyvesand, hvilket Sand fordærver meget af næst hosliggende Ager og Eng. Paa Sandet vokser om Somre Marehalm, som Landssaatterne med Øvrighedens Forlov bruger til at tække med, idet den er mere varig til Tag end Langhalm. I Sognet er en Vejrmølle.

Under dette Sogn hører et lille Fiskerleje, kaldet Snogebæk af en Bæk, som rinder derigennem, og

17) „Skuren“ var Sogneboernes aarlige Fællesydelse af en vis Smørskal.

18) Kaldes i nyere Tid Gamleborg i Ibsker; forskelligt fra Gamleborg i Almindingen, se Note 22.

som gaar i Bugter som en Snog; meget forarmede Folk, fordærvede af Sandet, som overflyver Jorden. I fordums Tid, som berettes, har der været en passende Havn under Salthammer, som er et Rev, der strækker sig et Stykke ud i Søen og er saare farligt og skadeligt for søfarende.

3) *Persker (Pedersker) Sogn*, benævnt efter St. Petrus, har en lille Kirke med et firkantet Taarn, i hvilket Klokken hænger. Sognet har 43 Gaarde: Skattegaarde 30, hvoriblandt 3 halve, og Vorneder 13. Der er desuden en Frigaard, paa hvilken en Bonde nu bor. Byer i Sognet er: Kellingeby med 3 Gaarde og Billegrav med 2. Der er 3 Vejrmøller og 2 Vandmøller.

I dette Sogn er adskillige Høje, deriblandt Falhøj, og siges der i denne at være Bjergtrolde¹⁹⁾. I en anden Høj, kaldet Billeshøj, blev for 5 Aar siden fundet en Grav, som vender i Syd og Nord, ikke større eller videre end en anden Grav, opsat indeni med store Kampehalle og med en stor Sten ovenpaa, og i Graven fandtes en begravet, hvis Hoved laa mellem hans Ben (Knogler).

4) *Aaker Sogn* er det fornemste og bedste eneste Præstekald paa Landet, har en skøn Kirke i Aakirkeby, hvorom foran er handlet, (se Note 2). Sognet har 67 Skattegaarde og 20 Vorneder. Herregaaarde

¹⁹⁾ Noget ikke helt kortfattet Tøjeri, som Hdskr. videre indeholder vedrørende Bjergtrolde og deslige i Pedersker Sogn, forbi-gaas her; det er tidligere trykt i Skovgaards Beskr. over Bh. S. 280 flg. og derefter flere andre Steder, saasom i Panums Bh. Beskr. S. 93 flg. Se iøvrigt Resens Beskr. af Bh. i Oversættelse ved Johannes Knudsen (1925) S. 23.

i Sognet er Vallingsgaard og dernæst Myregaard. a) Vallingsgaard, der tilhører salige velb. Henrik Ramels Arvinger, ligger i Nordvest²⁰⁾ fra Kirken; nær Gaarden er Skov med mange Ege. Hos Vallingsgaard ligger de store Cayhelle højt oprejste og forfærdelige, og en midt paa kaldes Boorhald²¹⁾, paa hvilken man kan se næsten al Landets Herlighed, og derfor holdtes her idelig Vagt i den sidste Fejde mellem Danmark og Sverig. Herhos er ogsaa Gamleborg og Lilleborg, hvor der endnu findes Mur og Sten og Kalk. Nedenunder en skøn og herlig Sø, hvori er megen Fisk, dog ingen fisker i Søen, men alene i Bækken, som flyder ud deri. Herhos er en Vældekilde, kaldet Koldekilde²²⁾, med meget velsma-

²⁰⁾ Gaarden, der nu kaldes Vallensgaard, ligger næsten lige Nord for Aakirkeby. I Angivelsen af Retninger og Afstande er Hdskr. paa flere Punkter unøjagtigt.

²¹⁾ Navnene „Cayhelle“ og „Boorhald“, der her fremtræder bogstavret efter Hdskr., sigter sikkert til Almindings(Højlyngs)-Klippehøjder. Generalstabskort viser en „Kajehald“ i Almindingen Nord (til Øst) for Vallensgaard. Ved „Boorhald“ (Bordhald?) er meget muligt ment den „Fladhalle“, der findes Øst-Nordøst for nævnte Gaard i Almindingssskovens nyere Del, og som er berørt Side 70 i Turistforeningen for Danmark's Aarbog for 1926 om Bornholm. — Det skal her tilføjes, at der for Bornholm synes at have været en Sprogbrug, hvorved Ordene „Hald“ (ofte, bl. a. i Flertallet, forvansket til Halle) og „Helle“, ligegyldigt hvilket og med vaktende Flertalsdannelse, brugtes som Navn saavel for den faste Klippegrund som for løse Kampestenene. Se de nysommeldte Navne og endvidere: „Hellevig“ under Svanene foran; „Kampehalle“ under Pedersker foran; „Haldene“ under Nyker nedenfor; „Hallegaard“ under Olsker nedenfor. Og se f. Eks. endvidere: „Helder“ i Bh. Saml. 12. 83 midt paa Siden og „Haller“ (maaske Trykfejl for Heller) i Pontoppidans i Note 2 nævnte Bind S. 168 nede.

²²⁾ Gamleborg, Lilleborg med Borresø, samt — nordligere — Koldekilde, der alle hører under Skovalmindingsens ældre, mere

gende Vand, ved hvilken Folk i gamle Dage brugte stor Overtro, og vel endnu undertiden. — b) Myregaard, den anden ovennævnte Herregaard, ligger Øst for Kirken; paa denne Gaard, ved hvilken der er en stor Myr, som kaldes Bingsmyr, har for mange Aar siden velb. Laue Bing og Oluf Bing været bosiddende. En tredje Herregaard i Sognet er Bjerregaard. Sognet har 3 Vejrmøller og 14 Vandmøller og Plasker.

Et Hospital er her i Sognet, kaldet St. Jørgens Hospital, og har der i forrige Tider paaboet en Adelsmand ved Navn Skjalm Gyldenstjerne, som har givet denne fri Sædegaard og 18 andre Bøndergaarde til et Lazaret eller Almissehuse, som er opbygget straks hos nævnte St. Jørgens Hospital eller Kapel²³). Der findes endnu en sortblaa Marmorsten liggende i Gaarden udenfor Herbergsdøren med dette Vaaben: (Tegning af Stenen med det indhuggede Vaabenmærke.)

I Grødby hos Jørgen Udes Gaard findes en Sten, 13 Fod lang og 2 Alen bred, paa hvilken disse efterfølgende Runetegne er at se: (Skriftabildn.)

Syd for Aakirkeby, henved 3 Bøsseskud nedenfor Klinte, har der været og vokset i vore Forfædres Tid en skøn Egelund, som endnu kaldes paa denne Dag

centrale Del, maatte rigtigst have været omtalte under Vestermarie Sogn (i Vester Herred; Bh. Saml. 7. 34—35).

²³) Ved „St. Jørgens Hospital eller Kapel“ forstaar Hdskr. Spidlegaard i Aaker. Det nævnte „Lazaret eller Almissehuse“, altsaa den Del af Gaardens (Stiftelsens) Bygningskompleks, som nærmest og egentligt udgjorde Hospitalet, var oprindeligt bestemt for Spedalske; det blev senere (end 1625) under Navn af Hospital flyttet til Aakirkeby, (Bh. Saml. 8. 186—99). Den tilbageværende lave Ruin af Spidlegaards (Hospitalets) gamle Kapel blev i 1918—19 nærmere udgravet og fredlyst, se Tidsskriftet „Fortid og Nutid“ 3. Bind (1921) S. 180 og 186.

Egele, endskønt der nu kun staar 3 Ege, visne og halvraadne fra Toppen midt ned paa Bullen. Paa dette Sted har der staaet en Fejde imellem Høvedsmanden Bernt Knop og Landets Indbyggere. Aarsag til denne Fejde har været: Den Tid, de Lybske havde Landet, har der været en Lensmand af de Lybske beskikket, Bernt Knop, som vilde forurette Landsaatterne dér, hvorfor Landsdommeren Hans Jensen i Nilausker Sogn drog til Kongen og klagede over samme Uret, fik og Beskeden, at de maatte forsvare sig mod Høvedsmanden, hvorfor de forsamlede alle Landets Indbyggere²⁴⁾ ved Egele og tænkte at overvinde og fordrive Øvrigheden; men den Tid, han kom dem imod, forfærdede han dem med Skyden, hvilken de ikke vidste i de Dage meget af. Det menes, at dette skete Aar 1536.

III. Vestre Herred har følgende 4 Sogne.

1) *Nilausker (Nylarsker) Sogn*, benævnt efter St. Nicolaus, er et eneste Præstekald, i hvilket er en lille

²⁴⁾ Stedet Egle blev senere kaldt Eglegærde. Hos Resen (se Note 19 foran), der S. 22 forudsætter, at det kun var de i (omkring) Eglegærde boende Bønder, der kæmpede med Lybækkerne, maa Udtrykkene „de Eglerdiensiske Bønder“ og „de Eglegierdenske Bønder“ læses som „Eglegærde-Bønderne“, jfr. Bh. Saml. 15. 103. (Resen synes at have bygget paa og misforstaaet den Sætning hos Rasmus Ravn, at Bernt Knop har haft „en Fejde med Landets Indbyggere i Eglegærde“). Iøvrigt skal her bemærkes, at det endnu er et i Bornholms Historie aabent Spørgsmaal, som Arkivsager i Lybæk maaske kunde hjælpe til at klare (Hübertz' Forord S. VI), hvor godt eller daarligt den omtalte bornholmske Tradition om en Lybækkerfejde i Egle er stemmende med de virkelige historiske Forhold.

rund Kirke. Sognet har tilsammen 41 Bøndergaarde og har 4 Vandmøller samt en Vejrmølle oven Arnage, som er et under Sognet hørende Fiskerleje med fattig Almue og ringe Bygning.

2) *Vestremarker (Vestermarie) Sogn*, benævnt efter St. Maria, er et eneste Præstekald, har en smuk Kirke med et lille Taarn. Her i Sognet er 68 Skattegaarde og 15 Vorneder. Nogle af Gaardene er regnede til Byer. Syd for Kirken er: Myreby, hvortil hører 16 Gaarde og 2 Vandmøller; Suse med 12 Gaarde; Smørenge med 5 Gaarde; Klint med 9 Gaarde. Nord for Kirken: Pensby²⁵⁾ med 7 Gaarde og 3 Vandmøller; Tunneby²⁶⁾ med 5 Gaarde og 3 Vandmøller; Tingstad med 14 Gaarde; Hackebjerg med 5 Gaarde. Vest for Kirken: Kirkeby med 5 Gaarde foruden Præstegaarden og Degnegaarden og under Byen en Vejrmølle; Ringeby med 6 Gaarde og en Vandmølle; Elleby med 2 Gaarde.

3) *Knudsker Sogn* er Anneks til Rønne, har en smuk lille Kirke, 28 Skattegaarde og 7 Vorneder. En Herregaard, kaldet Almegaard, ligger Nordvest i Sognet.

4) *Nyker Sogn* er et eneste Kald med en lille rund Kirke, passelig vel udstaffet indeni. Sognet har 3 Herregaarde: a) Kyndegaard med en Vandmølle, b) Vellingsgaard straks Øst ved Kirken, og c) Blikobbegaard Vest for Kirken mod Stranden. Un-

^{25—26)} Navnene „Pensby“ og „Tunneby“ kendes ikke nu. Disse Navne er mulig Provstens Fejlgengivelser efter Vestermarie-Præstens afgivne Meddelelse om Sognet. I hvert Fald maa (mærk Vandmøllerne) begge Navne sigte til Gaarde Nord for Tingstedaen.

der Sognet er 4 smaa Byer: Muleby, Aaby med en Vandmølle, Kirkeby og Meby med en Vandmølle. Tillige har Sognet nogle enlige Gaarde, som har disse Navne: Haldene, Diurene, Blæsbjerg, Lillegaard, Salt-holm, Valbjerg²⁷⁾. Endvidere en Torp, som kaldes Colberg, og en anden Gyngehus.

IV. Nørre Hæred har følgende 4 Sogne.

1) *Clemmidsker (Klemensker) Sogn*, et eneste Præstekald, har en smuk Kirke og Klokketaarn. I Sognet er tvende Herregaarde: Semelegaard med en Vandmølle Vesten for, og Baggegaard ogsaa med en Vandmølle. Sognet har 69 Skattegaarde og 12 Vorneder, endvidere 3 Vandmøller foruden de allerede nævnte samt 2 Vejrmøller, hvilke dog næsten er forfaldne.

2) *Rydsker (Rutsker) Sogn* har en lille smuk Kirke, kaldet St. Michels Kirke²⁸⁾, og et Klokketaarn. Der er 54 enlige Gaarde i Sognet og 2 forfaldne Vejrmøller. Under dette Sogn ligger Fiskerlejerne Vaang, Hellig Peder og Kaas, som er forarmede. Anneks til Sognet er Købstaden Hasle, hvorom foran er handlet.

3) *Olsker Sogn* har en smuk lille rund Kirke. Her i Sognet er Herregaarden Hallegaard samt 40 Decimanter (Bøndergaarde) og 4 smaa Vandmøller. Endvidere et lille Fiskerleje, kaldet Teen, hvori bor

²⁷⁾ Angivelsen af Gaardene i Nyker synes mangelfuld. Især er det uklart, hvad der sigtes til ved Navnet „Diurene“.

²⁸⁾ Hos Hübertz forekommer Helgennavnene for Ruts og Rø Kirker forbyttede.

5 eller 6 Fiskere. Syd for Kirken ligger 2 Gaarde, der kaldes Vedby, og herved findes en stor Sten, som bærer 3 Rader Skrift, men saa slidt, at den ikke kan kendes. Anneks til dette Sogn er Allinge og Sandvig, som er berørte i det foregaaende.

4) *Rø Sogn.* Kirken kaldes St. Andreas Kirke, dog almindeligvis her paa Landet Rø Kirke, hvilket Navn de gamle siger at være af en Mand, kaldet — uden Tvivl af sit røde Skæg — Røde Simon, som havde 12 Sønner med samme Tilnavn og tilsammen med disse her opbyggede denne Kirke. Troligere synes det, at dette Sogn har sit Navn af en Aa, der ligger en Halvfjerding Vej Syd for Kirken og kaldes Røaa (Bobbeaa) af noget rødt Ler, som findes derhos oppe i Brinken. Sognet har 27 Skattebønder og 7 Vorneder. I Kirkens Vaabenhus findes en brun Sten, 6 Kvarter lang og 4 bred, som dog har været længere, med disse Runetegn: (Skriftafbildn.).

En lille Halvfjerding Vej Nordøst for Rø Kirke findes ved Strandbredden (paa Strandbakken) nogle gamle Mure af et Kapel, som under Pavedømmet har været viet til den Hellige Trefoldighed, og har Landets Indbyggere paa Hellig-Trefoldigheds Søndag begaaet megen Overtro dersteds, idet Præsten til Rø Kirke har holdt Messer dér efter pavelig Skik og kommet stort Offer. Nær Syd for nævnte Kapel er en dyb Dal, og her finder man oplagt med Menneskehaand en Stenhob, som er bred ovenpaa og kaldes et Alter, hvorpaa man finder mangfoldige Kors med Haar af Mennesker og Kvæg indsatte og Klude med adskillige Farver. Øst for dette Alter findes i Havbredden en Sten med en rund Hulning, kaldet en

Kilde, til hvilken det er meget vanskeligt at ned- og opstige igen, idet man med stor Besværlighed maa krybe paa Hænder og Fødder over Sten. Vandet slaar af Stranden op i Kilden, og derfor fattes der aldrig Vand i denne. Til denne Kilde har de i fordums Dage henrejst for at to sig for adskillig Legemssygdom og Bræk.

Syd for denne Kilde findes i en Stenklippe et Hul, som vore Folk kalder Rø Ovn, i hvilket Hul man kan ro ind ligesom i en hvælvet Kælder og være sikker og tryg for Regn, Sne og Storm. Desuden findes der Syd for denne Ovn et grunt og forfærdeligt Hul, hvilket kaldes her den sorte Ovn og er tørt indeni, saa man kan gaa derind. Nogle er af den Mening, at det gaar under Jorden til Slottet, halvanden Mils Vej, og dér ud igen. Men ingen har dog fordristet sig til at undersøge det; thi de, som vil gaa noget langt derind, bliver straks forskrækkede og holder sig tilbage. Ved Indgangen til denne Grotte er der en Sten (hængende Drypsten), en halv Alen høj, ligesom et Lys med Væge og Draaber, og paa den anden Side har der været et lignende Lys, men en Skalk slog det ned med en Aare, og siges det, at han derfor gik og visnede hen af en Sot. —

Her paa Landet er ingen, som omgaas med Rimstokke (Primstave, Kalendere). Glugmaaned (Januar) kaldes her Højaldersmaaned og tillige Haardemaaned af den Aarsag, at man paa denne Tid skal hugge Bygningstømmer, for at det skal vare længe og ikke ormstikkes. Blidemaaned (Februar) kaldes af de gamle Evembris.

Gamleborg i Alminding.

Af

Oberstløjtnant J. V. V. HERMANSEN.

GAMLEBORG er ikke og har næppe nogensinde været *det*, man nu i daglig Tale forstaar ved en Borg — Bygninger med Taarn og Tinde.

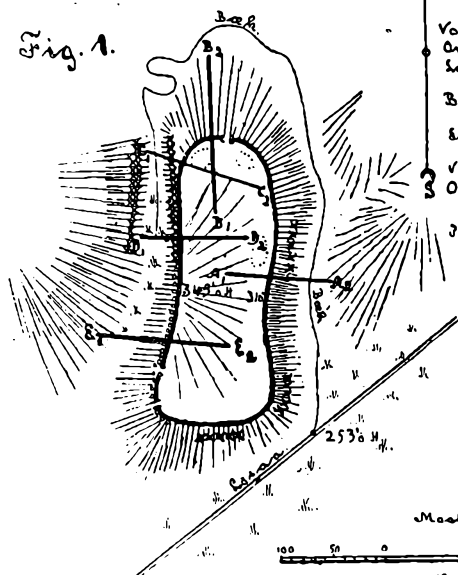
„Borgen“ er en vældig Ringvold af Jord (og Sten) opkastet omkring Toppen af en Klippeknold med stejle Sider.

Borgens Omkres er ca. 700 m, Længden fra Nord til Syd ca. 275 m og fra Øst til Vest ca. 100 m. Grundridset lignes bedst ved en ikke helt fyldt Melsæk, der falder lidt sammen i højre Side, se vedføjede Fig. 1.

Midt paa Vestvolden findes det højeste Punkt ca. 108 m over Havet og ca. 33 m over den tæt forbi det sydøstre Hjørne løbende Læsaa, ned mod hvilken Klippeknoldens Sider falder med omtrent fuldt Anlæg. Mod Nord falder Jordsmonnet jævnt ned mod en lille Bæk, saaledes at Adgangen fra denne Side er temmelig let. Vest for Borgen ligger en Slugt, der paa den nordlige Tredjedel er indesluttet af 10—12 m høje, næsten lodrette Klippevægge, derimod er Slugten paa de sydlige to Tredjedele mindre dyb, og Siderne staar med $\frac{3}{2}$ Skraaning. Mod Syd er Forholdene ganske som mod Øst.

Gründriss 1:5000

Fig. 1.

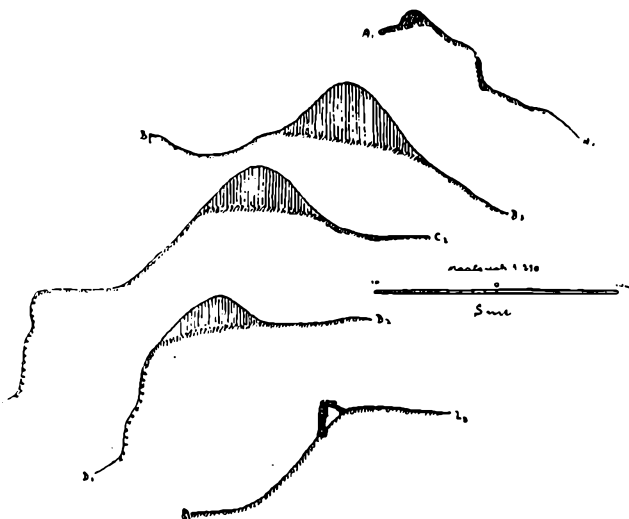

Forklaring.

- Voldens Gründriss
- Opstet Seensals
- Isdree Klippe
- Bakkeskæring
- Eng og Skump
- Vandhjul
- Opnedej Gerdoverflade
- Jaatylde Ford

Maastricht 1:5000.

Gründriss 1

Løsa, læs: Læsa.

Den vestre Vold ligger 8—10 m højere end den østre.

Da Faren for et Angreb fra Øst og Syd (Læsaa-dalen) har været yderst ringe, har man paa disse to Sider kun opkastet en Vold, der nu er knap 1 m høj og ca. 2,5 m bred i Grundfladen; men utvivlsomt har Volden været noget højere. En Gangsti, der er anbragt oven paa Volden, har sikkert bidraget sit til, at denne er blevet lavere. (Snit A_1 — A_2).

Nord fra har Faren for et Angreb været betydelig større end fra Øst og Syd, og man har da her udført et efter Datidens Forhold meget stort Jordarbejde. Paa en Strækning af rundt 200 m er der opkastet en Vold, der er indtil 13,5 m bred ved Grunden og indtil 5 m høj samt 1,5 m bred ved Toppen (Snit B_1 — B_2). Denne Vold fortsætter godt 100 m ned langs Vestsiden (Snit C_1 — C_2 og D_1 — D_2), hvor dog Maa-lene ikke er saa store.

Paa Vestsidens sydlige Del, hvor den ovenomtalte Slugts Sider er mindre høje og stejle, er der af raa Kampesten opsat en Mur vistnok uden Anvendelse af nogetsomhelst Bindemiddel. Denne Stensætning, der strækker sig et lille Stykke om paa Sydsiden, er ca. 150 m lang og indtil 2,5 m høj (Snit E_1 — E_2).

Det er vel værd at lægge Mærke til, at Ringvol-den ikke paa noget Sted har skarpe Fremspring, selv hvor Jordsmonnet (navnlig ved det nordvestre Hjørne) indbyder stærkt hertil. Grunden er den, at et Frem-spring altid er udsat for at kunne angribes af flere Folk, end man kan anbringe til dets Forsvar. Man har da overalt undgaaet skarpe Bøjninger for ikke at lette en fjendtlig Indtrængen paa saadanne svage Punkter.

I Ringvolden findes der 3 Aabninger, en paa Nordsiden og to paa Vestsiden tæt ved det sydvestre Hjørne. Den sydligste af disse Aabninger er en alm. Gennemgravning, i hvilken Siderne staar med fuldt Anlæg. Ved de 2 andre Aabninger er den mod Ydersiden vendende Del opsat med Skifersten til en Højde af ca. 2 m. Gabet ved Nordsiden er ca. 13,5 m fra Voldens Yderside til dens Inderside, ved det vestre Gab er detsamme Maal 8,5 m. Bredden af Gabene er ca. 4,5 m. Ovenpaa Stensætningen er der Jordvold, ved Nordsiden ca. 2,5 m høj, ved Vestsiden ca. 1,0 m høj.

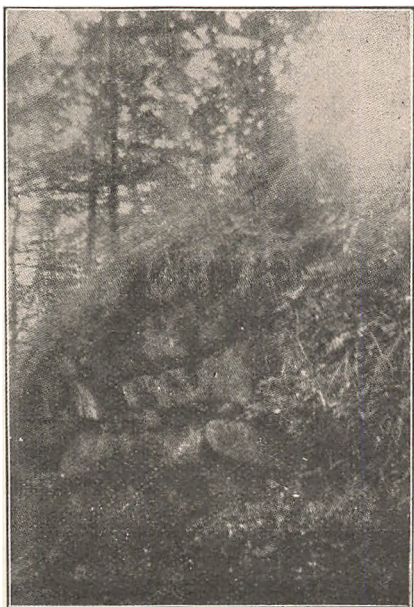

Fig. 2.

Der findes ved nordre Gab i Stensætningen anbragt en Jernstabel, hvad der kunde tyde paa, at der her har været et fast Lukke, dog vel næppe andet og mere end en Bom, et Led eller lignende. Der kan ikke være Tale om, at der har været nogen Porthvælving; thi i saa Fald kunde Stensætningen ikke ende opefter i en Trekantspids (se Fig. 2). Der kan næppe heller være Tale om nogen Portfløj; thi en enkelt saadan maatte være ca. 2,25 m bred og

som Følge deraf meget for tung at bære for den ret svage Stensætning, saafremt Fløjen da skulde være af blot nogenlunde svært Træ.

Ved Stensætningen i vestre Gab synes det, som om man har anvendt noget kalkholdigt Ler til Udfyldning.

Stensætningen her er betydelig større end ved det nordre Gab.

Rummet indenfor Ringvolden falder jævnt fra Vest mod Øst. Paa begge Sider af det nordre Gab findes tæt inden for Volden 2 Udgravninger, fra hvilke man temmelig sikkert har faaet en Del af Fylden til Volden. Disse Udgravninger (paa Grundridset angivet som Vandhuller) ligger tørre om Sommeren; fra Midten af Oktober er de vandfyldte.

En Oprensning af Hullerne med tilhørende Sigtning af det oprensede vilde muligvis bringe nogen Klarhed m. H. til Voldens Alder og Formaal gennem Tiderne.

Sammenligner man den her beskrevne Gamleborg med andre lignende baade paa Bornholm og i Tyskland, saa vil man se, at Gamleborg er et langt betydeligere Arbejde end noget af de andre.

Fælles Kendetegn for alle „Borgene“ er Ringvolden lagt omkring en skjult og vanskelig tilgængelig Bakketop samt den fuldstændige Mangel paa Vand indenfor Volden.

Ved nogle af Borgene, f. Eks. den større „Hühnenring“ ved Byen Detmold og ved den ikke fuldendte Borg i Rø Plantage, har man undladt at føre Volden rundt paa Steder, hvor Terrænet kun daarligt tillod en Angriber at rykke frem.

Der rejser sig da forskellige Spørgsmaal.

Hvad har Formaalet været med disse Borge? og fra hvilket Tidspunkt er de?

Det første Spørgsmaal er ret let at besvare. Formaalet har saavel ved de tyske som ved de danske Borge været det at skabe skjulte, ret utilgængelige Steder, lette at forsvare, til hvilke Kvinder og Børn med Fæ og Løsøre kunde ty, naar Fjenden kom til Landet.

Naar for Bornholms Vedkommende Udkigsposten (Kuren) paa Bakken (f. Eks. Kurebakke) meldte om sig nærmende fjendtlige Skibe, saa lod Beboerne paa den udsatte Strækning Kvinder m. m. trække sig tilbage til den nærmeste Borg, hvor de blev beskyttede af nogle faa Krigere, medens Resten af Krigerne søgte at hindre Landgangen, og hvis dette mislykkedes, da søgte at hæmme Fjendens Fremtrængen mod Borgen, hvor den sidste Kamp modtoges med Hjælp fra Naboerne, der vel vidste, at Turen kom til dem og deres, saafremt Fjenden ikke nu blev tilintetgjort.

Da der ikke findes Vand indenfor Ringvolden (om Sommeren) har en Indkresning højest kunnet vare et Døgn; indenfor dette Tidsrum maatte Slutkampen være afgjort, og da fjendtlige Angreb — for Bornholms Vedkommende — kun kunde tænkes om Sommeren; thi paa andre Tider sejlede man ikke paa Vikingetogt, saa vilde der ikke være nogen Mening i at opføre faste Beboelsesbygninger, og man har da ejheller til Dato fundet Spor af saadanne indenfor de her omtalte Borges Kres.

Har man først klaret sig Formaalet med Borgen, saa indser man let, at disse for Bornholms Vedkommende maatte lægges i en vis og ret stor Afstand fra Kysten; thi ellers vilde en Fjende jo naa at sætte sig

i Besiddelse af Tilflugtsstedet, længe før det blev optaget af de Kvinder m. m., for hvilke det var bestemt.

Man kan saaledes sige med ret stor Sikkerhed, at der ikke har været noget lignende Anlæg paa Hammeren, og netop den nære Beliggenhed ved Kysten (ca. 3 km) har muligvis været Aarsag til, at man ikke har fuldendt Borgen i Rø Plantage, hvilken Borg forøvrigt synes at skulle have været opført af Sten i Lighed med Vestsiden af Gamleborg.

Det andet Spørgsmaal — Alderen — er ulige vanskeligere at besvare; men muligvis kan Udgravninger ved Vestmurens Fod og som alt nævnt vel navnlig af de paa Grundridset viste „Vandhuller“ bringe nogen Klarhed.

At en af de bedst bevarede tyske „Borge“ af denne Art stammer fra Tiden før det 6te Aarhundrede, er sikkert nok. Borgen hedder den Dag i Dag „Skidroburg“ og ligger tæt ved den lille By „Schieder“ i Lippe-Detmold. Da paa Tysk „k“ ændredes til „ch“ i det 6te Aarhundrede (Skidro til Schieder), saa tør man heraf slutte, at Navnet „Skidroburg“ maa stamme fra Tiden, før denne Ændring fandt Sted, altsaa mindst fra det 4de—5te Aarhundrede. Om den store „Hühnenring“ ved Byen Detmold siger man, at det var her, Hermann samlede sine Krigere, før han drog ud for at tilintetgøre Varus Legioner.

Tager man nu i Betænkning, at Danmark i hine fjærne Tider sad inde med en langt større Kultur og en langt tættere Befolkning end Datidens af Skove og Sumpe opfyldte Tyskland, og betænker man endvidere, at Bornholm var det Sted, hvorover Handel og Samkvem mellem Norden og de østlige Middelhavslande foregik — jævnfør de mange Møntfund,

Brandpletter o. s. v. — saa tør man vel ogsaa slutte, at der her langt tidligere har været Brug for Værn mod Handelsfolk og andre Sørøvere end i Tyskland, og da er det ogsaa rimeligt, at Borgene fra første Færd stammer her fra Landet og saaledes er ældre end Borgene i Tyskland, saaledes at man maaske kan føre deres Alder helt tilbage til vor Tidsregnings Begyndelse.

Vender vi tilbage til den foreliggende „Gamleborg“, saa kender vi nu Formaalet med dens Anlæg, og vi tør maaske fastsætte dens Tilblivelsesaar til omkring Aar 0—200.

Stenvolden paa Vestsiden kan det ikke volde noget Besvær at forklare, naar henses til Borgen i Rø Plantage. Derimod kræver de 2 stensatte Gab og Jernstabilen i det nordre Gab en anden Forklaring.

Om Jernstabilen er der foran søgt paavist, at den kun kan have baaret en Bom, til Nød et Led, men absolut ingen Port, og om Stensætningerne i Gabene ved man, at de er opsat af Skifersten og rimeligvis med et kalkholdigt Bindemiddel ganske paa samme Maade som den nærliggende Lilleborgs Mure. Der er da meget, der taler for, at Gabene stammer fra samme Tid som „Lilleborg“ altsaa fra ca. 1200. Spørgsmaalet bliver nu, hvad er Aarsagen til, at man er gaaet bort fra de ved „Borgene“ ellers almindelige Gennemgravninger og over til stensatte Vægge paa den Del af Gabene, som vender udefter?

Der foreligger til Dato intet, absolut intet, der kan give blot et Fingerpeg til Løsning af Gaaden, det efterfølgende er derfor en blot og bar Gisning, der dog giver *en* naturlig Forklaring paa Stensætningernes og Jernstablens Tilstedeværelse.

„Lilleborg“ var Kongeborgen, til hvilken Bønderne havde at svare Skatter og Afgifter i Naturalydelser. Nu svarede Lilleborg godt nok til sit Navn, thi Pladsen i Borgen var i Sandhed lille. Tænkes kan det da, at man har grebet til den Udvej at anvende den indringede Gamleborg, der ligger ganske tæt ved Lilleborg, som en Slags Fold, Stakhave, Indelukke, Ladegaard, eller hvad man vil, saaledes at Bønderne herhen bragte Halm, Hø, Kreaturer o. l., som Lilleborg selv ikke kunde rumme. Et alm. Greneforhug ovenpaa Volden var tilstrækkeligt til at holde Kreaturerne inde paa Borgpladsen. Den livlige Færdsel med Vogne og Kreaturer har snart gjort det nødvendigt at stensætte den yderste Del af Gabene for ikke at faa disse kørt og trampet helt ned, og en Bom eller et Led anbragt i Gabet vilde under disse Omstændigheder være tilstrækkeligt til at hindre Kreaturerne fra at slippe ud, naar de om Aftenen var drevet op fra Læsaadalen, hvor de i Sommertiden om Dagen græssede (om Vinteren slagtede man simpelthen Kreaturerne).

Det sydligste Gab maa stamme fra en endnu senere Tid og kan vist kun betragtes som en ren og skær Afvandingsforanstaltning.

Hvor mange Aar kan for Resten saadan en Jernstabel sidde ude i fri Luft i vort fugtige Klima uden at ruste helt op?

Gamle Originaler.

II.

„Den latinske Smed“ eller „Blomstersmeden“
i Bodilsker.

EN SOMMERDAG for godt tre Snese Aar siden, i Begyndelsen af Tredserne, kom en høj, statelig ung Mand — han kunde vel være ca. 25 Aar — med lange, ilsomme Skridt vandrende ad Vejen, der fra Bodilsker søndre Skole fører op til Neksø Landevej og videre ad Faarebrovejen nord paa.

Han gik og smaanynnede, frydede sig øjensynlig over de frugtbare, veldyrkede Marker, der gav Landskabet her sit Præg. Det hændte af og til, at hans vagtsomme Øjne blev opmærksom paa en eller anden Blomst i Vejgrøften; saa plukkede han den, undersøgte den interesseret og kom den i en stor, grøn Botaniskérkasse, han havde hængende over Skulderen.

Ret længe fulgte han dog ikke den slagne Landevej, men gik markvejs eller langs Markskel i vestlig Retning — op efter „Fælled“ til, hvor der laa et lille, straatækt Bindingsværkshus. Det var dog aabenbart ikke dette, der var det egentlige Maal for den unge Mands Vandring, men derimod et lille Tre-fire-

Fags Hus, en tredive Alen længere syd paa — en Smedje, hvorfra flittige Hammerslag lød i den blanke Sommerdag.

Vor Vandringsmand standsede en Stund og tog et Rundskue over Landskabet med den vide Udsigt, før han begav sig ind i Smedjen, hvis Halvdøre stod aabne.

Hvor *var* her dog smukt her oppe! De maleriske, skovbevoksede Slamrehøjder tegnede sine skarpe Konturer mod den lyse Sommerhimmel i Øst, Højlyngen bredte sit brune Tæppe viden om i Nord og Vest, og nede mod Sydøst laa det frugtbare, bølgende Agerland, kranset af Balkas sølverne Halvmaanebugt med det hvide Sand.

Den unge Mand synes betaget af det skønne Sceneri, skygger et Øjeblik med Haanden over Øjnene for bedre at kunne „tage ind“ af al denne Naturens Herlighed, og gaar saa ind i Smedjen.

Herinde staar en ældre Mand bøjet over Ambolten; han kan vel være 56—58 Aar, er i Skjorteærmer, der er smøgede op over Albuerne, har bart Hovede, Træsko og Skindforklæde.

— Goddag, Ipsen! Jeg er Lærer Bergstedt fra Søndre Skole her i Sognet; ja, jeg er ellers fra Jylland, som De nok kan høre paa mit Sprog.

— Velkommen da! svarer Smeden og bliver synlig glad ved Besøget.

— Jeg kommer for at spørge, om jeg maa se Deres rare Have, og om De vil være saa venlig at vise mig lidt omkring i den og fortælle mig lidt om den.

— Ja, jeg maa jo ellers arbejde, til Klokken er 9 om Aftenen, men naar her kommer saadanne Fremmede, saa holder jeg straks; værsgo og gaa ned i

Haven, medens jeg vasker mig og tager andet Tøj paa.

— — — Den halvgamle Smed, der her fik det første Besøg af den unge, botanisk interesserede Lærer H. N. Bergstedt, var den i sin Tid navnkundige Smed *Lars Ipsen*, der nu i over Halvthundred' Aar har hvilet paa Bodilsker Kirkegaard, men hvis Navn endnu stundom mindes af gamle Folk. Smeden var nemlig en stor Original, en Mand, hvis Liv og Virke satte sig varige Spor, og som derfor fortjener at mindes af Efterslægten.

Jeg skal da her — paa Grundlag af ældre Folks samstemmende Fortællinger — søge at samle et Helhedsbillede af de mange spredte Træk om denne ejendommelige Mand, søge at skildre ham, som han var, hans Liv og Gerning.

— — —

Lars Ipsen var født paa Fæled i Bodilsker 1806, Søn af Smed Jeppe Larsen og Hustru Elsebeth Hansdatter. Faderen var fra Egesgaard, 6. Selvejergaard, i Bodilsker og lagde sig efter Smedehaandværket, endnu medens han var hjemme paa Gaarden, men købte saa et lille Hus paa Fæled, som Sønnen Lars overtog, da denne blev gift med sin Kusine Ane Larsdatter (født 1810, død 1870).

Dette Smedehus var en lang, smal Bygning med Bindingsværk, Lervægge og Straatag, med Indgang fra Syd og med Halvdøre. Vi gaar indenfor et Øjeblik og tager Husets Indre i Øjesyn: gennem en Forstue med Gulv af flade, raa Sandsten ind i Dagligstuen, der gaar over hele Husets Bredde, har Lergulv og to Fag Vinduer mod Syd, et Fag mod Nord.

Stuens Møblement er et langt Bord, en smal Bænk

under Vinduerne, en stor Dragkiste, fire Træstole, en gammel Lænestol ved Siden af den store Bilæggerovn og endvidere et lille Bord under Vinduet mod Nord. Da Dagligstuen ogsaa er Smedefolkenes Sovekammer, staar der i Stuens ene Hjørne en stor Himmelseng med Omhæng. Endelig er der under Loftsbjælken en lang Hylde med en efter hin Tids Forhold betydelig Bogsamling.

Her er rent og ordentligt; men hvad er det for en ejendommelig, gennemtrængende skarp Lugt, der slaar En i Møde her inde? Den hidrører fra de mange forskelligartede hentørrede Planter og Urter, der hænger dels i Stuen, dels i et lille Kammer ved Siden af eller ligger indpakkede med Angivelse af Navn og Data — til Udlevering, hvis Godtfolk, hvad ofte hænder, ønsker Lægemiddel for Mennesker eller Husdyr.

I Dragkistens næstøverste Skuffe gemmer Lars Ipsen en Mængde rare Sager, som han gennem Aarene har samlet, saaledes en hel Del Oldsager af Sten og Bronze, en betydelig Samling Mønter, navnlig store Sølvmønter, her ligger ogsaa hans Klarinet og flere Bøger, af hvilke de fleste er indbundne af ham selv paa den Maade, at Bogryggen er sammenstyret med brugte Violinstrengene.

Til Huset hørte en Jordlod paa en halv Snes Tønder Land, men han havde i Reglen kun én Ko, somme Tider dog to Køer, da det, han høstede, ikke var stort, idet meget af Jorden var beplantet. Hele Jordlodden — her var en lille Eng og en Stump Dalstrækning — var indhegnet med Stengærde, langs begge Sider af Vejen fra Smedehuset til Dalen — Døvredal — var plantet Tjørn, Sølvpopler og andre

særdeles pyntelige Træer og Planter. Ved Skærsommertid var denne Vej med sit røde og hvide Tjørnblomsterflor en Fryd for Øjet.

Saa var der Smedjen, hvor Bodilskerboerne fra Gadeby og Omegn gennem mange Aar fik deres Avlsredskaber gjort i Stand. Den laa ca. 30 Alen fra Huset lige op til Smedens store Have, og op ad dens Vægge voksede Vindruer og Figener, plantede endnu før Haven i Aaret 1836 blev anlagt: „Smedehaven“, som senere blev kendt viden om, og som virkelig ogsaa var en stor Seværdighed med sine mangfoldige Frugttræer og -buske, Blomster og Naaletræer og med en lille Planteskole udenfor selve Haven.

Ja, ogsaa sjældne udenlandske Planter og Træer havde den kyndige Botaniker og interesserede Have-mand plantet her, saaledes forskellige Afarter af Weichseltræet, Lædertræet og ægte Kastanje. I 1851 høstede han modne Figener, og i 1852 blev ikke blot Figener, men ogsaa Vindruer fuldstændig modne i denne Have, hvor han syslede om Morgenen tidlig og om Aftenen silde, og som altid var velholdt, fri for Ukrudt og med nyrevne Gange.

Egentlig „Stadshave“ med brede Gange og Græsplæner var Smedehaven ikke, nej, den maatte nærmest betegnes som en stor botanisk Prøvebog. Og Navnene paa de Hundreder af forskellige Ting — saavel vildtvoksende som dyrkede Planter — kendte han paa sine Fingre, ikke blot de danske, men ogsaa de latinske, og det gjaldt ikke alene Plante-verdenen, men ogsaa Dyreverdenen og mange Mineralier.

Og mange var de, der kom, stundom langvejs fra, for at se den berømte Smedehave, ofte kom saaledes

Høstgildesfolk kørende fra andre Sogne. Velkomne var de altid, og Smeden tog imod de Besøgende med godt Humør, skar gerne Blomster af, samlede store Buketter til sine Gæster og var ikke sparsom med Grønt og Blomster til Kranse, naar Sogneboerne bad om det.

Ved Selvstudium havde han lært sig Tysk, saa at han baade kunde tale og skrive det, og at det ikke var saa helt smaat bevendt med Latinen, derom vidner følgende lille Historie:

En Gang var Lars Ipsens Kone syg og sengeliggende. Doktoren blev hentet, og om Natten maatte Smeden spadserere den lange Vej til Apoteket i Rønne — Øens eneste — efter Medicin. Inde paa Apoteket gjorde han imidlertid den kedelige Opdagelse, at han havde glemt Recepten hjemme; men mundtlig gengav han Receptens Ordlyd og fik Medicinen udleveret.

Det var ikke enhver Landsbysmed fra Midten af forrige Aarhundrede, der gjorde ham dette efter.

Hans Kendskab til alle vildtvoksende bornholmske Planter var enestaaende, han kendte nemlig hver og en, og mangan en lærd Botaniker, som gæstede Øen, har han været til Nytte og Vejledning med sin specielle Viden om den bornholmske Flora; ofte travede han med Botanikerere „ovre“ fra i Mark og Skov, snart her og snart der, vidste nøje Besked med, hvor denne eller hin sjældne Plante var at finde. En Gang havde han saaledes tæt ved Hammershus Ruiner fundet en Plante, som aldrig var fundet andet Steds paa Øen. Dette „Fund“ var ham noget af en Oplevelse, og stor var derfor hans Skuffelse, da han i flere Aar søgte den forgæves; men saa fik han af en berømt Botaniker fra København den interessante Oplysning, at samme sjældne Plante kun viste sig

hvert tredje Aar, og hvem der fandt Planten, da den endelig kom til Syne igen, ja, det var Lars Ipsen.

Skoleundervisning havde han aldrig faaet, men hvad Barndommen ikke havde givet ham af Kundskaber, det hentede han sig selv senere i Bøger og Blade, som han læste flittigt de lange Vinteraftener. Foruden sin egen Bogskat havde han læst alle Bind i Bodilsker og Neksø Bogsamlinger, enkelte endda flere Gange, og af Blade holdt han „Bornholms kgl. priv. Avertissements Tidende“, Dagbladet „Rytterknægten“, „Den danske Bondestand“ og „Københavns Nyhedsblad“. Alle Aargange samlede han omhyggeligt og indbandt. I flere af disse gamle Blade fra 1830—40-erne finder man forøvrigt smaa Indlæg fra hans Haand.

Jo, han sled saamænd troligt i det, stræbsom og flittig, som han alle Dage var; men Svend eller Dreng til Medhjælp holdt han aldrig. Kunderne maatte selv levere Jern og Kul. Naar Gaardmændene skulde have deres Avlsredskaber gjort i Stand — det skete i Tiden fra noget efter Jul og til Foraaret —, saa maatte de forud bestille bestemte Dage: en, to eller tre, som nu Redskaberne krævede det, og Dagen forud køre Sagerne med samt det nødvendige Jern og Kul op til Smedjen. Og tidlig om Morgen den fastsatte Dag mødte da som Regel Gaardejeren selv og hjalp til, væsentlig ved at trække Blæsebælgen og haandtere Forhammeren, naar dette behøvedes. Maden bragtes fra vedkommende Gaard, og selvfølgelig spiste Familien med — Kone og Søn. Det var en Periode af Vellevned for dem, thi det var ikke „Bænkevæling“, der vankede.

Hver Kunde blandt Gaardmændene havde sin sær-

lige Kasse med Kul og Jern staaende hos Smeden, og hændte det, at et Plovskær eller en anden Genstand skulde laves i Stand udenfor de faste Dage, var det uvægerligt vedkommendes egen Jern- og Kul-kasse, der blev taget af.

Kniv og Gaffel fandtes ikke paa Smedens Bord ved Maaltiderne, man hjalp sig med en Lommekniv og den „femgrenede“; det morede Ipsen at fortælle om, hvor ubehjælpssom Lærer Bergstedt havde været, da han en Gang spiste stegt Flæsk og Pandekage hos ham og maatte hjælpe sig med Lommekniv og Fingrene.

— — —

En saa egenartet og original Mand som Smed Lars Ipsen gik naturligvis ikke klædt som Folk flest: til daglig en mørk, hjemmegjort Vadmelsdragt med en ganske kort, meget snæver Trøje, hvide Strømper og Træsko, paa Hovedet en høj, sort Faareuldshat, én og samme Hat i al sin Tid; om Sommeren i Lær-redsbukser og Skjorteærmer, opsmøgede over Albu-erne, til Søndagsbrug Sko med Sølvspænder, som forøvrigt nu opbevares paa Bornholms Museum. Des-værre har et Billede af ham ikke kunnet fremskaf-fes, da han, saavidt vides, aldrig er bleven fotogra-feret.

Naar han vandrede til Kirke med sin Stumptrøje og den høje Hat — og det gjorde han hver Søndag Aaret rundt —, maatte man uvilkaarlig lægge Mærke til ham. Han havde altid sin Plads oppe paa Lægte-ren, Salmebog benyttede han aldrig, da han kunde alle Salmer udenad. Flittigt læste han sin Bibel og Salmebog, og Præstens Tale kunde han gengive ord-ret, ligesom ogsaa Taler ved Begravelser og Bryl-

lupper; af saadanne Lejlighedstaler fandt man flere opbevarede i hans Gemmer, da han var død.

Da Kingos gamle Salmebog var bleven afløst af en ny, spurgte hans gamle Kusine paa Egesgaard ham, om han kunde nogle af de nye Salmer. „Ja, omkring ved 70“, svarede han, „men i den gamle kan jeg dem alle“.

Saa snart Præsten gik ned af Prædikestolen efter endt Prædiken, forlod Smeden Kirken, rimeligvis for hurtigst muligt at komme hjem til sin kære Have. Naar han gik til eller fra Kirke, vilde han aldrig følges med nogen og holdt ikke af at indvie andre i, hvad der kunde tynde ham, men bar det ved sig selv. Havde han Ærgrelser eller kom i Forlegenhed af en eller anden Art, kløede han sig gerne paa venstre Arm. Rask Fodgænger var han, men ude paa selve Landevejen gik han aldrig, derimod paa Græsrabatten ved Grøften — for at spare paa Skosaalerne; han forsaaledede selv sit Fodtøj.

Hans daglige Levevis var præget af stor Nøjsomhed. Hans Morgendrik var The, lavet paa Blade af vildtvoksende Jordbærplanter; ogsaa af andre Urter lavede han krydrede Drikke, men rigtig The drak han ikke, ejheller Kaffe; Tobak af nogen Art brugte han aldrig. Derimod drak han hver Dag sine tre Snapse Brændevin, aldrig mere.

Det ægteakabelige Samliv i Smedehuset var altid godt. Konen passede Hus og Jordlod og Ko. Kvinder i Almindelighed satte han ellers ikke videre højt, navnlig ikke de ældre. Naar han saa gamle Koner staa og sladre sammen, havde han ikke venlige Øjne til dem, men kunde pludselig, hvis han var i umiddelbar Nærhed, udbryde: „Hela Kjælijnabatallionen omkræjn!!“

Det ærgrede ham at se Folk staa sammen paa Marken og sludre Tiden hen. Var det i Nærheden af Smedjen, kunde han finde paa at gaa ud og stille sig med Front mod dem og klappe paa sit Forskind, indtil de samtalende Folk blev ham va'r og forstod, at han gjorde Nar ad dem.

Det var ikke ualmindeligt, at Folk vendte sig om efter den mærkelige Mand for at betragte ham, naar han havde passeret dem paa Vejen, men fik han Indtryk af, at der saaledes blev lagt Mærke til ham, vendte han sig pludselig om, fikserede den nysgerige skarpt, og saa kom Næsen snart i anden Retning.

Af Slægt og Naboer var Lars Ipsen afholdt, venlig og glad var han, naar Slægtninge eller Bekendte besøgte ham, men i Besøg selv gik han aldrig.

— — —
Smeden paa Fællede var, som man vil have set af disse Optegnelser, en begavet Mand — i Modsætning til den lidt ældre samtidige Original, den bekendte Landpost Peter Mark eller „Peter Jyde“, med hvis Evner det var smaat bevendt.

Han var tillige meget musikalsk, spillede saaledes baade Violin og Klarinet, blæste Fløjte, slog Tromme med stor Færdighed og var vistnok sin Tids største Nodesamler paa Bornholm. I 1823 blev han ansat som Tambour ved Søndre Herredskompagni og fulgte stadig med ved dettes Øvelser, lige indtil Kompagniet i 1837 gik til Hvile for længere Tid. Det fremgik af Trommens Bandolér, at han var indrullet som Nr. 83 ved 1. Jægerkompagni.

Ferm var han ogsaa som Skribent, en af Datidens „Prokuratorer“, skrev ved Auktioner, udfærdigede Panteobligationer og andre Dokumenter for Folk og

gav sig meget af med at tegne Kort til eget Brug. Allerede 1837—39 tegnede han hele Bornholm i fire Kort — hvert Herred for sig —, Kort, paa hvilke hver Gaards Beliggenhed, Landeveje osv. var nøjagtigt angivet. Ogsaa Vejroptegnelser gav han sig af med, noterede Tidsbegivenheder og var med paa meget, som man i Sandhed maa forbavses over.

Men Haven, hans kære Have, var dog hans et og alt; naar han stod i sin Smedje, travlt optaget af Arbejde, kunde det stundom hænde, at han kom i Tanker om, at dette eller hint skulde gøres i Haven, smed saa pludselig, hvad han havde mellem Hænder, og løb derud; den fremmede Hjælper kunde saa staa og trække Bælgen, indtil Jernet i Ilden var smeltet og saaledes intet værd. Det gamle Ord om at smede, mens Jernet er varmt, lod han saaledes haant om, naar Haven kaldte.

Skønt han brugte mange Penge til sin Have og sine Bøger, blev han dog ved sin Sparsommelighed og udprægede økonomiske Sans en ret velstaaende Mand. Han vilde leve ganske som hans Fader og Bedstefader havde levet, holdt til de mindste Enkeltheder paa det fra Fædrene nedarvede, og da Huset, som han arvede efter sin Fader, nedbrændte i 1846, blev det genopbygget, ganske som det havde været forud.

Den gamle Smedehave, der nu ejes af H. C. Madsen, bærer desværre kun lidet Præg af, hvad den en Gang har været; knn ganske enkelte Træer staar der endnu.

I Lars Ipsens Ægteskab var kun ét Barn, en Søn, Jeppe Larsen, som i 1882 bortbyttede sin Faders Sted med et Hus paa Aasen i Nekso. Jeppe Larsen,

Smed Lars Ipsens Gravsted paa Bodils Kirkegaard.

kaldet „Smedejeppe“, er forlængst død; ogsaa han var i høj Grad en Særling, formentlig fordi Forældrene, navnlig Faderen, ganske manglede Evnen til at opdrage Børn.

Den gamle Blomstersmed, der gennem sit lange, virksomme Liv bestandig kunde glæde sig ved et godt Helbred og aldrig tidligere havde været syg, døde den 10. Marts 1874 og blev begravet i det nordvestre Hjørne af Bodils Kirkegaard. Erkendtlige Sogneboere rejste den 14. Juli 1887 et Minde paa Graven, den raa Natursten, som er afbildet hosstaaende, og som siges at være hentet ned fra Smedehaven. Den bærer — hugget med saakaldte „Fækæppebogstaver“ — følgende Indskrift:

SMED LARS IPSEN

1806—1874

ANE IPSEN f. LARSDATTER

1810—1870.

FRED.

Lige bagved Mindestenen er plantet en smuk Hængeask, men Mos og Græs gror nu frodigt paa Sten og Gravsted, der ikke er velholdt.

De Slægter, der fulgte efter den gamle Særling, har ikke værnet og værget hans Livsværk, den prægtige Have deroppe paa Fællø. Men burde ikke Mindet om den brave, flittige Slider med de sjældne Evner hædres af den Slægt, der lever nu, ved at der hægges om hans Grav?

Han har saa visseligen gjort sig værdig til, at Mindet om ham holdes i Ære.

C. J. Hagemann.

Omkring Mordet i Vestermarie.

Et Indlæg og nogle Aktstykker

ved

Ingeniør ERNST ULDALL.

OM Mordet paa Albert Dich, Møller i Vestermarie, og dets Følger har Amtsbogholder Hagemann givet en indgaaende Beretning i „Bornholms Tidende“ for 1926*), hvortil de Læsere henvises, der er ukjendt med Sagens Gang.

Hovedpunkterne er følgende:

Efter at Mordet var sket 26 Nvbr. 1833, optog Politimesteren, Byfoged Pingel i Rønne, Sagen til Undersøgelse. Som Gjerningsmand mistænktes hurtig en berygtet Person, Jørgen Christian, der arresteres 17 Dcbr. De følgende Forhør bringer intet afgjørende frem mod hans vedholdende Benægtelse; efter en sidste Afhøring i Februar følgende Aar lader Byfogeden ham sidde hen i Arresten for mulig at faa ham gjort mør til Bekjendelse.

Ved Byfoged Pingels tiltagende Svagelighed og efterfølgende Sygdom trækkes Tiden ud; endelig konstitueres Auditøren ved Bornholms Milits, Carl Uldall, i Byfogedens Sted, og Forhørene gjenoptages i Januar

*) Bladets Numre 138—150.

1835. Disse drives meget energisk og tilslut gaar Jørgen Christian til Bekjendelse, men godt sex Uger senere findes han hængt i sin Arrest, efterladende Breve, hvori han bedyrer sin Uskyldighed, og samtidig søger at lede Mistanken paa Andre.

Herredstingsdommen af 24 Juni kjender ham skyldig i Mordet og hans Enke pligtig at betale en Andel af Sagens Omkostninger. Denne Dom indanker Danske Kancelli 15 August tor Højesteret; den beskikkede Aktor udtager Stævning 26 Avg. og 5 Oktbr. paakjendes Sagen med det Udfald, at Jørgen Christians Enke frikjendes for Tiltalen, medens Overauditor Uldall faar en Bøde „for sit under Sagens Behandling brugte ulovlige Forhold“.

Dramaet har to Hovedpersoner, Selvmorderen Jørgen Christian, hvis efterladte Breve for endel er optaget i nævnte Beretning, og Forhørsdommeren, Auditor Uldall, hvilken sidste her vil faa Ordet.

Carl Wilhelm Uldall er født 11 Oktbr. 1804 paa Løgismose paa Fyen, som da ejedes af Faderen, Capitain Hans Uldall; Moderen var Faster til Maleren Christen Købke.

Efter nogle Aar tilbragt paa Espe ved Korsør flyttede Familien 1810 til København og slog sig ned paa Frederiksberg, hvor Faderen, nu Major, snart Sø- og Landkrigskommissair i 1ste sjællandske Distrikt, købte en Gaard og førte stort Hus.

Sammen med sin ældre Broder fik han privat Undervisning og tog Studenterexamen med Laud i Oktbr. 1822; den juridiske Embedsexamen bestod han 14 Oktbr., den praktiske Prøve 19 Nvbr. 1828, begge med 1ste Karakter. Efter nogen Kontorpraksis

udnævntes han i Efteraaret 1829 til Regimentskvartermester og Auditor ved Bornholms Milit.

Imidlertid havde han forlovet sig med Julie Wilhelmine Rottbøll, Datter af Etatsraad, Generalfiscal Jens Rottbøll og Brylluppet holdtes 20 Nvbr., hvorefter det unge Par tog til Bornholm, og fik Bolig i en af Rønnes anseligste Gaarde.

Af Breve fra den gamle Major til Sønnen ses, at denne strax fra Begyndelsen søgte Lejlighed til at sætte sig ind i det rent praktiske Arbejde, som kan tilfalde en juridisk Embedsmand. Efter Ansøgning til Generalauditøren fik han Tilladelse til i sin Fritid at deltage i Arbejdet paa By- og Herredsfogedens Kontor.

Saa indtræffer Mordet, Uldalls Overtagelse af Forhørene og den Anklagedes Selvmord.

Under Opholdet i Rønne havde Uldall og hans Hustru vundet sig mange Venner, men den Opinion i Anledning af denne Sag, som han følte var imod ham, navnlig i Befolkningens brede Lag, pinte ham meget, overbevist som han var om kun at have gjort sin Pligt.*)

At Sagens Omstændigheder refereredes i Prokurator Langes „Forsete“ gjorde ham ikke Livet lettere, men da det af Overskou redigerede Blad „Dagen“ i sit Extranummer „Søndagen“ i Septbr. 1836 havde givet en sammentrængt Fremstilling, besluttede han sig til i denne Tidende at fremkomme med en Motivering af sin Handlemaade. Artiklen blev skrevet, dateret 21 Oktbr., men efter en Tids Betænkning lagt til Hvile i en Skuffe — hvorfra den overgik til den

*) Af Overauditors Udnævnelsen 12 Maj 1835 kan intet sluttes om Kancelliets Mening; hvad jeg skrev herom i „Bornh. Tid.“ af 10/8 1926 er urigtigt.

ældste Søn og derpaa kom til Sønnesønnen, der nu mener Tiden inde til at lade den komme frem i „Bornholmske Samlinger“.

I 1838 fandt By- og Herredsfoged Garde Anledning til at gjenoptage Sagen, hvad der foranlediger Bladene til at beskjæftige sig med den. Navnlig en Artikel i Kjøbenhavnsposten virker fornærmende og tirrende paa Uldall. Han paatænker Sagsanlæggelse, og ansøger Kancelliet om at faa Grunden til den ham ved Højesteretsdommen paalagte Bøde oplyst. Med sin Farbroder, Kammerherre, Kommandeur Johan Uldall fører han en livlig Brevveksling; denne, der som Deputeret i Admiralitetet var i dagligt Samkvem med Herrerne i Danske Kancelli, har Uldall at takke for, at han ved sine Meddelelser og gode Raad afholdt ham fra overilede Handlinger.

I Sommeren 1840 tager Uldall sin Afsked og flytter til Nybakkegaard i Valby udenfor København; 1841 kjøber han Gaarden „Sølyst“ (nu Nyrupgaard) i Tikjøb Sogn, som han selv driver, til han i 1853 sælger den og erhverver Herregaarden Knivholt nær Frederikshavn, hvor han levede indtil sin Død paa Fødselsdagen 11 Oktbr. 1883.

Nogle Bemærkninger med Hensyn til Mordet paa *Albert Dich*.

Dette Blad har givet et saa nøiagtigt Udtog af de i denne Sag optagne Forhør, at Indsenderen heraf har troet ei at burde trætte Publicum med en lignende Fremstilling, hvorhos han dog, for at sætte

Sagen i sit rette Lys, har anseet det nødvendigt at tilføie efterstaaende Bemærkninger.

Med Hensyn til Selvmorderen *Jørgen Christians* foregaaende Vandel, da er det under en mod ham tidligere anlagt Justitssag blevet beviist, at han imod en Enke, hvis Huus han vilde købe, men som hun ikke vilde skille sig ved, til forskjellige Tider har brugt følgende Trudsler: „at Tarmene skulde rives ud af hende, saafremt hun ei solgte: at hun nok skulde faae saa Meget, at hun fik Trang til at sælge.“ Nogen Tid efter tilbragte *Jørgen Christian* en Aften i lystigt Selskab med tre uberygtede Personer. Det blev foreslaaet, at de for Løiers Skyld skulde efter Sengetid gaae ud i Sognet og afskyde løse Skud udenfor Folks Vinduer. Dette fandt Bifald; man splittedes ad og skjød paa forskjellige Steder. Efter al Sandsynlighed har *Jørgen Christian* udtænkt denne Plan, for at skille sig af med bemeldte Kone; thi samme Nat kom et saa vel sigtet skarpt Skud ind ad Vinduet til hende, at Haglene sloge i Sengestolpen tæt ved hendes Hoved. *Jørgen Christian* blev arresteret; det oplystes, at han havde skudt; men imod hans Benægtelse tilveiebragtes kun Formodning for, at han havde løsnet meldte skarpe Skud. Ved Underretsdommen blev ham tilkjendt et halvt Aars Forbedringshuusarbeide.

Under Forhørene i Anledning af Mordet paa *Albert Dich* blev det af dem, som kjendte *Jørgen Christian*, oftere bemærket, at de antog ham for en Person, der nok kunde være istand til at udøve en saadan Gjerning.

Dette i Forbindelse med den Omstændighed, at *Jørgen Christian* boede kun nogle hundrede Skridt

fra *Dich*, ansaaes for tilstrækkelig Grund til at forhøre ham.

Her vedgik han med kjendelig Forvirring at have anmodet en Mand ved Navn *Marker* om den Dag Mordet skete at kjøre Brænde for sig, og at have forladt sit Hjem, før denne kom til ham, uagtet han vidste, at den Kjørendes Vei løb forbi hans egen Dør. Af flere sammentræffende Omstændigheder lod det sig formode, at *Jørgen Christian* havde forladt sit Hjem omtrent paa den Tid *Albert Dich* gik ud. Dette fandtes saameget mere mistænkeligt, som det tidligere var bevist, at en Person faa Øieblikke, efterat Mordet var begaaet, var løbet, saa stærkt han kunde, tvers igjennem den hosliggende Skov, hvorfra *Jørgen Christians* Brænde den Dag blev kjørt. Inqvisiten blev derhos ved dette første Forhør saa angreben, at denne hans Sindsstemning ei vel lod sig forene med fuldkommen Uskyldighed, saameget mere, da han tidligere havde været i Forhør, og siddet arresteret for en Handling af alvorlig Character. Han blev derpaa heftet.

I Forhørene fra 6te til 14de *Marts* oplystes, at Arrestanten havde forladt sin Bolig en halv Time, før *Marker* kom, for at hente ham. Uagtet han angav at være gaaet forud, for at berede Alt til Brændets Hjemkjørsel, havde han Intet foretaget, skjøndt Veien imellem hans Bolig og Stedet, hvor Brændet laae, af en Gaaende tilbagelægges paa nogle Minuter. Arrestanten var ei engang ved Brændet, men stod ledig noget derfra i den Retning, som fører til Mordstedet. To Personer, hvoraf den Ene havde seet *Dich* i Nærheden af det Sted, hvor hans Lig senere fandtes, bleve, efterat de vare komne noget ind i den

paa den modsatte Side af Veien liggende Skov, alt-saa kort efterat Mordet var begaaet, en Mand vaer, der, klædt som Arrestanten den Dag, af al Magt løb igjennem Skoven i den Retning, som fører fra Mordstedet til det Sted, hvor *Jørgen Christian* kort efter fandtes af den Kjørende. Tilbagelæggelsen af denne Vei medtog efter anstillet Prøve kun nogle faa Minuter for en Løbende. Hvad Arrestanten havde anført for sit *Alibi*, blev derved uden Vægt. Alt hvad hidtil var oplyst med Hensyn til Personen, Tiden og Stedet passede altsaa paa Arrestanten. Vægtigere Kjendsgjerninger, saasom blodige Klæder eller Besiddelse af den Dræbtes Sager, kunde efter Omstændighederne ei tilveiebringes; lang Tid var forløbet siden Mordet blev begaaet, og det var derhos bragt til Formodning, at den Afdøde intet betydeligt førte paa sig.

Da saaledes flere Forsøg paa at tilveiebringe vægtigere Kjendsgjerninger mod Arrestanten mislykkedes, og denne vedblev sin Benægtelse, men paa en høist mistænkelig Maade, var kun at vælge imellem at slutte Forhøret og frigive Arrestanten, eller at sætte ham paa en alvorligere Prøve. Det Første var muligt det Forsigtigste; det Sidste troede jeg at skyldte den offentlige Sikkerhed. Det besluttedes derfor at underkaste Arrestanten et Forhør af 24 Timer, og at ende Undersøgelserne, naar han bestod samme. Enhver Tvang udenfor den, som i større eller mindre Grad er forbundet med ethvert Forhør, blev omhyggeligt fjernet. Protocollen viser, at Inqvisiten fik Mad og Hvile, naar han erklærede sig trængende hertil. Tre i Retten værende Vidner have i et senere Forhør edeligt bekræftet, at det ingenlunde fordredes, at Inqvi-

siten skulde staae under Examinationen, hvorimod det tillodes ham efter Godtbefindende at bevæge sig i en Deel af Forhørstuen, at støtte sig til de Gjenstande sammesteds fandtes, og af og til at sidde ned.

At denne Inqvisit, som efter indhentet Lægeattest var en rask og kraftfuld Mand, skulde ved et Forhør inden denne Grændse, og efter kun at have været heftet i otte Dage, lade sig aftvinge Tilstaaelse om en Forbrydelse, som straffes med Døden, og dog være uskyldig, var neppe tænkeligt. Vel blev han oftere haardt tiltalt, men var der Grund til at mistænke ham, er det dog vist, at den Forbrydelse ved den lyse Dag at myrde og plyndre paa alfare Landevei, og kun faa hundrede Skridt fra en Veifarende, maatte opfordre til alvorlig Examination. Ingen af de andre under denne Sag Mistænkte tillod jeg mig imidlertid at underkaste denne Prøve, selv ei engang *H. Christensen*, imod hvem Undersøgelserne i lang Tid havde været rettede, da jeg overtog Sagens Behandling. *Ole Koefod*, i hvem det eneste Vidne, der under Sagen kunde tilveiebringes, troede at gjenkjende Morderen, sattes paa fri Fod, efter at have været heftet i tre Dage, og udholdt eet Forhør. Disse Inqvisitors Adfærd og Svar lode mig befrygte at gjøre dem Uret; *Jørgen Christians* Forhold var derimod saa snedigt, og han derhos oftere saa forsagt, at Mistanken imod ham dagligt vandt Styrke.

Resultatet af det fireogtivetimige Forhør og tre paafølgende Forhør var, at Arrestanten gav en nøiagtig Tilstaaelse om Mordet. Denne stemmer med Hensyn til Tiden, Stedet og Maaden med alle tidligere Oplysninger. Hans Forklaring om, hvor han kom ud af Skoven, hvor *Dich* i det Øieblik var, og

hvor han indhentede ham, passer nøie med det Vidnesbyrd, som den tætved kjørende Person afgav. Arrestanten erklærede at være bleven denne vaer. At han anfaldt *Dichs* Hoved, og tilføiede ham et dræbende Slag bag fra stemmer med Synsforretningen. Han forklarede til Mordet at have brugt en tyk Hasselstok, men ikke den Øxe, hvormed han beviisligt forlod sit Hjem. Lægerne erklærede at Mordinstrumentet maatte have været stumpet, og at Mordet kunde være begaaet med en Hasselstok. Hjerneskillen var flækket, men Intet af samme nedslaaet i Hjernen; Slagets Heftighed mere end Vaabenets Tyngde og Haardhed har altsaa havt den dræbende Kraft.

Umiddelbart før Arrestanten tilstod, begjærede han at tale med Inqvirenten i Eenrum. Efterat Vidnerne vare fjernede, nærmede han sig mig, greb min Haand, og erklærede sig skyldig i Mordet, med Tilføiende, at han vilde tilstaae under den Betingelse, at Examinationen og Tilførselen til Protocollen blev saaledes, at han var Benaadning sikker. Uden Haab herom erklærede han aldrig at ville tilstaae, da han foretrak Døden i sin Arrest. Henrettelse omtalte han med en saadan Sjæleangest, at denne afpressede ham Taarer i samme Øieblik han roligt erklærede ei at fortryde Gjerningen, som efter hans Mening Forsynet kunde have afvendt. Han fremkom endvidere med det Forslag, at det kunde hedde, at han paatog sig, men ei tilstod Gjerningen. Det blev ham forestillet, at dette ei gik an, hvorpaa han paa tillidsfuld Maade udbad sig mit Raad i saa Henseende. Flere Spørgsmaal bleve gjorte om Maaden, hvorpaa Handlingen var udført m: m: Af disse har Arrestanten uden Tvivl opfattet, at Haabet om Benaadning for en stor Deel

afhang af, om han havde brugt Overlæg, og om han havde plyndret. Herfra Arrestantens aabenbart usande Forklaring den 15de *Marts*, at Mordet var et Øieblikks Indskydelse, ei fremkaldt af Hævn eller Rovsyge. Denne Forklaring forandrede han efter nærmere Betænkning næste Dag saaledes, at den kunde have Rimelighed, uden at han dog vedgik nogen af ovennævnte kvalificerende Omstændigheder. Han forklarede nemlig, vel at have dræbt for at plyndre, men strax at have fortrydt Gjerningen og forladt Liget uplyndret, samt vel i længere Tid at have tænkt over Gjerningen, dog aldrig saaledes, at den ustadige Tanke blev til Forsæt, forinden Tilfældet førte ham *Albert Dich* imøde. Under sin hele Tilstaaelse vogtede han sig for at vedgaae nogensomhelst Omstændighed, {hvoraf lod sig slutte, at han havde brugt Overlæg.

Efterat jeg havde talt vel omtrent et Qvarteer med Arrestanten i Eenrum, bleve Retsvidnerne indkaldte, og han tilspurgt om han var skyldig. Han udlod sig da med, at Nogen skulde jo tage sig Gjerningen paa, at han nu var mat og andet deslige. Han fik Næringsmidler og blev opfordret til at sidde ned, hvorefter han besvarede Spørgsmaalet, om han var skyldig, med et bestemt „Ja“.

Da omtalte langvarige Forhør sluttedes, yttrede Arrestanten: „Skulde man tage Knappen (Hovedet), beder jeg om hurtig Expedition og ingen Præst.“ Dette Sidste er saameget mærkeligere, som han under Forhørene før han tilstod, oftere havde bedet Inqvirenten om at foranledige, at han modtog Besøg af Geistligheden. Hver Gang bad han Provsten at lægge Inqvirenten paa Hjerte, at han var aldeles

uskyldig, og at jeg maatte overveie hvad jeg gjorde med andet Saadant. Nu, da man skulde troe, at Arrestanten mest trængte til Geistlighedens Besøg, frabad han sig udtrykkeligt samme.

Han var heftet i en lys og rummelig Arrest, der efter Omstændighederne opvarmedes, han kom tre Gange dagligt ud i fri Luft, bar et almindeligt Feldtjern fra Haanden til Foden i de første otte Dage af sit Fangenskab, derefter var han fri for ethvert Jern. Sex à syv Uger forløbe imellem Arrestantens Tilstaaelse og Selvmord. I dette Tidsrum modtog han Besøg af Enhver, med hvem han begjærte at tale, dette skete efter Omstændighederne uden eller under Opsyn. Iblandt Andre besøgte flere af hans nærmeste Familie ham. Ved slige Leiligheder, hvor Intet kunde paavirke hans Yttringsfrihed, talede han om sin Brøde, og tilføiede, at han ventede Benaadning, men at han ei slap ringere end med Slaveriet paa Livstid. En Søster, som kom, for af hans egen Mund at høre hans Tilstaaelse, har edeligt bekræftet, at Arrestanten, „uagtet hun længe frittede ham, ei var at bringe til anden Erklæring,“ end at han havde myrdet *Dich*, og ene var skyldig. Slutteren har beediget en hermed stemmende Forklaring. Arrestanten vedgik saaledes mundtligt sin Brøde for dem, hvem han senere saa høitideligt tilskrev at være uskyldig. Han tilskrev iblandt Andre sin Kone, uagtet hun kom til ham vel flere Gange ugentligt, og han saaledes havde Leilighed til mundtligt at yttre sig for hende.

Det tillodes Arrestanten at skrive til sin Familie og Andre, med hvem han stod i nogen Forbindelse. De Breve, hvori han besværger sin Uskyldighed, har han derimod ei søgt at faae til deres Bestemmelses-

steder. De fandtes først efter hans Død aabne hængslagte paa Hylden i Arresten. Dette er saameget mærkeligere, som et af Brevene er dateret den 23 *April*, omtrent en Uge før han aflivede sig. Den 24de *April* besøgte Dannebrogsmænd *Holst* Arrestanten efter dennes Opfordring, og, uagtet han i sine efterladte Breve viser denne Mand særdeles Tillid, og yttre det Ønske, at et af dem igjennem ham maa blive tilsendt hans Kone, tales dog Intet om det Brev, som alt var færdigt til at afsendes.

Holst besøgte Arrestanten i Følge med Sognets Sandemand fire Dage forinden han aflivede sig. Her havde denne dog den bedste Leilighed til mundtligt at meddele hvad han tilskrev *Holst* om sin Uskyldighed i det af ham tilstaaede Mord. Desuagtet omtalte han ikke denne Gjenstand, men bad *Holst* indstændigt om i Fremtiden at tage sig af hans Familie. — Da dette blev ham lovet, og *Holst* spurgte om han vilde ham noget videre, svarede han, at han nok kunde have Lyst at tale med ham i Eenrum Sandemanden tilbød at fjerne sig, men Arrestanten bemærkede, at dette ei gjordes behov, da *Holst* kunde komme en anden Gang. Denne lovede at indtræffe en Dag i den paafølgende Uge; men een eller to Dage forinden aflivede Arrestanten sig.

I Betragtning af den Tillid selve Arrestanten viste Dannebrogsmænd *Holst*, hidsættes her nogle Bemærkninger, som denne i et senere Forhør har gjort i Anledning af det Passerede. *Holst* forklarer at have kjendt Arrestanten i 25 Aar, han var en rask og kraftfuld Mand, af Middelhøide og en særdeles listig Character. Ofte blev han efterstræbt af Politiet for Tilhold med Landets farligste Tyve, og udholdt

mange og langvarige Forhør, uden at Noget imod ham blev oplyst. Da Indholdet af *Jørgen Christians* efterladte Brev, hvori tre Andre fremstilles som skyldige i Mordet, meddeles *Holst*, bemærker denne, at *Jørgen Christian* efter hans Overbeviisning aldrig havde tilstaaet eller aflivet sig, saafremt han ei var skyldig.*)

I Forhørene fremkom Arrestanten aldrig med den omstændelige Forklaring, han efterlod sig om hvorledes Mordet var begaaet, og hvorledes *Hans Christensen*, *Rasmus Jespersens* Hustru og den Dræbtes Svigersøn vare de Skyldige. Vel nævnte han oftere *Hans Christensen* som Morderen, og anførte, at denne selv havde betroet ham dette (i Brevet hedder det, at han har sin Efterretning fra *Hans Christensens* Broder), men under Confrontation fragik han igjen denne Paastand, bemærkende, at *Hans Christensen* ikke saa reent ud havde sagt det, men ladet ham formode det, og andet Saadant. De to Andre nævnte han aldrig i Forhørene som skyldige; sin Tilstaaelse tilføjede han endog udtrykkelig den Bemærkning, at den Dræbtes Svigersøn var uskyldig.

Vanskeligt er det at afgjøre, om Arrestanten havde udkastet en Plan til sin Befrielse ved Tilbagekaldelse af den givne Tilstaaelse, men formedelst sin onde Samvittighed har manglet Kraft til at sætte denne igjennem; eller om han har tvivlet om Benaadning, besluttet sin Død, tænkt at redde sit Rygte og at

*) Tidligere er til det Kongelige danske Cancellie fremsendt Provstens af Inqvirenten i denne Anledning begjærte Erklæring. Skjøndt Arrestanten, som nævnt, gjorde alt muligt, for at overtyde denne Mand om sin Uskyldighed, lyder Erklæringen dog tvertimod.

hævne sig paa den, som fældede ham. Dette Sidste synes rimeligt, da Arrestanten ei benyttede de givne Leiligheder til i levende Live at tilbagekalde sin Tilstaaelse. Han har i saa Fald beregnet, at hans efterladte Forklaringer vilde vinde størst Tillid, naar han kastede Mistanken paa de tre Personer, mod hvem Undersøgelserne først og i lang Tid vare rettede. Ved at indklæde sine Forsikringer om Uskyldighed i et religiøst Foredrag, og, ved ligesom at besegle Sandheden af samme med sin Død, [har han indseet, at han maatte vinde Tiltro. Imidlertid er den i Brevene yttrede Religiøsitet i Strid med de Grundsætninger, han i Forhørene lagde for Dagen. Han maa altsaa enten her have villet gjøre sig slettere, end han var, eller kort før sin Død bedre, end han var. Var Arrestanten bleven tilføiet nogensomhelst anden Ulempe, end den Forhørene medførte, havde han nok fremført sin Anke derover gjennem sin Defensor, eller bemærket Saadant, hvor han i sit Brev til *Holst* omtaler, at han, for at redde sit Liv og Helbred, har maattet lyve paa sig selv i Forhøret af 14de *Marts*.

Alt, hvad her er anført udenfor Acten, er oplyst ved senere Forhør, dog naturligviis med Undtagelse af hvad Arrestanten før sin Tilstaaelse taledede med Inqvirenten om under fire Øine. Det er i saa Henseende kun beviist, at Arrestanten forlangte at tale med Dommeren i Eenrum, at denne Samtale førtes et Qvarteerstid, og at Arrestanten strax derpaa tilstod.

Arrestantens uforseglede Breve bleve af den constituerede Foged (Inqvirenten havde i Vacancen kun paataget sig Forretningerne som Dommer) indsendte til Amtet. Min over disse indhentedes Erklæring tilføiedes den Bemærkning, at yderligere Oplysninger

kunde tilveiebringes; det nævntes, at Beviis kunde tilveiebringes for, at Arrestanten i Overværelse af Slutteren havde for sine Nærmeste erklæret sig skyldig, hvorfor det henstilledes, at en Anden blev constitueret til at optage dette Forhør, for at Udskrivt af samme kunde følge Acten. Amtet var imidlertid af den Formening, at det var min egen Pligt som inqvirerende Dommer at tilveiebringe yderligere Oplysninger, og troede derfor ei at burde constituere Nogen. Da det Beviis jeg søgte, var til mit eget Forsvar, stilledes Sagen i Bero, indtil en Byefoged var beskikket i *Rønne*, ved hvem da paa min Begjæring alle senere Oplysninger ere tilveiebragte.

Saafræmt Forfatteren til de i Søndagsbladet Nr. 39 indrykkede Bemærkninger angaaende Behandlingen af denne Sag, har skrevet af Interesse for Sagen, og derfor ønsker sig meddeelt Udskrivt af de senere Forhør, skulle disse, naar han derom henvender sig til Undertegnede, blive ham tilstillede.

Rønne, den 21de Octbr. 1836.

Uldall.

Aktstykker.

1.

Danske Kancellis Resolution om Sagsanlæggelse.

Sag Nr. 1308. Angaaende Forestilling fra Regiments-quartermester og Auditeur Uldall, at der maa gaa Dom i Sagen mod Morderen Jørgen Christian, der har hængt sig. (21 Mai).

Resolution ²⁵/₆. At det ansees rettest, at Sagens Forfølgning mod den afdøde Jørgen Christian ind-

skrænkes til Paastand om Udredelse af Actionens Omkostninger og at iøvrigt Paakjendelse af Sagen sker ved en Anden.

[Danske Kancellis 3 Departement. Journal (Resolutions Protokol.) 1835.]

2.

Danske Kancelli til Bornholms Amt.

$\frac{4}{7}$ 1835. Til Bornholms Amt.

Under 21 Mai sidstl. har Hr. Amtm. tilstillet Kancel. en Skr. fra Regimentsquartermester og Auditeur Uldall, hvori han som constitueret Dommer i Kancelrd. Pingels Sygdom andrager paa at tillægges Ordre til at paadømme Sagen mod Albrecht Dichts formentlige Morder Jørgen Christian, uagtet denne i Arresten har aflivet sig, og at Dommen derefter maa blive indanket for Høiesteret samt den forventede Dødsstraf, forsaavidt samme maatte blive qualificeret, exequeret paa Liget. — Han har i denne Henseende anført, at der i lang Tid har hvilet grundet Mistanke paa 3de andre Personer om at være den Dræbtes Morder, hvorimod Jørgen Christian først under de i Marts Maaned d. A. optagne Forhør har tilstaaet at være den egentlige Gjerningsmand, men da denne Sidste forinden sin Aflivelse i de herhos tilbagefølgende Breve og for vedk. geistlig Embedsmand har tilbagekaldt den afgivne Tilstaaelse som aftvungen ham ved den ham under Arresten og Forhørene overgaaede haarde Medfart, og atter henkastet Mistanken paa de 3de andre Personer, er saaledes hos Almuen opstaaet Tvivl om hvorvidt J. Christian virkelig kan ansees som den Dræbtes Banemand, hvorfor det saavel interesserer det Offentlige at faa Sagen nøjere drøftet som

Uldall selv, at det sættes uden for al Tvivl, at han ikke ved Haardhed har aftvunget den Døde en urigtig Tilstaaelse. —

Man skulde i Anledning heraf til Eft. og v. F. tjtstl. melde, at da der paa Grund af Jørgen Christians Død ikke kan være Spørgsmaal om nogen Strafs Fuldbgyrdelse paa ham, bør Sagens videre Forfølgning for hans Vedk. indskrænkes til Paastand om Udredelse af Actionsomkostningerne, hvorved tillige Værdien af den Afdødes Tilstaaelse tilstrækkeligen kan blive prøvet, derimod anseer man det rettest, med Hensyn til de særdeles Motiver, der have fremkaldt Regimentsquartermester Aud. Uldalls Andragende, at Sagens videre Behandling og Paakjendelse i det Hele overdrages til en Anden, som dertil af Hr. Amtmanden vil være at constituere. Indsluttede Bilage remitteres.

[3 Depts. Brevbog for 1835. Ltra B, Nr. 2333].

3.

Danske Kancelli til Bornholms Amt.

15 Aug. 1835. At Justitssagen mod Hans Peter Marcher m. fl. under D. D. er foranstaltet indanket for Højeste Ret, samt at Højesteretsadvokaterne, Justitsraaderne Sporon og Bleckingberg ere beordrede at udføre denne Sag, den første som Actor og Sidstnævnte som Defensor, det skulde man med Henhold til Hr. Amtmandens behagelige Skrivelse af 14de f. M. herved tjenstligt melde til fornøden Efterretning.

[3 Depts. Brevbog for 1835. Ltra B, Nr. 2889].

4.

Stævning og Dom.

Stævning udtagen af den beskikkede Aktor, Højesteretsadvokat P. E. Sporon. 26 Aug. 1835 til Stadfæstelse.

Actor paaanker en inden Bornholms Vesterherreds Extraret den 24 Juni 1835 afsagt Dom i en Sag anlagt af Justitien mod *Hans Peter Marcher* for Indbrud og Tyveri, hans Hustru *Ellen Margrethe* for Hæleri, *Mogens Jensen* for Tyveri, *Hans Christensen* og *Rasmus Jespersens Hustru Kirstine* for Overhørighed mod Øvrighedens Decret og *Karen Høegh* for under Eeds Tilbud afgiven urigtig Forklaring, hvorhos *Jørgen Christians Enke Margrethe* er sag-givet til Udredelse af Actionsomkostningerne for hendes afdøde Mands Vedkommende.

Thi som ved bemeldte Dom saaledes er kjendt for Ret: Arrestanten H. P. M. bør at stryges til Kagen og arbeide i Fæstningen for Livstid, Tiltalte E. M. bør hensættes i Kjøbenhavns Forbedringshus i 8 Maaneder. Tiltalte M. J., H. Chr., R. J.s Hustru og K. H. bør hver for sig at hensættes i Fængsel paa Vand og Brød, den første i 2×5 Dage, den anden og tredie i 6×5 Dage og den fjerde i 3×5 Dage. I Erstatning udrede H. P. M. og Hustru E. M.

Hver af de Tiltalte har for sit Vedkommende at udrede de af Arrest og de idømte Straffes Execution flydende Udgifter, hvorimod de øvrige Omkostninger og deriblandt Salarium til Actor 40 Rdl. Sølv og til Defensor 25 Rdl. Sølv bør at fordeles paa den Maade, at de to førstnævnte erlægge $\frac{1}{4}$ Del, H. Chr. og R. J.s Hustru Kirstine $\frac{1}{4}$ Del in solidum; Mogens Jensen og Karen Høgh $\frac{1}{4}$ Del, hver for sig med det

Halve og afdøde Jørgen Christians Bo den resterende $\frac{1}{4}$ Del.

Højesterets Dom. Mandag den 5 Oct. 1835.

Mogens Jensen, Karen Høgh og Jørgen Christians Enke Margrethe bør for Tiltale i denne Sag fri at være. I Henseende til de øvrige Tiltalte bør Herredsstings Dommen ved Magt at stande, dog saaledes, at Straffen for Ellen Margrethe Marcher bestemmes til Fængsel paa Vand og Brød i 4×5 Dage og at Actionens Omkostninger for det Udgivne fra 1 Marts 1834 til 24 Januarii 1835 ikke bør falde nogen af disse Tiltalte til Last.

Justitsraad Sporon tillægges i Salarium for Højesteret 30 Rdl. Sølv, hvoraf H. P. Marcher og Ellen Margrethe Marker, Een for Begge og Begge for Een, bør betale en Fjerdedel, og Hans Christensen samt Rasmus Jespersens Hustru paa samme Maade en Fjerdedel.

Over-Auditeur Uldall bør for sit under Sagens Behandling brugte ulovlige Forhold bøde 50 Rigsbankdaler i Sølv til Amtets Fattigkasse.

[Højeste Rets Dombog 1835 (2 Halvdel). Sag Nr. 262].

5.

Overauditeur Uldall til Danske Kancelli.

Uldall beder sig oplyst „om jeg af Højeste Ret er multeret for at have holdt Jørgen Christian i pinligt Forhør“

og fortsætter: „Saavidt mig bekjendt, bestemme vore Love Intet om hvorlænge en Inquisit uafbrudt maa forhøres; dette er vel altsaa overladt til Dommerens Konduite og maa følgerigt beroe paa Omstændig-

hederne; men kan nogensinde en Inquirent føle sig opfordret til at nærme sig den i saa Henseende lovmedholdelige Grændse, maatte dette vistnok under nærværende Sag være Tilfældet med mig, saavel paa Grund af Forbrydelsens Beskaffenhed som den da-tidige Usikkerhed paa Bornholm.

At højere Auctoriteter have indseet Vigtigheden af at faae Dichts Morder opdaget beviser Kancelliets Resolution af 24 Dcbr. 1833, der udlovede en Belønning af 100 Rd. for den, som meddelte Dommeren den fornødne Oplysning.

Forudsættes nu, at et 24 timigt Forhør ei er absolut ulovligt, og det derhos bemærkes, at Inquisiten under nærværende lange Forhør to Gange fik Levnedsmidler, lagde sig til Hvile i een Time og forresten ikke holdtes i en staaende Stilling, maa man vist ogsaa indrømme, at dette Forhør ei allene var lov-mæssigt, men efter Omstændighederne endog anbragt paa rette Sted. Da Jørgen Christian derhos var en kraftfuld Mand, afgav jeg unægteligt selv den bedste Maalestok for, hvad der af ham kunde fordres; især naar det bemærkes, at den Time, hvori han hvilede, af mig blev anvendt til Gennemlæsning af Forhørene.

Til et saa alvorligt Skridt havde jeg endnu en moralsk Grund, hvis Gyldighed neppe Een bestrider. Den som myrder af Rovsyge maa formodes at gjentage Forbrydelsen, naar han dertil fristes. Af Grunde, hvis Vægt ei kan gjengives paa Papiret, men kun føles af Den, der overværede Forhørene, antog jeg Jørgen Christian for skyldig. Men var han bleven løsladt uden alvorligt Forsøg paa at bringe Sandheden frem og han paa ny havde myrdet, kunde da

ikke den sidste Forbrydelse for en Deel tillægges mig?

Rønne 27 Aug. 1838.

Uldall.

Til Danske Kancelli.

6.

Overauditeur Uldall til Kancellipræsident Steemann.

Ikke uden Frygt for at synes ubeskeden, men derhos med det Haab, at den Vigtighed Sagen har for mig, kan ansees for tilstrækkelig Undskyldning, vover jeg at tilskrive Deres Excelence ang. nedenstaaende Sag.

Det er sikkerligt Deres Excel. bekjendt, at jeg som constitueret Dommer i Rønne under Kancellieraad Pingels Sygdom i Aaret 1835 optog Forhør i Anl. af et Mord paa en Møller ved Navn Dick. En Husmand Jørgen Christjan tilstod at være Gjerningsmanden, men aflivede sig senere, og efterlod Breve, hvori han tilbagekaldte sin Tilstaaelse. — Sagen kom for Høiesteret, hvor jeg blev mulcteret. — I den Anl. er jeg flere Gange haardt angreben i de offentlige Blade, senest i Kjøbenhavnsposten af 25de Maj d. A., hvori jeg er beskyldt for at have holdt „piinligt Forhør“ m. m. — Disse Angreb kunde jeg vel roligt taale i den Overbevisning, at jeg i det væsentlige kun har gjort min Pligt, skjøndt jeg ved Protocoltilførslen oftere har feilet, men Kjøbenhavnsposten har dog i den Grad nedsat min Duelighed som Embedsmand, at jeg nødigt vil lade dens Yttringer upaa-talte. Til den Ende har jeg til det kgl. danske Kancellie fremsendt et underdanigst Andragende*), hvis Gjenstand jeg forbigaaer her at berøre.

Det er kun mit allerærbødigste Ønske, at Deres

Excel. vilde gennemlæse samme — i Vidtløftighed overstiger det ikke et Ark, — og saafremt min deri gjorte Anmodning findes billig og retfærdig, er det min Bøn, at Dr. Excel. godhedsfuldt vil støtte den.

Rønne den 29de August 1838.

Allerærbødigst

Uldall.

*) *Anmk.* Dette gaar med Sagen gennem Amtet, saa at det muligt ei er arriveret, naar dette Brev naar sit Bestemmelsessted.

Til Hs. Excelence Geheime-Stats- og Justitsminister v. Steemann, Præsident i det Dske Kancelli p. p. Ridder af Elephanten, Storkors af Dannebrogen og Dannebrogsmænd.

[Dske Kancl. 3 Dept. Breve. 3877/1838].

7.

Danske Kancelli til Bornholms Amtmand.

16 Oktbr. 1838. Efter først at have udtalt sig om Byfoged Gardes Gjenoptagelse af Mordsagen, fortsættes saaledes:

I Forbindelse hermed undlader man derhos ikke i Anledning af det af Hr. Amtmanden ved fornævnte Skrivelse indsendte Andragende fra Overauditeur Uldall, hvori han ansøger om at meddeles Oplysning om hvorfor han er idømt den Mulkt, som det ved Højeste Rets Dom af 5te Octbr. 1835 i Sagen angaaende det anførte Mord blev paalagt ham at erlægge til Bornholms Amtsfattigkasse, tjenstlig at meddele, at ifølge den Underretning man i sin Tid har modtaget fra bem. Ass., blev den omhandlede Mulkt ham fundet

1) fordi han holdt den for Mordet paa Dich mis-

tænkte Jørgen Christian i Forhør næsten uafbrudt i 24 Timer,

2) fordi han havde belagt en anden af de Tiltalte med Arrest i den Hensigt af afpresse Tilstaaelse, og

3) fordi han i Retten havde tildelt en Inquisitinde Slag med en Stok, i Anledning af, at hun fragik Noget, som hun tidligere havde udsagt.

[Dske Kancel. 3 Dept. Brevbog fra 1838. Nr. 3879].

8.

*Kammerherre, Commandeur Johan Uldall til sin
Neveu, Overauditeur Uldall.*

Kiøbenhavn d. 30 Oktobr. 38.

Min kiere Karl!

Jeg indseer fuldt vel, at Din Stilling paa Bornholm ikke er ganske behagelig. Imidlertid saa beder jeg Dig tage Dig i Agt for et overilet Skridt. Sagen om Mordet er vist nok ubehagelig, men der er jo allerede saa meget oplyst, at Selvmorderen har begaaet Mordet, at enhver i de senere Beskyldninger i Bladene mod Dig kan see, at man i Bladene gjør Dig Uret; det er disse Du vil indlade Dig i Striid med, og dette kunde udsætte Dig for mange Ubehageligheder, om Du endogsaa tog Din Afskeed og forfulgte Striiden som privat Mand.

Kancelliet finder, at Du ikke bør gaa videre, og det er vel klogest at handle derefter. Naar Du giver Tiid, saa vil Tiiden opklare alting, og da vil Du være retfærdiggjort uden at udsette Dig for Ondskab.

Jeg veed ikke hvor eller af hvem jeg har hørt, at Du havde i Sinde at faae den sidst arresterede Mand, som blev beskyldt for Mordet, til at anlegge Proces

mod Kiøbenhavnsposten. Da jeg anseer dette at være et meget galt Skridt i Din Stilling, og da Du ved at indlade Dig med slige Kieltringer, let kan resikere at komme i slet Rygte, saa svarede jeg ogsaa derpaa, at jeg var overbeviist om, at det var et blot Rygte, og at kun Dine Uvenner kunne udsprede det.

.....

Lev vel.

Din Ven og Oncle

Johan Uldall.

Sankt Salomons Kapel og Kilde paa Hammeren.

Ved JOH. BULMER.

I Omtalen nedenfor henvises nogle Steder til „Bornholmske Samlinger“ ved Parenteser, der indeholder først Tallet for vedkommende Bind og derefter Sidetal.

Bornholm havde i Middelalderen forskellige Kapper, hvoraf to, nemlig Helligdomskapellet i Rø Sogn (9. 3—5) og Salomons Kapel paa Øens Nordspids Hammeren, var knyttede til Kilder. Det førstnævnte er forlængst helt forsvundet, men Salomons Kapel, der er opført som en solid kirkelignende Bygning, lavtliggende ved Hammerens Nordvestkyst, har endnu betydelige Dele af sine Mure tilbage. Ruinen blev i 1923 nærmere udgravet og en Del istandsat, hvorom yderligere Bemærkninger findes nedenfor.

Sidstbemeldte Kapel benævnes i nyere Tid blot Salomons Kapel, men i tidligere Tider blev det benævnt Sankt Salomons Kapel eller blot Sankt Salomon (12. 75—77). Om det er Jødelands gamle Konge Salomon eller en anden Salomon, som Kapellet er benævnt efter, kan ikke med Sikkerhed afgøres. Meget muligt er Kapellet opkaldt efter en af de flere

i Middelalderen, ogsaa her i Norden og ved Danmarks Ærkebispesæde ¹⁾, forekommende højere katolske Gejstlige af Navnet Salomon. Nogen pavekaaret Helgen af dette Navn kendes ikke.

Det antages af i saa Henseende sagkyndige, at Salomons Kapel (Hovedbygningen) er opført i Tiden

Sankt Salomons Kapel.

ved Aar 1300; og derefter har Kapellet rimeligvis gennem et Tidsrum af omtrent 200 Aar gjort Tjeneste efter sin oprindelige Bestemmelse. I Ærkebiskop Niels' Testamente af 1379 er Salomons Kapel nævnt derved, at han skænker det en Sølvske ²⁾. Men ellers finder man ikke fra Kapellets Velmagtstid nogen Udtalelse vedrørende Kapellet. I nævnte Testamente,

¹⁾ Se f. Eks. Weeke: Lunde Domkapitels Gavebøger (1884—89) S. 367.

²⁾ Se Erslev: Testamenter fra Danmarks Middelalder (1901) S. 151 (Punkt 5—6) og S. 271 foroven.

der er paa Latin og af et omstændeligt Indhold, skænker Ærkebisen ogsaa til Ols Kirke paa Bornholm en Sølvske; og i Tilslutning hertil giver Testamentet sin Udtalelse vedrørende Salomons Kapel saaledes: „Item capellæ sancti Salomonis ibidem unum coclear argenteum“. Andet æller mere om Kapellet siger Testamentet ikke.

Der kan næppe være Tvivl om, at det er den ved Kapellet værende Kilde (lille Brønd), der afgørende har begrundet Opførelsen af Salomons Kapel. Kilden har altsaa uden Tvivl været en af Middelalderens hellige Kilder³⁾, som Folk har valfartet til for ved Hjælp af dens Vand at finde Helsebod for Sygdomme, og Kapellet maa saaledes antages at have tjent til gudeligt Brug, naar Folk paa bestemte Dage — især Sankt Hans Aften — i Talrighed indfandt sig ved Kilden. Ved saadanne Lejligheder kan Præsten fra Ols Kirke eller en Gejstlig fra Hammershus være kommet tilstede ved Kapellet og have prædiket og i det hele ledet de religiøse Handlinger ved Kildedyrkelsen. Der er vel ogsaa ved saadanne Lejligheder kommet Handelsfolk tilstede ved Kapellet for at afsætte visse Ting, ligesom der maaske er holdt Beværtning ved Klippevæggene nær Naturhavnen „Kraukaas“ (Krokaas; paa Landkort forvansket til Kragkaas) lidt Sydvest for Kapellet.

³⁾ Som nyere Literatur om Danmarks hellige Kilder kan her nævnes: a) Tidsskriftet „Fortid og Nutid“ 5. Bind (1924—25) S. 137—144. b) Tidsskriftet „Danmarks Folkeminder“ Hæfte Nr. 33 (1926). Naar Salomons Kilde i dette Hæfte urigtigt angives at ligge nedenfor Hammershus, skyldes det altsaa den stundom ogsaa i andre Skrifter forekommende Misforstaaelse, at Hammershus ligger paa Hammeren.

Kilden ⁴⁾ findes lige nær ved det nordvestre Hjørne af Kapellets omtrent i Øst-Vest gaaende Hovedbygning, nemlig ved dennes Nordside. Der har i Nordmuren, ved Kilden, været indrettet en Aabning, hvorigennem Vandet ved Opøsning af Kilden kunde ledes ind i en Kumme (Skaal, Font) i Kapellet, og herinde har man altsaa gjort Brug af Vandet og derved maaske benyttet den foran nævnte Sølvske.

I en Søfartsrapport fra 1676 nævnes Salomons Kilde som en herlig fersk Kilde at faa Vand af, saa vidt det kan tilstrække ⁵⁾. Thura ytrer i sin Beskrivelse over Bornholm fra 1756, at Salomons Kilde endnu har meget sødt og klart rindende Vand. Men naar han tillige meddeler, at de søfarende som oftest, naar de kommer paa denne Kant, forsyner sig af Salomons Kilde med Vandforraad til deres Skibe, og at Salomons Kapel skal have haft sin egen og særdeles Præst (5. 117—18), da er dette næppe rigtigt.

Vandet i Salomons Kilde blev ved Undersøgelser i Sommeren 1923 befundet at være til en vis Grad radioaktivt; men imidlertid blev der indrettet en bedre Radiumskilde (Brønd) et andet Sted paa Hammeren, nærmere Sandvig.

Det kan være, at Salomons Kilde har været paaagtet som Lægedomskilde allerede i Hedenskabets Tid; men Navnet Salomons Kilde har den dog sikkert først faaet i Kristentiden og rimeligvis først efter,

⁴⁾ Det kunde vel af historiske Hensyn være rigtigt, at Kilden nu nymuredes, overdækkedes med en hvælvet Bronzerist og derefter stadig renholdtes.

⁵⁾ Se Resen: Bornholms Beskrivelse (i „Atlas Danicus“ fra 1670—80'erne) i dansk Oversættelse ved Johannes Knudsen (1925), Tillæget S. 73.

at Kapellet var opført ved Kilden. Allerede i Stenaldertiden, da et Folkesamfund havde sin Hjemstavn paa den lavere Hammeregn lidt fra Kapelstedet⁶⁾, kan Kilden ikke antages at have været der til Brug for dette Folk; thi ifølge den nyere Geologis Vidnesbyrd stod Havet i Stenalderen en Del højere omkring Hammeren end nu⁷⁾, saaledes at der dengang var Hav, hvor Salomons Kapel og Kilde nu findes. Følgelig var ogsaa de naturlige Havneforhold paa Hammerens Nordvestkyst noget anderledes i Stenalderfolkets Tid end nu for Tiden.

Paa Egnen ved Salomons Kapel findes nu ingen menneskelige Boliger. De Fortællinger, som Amtmand Urne (død 1787) har berettet om i efterladte Optegnelser, saasom at der har været en By paa Hammeren, som er blevet afbrændt, og at der sammesteds er gamle Kaalhavediger tilsyne efter forðums Bebyggelse, grunder sig sikkert paa Misforstaaelse af de Oldtidslevninger (Arnesteder m. m.), der har været synlige paa Hammeren efter det ovenfor berørte Oldtidsfolk. Naar man gør sig nærmere fortrolig med Egnens Terrænforhold, maa man finde det helt usandsynligt, at der har været en middelalderlig Fiskerby nær Salomons Kapel eller overhovedet paa Hammeren. Men ligesom Lejlighedsfiskere i Sandvig ogsaa i vore Dage i nogen Maade benytter den foran nævnte Havn Krokaas, ved hvilken de har en Smule Materialskur, og til hvilken en gammel Sti fører fra Sandvig, saaledes er det ikke

⁶⁾ Se Vedel: Efterskrift til Bornholms Oldtidsminder og Oldsager (1897) S. 105 samt 1—9 og 97.

⁷⁾ Se Grönwall og Milthers: Bornholms Geologi i Danmarks geologiske Undersøgelse (1916) S. 245—48.

uantageligt, at der i en eller anden Periode af Middeledalderen har ligget et Par simple Fiskerhytter nær denne Havn; men disse har i alt Fald sikkert været uden nogen Betydning til at begrunde Opførelsen af Salomons Kapel.

I en Omtale af Salomons Kapel og andre bornholmske Kapeller i „Bornholmske Samlinger“ 8. Bind (1913) konkluderes der Side 168 saaledes: „Ydermere taler alt for, at de nævnte Hansestæder have ladet bygge disse Kapeller“. — Der maa imidlertid holdes for, at de paagældende Kapeller⁸⁾ er danske (byggede paa dansk Foranledning og paa dansk Bekostning), indtil det ved vægtigere Grunde sandsynliggøres, at de er tyske. Om Salomons Kapel, der ikke ligger paa Bornholms Nordøstside, overhovedet har været benyttet af udenlandske Sildefiskere og Sildeopkøbere er meget usikkert. At den højere danske Gejstlighed har staaet bag ved Opførelsen af Salomons Kapel er overvejende troligt, eftersom Bornholm paa særlig Maade laa under Ærkebispesædet. Og nær ligger det at formode, at den, som Samtiden særlig havde at takke for Kappellets Opførelse, var Ærkebiskop Jens Grand, der bevislig opholdt sig meget paa Bornholm, og særlig paa Hammershus, netop i Aarene nær omkring 1300, (15. 87; 16. 113). Salomons Kapel turde altsaa snarest være et rent dansk Kildekapel, som er blevet bestyret fra Hammershus. Det bliver saaledes velbegrundet, naar Hans J. Holm i sin Beskrivelse fra 1878 af Bornholms ældgamle Kirkebygninger beteg-

⁸⁾ Som Note 8 gælder nærværende Artikels med Petit trykte Slutningsdel.

ner Salomons Kapel som en i Danmark omtrent enestaaende Levning.

Salomons Kapel har som berørt bestaaet af en omtrent i Øst-Vest gaaende Hovedbygning (Langhus), indvendigt knapt 12 Meter i Længde og godt 5 Meter i Bredde. I Rummets Østende har været Alter. Nogen Tid efter Opførelsen af Langhuset er der til dette føjet en Tilbygning (Vaabenhus) imod Syd. Kapellet er bygget hovedsagelig af Kampesten, med Mure af ca. 1 Meters Tykkelse, og har haft Tegltag.

Da Kapellet ophørte med at tjene til religiøst Brug, blev det af Sandvig-Fiskere taget i Brug som Materialskur og deslige, hvilket kan skønnes af Fund ved Udgravningen. I Landsprovst Jens Pedersens Beskrivelse over Bornholm fra 1625 (gengivet foran i nærværende Bind) hedder det, at der under Hammeren findes ved Havet et stort øde Kapel, Sankt Salomon, hvor Prædiken holdtes i fordums Dage, som det menes, for Fiskerne. Det saaledes brugte Ord „øde“ udelukker maaske ikke, at Kapellet endnu i 1625 havde Loft og Tag. Af Rasmus Ravns bornholmske Beskrivelse fra 1671 (trykt 1926) og Peder Resens i foranstaaende Note 5 anførte Beskrivelse faas der ingen Oplysning om Salomons Kapel. Thura berører imidlertid 1756 Kapelruinen og Kilden, hvilket er nævnt i det foregaaende. I fornævnte Amtmand Urnes Optegnelser hedder det, at endnu i 1648 skal Salomons Kapel have haft liggende Loftets Planker og Bjælker, som Byfogden ⁹⁾ i Sandvig bekom til at bygge med, og at den mindste Kirkeklokke i Allinge skal være kommet fra Salomons Kapel. Om imid-

⁹⁾ Om ældre Byfogder i Sandvig, Allinge og Gudhjem, se Bh. Saml. 4. 70—72; 8. 141; 12. 21.

lertid dette af Urne gengivne indeholder historisk Sandhed, kan være et Spørgsmaal.

Da man borttog Kapellets Træværk, nedbrød man sikkert ogsaa noget af Murene, især de øvre Dele, og mere er senere lejlighedsvis styrtet ned. Men Vaabenhusgavlen med Dørgab i er stadig blevet staaende omtrent hel, se Billedet foran. Udvendigt over Døren i Gavlen har med brændte Sten været muret en Spidsbue, hvoraf en Del endnu var tilbage i 1923. Ved Kapellets Udgravning i dette Aar blev det da noget for brede Dørgab forsynet med nye Sider af brændte Sten samtidig med, at Spidsbuen blev repareret.

Ved Ophobning af Materiale fra den delvise Nedbrydning og Nedstyrtning og ved senere hidføget Flyvesand var væsentlige Dele af de tilbageværende Kapelmure blevet saa skjulte, at en Udgravning af Ruinen længe havde været paakrævet, inden som nævnt Nationalmuseet omsider i Sommeren 1923 lod iværksætte en Udgravning i Forbindelse med nogen Restaurering af Ruinen. Udgravningen viste sig at kræve mere Arbejde end forud antaget. Den store Mængde løse Afrømning fra Udgravningen blev kørt hen til og fyldt i en Terrænfordybning noget Nordøst for Kapellet; og en hel Del Kampesten, der laa spredt omkring Murene, men som det ikke fandtes hensigtsmæssigt at opmure igen, blev samlede i en Høb noget Sydvest for Kapellet.

Som naturligt var, kom Udgravningen af Salomons Kapel til at ledes af tidligere Inspektør ved Nationalmuseet Numismatikeren P. C. Hauberg, der gennem Aarene har gjort sig særlig fortjent af Bornholm, bl. a. ved Undersøgelser- og Udbedringsarbejder ved

Øens vigtigste Borge: Hammershus og Lilleborg (6. 133; 7. 139), og som iøvrigt fra Ungdommen af skal have næret et stadig vaagent Ønske om engang at se Salomons Kapel udgravet, og hvem det ogsaa maa have været en særlig Tilfredsstillelse ved Udgravningen af Kapellet at finde et Antal middelalderlige Mønter i Hovedbygningens Vestende.

I en Artikel i „Bornholms Tidende“ for 17. Oktober 1923 har Hauberg givet bygningsmæssige og andre Oplysninger i Anledning af den da skete Udgravning og Istandsættelse af Kapellet. (Noget af det tilsigtede Arbejde ved Kapellet og Kilden blev i 1923 udsat til senere). Fra Nationalmuseet vil Meddelelse om Udgravningen mulig fremkomme i 6. eller et senere Bind af det i Note 3 nævnte Tidsskrift „Fortid og Nutid“.

Det skal endnu her bemærkes, at det ikke er godtgjort, at den omkring Salomons Kapel værende inddigede Plads („Kirkegaard“) er benyttet som Begravelsesplads i Kapellets Velmagtstid. Men Udgravningen af Kapellet viste, at der, siden Kapellet blev Ruin, er begravet nogle Lig i og nær udenfor Kapellet, nemlig antagelig Mennesker, som er omkomne paa Havet og drevne i Land paa Hammerkysten.

I den største Del af Aaret ligger det fredede Salomons Kapel ensomt og menneskeforladt bag Hammerens Bjerge. Men i Sommertiden, naar bl. a. Turistbyen Sandvig faar sine Gæster, da bliver der Menneskevandring over Hammeren (Statsejendom, 11. 14) og især langs den rummelige Sti, der fra Sandvigbugten i Øst fører Hammerkysten rundt til Sænebugten (Hammerhavnen) i Vest; og da drager

Salomons Kapel med sin Kilde manges Beskuer til sig.

Som *Note 8* til foranstaaende Hovedtekst skal her bemærkes, at det Sankt Anders Kapel, som hidtil omtales at have været i Ibsker Sogn (8. 144, 174) sikkert ingensinde har eksisteret. Skrifter om Bornholm forud for Peder Resens ses ikke at kende noget til et saadant Kapel. Resens oprindelige Skrift om Bornholm (Gl. kgl. Saml. 734 Fol.; kgl. Bibl.) nævner heller ikke noget om et St. Anders Kapel i Ibsker. Imidlertid lod Resen fremstille et Bornholms-Kort, der skulde høre til hans Tekst om Bornholm. Dette Kort siges at være en Kopi af Bagge Wandels i Bh. Saml. 12 ved Side 84 gengivne Kort over Bornholm fra 1676, hvilket Kort viser i Østermarie (Nordvest for Svaneke) et Navn „S. Anders“ og ved Langebjerg ved Sandvig et Navn „S. Jørgen“. Resens Kort er vel en Kopi af Wandels, men i hvert Fald ikke en nøjagtig Kopi. Omtrent hvor Wandels Kort viser det nævnte „S. Anders“, har Resens Kort en Kapelsignatur med det vedføjede Navn „St. Anders Capel“, hvis Beliggenhed altsaa falder omtrent, hvor Maglegaardskapellet i Østermarie findes. Iøvrigt viser Resens Kort — modsat Wandels — det i Østermarie værende Mosedrag Ølene, som paa Kortet kaldes „Boresø“, og som ikke er omtalt i Resens oprindelige Tekst. Det er nu ganske sikkert dette Kort, der har været Kilden til, at det i den senere Bearbejdelse af Resens Tekst om Bornholm er kommet til at hedde, at der i Ibsker Sogn ogsaa „er“ et saakaldet St. Anders Kapel og en Sø ved Navn Boresø, fra hvilken kommer Øleaaen, som udmunder i Havet i Øens Vester (!) Herred; se nærmere Resens i *Note 5* nævnte Beskrivelse af Bornholm i Oversættelse (med Kort) ved Johannes Knudsen (1925) Side 12. Det er altsaa utvivlsomt Maglegaardskapellet i Østermarie (5. 120; 8. 170), der er kommet til at staa paa Kortet med det urigtige Navn „St. Anders Capel“. Og det forholder sig uden Tvivl saaledes, at vedkommende Bearbejder af Resens Tekst om Bornholm ved Betragtning af Kortet har skønnet, at baade dette Kapel og Mosedraget Ølene („Boresø“) behøvede særlig at nævnes i Teksten, og idet han, efter den hele Situation paa Kortet, tillige har skønnet, at begge Dele hørte under Ibsker Sogn, har han i Teksten, der ellers ikke omtaler Maglegaardskapellet, indføjet

under Ibsker Sogn det nys ovenfor refererede om St. Anders Kapel og Boresø. Sikkert alene paa Grundlag af Resens herommeldte nyere Tekst bemærker Thura Side 63 under Ibsker Sogn, at der i samme Sogn i fordums Tider „har været“ et Kapel, kaldet St. Anders Kapel, „hvilket nu ikke mere er til“. Og at nu Amtmand Urne har været nysgerrig efter at faa oplyst Stedet for det saaledes af Thura omtalte St. Anders Kapel er særdeles forstaaeligt. Hans paagældende Optegnelse, der knytter sig til Thuras nysanførte Bemærkning, gaar i Realiteten ud paa, at gamle Folk endnu mindes at have ved Frændegaard (Syd for Svaneke) set Murstenslevninger af en Bygning, som kan have været et Kapel, og at denne Bygning „maa vel være“ St. Anders Kapel. Det er imidlertid troligt, at et af de flere gamle, i nyere Tid fremgravede Fundamenter af Huse eller Boder paa nævnte Frændemark i Ibsker har været synligt (utilgroet) endnu omkring Aar 1700, og at man senere, i Urnes Amtmandstid, da Fundamentet ved Spørgsmaalet om St. Anders Kapel kom paa Omtale, har gisnet, at det maatte være Fundamentet af det St. Anders Kapel, som Resen og derefter Thura omtaler. -- Efter alt det foran i denne Note anførte synes Resens og senere Udtalelser om et St. Anders Kapel i Ibsker ikke at turde betragtes som tilforladelige.

BORNHOLMSKE SAMLINGER

18 BIND

BORNHOLMSKE SAMLINGER

ATTENDE BIND

UDGIVET AF

BORNHOLMSK SAMFUND

RØNNE

COLBERGS BOGHANDELS FORLAG
KNUD JØRGENSEN

1927

INDHOLD

	Side
M. K. ZAHRTMANN: Bornholms Forsvarsværker inden Milisens Oprettelse 1613	1
OLAF CARLSEN: Fra Rønne Latinskoles Historie i det 18. Aarh.	45
C. J. HAGEMANN: Gamle Originaler. III. Skipper Jacob Espersen, Nexø	53
ROCKSTROH: „Den bestandige Kommission“ paa Born- holm 1742—1802.	66
C. A. KOFOED: Meddelelser om Beboerne af den 69. Selvejergaard Vestre Pilegaard i Klemensker Sogn	103
TH. LIND: De senere Aars Litteratur om Bornholm . . .	144

Bornholms Forsvarsværker inden Milisens Oprettelse 1613.

AF
M. K. ZAHRTMANN.

1. Oldtidens Hyrdeborge.

En Gang i Hedenold byggede Bornholmerne Volde paa nogle af Landets Højder. Voldstederne ere endnu synlige. Regelrette Udgravninger ere ikke foretagne; tidfæstende Vaaben- og Oldsagfund mangle helt. Man har ene at holde sig til, hvad der nu ses over Jorden; og ved at sammenstille dette med, hvad der i øvrigt vides om Bornholms Oldtidsforhold, kan man naa frem til at udrede Voldstedernes Tilblivelse og Formaal, om end kun gennem Gisninger.

At man her staar over for Forsvarsværker, turde være umiddelbart givet; som saadanne holdtes to af Voldstederne i Brug frem igjennem Middelalderen og end senere. Trangen til at bygge sig Vold til Værn er en dyb Urdrift i Menneskeslægten; den bryder stadig frem hos Børn, som bygge deres Snevolde og Fæstninger, selv om de aldrig have set en Fæstning. Derfor tør man ikke uden nærmere Udforskning side stille de bornholmske Voldborge med de tyske Fastlandsborge i Tid og Forhold, end ikke med den nær-

mest liggende Voldborg ved Sassnitz paa Rygen. I hvert Land for sig ere disse simple Forsvarsværker skudte frem af Tidens og Stedets Krav, alt som Fjendeoverfald just der skulde afvises. Kun en Udforskning af de bornholmske Voldborge selv kan føre paa Spor af deres Tilblivelse.

Storeborgen i Rø Sogn, tæt inden for den gamle Hede Højlyngens n-ø. Udkant, 3500 m inden for Baadstadkysten, paa en Klippeknude, som til alle Sider hæver sig stejlt 15 m op af Spælingemosen. Dennes 1800 m² store øverste Flade var paa de mindst stejle Affald mod N. og V. værnet med en lav Vold af Sten og Jord, nu lidet kendelig, efter at Jernbanen 1913 har skaaret sig tæt ind under den og til lige ødelagt den gamle Opgangsvej her mod NV. — Bornholms mindste Borgsted; dets Navn skyldes Naboskab til en mindre Klippeknold, nævnt Lilleborgen.

Borgvolden i Rø, 2700 m fra den foregaaende, i Højlyngens n-ø. Udkant, 3100 m inden for Salenekysten, paa Klippepynten *Borgehoved* i Sammenløbet af N. og S. Borgdal, hvis bratte, 12 m høje Aabrinke gøre den utilgængelig fra N. og Ø., medens den brede Adgang fra SV. spærres af en 275 m lang Tervold af Sten, som løber 240 m fra N. til S. og derpaa bøjer vinklet om i Retning fra V. til Ø. Denne store Stensætning giver sammen med de naturlige Klippebrinker en fuldfærdig, skævt firsidet Voldplads, 32000 m² stor, Bornholms største Borgsted. — I dets Nærhed er paavist fem Bøtastene fra Bronsealderen.

Sejershøjborgen i Ibsker Sogn, 18000 m fra den foregaaende, skudt 800 m frem foran Højlyngens Østgrænse ved Helledsbakkerne med Kodalen, liggende ret højt, 2000 m inden for Svenskehavnkysten. Dens

mandshøje Vold indringede et Flademaal paa 4000 m², men blev 1853 sløjft uden nøjere Undersøgelse; herved fandtes Menneskeknogler og Kværnsten. Kun efter sin Størrelse tør den bedst indordnes blandt Oldtidsborgene. — Nær dens Sted staa Gravhøj og Bavta-sten, nævnte Tingstenene.

Gamleborgen (1) i Ibsker, 3000 m fra den foregaaende, i den sydlige Udkant af Højlyngen, 4000 m inden for Nexøkysten. En af Jord og Sten opført Vold omgiver den 14000 m² store øverste Flade af en af Borgsølavningen 14 m opstigende Klippeknude, kun afbrudt i SØ., hvor Stigningen er brattest; en lavere liggende Ydrevold følger den mindre stejle Klippe-skraaning imod NV. og kan have dækket en Nedgangsti til Vandhentning i Borgsøen; Adgangsvej fra V. — Prins Christian (VIII) lod 1824 en Arbejdsstyrke grave paa Voldpladsen, uden væsenlige Jordfund. En Bavta, Jomfrustenen, stod Ø. for Borgen sammen med flere andre.

Gamleborgen (2) i Vestremarker Sogn, 10000 m fra den foregaaende, i den sydlige Udkant af Højlyngskoven Almingen, 9000 m inden for Landets sandede Sydkyst, Bornholms næststørste Borgplads. En Klippeknude, som hæver sig stejlt 25 m over Kodalen og i øvrigt er omgivet af dybe Vanddrag, har sin 27000 m² store øverste Flade helt indringet af en stenfuld Jordvold, der paa de mindst stejle Affaldsbrinker mod N. og V. er mandshøj. Indgang gennem et Voldgab i N. — Oldsager fra Stenalderen ere fundne i Borgens Omgivelser; fra selve Voldpladsen haves trods Gravninger intet væsenligt Jordfund. I den tidlige Middelalder udbyggedes Voldstedet til en Fæstningsplads.

Af Borgenens stedlige Forhold træder stærkt frem den store Forskel i deres Flademaal, fra over 3 til knapt $\frac{1}{5}$ h. Den synes ene hidført deraf, at man har ladet Stedets naturlige Klippebrinker danne Voldborgens væsenligste Værn, kun styrket med Volde langs deres uregelmæssigt løbende Rande. Inden for Voldene ere intet Steds, trods Eftersøgning, Grundsten til Bygninger paaviste; varige Vandsamlinger findes heller ikke, ud over hvad Regnvand der til Tider kan staa i smaa Klippelavninger. Selv om de bag Voldene indespærrede Forsvarere kunde tilliste sig i Nattemulm noget Vand fra de underliggende Vandløb, maatte Vandmangel ret hurtigt drive dem ud fra Borgpladserne. Disse store Voldborge synes da byggede ene til et enkelt eller højst to tre Døgn's Forsvar.

Borgene, undtagen den ved Sejershøj, laa omgivne af dybe Vanddrag, som satte Fjenden en væsenlig Hindring i at storme dem. Fire af dem ligge højst 4 km fra Kyster, hvor Fjenden kunde landsætte sine Skibe. Kun Gamleborgen (2) ligger fulde 9 km inde fra Bornholms sandede Sydkyst, hvor Oldtidens Søhaner kunde lande overalt lige fra Rønne- til Nexøegnen og fra flere Sider samtidigt søge ind paa Kodalens Kvægflokke; Gamleborgen laa da ypperligt egnet til at midtpunktsamle hele Sydlandets Mandsstyrker for at hindre dette og føre deres Fremstød mod de farestedte Kyststrækninger.

De i Borgenens Omegn fundne Oldsager sige kun, at Stenalderfolket har vandret her 1500 Aar før vor Tidsregning, og at Bronsealderens Mænd have sat deres Bautaer her 1000 Aar senere. Men muligvis er der gaaet endnu 1000 Aar, inden Jernalderens Bornholmere her rejste deres Volde. Aarsagen til at vore

Forfædre tidligt i Hedenold færdedes i Højlyngens boløse Hedevidder, turde være den, at allerede de, lige som deres Efterkommere frem til over Midten af det 19. Aarhundred, havde deres kære Husdyr slupne løse her paa den store Fællesgræsgang Sommerhalvaaret igjennem.

Hvor lignende Ringvolde findes andensteds i Danmark, have Oldforskerne nævnt dem Folke- eller Bondeborge. Disse lidet sigende Navne maa nærmest modsættes Herre- eller Høvdingborge. Ogsaa de bornholmske Voldsteder tør næppe opfattes som Enkeltmands Værn; de synes byggede af Menigmand i fælles Forsvarsmaal. Det er dog ønskeligt at søge frem til at give dem mere klart oplysende Navn.

De nævnte fem Voldborge, som danne en spredt Række langs Højlyngens Øst- og Sydgrænse ud imod Landingsteder paa den nærliggende Kyst, synes byggede til at afværge en paa Kysten landet Fjendskares Indtrængen i Højlyngen. Fjendens væsenlige Maal var at rane Køddyr, Heste og Køer, Faar og Svin. Kun Sommeren over pløjede han Søen for saa at lægge sig i Vinterhi, ganske som endnu frem over 1870 Østersøsejlerne søgte Vinterhavn. Men i Sejlasktiden om Sommeren maatte Bornholmernes Kvæg hentes ud fra Højlyngen; just i de side Enge rundt om Voldborgenes Fod, Spælingemosen, Kodalene og de andre Mader, flokkedes det i tætte Hjorder, og her spærrede Borgene Vejen for Søens Ransmænd. Byggede til at værge og værne for Bornholmernes mest efterstræbte Eje, Husdyrhjorderne, kunne de under eet nævnes Hyrdeborge.

Disse Røverindfald fra Søen bære det rammende Navn: Strandhug. Det sidste bornholmske Strandhug

kan vise Gangen i dem. Rapt og uventet, tidlig Morgen den 9. Juni 1645, styrede Fjenden sine Skibe ind mod Nexøkysten, de fra nærmeste Omegn tililende Forsvarere evnede ikke at afværge hans Landgang, saa blev alt plyndret inden for 3 km fra Landingstedet, og mod Aften trak Fjenden sig ud paa sine Skibe. Naar den i Krig baade til Lands og til Vands vel forfarne svenske Generaladmiral C. G. Wrangell med 29 stærkt rustede Orlogsskibes Mandsstyrke denne Dag kun dristede sig knapt 3 km ind i Landet, da turde forholdsvis faa af Oldtidens Strandhugere være trængte dybere ind fra Kysten.

Dette lader sig ogsaa læse ud af Sagaerne om slige Strandhug. Strudharalds Sønner var sejrdrukne, blot de ved Aar 980 havde udplyndret een, næste Aar tre af Jarl Vesetes Gaarde paa Bornholms Kyst. En tilsvarende Sejrsrus kommer til Orde i Fortællingen om den attenaarige Olaf Tryggvesøns Udfart 987 fra Rusland for at vinde sig Norges Krone: Da Olaf kom østenfra, laa Bornholm paa hans Vej, og han gjorde der Landgang og hærjede; Indbyggerne samlede sig, kom ned til Stranden og holdt et Slag mod ham, han vandt Sejr og rig Hærfangst; mens han nu laa med sin Flaade under Landet, paakom en stærk Storm, som tvang ham bort derfra. „Høvdingen lod ved Holmen de haarde Sværde farve blodig“, kvad Halfred Vanraadeskjald til hans Pris.

Et Strandhugs Kraft døvedes hurtigt, naar det søgtes ført dybere ind i Landet, idet Mandsstyrker maatte lades tilbage til at sikkre Skibene og Tilbagevejen til dem. Naaede den saaledes svækkede Fjendeskare ind til Højlyngens Grænse, turde den ikke lade Voldborgene uskadte bag sig; disses Forsvarere maatte

nedkæmpes med Pileskud og Borgene stormes, inden Strandhuggerne kunde drive de halvvilde, ustyrlige Kvæghjorder ned til Skibene.

Mod Opfattelsen af Voldborgene som Kvægværn kunde indvendes, at enten maa den eller ogsaa maatte Oldtidens Bornholmere være taabelige, siden de lod Højlyngens lange Vestgrænse ganske aaben, uden Spærreværn mod Røverne. Men just dette Forhold kan tjene til at styrke hin Opfattelse og Bornholmernes Klogskab. Mod V. bød Højlyngens solbrændte Højderyg ingen Kodale eller brede Enge frem til Kvæghjordernes Lise, kun et Par snevre Aaløb. V. for Bornholm forvildede kun faa Sejlere sig, ud fra Østersøhandelens vante Bane i Læ for Sommerstormene langs under Bornholms Østkyst. Vestkystens n. Halvdel var lidet tilgængelig fra Søen; kun Sandstranden fra Hasle-til Rønneegnen tillod Landsætning af Skibsflaader, og den laa fjernet fra Højlyngen ved et 9 km bredt, folkerigt Agerland, i hvilket hvert et Strandhug maatte synke mat i Jorden. Paa Højlyngens Vestrand var da Hyrdeborge ganske unyttige.

Om mislykkede Strandhug her paa Vestkysten have Vidnesbyrd i de af Balsmyr (Balders Mose) i Klemmedsker Sogn og af Knarremosen i Rødsker fremdragne Vaaben, som i deres Tilvirkning og Udstyr have et fra de i bornholmske Grave fundne Oldtidsvaaben stærkt afvigende fremmed Præg. Oldforskerne, som henhøre disse Vaaben til det 6. Aarhundred, udlede af Fundene, at her have paa den Tid oversøiske Strandhuggere maattet bide i Græsset, og at deres Vaaben ere offrede til Aseguderne ved at nedsænkes i de disse viede Mosesøer. Til Kampen i Egnen ved Balsmyr er muligvis knyttet en nu

200 m lang, meterhøj Jordvold, som i en flad Bue, tidligere strækkende sig længere i Nord, ligger paa det nordvestre Affald af Højderne op imod det 99 m høje Duebjerg, 3000 m inden for Haslekysten og lige saa langt fremme foran Klemmeds Kirke, et af Bornholmernes vante Samlingssteder allerede i Hedenolds Gudedyrkelse. Som Forsvarsværk støttedes den paa Baggaens og Samsingsaaens Dalløb. En Skraavold til Dækning for Vandhentning gaar ned til et Damsted foran Hovedvolden.

At her omkring Aar 550 har været Krigstummel, fremgaar end videre af, at rige Samlinger af romerske Guldmonter og andet Guld ere fundne hengemte i Jorden rundt om paa Bornholm, i Ibsker, Aaker, Klemniedsker og Rødsker Sogne, og at disse Guldskatte, efter alt at dømme, ere nedgravne i det 6. Aarhundred. Deres rette Ejermænd have faaet Forfald, maaske paa Slagmarken, og saa har først Tilfældet hentet dem frem igjen 1300 Aar senere. Hine fremmede Vaabenfund og disse Guldfund tillade nu at drage en rimelig Gisning om Voldborgenes Alder. Da der høre mindst to til at kriges, maa dog tillige kigges over Østersøen efter Bornholmernes Gjenboere.

Tusendtals Gravfund paa Bornholm (E. Vedel, J. A. Jørgensen) have vist, at selv om allerede Stenalderfolkets Søfærder naaede Østersøens Sydkyst, kom et fastere Handelssamkvem først i Gang i det 1. Aarhundred og tilførte ved Aar 300 især Nexøegnen Rigdomme. I de følgende to Hundredaar svandt Handelsfarterne atter ind. Som Danernes egne Stamfædre langt forud havde trængt sig frem fra Kavkasiens Indre, pressede nu det evropæiske Fastlands Folkeskarer sig frem fra Ø. mod V. i en ustandselig Strøm

med Mongolhorderne i Ryggen. Den store Folkevandring endte i, at Hunnerne 451 blev nedmejede paa Sletterne ved Châlons, at Angler og Jyder ved samme Tid satte over til England, og at Venderne vandt fast Stade langs Østersøens Sydkyst. Endnu skulde gaa det meste af et Aarhundred, inden dette Hyrdefolk fra Østevropas Tundraer i sin nye Hjemstavn omskabte sig til dristige Sømænd og kunde true Bornholm. Svage Efterdønninger af den store Folkevandringsbølge skimtes her i de omtalte Vaabenfund, hidrørende fra vendiske Overfald i det 6. Aarhundred.

Afbrudt ved Folkevandringerne tog Østersøhandelen paa ny Fart i Læ ind under Bornholms Østkyst, hvor de store Handelsveje fra Floden Sliens Vig (Slesvig) østover og fra de pommerske Floder nordpaa mødtes i et Knudepunkt. Især Gudhjemegnen høstede fra Aar 800 Rigdomme ind, og ved Aar 1070 nævntes Bornholm Danmarks videst kendte Havn for de Hedninger, som sejlede paa Rusland. I Handels-skudernes Kølvand jog Vikingeflaaderne ind, som Sæler jage de tætte Fiskestimer. Nordiske Væringer drog til Rusland og byggede her 862 deres Nye Gaard, Novgorod. Rimeligvis talte de Bornholmere i deres Skarer; i det følgende Aarhundred vejede bornholmske Vikingeknøse tungt til imellem Jomsborgs Helte paa Pommerns Kyst. Olaf Tryggvesøns Saga har fortalt, at Bornholm laa paa Vikingernes Vej og med sine Rigdomme lokkede dem til Strandhug. Tiden 900—1050 bragte atter Bornholmere rundt om i Østrelarsker, Østremarker, Ibsker, Nilarsker og Klemmedsker Sogne til at jordfæste deres rige Sølvskatte og selv at blive jordfæstede, inden de kunde naa at

grave dem frem igjen. Til denne Krigstid turde høre Kuredigerne ved Vestremarkirke, om hvilke Folke-munde frem til vore Dage sige, at de gemme slagne kurlandske Sørøverhorder.

Skattefundene udpege det 6. og det 10. Aarhundred som de Tidsrum, i hvilke Bornholm hjemsøgte ikke ene af hastige Strandhug, men af vedvarende Indfaldskrige. Inden Bornholmerne skred til at bygge sig Voldborge, maa de nogle Gange have høstet bitter Erfaring om, at de stod for lidet mandstærke til over alt at værgе deres 100 km lange Kyst mod Fjenders bratte Overfald; saa rejste de denne Borgrække for dog at værgе deres mest efterstræbte Eje, deres Husdyr. I hvilket af de to Tidsrum dette skete, lader sig ikke fuldt sikkert afgjøre; dertil mangle Jordfund af Mønter, Vaaben og andet paa og omkring Voldstederne. Mest synes dog at tale for, at disse tarvelige Hyrdeborge bære fjorten Aarhundreder paa deres krøgede Voldrygge.

2. Bygdeborgen paa Rispebjerg og Langdiget paa Balka.

En Særstilling uden for Rækken af Højlyngens Hyrdeborge indtager ene Oldtidsborgen paa Rispebjerg. I sin oprindelige Skikkelse ligner den dog Borgvolden i Rø Sogn saa stærkt, at disse to Voldsteder tør skønnes nogenlunde jevnaldrende. Begge ere dannede som en skævt firsidet Borgplads, hvis to Sider værnes af stejle Aabrinker, medens en Vinkelvold med et meget langt og et kort Ben dækker de andre to Sider.

Ringborgen i Persker Sogn, 3200 m inden for Øleaaens Udløb paa Sydkysten, ligger paa den n-v.

Skraaning af Rispebjerg, som først 1000 m SØ. for Borgen ved yderligere at stige 7 m naar sin fulde Højde af 47 m over Havet. Mod N. og V. har den 4000 m² store Borgplads bratte, til Dels lodrette Skiferbrinker, som falde 15 m ned mod den her vinkelbugtede Øleaa; til de to andre Sider afspærres den af et indtil 3 m højt, vinklet Volddrag, hvis s. Længde maaler 90, ø. Længde 25 m. Langs Voldens udvendige Fod mod Ø. og til Dels mod S. løber en meterdyb Grav. Indgange ses i V. og i Ø. Tidligere Væld-afløb inden for Volden kunne paavises, men ingen Hustomter.

Talrige Oldsagfund fra Omegnen vise, at her paa paa Rispebjerg allerede i Stenalderen boede ret tæt med Mennesker, talrige Gravhøje, at her havde i Bronsealderen Rigfolk til Huse. Midt i denne opdyrkede Egn lagdes, vel ved Aar 550, Ringborgen som en Bygdeborg til Værn mod nærgaaende vendiske Strandhuggere. Den henved 2 km brede sandfygende Dueoddestrand laa mennesketom og let at overrumple. Fra Borgens Volde have sikkert mere end een Gang Bygdens Krigere skemet Hjemstavnen mod Fjendens Overlast, saa længe indtil det brede Syd-bornholms samlede Mandsstyrke kunde ile til og slaa ham ud i Vandet. Ellers har den ingen Oldtidshistorie; Jordfund mangle her som paa de andre Voldpladser.

Bornholmeren P. N. Skovgaard troede 1804 at kunne se to helt forskellige Folkefærd i Sydlandets ilsindede, brunøjede, sorthaarede og i Nordlandets sindige, blaaøjede, lyshaarede Mennesker. Han var til Tider mere digterisk Opfinder end historisk Opdager; og senere Undersøgere have her kun forefundet den over hele Norden kendte Samfærd mellem,

hvad de efter Hovedskallernes Dannelse nævne Kortskaller og Langskaller, der fra Tidernes Gry drak Livets Broderskaal med hinanden i Dovres Fjelddale som paa Danmarks Sletter. Paa andre danske Landsdeles Sydkyster have vendiske Fiskere vitterligt vundet fredeligt Bo, muligvis da ogsaa paa Bornholms Dueodde, hvor dog intet Spor af vendisk Bosættelse er forefundet. Troen paa at slige Fiskere skulde have bragt Voldborgtanken hid fra Rygen, kan gaa ud, da Tanken om Voldværn ligger forudgiven i Menneskeslægtens oprindeligste Urdrift fra dens Kamp mod glubende Ulve, baade firbenede og tobenede.

Denne Sydbornholms kraftige Forsvarsborg saa mod Ø. ud over Nexøegnens store flade Kystslette, i hvilken Havet i Oldtiden skar sig dybere ind end nu og med en Vig fra Ferskesø V. om Balka lange Stentange nærmede sig Ringborgen paa 5500 m Afstand. Kystsletten var tætfolket, og ved Vigen lejrede sig store Bygder ved Langedeby og ved nuværende Kannekegaard. Østersøhandelen bragte dem inden Aar 500 Rigdom, og denne kaldte paa Sørøvere. Ogsaa Fjenden her fra Ø. kunde Ringborgen byde Trods som trofast Vogter af Handelsbygdernes dyreste Liggendefæ.

Alt som Kystlandet i Oldtiden hævede sig, ebbede Havet ud af Vigen. Ind under Aar 1000 maatte Bygderne tage Forsvaret op mod Vikingeflaader, som her fandt et lokkende Landsætningssted. Lige ud for Oldtidsbygderne, i 1500 m Afstand fra dem, rejser sig paa Balka Strand, der rummer Grave i Hundredtal fra Tiden indtil Aar 700, *Langeskanse* ganske uden Lige i sin umaadelige Længde af henved 650 m. Bygget paa den 2 til 3 m opadskraanende Strandflade

paa et fladbuget Kystfremspring dækker den just den Strækning af Nexøbugten, hvor Dybvandet mellem Sten- og Sandrevler skærer sig nærmest ind mod Stranden med jevn Skraaning fra 7,5 m Dybde 1600 m ude, og hvor saaledes Strandhuggerne, som senere Middelalderens Krigsflaader, kunde søge nemmest Landgang. Da der næppe kan paavises noget balistisk eller artilleristisk Middelaldersformaal for denne Skanses Længde, turde den bedst sidestilles de fra Jylland kendte Langdiger, som gik forud for Danevirke, og opfattes som en Oldtidsvold til Brystværn for Bygdernes Skarer af Pileskytter. Men til sikkert at tidfæste Langeskanse enten til Oldtiden eller til Middelalderen mangle Vaaben- og Møntfund; om den er bygget o. Aar 500, Aar 1000 eller 1500, derom kan kun Gisninger have (se Afsnit 8).

Gamleborgen (2), Ringborgen og Langeskanse udbyggedes i Middelalderen som Forsvarsværker. De andre fire Voldborges Krigsbane synes helt gemt inden for Oldtidens Mulm. Ud over ogsaa andet Steds gængse Sagn om Røverborge og sligt mumlede Folkemunde kun lidet om dem. I den ældste Skildring af Bornholm fra 1625 nævntes Gamleborgen (1) kun som nogle forfaldne Volde og Sten, hvor Landets Indbyggere mentes at have haft deres Tilflugt mod Fjenden, som de bortdrev med smaa Haandsten, i de Tider, da man ikke kendte Ildskyts, hvis Brug fra omliggende højere Bjerge vilde gjøre Stedet saare utrygt. De tre først nævnte Hyrdeborge omtaltes ikke. Da havde de altsaa ligget øde og forglemte i umindelig Tid.

3. Egil Ragnarsøns Flaadeforsvar.

Bornholm, som endnu ind under Aar 900 havde sin egen Konge, blev o. 40 Aar senere lagt ind under Danmarks Rige af Kong Harald Blaataand, der sendte en Jarl til at styre det. Jarl Vesetes Sønner Bove Tykkert (Digre) og Sigurd Kæmpe (Kaabe) og hans Dattersøn Vagn Aagesøn optoges o. 990 i Jomsborgs Vikingesamfund med deres Skarer af unge Bornholmere; ogsaa Boves syttenaarige Søn Sven var med paa Jomsborgernes Flaade i Slaget 994 paa Hjaarungavaag, hvor deres Hærmagt brødes og hans Fader styrtede sig over Bord. Fra dette Nederlag vendte Sigurd Kaabe hjem til Bornholm og fik her en stor Efterslægt; hans Sønnesøn Bose Svensøn faldt o. 1045 i et Søslag ved Utlänge ud for Kalmarkysten, og den efter ham rejste prægtige Runesten staar nu i Nilars Kirkes Vaabenhus. I dette Sogn tør da Vesetesslægten have været bofæstet; fire af Vesetes Gaarde laa nær ved Kysten, tilgængelige for Strudharaldsønnernes Strandhug, og her 14—1700 m inden for Landingsbugten ved Arnaga ligge som Naboer baade en Bosegaard og en Viesgaard (siden 1766 kaldt Sellesborg), 4. og 5. Vornedgaard, den sidste nævnt efter Viet, den viede Helligdom, af hvilken ogsaa Kendingensnavnet Vesete, Viets Forsidder eller Ypperste, tør være fremgaaet.

Af Vikingetidens store Hærtog, som gik Bornholm nær, findes omtalte den svenske Kongesøn Styrbjørns Togt 983 fra Jomsborg med 60 Skibe ind i Mälaren og den norske Konge Sigurd Jorsalsfars Togt 1123 med 360 Skibe og 20000 Mand mod Simreshavn og Øland. I slige Ufærdstider maatte Bornholmerne ty til at gemme deres Sølvskatte i Jorden og deres Kvæg-

hjorder bag Hyrdeborgenes Værn. Men denne Ufærd lærte dem i Overgangen til Middelalderen til lige at lægge deres Lands Forsvar ud paa Havet.

Af Kongejarlerne blev Egil Ragnarsøn ved Aar 1080 den, som førte Bornholms Flaadeforsvar til dets ypperste Styrke. I drabelige Søslag blev han Vendernes djerne Tugtemester og rensede de bornholmske Farvande fra dem. For at holde sin Flaade kampdygtig med Mænd, Vaaben og Forraad maatte han nu, da Fjenden var jaget bort, øve Fribytteri hos fredelige Handelsskippere, og hans Ufærd vakte Kong Knud den Fjerdes Harm. Haarde Halse var de begge. Kongen førte en Flaade mod Bornholm, overrumplede Egil i en af hans Gaarde nær Stranden, hvor han holdt sit Jarlehof med mange Hærmænd og Huskarle, førte ham ud under det nærmeste Træ og knækkede hans Hals ved at gjøre det til hans Galge. Hans Mænd blev dræbte, lemlæstede eller jagte ud af Riget. Denne voldsomme Færd bragte Kongen mange Uvenner blandt danske Stormænd og medvirkede til, at de 1086 brød hans Hals ved at dræbe ham i Odense Kirke. Femten Aar efter sin Død optoges Kongen i Kirkens Helgenskare, og hans fromme Tilbedere tilsudlede Egil Ragnarsøns Minde ved at nævne ham Blod-Egil.

Med Egils Fald svandt Bornholms særlige Flaadeforsvar ind. Venderne tog sig atter Mod til at søge deres Hævn paa de danske Strande, indtil Egils kække Kamp mod dem paa ny toges op af Kong Erik Eje-god og gennemførtes af Biskop Absalon, som 1185 ved at indtage deres Hjemland skabte endelig Ro i Østersøen for deres Fribyttertogter. Men selv om Bornholmerne en Tid lang kunne have savnet haardt

deres kraftige Forsvarer Jel Ragnarsøn, bærer intet Sagn eller Navn Mindet frem til Nutiden om Stedet for hans Jarlesæde. Man har søgt at udtyde Jershøj i Persker Sogn, 400 m V. for Ringborgen, til Jarls-høj; selv om denne Tydning skulde vinde Medhold, tør den dog kun tages som et svagt Vink om, at paa Jershøj voxte Jarl Egils Galgetræ. Og der ligger intet urimeligt i at søge hans Jarlesæde i Egnen om Ringborgen, som udbygget med Dækvolde i Middelalderen blev Bornholms stærke Bygdefæstning.

4. Kongeborgene i Almingen.

Middelalderen gik ind over Bornholm o. Aar 1065, da Indbyggerne tog ved Kristentroen. Thronfølgerfejden førte 1147 til Danmarks Tredeling og fik til Følge, at ogsaa Bornholm deltes. Østdanmarks Tredingskonge Sven Eriksøn (Grade) krænkede overmodig Lunds myndige Ærkebiskop Eskil og maatte 1149 i Sonebøde overdrage Ærkebispesædet Myndigheden over tre af Bornholms Herreder; kun det fjerde, Vestre Herred, forblev umiddelbart under Kongen.

Paa denne Tid, o. 1150, synes *Gamleborgen* (2) i Almingen udbygget til Fæstning af Kongen, for at han kunde hævde sin Overhøjhed over hele Bornholm som Rigsland imod den trodsige Ærkebisp. Paa Vestvolden, hvor Oldtidens Hyrdeborg var lettet tilgængelig for Stormløb, opmuredes en 275 m lang og 6 m høj Kampestensmur; ogsaa to Portaabninger i S. og i N. opbyggedes af Graa- og Skiferstensmure, en af Porthængslernes Jernstabler ses endnu paa Plads. Uden for Portene lagdes tørre Grave og Tervolde til deres Dækning. Den høje Voldmur maa opadtil have baaret en Vægtergang af Tømmer, for at Bor-

gens Bueskytter kunde faa frit Sigte paa Fjenden udenfor.

End ikke fra denne Byggetid er paavist Spor af Hustomter paa Borgpladsen. Da Skovrider Hans Rømer 1805—09 tilfyldte Portene, forhøjede Jordvolden og bag dens Værn mod løsgaaende Kvæg udplantede unge Axelbærtræer fra sin Planteskole, fandt hans Skovspade den gamle Kalkovns Sted paa Borgpladsen kendetegnet ved brændte Sementstenskerver, men intet andet. Tretusendaarige Hustomter fra Stenalderen ere kendelige andensteds paa Bornholm. Det tør da roligt siges, at denne Fæstning aldrig har været varig Bolig for Hærstyrker. Det er en Forsyndelse mod al sund Militærhistorie at omdigte Gamleborgen til Bornholms Jarlesæde og de andre Hyrdeborge til en systematisk Række af fremskudte Fæstningsborge. Sligt i den nyere Tid udpønset Almensystem var ganske utænkt i Oldtiden, som byggede disse Hyrdeborge ud fra rent stedlige Forhold i Ondtids Medfør. Saa holdt B. S. Ingemann sine Romaner ganske anderledes nær ind paa hans Tids historiske Viden.

Som Kongens Fæstning tjente Gamleborgen kun faa Aartier; saa gjorde Krigskravenes Udvikling den forældet, og, som det synes, Kong Knud den Sjette gav den o. 1190 en Afløser i det første Husslot paa Bornholm. Dettets ringe Omfang i Forhold til dets vidstrakte Gjenbo bragte det Navnet Lilleborg, brugt allerede 1625.

Lilleborg byggedes henved 800 m NV. for Gamleborgen paa en 14 m høj Klippeø, helt indringet af Borgsøen og tilstødende Mosesøer, som en høj, mere end metertyk Ringmur, hvis Oval indsluttede en o. 2600 m² stor Borgplads og havde i Ø. et mæg-

tigt, firkantet Fæstningstaarn med 2,4 m tykke Mure og 9,4 m i udvendige Maal ved Siden af Portindgangen, hvis Adgangsvej dækkedes af en ydre Jordvold med en udvendig, tør Grav og dybere nede førte paa en Pæleklapbro over Borgsøen; andre Ydreværker dækkede Borgen mod V. Inden for Ringmuren byggedes Tid efter anden Smedje, Kornhus og Boligrum. Baade mod N. og mod S. førte en over metertyk Kampestenpille ned over den næsten lodrette Klippeskrænt til Søbredden som Værn for Adgang til at hente Vand og Fisk op paa Borgen.

Rimeligvis Kong Erik Plovpending lod o. 1245 Borgen udvide og forstærke ved at føre en 2 m tyk Mur langs uden for den oprindelige Ringmurs nordøstre Del. Lilleborg blev den første Bygning paa Bornholm, i hvilken brændte Mursten, Glasruder og kunsthærdigt i Sementsten tilhugne Vinduesbuer vides brugte; end ikke de af Bornholmerne samtidigt byggede Gudshuse kunde heri kappes med Kongens Slot.

Kun syv Gange ti Aar fik det statelige Kongeslot at spejle sit Stentaarn, sin høje Ringmur og sin Hovedbygningens røde Mure med de blinkende Glasruder i Borgsøens Vande. Da Krigsufærd brød løs mellem Konge og Bisp, landede Rygerfyrsten Jarimar ved første aabne Vande o. 1. April 1259 med en Hærstyrke i Ærkebisp Jakob Erlandsøns Sold, drev Kongens Tropper tilbage til Lilleborg, stormede denne, huggede dens 200 Forsvarere ned, lod den gaa op i Luer og lagde Kongens (Vestre) Herred ind under Ærkebispens Magt. Som en flammende Bavn varslede Lilleborgs Brand Krigstid ind over Bornholm, og Kongeslottet rejste sig aldrig af sin Aske.

Disse to Kongeborge, som laa gemte bort i Lan-

dets Indre, var rejste ene i det statslige Formaal at hævde Rigets Overhøjhed imod Bispevælden; og i Bornholms Værn mod en fra Kysten indtrængende Fjende havde de kun kunnet virke som et sidste Tilflugtssted. Lilleborgs hastige Endeligt viste tydeligt, hvor lidet de evnede et kraftigt Forsvar for Landet Bornholm.

5. Middelalderens Sogneforsvar og Fæstningskirker.

Ind igjennem Middelalderen byggede Bornholmerne sig et Sogneforsvar op. Da Hedenolds paa Slægt- og Frendskab grundede Stammeflok søgte Sognebaand med Nabostammerne til Fællesforsvar, skimtes Sognet dannet i sine første Omrids. En fast Skikkelse tog det, da Kristentroen midtsamlede det om Sognekirken, i hvis Stenbygning det aandelige Værn indgik en inderlig Forening med det verdslige Forsvar. Tilbage i Hedenskabet gaar muligvis ogsaa Sognegildet, der samlede alle bosatte Sognemænd, Gaardejerne, Fæstebønderne og Husmændene med og uden Jord, som Gildebrødre. Ligeledes Kristentroen satte endelig Skik paa Gildet som Sognemyndighed.

Ved Aar 1200 rejste Bornholmerne en Stenkirke i hvert af de femten Landsogne, fire Rundkirker, paa hvis tunge Forsvarstaarn Sanghuset og Alterrundingen kun syne som en ringe Udkubning, ni Langkirker med et fast bygget firsidet Taarn, nævnt Fæstet, imod V. og to taarnløse Langkirker. Den videnskabeligt skolede Militærhistoriker, Oberst O. Blom, hvis grundige Forskninger have ydet den danske Historie værdifulde Bidrag, har 1895 villet frakende disse Kirkebygninger alt krigerisk Øjemed. Selv havde han dog

aldrig set dem, og alle bygningskyndige Forskere, Brunius 1860, H. Holm 1878, Laske 1901, Frölén 1911, have i deres Undersøgelser af Bygningerne selv paavist i disses Helhed og Enkeltheder en overvældende Mængde Kendingsmærker paa, at de ere opførte som kraftige Forsvarsværker.

Allerede den Ret, som Præsteskabet lod Kirkerne tage i Arv fra Oldtidens Gudehove, at de skulde være Fristed for fredløse og jagede Mennesker, krævede en stærk Forsvarsevne i Bygningerne. Denne Asylret blev andensteds i Danmark ofte blodigt krænket af Stormænd, for hvis Hævntørst Kirkernes Helligdom var ikkun Bomme af Halm. Heller ikke Bornholms Kirker var skaanede for slige voldelige Optrin, selv om kun et enkelt fra en sen Tid foreligger omtalt i Brevskaber. Peder Oxe lod sin lovlige Adeljagt paa Storvildt øve af sine Fæstebønder paa Bornholm og trodsede herved den lybske Høvidsmand Herman Boitins strenge Jagtforbud. Søndag 13. Avg. 1553, da Bønderne havde søgt Østremarkirke, brød Høvidsmandens udsendte Ryttere ind i denne; to af Oxes Bønder var flyede op i Taarnet, Rytterne vristede Nøglerne fra Præsten, jog Bønderne ud af deres Hi og førte dem bundne til Fangetaarnet paa Hammershus. Et Hovedtræk i Kirkefæstene, de snevre, krinklede Trappeløb, som Enkeltmand ovenfra kunde holde spærrede mod mange Angribere, viser, at de ere egnede til den enkelte Flygtnings Sikkerhed.

Bornholms stærke Fæstningskirker byggedes dog tydeligvis ikke ene til fredløses Værn i Smaafejder, men til hele Sognefolkets Forsvar mod Krige. Som den største og vist ældste rejste Aa Kirke sig midt inde paa det brede aabne Sydland ved Aar 1180;

dens kunstfærdige Daabsfont med Runeindskrift udgik just omkring dette Aar af Mester Sighrafs Værksted paa Gulland. Dens Forsvarstaarn, Fæstet, byggedes i et følgende Aarti. Det er 13 m bredt, 12 m dybt og naar en Murhøjde paa henved 18 m; det har tre stenhvælvende Stokværk, som forbindes med trange Trappeløb inde i Murtykkelsen, og det øverste, fjerde Rum har haft Murtinder og Skydeskaar. „I sine kraftige Forhold, sit faste Stentag, sit tindekronede Taarn, der minder om Kærnetaalet i en Borg, ligner denne Nordens mægtigste Fæstningskirke mere en Borg end et Gudshus“, lyder Fröléns Udsagn. Et højt og bredt, stensat Dige omgav Kirkegaarden som en fast Ringmur, og over dets Portaabning hævede Klokketaalet, Støbelen, sit stærke Stenhus med de halvanden m tykke Kampestensmure, 7 m i Firkant, 8 m i Højde, bærende det 2 m høje, tømrede bræddetækkede Klokkerum; dette særskilte Taarn tjente som dækkende Ydreværn for Kirkebygningens s. Indgangsdør.

Tilsvarende, ofte endnu tydeligere Fæstningstræk præge tolv andre Landkirker og da mest de fire Rundkirker, det kosteligste Smykke Menneskehaand har skænket Bornholm. I deres støtte Vælde staa de som en sælsom Blanding af Gudshus og Krigsborg, mest det sidste. Ordet Kirkesal ligger langt ude fra ens Tanker, naar man træder ind i den mørke Taarnkælder, dannet som en Rundgang omkring den tykke Midtpille, hvorfra den trykkende lave Tøndehvælving slaar sig over til Ydermuren. Fra det lille Korrum fører inde i selve Rundmuren en ujevnt og stejlt stigende Stentrappe, hvis første Trin ligger et stort Stykke over Korgulvet, op til Taarnets mellemste Rum;

den er saa snever, at en middelfør Mand, der ikke har lært den Kunst at trænge sig sidelængs op ad den, kan sætte sig fast. I dette andet Taarnrum ligger Kreshvælvingen endnu lavere, og herfra fører en ny Trappe i Taarnmuren op til det øverste Taarnrum.

For at se Rundkirkerne for sig som de stærke Forsvarstaarne, de oprindeligt have været, maa man tænke sig de senere Tilbygninger, Vaabenhusene og Støttepillerne, fjernede samt Vinduerne i Taarn og Korbygning som højtsiddende, snevre Murspalter. En større Aabning i Taarnmuren udfor det mellemste Rum har tjent Forsvarerne til Indhejsning af Forraad og farestedte Frender. Øverst endte Ydermuren i en takket Murkrone med Skydeskaar mellem de firkantede Tinder. Inden for den gik en kresformet Vægtergang uden Tagdække og med Spygatter til Afløb af Regnvand; atter inden for denne hævede sig over Taarnets Midte et lavt kegleformet Tømmertag, op over hvilket ragede et smalt, rundt Udkig, hvilende paa Taarnets tykke Midtpille.

Man har udregnet, at Rundkirkernes Murmasser staa i Forhold til de af dem omsluttede Rum som 8 til 3. Der hørte et eget djervt Arbejdssnille til for at fæstne disse uhandlelige Masser af raa eller simpelt kløvede Kampesten i disse Mure, som igjennem syv Aarhundreder hæve deres sammenstængte Trods op af Bornholms Klippegrund. Og deres Ophav synes rent bornholmsk; herom siger Frölén: „Den bornholmske Rundkirke maa afgjort opfattes som en paa Nordens Grund og i Tilknytning til den hjemlige Kirkearkitektur udviklet Bygningstype; i den er skabt en ægte nordisk Rundkirke; Nordens Natur, Folke-

sind og Samfundstarv have samlet sig i at skabe denne Bygningsform." Middelalderens Kampgny høres ud fra disse Kirkefæstningers Mure.

Ved disse Stenkirker maa den store Forsvarskamp være ført bag det stærke, mandshøje Kirkegaardsdige, hvis Portaabning lukkedes af det faste Klokкетаarn. Selve Kirketaarnet, der tjente til Gemmested for Sognebøndernes kostbareste Løsøre, Penge og Klæder, kunde i sine Afdelinger kun give faa Forsvarere Albuerum; men ogsaa de var i Stand til at hindre en mangetallig Fjende fra at trænge op ad de snevre og krinklede Trappeløb. Til at udholde flere Døgns Indslutning var Kirkebygningen ikke tjenlig; de i den indespærrede Forsvarere var helt afskaarne fra at fornye sine Forraad af friskt Vand, følgelig maatte deres Tal være det muligt mindste, maaske en eller halvanden Snes Mand. Brød Forsvaret af Kirkegaardsdiget sammen, tyede Hovedstyrken da ikke ind i Kirketaarnet, men drog sig tilbage for at samles til et nyt Forsvar andensteds, bag Skovtykninger, Aaløb, Klippehøjder. Saa ragede Kirketaarnet som en utilgængelig Fæstningsklippe op midt i Fjendens Skarer; fra dets Tinder havde Armbrøstskytterne grebet virksomt ind i Kampen om Kirkegaarden, og med deres vægtige Bolte kunde de ramme Fjenden paa Livet i 150 m Afstand eller lidt mere.

Videre rækkende Forsvarsvaaben end Armbrøsten, en Enkeltmands Staalbue (der ofte findes omtalt under Navnet balista i Middelalderens Latin), havde Bornholmerne næppe, inden Ildvaaben kom i Brug o. Aar 1500. Vel er det 1879 skrevet, at Ærkebisp Peder 1376 testamenterede Aa Kirke en Blide (der i sit Navn balista let forvexles med den ulige hyppigere

Armbrøst); men — der levede ingen Ærkebisp Peder det nævnte Aar, Testamentet selv er altsaa af særdeles gyldig Grund ukendt, og denne Tredjehaands Meddelelse tør roligt afvises. Til at rumme en vældig Blide eller Stenslynger, hvis Tømmer alene vejede 5000 k eller mere, var selv Aa Kirke lidet skikket. Selve Murhøjden gjorde Kirkebygningerne stormfrie, værnede dem mod at overrendes med Stormstiger.

En dæmpet Gjenklang af Middelalderens Forsvar omkring Kirkerne høres i Klemmedsker Sognemænds Gjengivelse af, hvad der ramte dem 23. Sept. 1645, da den svenske Kommandant paa Hammershus sendte sine 60 Dragoner ud paa Plyndringstogt: „Disse brændte en af de bedste Gaarde i Sognet rent i Bund; da have Kvinder og Børn søgt Skov og Kær for saadan stor Fare, og Mandfolkene søgte Mesteparten til Kirkegaarden for den Frygt, at de der des bedre kunde se, om Svenskingen vilde anstikke hele Sognet, som han truede med.“ Svenskestyret havde forud gjort Bornholmerne vaabenløse, Dragonerne lod den magtløse Bondehob uænset; saaledes kom der denne Gang ingen Kamp om Kirkegaarden. Men i de malende Ord tør læses en Mindelse af, hvorledes Forspillet til en saadan var foregaaet tilbage i Middelalderen, ja endog af Forspillet til Hedenolds Kampe om Voldborgene. Hverken Voldene her eller Kirkedigerne hist var skikkede til at optage en stor sammenstimlet Menneskemængde bag deres Værn, men kun de vaabenføre Krigere, mens de værgeløse Kvinder og Børn fjælede sig i uvejsomme Skove, Mosekrat og Klippedale, naar Fjendekarere brød ind fra Kysten.

Om Fejder fra Sogn til Sogn høres intet fra Middelalderen. Dog tør man vist ogsaa her læse sig

tilbage til ældre Dage fra sene Tiders Brug, da Sognekarlene stevnedes til hævdvundne Dystmøder, og særligt de aarlige Kampe mellem Vestremarkedrengene og Østrelarskerhorrana under Sankt Hansfesten ved Kolde Kilde i Almingen lod Blodet flyde, saa at Kommandant Bülow o. 1760 maatte sende Landets Dragoner i Vaaben did for at holde Kamphanerne ud fra hinanden. Her synes at høres Gny af middelalderlige Sognefejder.

Kirkerne byggedes ene ud fra Sognefolkets Trang til et Gudshus og Præsteskabets Trang til at samle Sognebørnene under Kirkens Vinger baade i aandelige og i verdslige Gjøremaal. Byggede til Gudstjeneste, Sognestevner og Krigsforsvar maatte alle de femten Landkirker lægges vejbart i det opdyrkede, folkerige Ringbælte, som bredte sig mellem Landets øde Strandløkker og den øde Højlyng. I deres Lejring her, fra 1,5 til 4 km inden for Kysten — kun Aa, Vestremar og Klemmeds Kirker ligge fra 4 til 7 km fra denne — tør Nutiden ikke inddigte et Almen-system sigtende paa en Fæstningsring til Fællesforsvar af hele Bornholm, ej heller et Fremsyn paa en tilstundende Kamp mellem Landets to Herrer, Kongemagt mod Bispevælde. Slige Tanker have først langt senere Aarhundreder fostret. Derimod lagdes omtrent samtidigt de to Fæstninger, Lilleborg og Hammershus, paa vanskeligt tilgængelige Klippehøjder.

Stenkirkerne traadte ved Aar 1200 ind i Landets Sogneforsvar. De tjente som Bygdeborge af en ny Støbning og styrkede ved deres Fæstningstaarne. Denne Opfattelse kan støttes paa, at selve Oldtidens Bygdeborg paa Rispebjerg nu kom til at gjøre det ud for hele to Kirkefæster. Bornholms to sydligste

Sogne Persker og Povlsker, Tvillinger lige ind i deres Navne, byggede sig aldrig Taarnfæster paa deres Kirker; først langt senere tilkom Taarnet paa Pers Kirke og kun som et svagt Klokкетаarn. Deres 17 km lange, flade og sandede Forstrand var dog let tilgængelig for Fjendens Landgang.

Midtvejs mellem de to kullede Sognekirker, 2 km fra hver, laa fra Hedenold Ringborgen paa Rispebjerg og kiggede dem begge over Tagryggene. Til den vedblev Sognemændene at slaa fastest Lid. Den synes i Kirkebyggeriets Aarhundred at være bleven forstærket med Dækvolde langs den v. Opkørselsvej, med en Fortsættelse af Volden mod N. hinsides Øleaaen maaske til Værn for Vandhentning i Aaen og med en halvanden m høj Ydrevold langs Borggraven mod S., hvilken dobbelte Indringning rimeligvis har givet Borgen dens Navn. Frem for Kirkebygningerne paa Fladsletten havde Ringborgen tætte Skovtykninger mod N. til at dække de tilbagevigende Forsvarere, hvis dens Jordvolde maatte forlades, og den vedblev at hævde sin Stilling blandt Bornholms Fæstningsværker endda ud over Middelalderen.

6. Sognegilder og Strandskanser.

Sogneforsvaret hørte ind under Sognegildet, i hvilket Sognets Myndighed indad og udadtil kom til Orde. Igjennem Middelalderen var hvert Sogn en afsluttet Enhed, og Gildets kraftige Myndighed lyser frem i det store og rigt kunstnerisk skaarne Gildesignet fra o. 1370, jordfundet i Knudsker Sogn; i Skønhed og Prunk stod det næppe tilbage for selve Landsherrens. Skønt Sognets Værnehelgen var Knud Konge, var Gildets Skytshelgen Knud Hertug (Lavard,

gjort til Helgen 1169); sandsynligvis have ogsaa de andre Sognes Gilder haft ham til Helgen og først, da den rene Lutherdom udjog alle Helgenerne, taget Navne efter Sognene.

I Gildet optoges alle Sognets bosatte Mænd som Gildebrødre. Præsten nævntes Sogneherre, og under ham indtog Oldermænd med sine to medhjælpende Stolbrødre og Skraaheeren med sex Domsnævninger deres Sæde i Møderne. Naar Sognefogeden endnu paa Bornholm nævnes Sandemand, turde dette Navn hidrøre fra Gildet, som paa en Tid, da Skrift ikke brugtes, maatte have en Mand til at sande eller være talende Vidne paa, hvad der var vedtaget og dømt i dets Møder. Her paadømtes oprindeligt endog Livsager til Drabssone eller til Blodhævn. Disse Møder holdtes under fri Himmel paa Gildevalen uden for den af Gildet ejede Gildesgaard, hvis Fæstebondes Afgifter svaredes mest i Øl til Læske for Gildebrødrene under deres alvorlige Forhandlinger. Paa Sommerens Festdage mødte ogsaa Bøndernes Hustruer, Gildesøstrene, og Sognets Ungdom frem til Majgrevedansen, og da lød de bornholmske Folkevisers lidt tunge Durtoner ud over Gildevalen: „Dansen gaar i Skoven ved Aa — om Sommeren, — naar andre Smaafugle de synge vel.“

Des værre kendes nu ingen middelalderlig Gildeskraa. Derimod haves fjorten Afskrifter fra senere Tider, da Sognegildernes oprindelige Myndighed var knust, den ældste fra Aar 1554. I Aarhundredernes Løb slettedes mangan gammel Vedtægt ud som forældet, og nye opstod og indførtes i Skraaen. De nyere Afskrifter give derfor kun lemlæstede Brudstykker af Middelalderens Skraalove; særligt disses Forsvars-

regler maatte forsvinde, da Sogneforsvaret 1535 vristedes ud af Gildets Haand. Man har endog draget dem i Tvivl som ikkun nyere Tillæg; at de fremtræde som saadanne i en Afskrift fra 1775, forklares dog ganske simpelt ved, at dennes Ejer har haft historisk Sans for at tilføje dem i sin Gildeskraa ud fra en ældre Afskrift. Saa lemlæstede de end ere, viser deres Indhold dog tydeligt tilbage til Middelalderens Sogneforsvar. I Sammendrag sige de, at den, som ved paa-budt Mønstring ikke følger Sogneskytset frem og hjem, skal bøde fire Skilling, men ottedobbelt, hvis han er af dem, som have Myndighed i Sognet, og at den Gildebroder, som indskreven under Fænniken tilsiges til at fare [udbygge] Veje, Skytvolde og Bavner og dog udebliver, skal bøde 32 Skilling.

Det lidet Tidernes Rovtand har levnet af Sognegildernes Forsvarslove, oplyser dog, at i Middelalderens Sogneforsvar indgik Sogneskyts, Skytvolde og Bavner, at Sognets Mandskab stod i en Fænnike og havde at holde Forsvarsmidlerne i god Stand, og at det indøvedes paa Mønstringer under Sognets Myndighedsmænd. Men i hvilket Tidsafsnit mellem 1200 og 1500 Forsvaret har faaet denne Skikkelse, kan ikke læses ud af Gildeskraaerne.

Ved de omtalte Skytvolde forstodes utvivlsomt Kystskanser. Saa længe man brugte fladbundede Skuder, der let kunde landsættes paa enhver Sandkyst, saaledes som Harald Haarderaade 1061 endog trak hele sin Flaade over tørt Land ved Agger for at redde den ud af Limfjordsfælden, var faste Skanser, som kun kunde værgе Kysten i Pileskuds Omraade, til liden Nytte. Først da man ved Aar 1400 gik over til at bygge dybtgaaende og tunge Skibe, som maatte

vælge sig en gunstig Ankerrhed for derfra at gjøre Landgang med Baade, kunde Trangen til Brystværn paa de særligt udsatte Steder af Stranden skyde frem. Dog først da Brugen af videre rækkende Ildvaaben blev almindelig et Hundred Aar senere, er Kravet om dækkende Skanseværn paa Kysten blevet uafviseligt.

Ildskyts lærte Bornholmerne næppe at kende og bruge før o. Aar 1500. Det er 1625 nedskrevet, at de 90 Aar tilbage i Tiden led et stort Nederlag i Egele mod det lybske Ildskyts, fordi dette var dem da en ukendt Ting. Denne Tidsættelse er dog ikke helt nøjagtig; thi 10. Juli 1510 havde en lybsk Flaade landsat sine 7000 Knægte i Nexø og ladet deres 40 Skermbrækkere og mange mindre Skerpentiner og Bøsser spille løs paa Bornholmerne, som derefter maatte lade sig udplyndre; 1524 holdtes Bønderne udrustede med Bøsser og Krudt. Endnu levende 1625 kan det stærke Indtryk hos disse af det første Møde med Fjendens Ildskyts næppe sættes forud for 1500. Efter dette Skøn skulde de ældste Strandskanser paa Bornholm, bortset fra Langeskanse paa Balka, formodes byggede i Hundredaaret efter 1400; i stigende Tal rejstes de i de følgende Aarhundreder, særligt under Krigen 1563—70 og end talrigere efter Landmilisens Oprettelse 1613. Der kunde 1807 optælles 58 Batterier og 156 Fodfolkskanser.

Sogneskytset, som gemtes i Kirketaarnene, havde oprindeligt været Strandsten til Haand- og Slyngekast, Spyd, Øxer, Buer til Pile og Armbrøster til Bolteudskydning. Af Ildvaaben kom o. 1500 hertil Hagebøsser, som under Affyringen maatte støttes paa en i Jorden nedstukken Jernhage eller Gaffel, og smaa Kobberkartover. Dem førte Bornholmerne i

Marken, da de o. 1. Avg. 1535 samlede sig under Landsdommer Hans Jensen ved Egekrattet Egele under Klinten 1,5 km S. for Aa Kirke (ikke paa Uleenge) til aaben Kamp mod deres Plageaand, den lybske Slotshøvidsmand Berent Knop, hvis krigsvante Landsknægte tog en blodig Sejr over dem.

Denne Dag gik Bornholms middelalderlige Sogneforsvar til Grunde. Herom nedskreves 1553: „Havde alle Kirker paa Bornholm Bøsser, baade Hager og Kobberstykker, som Berent Knop tog fra Kirkerne og lod føre til Hammershus; og have Kirkerne af Arils Tid haft Skyts til at afværge Landets Fjender med, naar noget paakommer.“ Sognefolkets Selvstyre blev knust. Sogneherren optraadte fra nu af ikkun som „vor Far Præsten“. Sandemanden, hvis Ydelse til Gildet, 7 Snes Æg og en Sæk, blev staaende som Aarsafgift til Landsherren, blev nu kun dennes Ombud i Sognefogedgjerningen. Selve Gilderne fortsatte deres Tilværelse kun som Skurgilder, med Myndighed i Sognets Skatteforhold, i det de Sognet i dets Helhed paahvilende Ydelser af Ægtkørsel, Sognependinge, Sogneøxen, Stødkøer, Sommernød, Ko- og Skursmør fordeltes og opsamledes indenfor Skurgildet, som hertil delte Gildebrødrene i Skurhold. Navnet er taget fra det Hak eller Skurmærke, som skares i Regnskabsstokken for det Skurhold, som ydede Aarets Skattekvæg. Da ogsaa dette Myndighedsomraade faldt bort 1624, svandt Gilderne ind til at blive Ølgilder, hvis vigtigste Hverv var at fortære Gildesbondens Fæsteafgift Øl, senere ogsaa Brændevin og Tobak. Ordet Gilde sank fra at forstaas som et Samlag til at opfattes som Drikkelag, og nu druknede det meste

af de middelalderlige Skraalove i Drikkeforskrifternes overvældende Strømflod.

At de store Østre- og Vestremarker, Ibsker og Klemmedsker Sogne hvert havde to Gilder, tør forklares ud fra, at her have to Hedenolds Gildesogne sluttet sig sammen til eet Kirkesogn. I det store Aaker Sogn er nu intet Gilde paaviseligt, maaske fordi Gildesgaarden har ligget nær ved Kirken og tidligt er bleven optagen i den her o. 1346 stiftede Købstad Aakirkeby. Heller intet kendes nu til et Gilde i Persker Sogn; lige som dette frem igjennem Middelalderen delte Fæstningen paa Rispebjerg med sin Nabo Povlsker, saaledes har det muligvis ogsaa delt Gilde med dette sit Tvillingsogn. I deres Forsvarsvæsen træder frem, at disse to Sogne ikke lagde en eneste Strandskanse paa deres 17 km lange, let tilgængelige Sandkyst lige fra Balka mod Ø. til Raghammeren mod S.; de smaa Skanser paa Salthammeren og Sommerodden ere først det nittende Aarhundreds Værk. Ogsaa heri gives et Vink om, at den oldgamle Ringborg paa Rispebjerg stadig stod forrest i Forsvaret af Sydbornholm.

I det fjortende Aarhundred fik Bornholm Købstæder, o. 1319 Rønne, o. 1346 Nexø og Aakirkeby, senere hen Hasle og Svanikke. De var alle aabne Byer, og de fire Kyststæder — lige som Landets atten Fiskerlejer — laa stærkt udsatte for Indfald fra Søen. Dog kendes intet tidligt Forsvarsværk for dem ud over deres fastbyggede smaa Skipperkirker og Kirkegaardsdiger, som dog i Styrke næppe kunde maales med Landsognerenes. I Rønne gamle Kirke er fremdragen en under Gulvfladen o. 1340 nedgemt Skat af 63 Sølvmonter som Tegn paa, at den højtliggende

Kirkebygning har tjent Borgerne til Værn i Ufredstider. Der haves nu intet Spor af, at disse stod samlede i særlige Bygilder. Tvert imod vandt de middelalderlige Haandværkerlavg, som havde ogsaa Fejde og Forsvar indskrevne i deres Lavgsfaner, aldrig Fodfæste i de bornholmske Købstæder.

7. Gaardfæstningerne og Hammershus.

I en tidlig Middelalder byggede nogle Storbønder sig deres egne Borge. Volde og Grave ere paaviste omkring Store Ravnsgaard i Østremarker Sogn, og ved Kastelsgaarden, tidligere nævnt Paa Kastellet, i Aaker har den høje, ret stejle Kastelsbakke baaret en Jordvold. Flere lignende Forsvarsværker ville rimeligvis kunne findes frem. Det mærkeligste (paavist af P. Thorsen, Gammeleje) ses ved Store Myregaard i Nilarsker. Gaarden ligger 600 m inden for Kysten i Arnagabugten, bag hvis langt udskydende Rev Skibsflaader tidligt fandt smult Vand til Landsætning. Den ejedes af Adelsslægten Myre, der havde hjemme paa Bornholm 1448 og rimeligvis langt forud. Trud Myre søgte 1552 at lægge hele Arnaga By ind under Gaarden som grundlagt paa hans frie Strand; men Fiskerlejet vedblev dog at være Kongens Arnaga. Myreslægten var altid flittig i at sanke Jord sammen; foruden en Række andre Gaarde var sex Myregaarde dens Eje.

I Store Myregaards Damsted skyder sig frem en regelmæssigt kresrund Holm, hvis Fod er omsat helt omkring af en fast, smukt sluttet Stenring; fra denne staa dens meterhøje Sider stejlt op af Vandet; dens Overflade er jevn. Mod N. og V. breder Dammens Vandflade sig foran den, mod de to andre Sider om-

grænses den af en smal Vandgrav. I sin Form minder den om en rund, flad Mejeriost; men denne Ost er saa stor, 38 m i Tversnit, at den kunde bære to Rundtaarne som Sognekirken, Side om Side, og endda holde en 3 m bred Vej uden om og imellem dem. Slige Taarne har den dog ikke baaret, selv om dens Runding kan tyde paa, at den er jevnaldrende med Sognets Rundkirke. Snarest har den baaret et Forsvarstaarn i SV., og til det har støttet sig en kresløbende fast Ringmur; dens Anlæg har saaledes stærkt mindet om Fæstningen Lilleborg. Man har dog ogsaa kunnet tænke sig her at have et Offersted fra Hedenold; men hertil ligger Viets Gaard (Sellesborg) lidt for langt (1500 m) af Led. Imidlertid staar Holmen som en Borgø i sin lille Sø; nærmest maa den tænkes skabt til Værn mod fjendlige Indfald fra den nære Arnaga Rhedbugt, maaske som en af Vesetelægtens Gaardborge.

En langt mægtigere Borg byggede Ridder Anders Erlandsøn (Brunius, Hauberg) o. 1255 paa en Klippeknude S. for Hammeren. Han havde Borgen inde og forsvarede den mandeligt igjennem en Aarrække; her ved støttede han kraftigt sin Tvillingbroder, Ærkebiskop Jakob Erlandsøn i dennes Livtag med Kongemagten. Saa lod Kong Erik Glipping den indtage 1265 og havde nu den og Bornholm i sin Magt; men Krigsførsel er dyr, et følgende Aar maatte han pantsætte Rønne Herred og 1276 tilbagegive Ærkebispesædet Landets tre andre Herreder samt aftræde Borgen til det. Hans Søn Erik Menved nødtes 1303 til at overlade Ærkebispesædet ogsaa Rønne Herred, som det dog først 1327 naaede at indløse fra dets Panteherre. Efter 178 Aars Skilsmisse samledes da hele Bornholm

i Ærkebispesædets Skød for med korte Afbrydelser det meste af to Hundredaar.

Denne Borgs ældste Tilværelse tør saaledes være at tredele: 1255—65 Anders Erlandsøns Ridderborg, 1265—76 kongelig Fæstning, efter 1276 Bispeborg. Dens Grundlægger og hans Søn nævntes begge efter deres Borgsæde Ridder Anders af Bornholm, og det kaldtes jevnligt, endnu 1294, Borgen Bornholm og omtaltes 1317 uden Egennavn som Borgen paa Bornholm; ved Siden heraf kunde det ogsaa nævnes Borgen ved Hammeren. Dets senere Navn Hammershus er kendt fra 1394, men fandt aldrig Indgang hos Bornholmerne; da det ikke ligger paa eller nær ved Hammeren, ej heller er et Hus, have de ikke kunnet kvemme sig til at nævne det Hammarahuzed. For dem vedblev det frem til Nutiden at være, uden Særnavn, Slottet, som ogsaa Lensmanden Ebbe Ulfeld nævnte det 1650.

Hidtil har man opfattet Hammershus som fra først af bygget med Ærkebiskopen til Bygherre og støttet denne Opfattelse paa en langt sildigere Udtalelse i Lundeklerkernes Klageskrift 1317 over Ærkebiskop Esger Juul, hvori de skrev, at det fra Borgens Foundation var Brug, at den gaves en Kannik i Værge, men at Juul havde tvert imod sin egen Ed sat Lægmand til Høvidsmand paa den. Med Ordet Borgfoundation kunde i Almindelighed forstaas Borgens Grundlæggelse i Sten og Mur 1255; men som det er brugt her, kan det ene gaa paa den skriftlige Foundation i Form af den af Ærkebispen efter hans Tiltrædelse 1310 udgivne og svorne Borglov. Givet er det, at Borgen i sin første Snes Aar var først i en Ridders og derefter i en Konges Værge; og for øvrigt hvad enten

en Udtalelse falder 60 eller 660 Aar fremme i Tiden, har den ikke Tiltro som en samtidig Kilde.

Som andre danske Stormænd i disse Aar byggede sig Borg og Fæste (Kalundborg, Nyborg), saaledes byggede Anders Erlandsøn sin Ridderborg, meget nær i det oprindelige Lilleborgs Skikkelse, dog henved en Tredjedel mindre: et kraftigt firkantet Kampestenstaarn halvt inden for, halvt fremme foran en rundløbende Ringmur, som omsluttede en aflang, o. 30×50 m stor Borggaard, det hele ikke større end at Rønne Storetorv kan rumme fem saadanne Borge Side om Side. Navnene Manteltaarnet og Mantelgaarden hentedes maaske fra det olddanske mantol, Mandskraft. Den indtog kun en ringe Del af den øverste Flade paa den 74 m høje Borgknold, der faldt stejlt af mod Havet i V. og mod Klippekløfter og Daldybninger til de andre tre Sider; over disse førte en Klapbro fra Ø. Forsvaret blev tidligt styrket yderligere gennem Bygning af en 530 m lang indre Fæstningsmur, som delvis indgik i en 750 m lang ydre Ringmur langs Klippeskrænterne. Fra Tid til anden rejstes en Mængde Forsvarstaarne og andre Bygninger paa Borggaardene, og saaledes groede en af Nordevropas mægtigste Enkeltfæstninger frem; den maalte o. 320 m fra N. til S., o. 215 m fra V. til Ø. Den stod i henved 500 Aar, inden den 1744 blev forladt og forfaldt.

I Bornholms Forsvar greb Fæstningen Hammershus stærkt ind. Her smeddedes Landets Skæbne. Uden at eje denne Fæstning kunde ingen holde Bornholm varigt i sin Magt; for saa vidt blev den en Afløser af det ødelagte Kongeslot Lilleborg, og Kongemagt og Bispevælde tog drøje Livtag om den. Tre Gange lod Kongen sin Hær indtage den, men kun for efter korte

Aaremaal, 1265—76, 1319—21, 1324—26, atter gennem Forlig at aftræde den og Bornholm til Ærkebispesædet. Dens Styrke bestod sin Prøve, da Kongens Hær Paaskeaften 1324 indringede den, men maatte holde anden Gang Paaske, inden den sexten Maaneder senere, i Avg. 1325, blev Herre over den. Udenrigske Fjender vovede sig først 1522 i Kast med den.

Hammershus bandt Modstanderens Hovedstyrke uden for sine Fæstningsmure, og med sit Leje ved Havet aabnede det Vej for Landsætning af tilkaldte Hjælpetropper. Men liggende paa det afsmalnende Nordland evnede denne Fæstning ikke at værgе Landet mod pludselige Overfald fra Søen med Drab, Brand og Udplyndring i Følge. Af saadanne findes nævnte den norske Fribytter Alf Erlingsøns o. 1278, de meklenborgske Fetaljebrødres 1391, 93, 1427, Lybekkernes 1428, 1509, 10, 11, 22, 23, Svenskeflaadens og Danzigernes ogsaa 1523. Et Par af disse vides at være skete paa Nexøkysten, hvis ypperlige, mod Vestenstormen dækkede Ankerrhed, 45 km fjernt fra Hammershus, rimeligvis har tjent ogsaa de fleste andre til Indfaldsport.

En oplysende Skildring foreligger af Overfaldet 1510, da en lybsk-stralsundsk Krigsflaade paa 30 Skibe landsatte 7000 Knægte med en Mængde Ildskyts 10. Juli i Nexø, afbrændte denne By og drog plyndrende frem i Sydlandet. Bornholmerne samlede sig til kæk Modstand, men blev slaaede ned den følgende Dag, da ogsaa Aakirkeby gik op i Luer. Ærkebispens Høvidsmand Sten Stensen Laxmand maatte trække sig tilbage til Hammershus. Efter at have afbrændt Hælvten af Bornholm inddrev Fjenden en

Brandskat paa 8000 Lod Sølv og gik 17. Juli atter under Sejl. Lige over for de store Flaader, som i disse Aaringer holdt Østersøen, og deres svære Ildskyts mægtede Bornholmernes middelalderlige Sogneforsvar kun lidet.

Midt i Avg. 1522 indtog Lybekkerne Hammershus i Stormløb. I den Agt at gjøre Landet værgeløst mod senere Overfald lod de 10. Okt. Bønderne gaa flittigt i Gang med at nedbryde Fæstningen, og først derefter sejlede de bort. Næste Aars 26. April kom de tilbage for nu at sætte sig fast her, og dette Forsæt fik de endeligt opfyldt 1525, da Frederik den Første maatte pantsætte Bornholm til dem for den Hjælp, de havde ydet ham til at blive Danmarks Konge. Nu satte de meget ind paa at udbøde den Ødelæggelse, de selv havde voldt Fæstningen, og udbyggede den stærkt. Med sin Flaade holdt den mægtige Hansestad Lybek alle andre borte fra at dele Rovet Bornholm med den. Bornholmernes egen Modstand mod at lade sig udsuge blev brudt 1535 i Slaget ved Egele, og deres ældgamle Sogneforsvar blev lagt øde.

8. Schweder Kettingks Forsvarsværker.

Den grimme nordiske Syvaarskrig brød løs Pinse-dag 30. Maj 1563 ud for Rønne, hvor en dansk Flaade paa 7 Skibe laa opankret, da en svensk Flaade paa 19 Skibe, som skulde hente Erik den Fjortendes Brud i Warnemynde, kom sejlende nordfra langs ind under Land. Den undlod at hilse det danske Orlogsflag paa tilvant fredelig Vis, den danske Admiral Jakob Brockenhuus gik med 3 af sine Skibe under Sejl for at lære den Artighed med skarpe Skud, men fik sine to

Skibe skudte i Vrag, det tredje entret og blev selv Fange.

Fra Galløkkebrinkerne S. for Byen havde Rønne Borgere det danske Nederlag lige under deres Øjne; det slog dem med bange Anelser. Følgen af at Landet laa uden ordnet Forsvar, og at Indbyggerne nærede Mistillid til den lybske Høvidsmand paa Hammershus, kom nu skarpt frem, i det Rønne Borgerskab ilede med at tilbyde den svenske Admiral Jakob Bagge en Brandskat paa 6000 Daler. Han, der var sendt ud paa fredelig Brudfærd og ikke agtede at føre Krigsskjold mod Bornholm, afslog som ærlig Mand at hente nogen Brandskat der og drev venlig Strømhandel med Borgerne, inden han en Dags Tid senere fortsatte det afbrudte Brudetogt. Ved at høre om Borgerskabets Færd hensattes Kong Frederik den Anden i en hæftig Vrede og forlangte 9. Juni Rønne Borgmestre, Raadmænd, Byfoged med samt de andre „troløse og oprørske“ Borgere skikkede som Fanger til København, hvad da ogsaa skete inden Midten af Juli.

I den hermed løsslupne Krig stillede Lybek sig ved Danmarks Side imod Sverig. Den gav den gamle Schweder Kettingk, der fra jevn Købmand i Lybek 1556 var sat til Høvidsmand paa Hammershus og her af mange Grunde havde mødt Bornholmernes Uvilje, rig Lejlighed til at lægge for Dagen hidtil ubrugte Evner som Landetsaarvaagne, utrættelige og dygtige Forsvarer igjennem otte Krigssommere. Hvad Bornholmerne hverken før eller senere evnede, at holde Fjenden ude af deres Land, lærte han dem.

Selv holdt Kettingk paa Hammershus skarpt Ud-kig over Hammervandet, lige som han herfra udsendte

Baade og Kaperjagter til at udspejde de svenske Flaader og advare den danske Flaade om deres Størrelse og Farter. Fra Lybek fik han Skyts og 400 Landsknægte. Han kaldte Bornholms Bønder under Rustning og øvede dem op til et krigsdygtigt Landeværn paa 1800 Mand. Allede 1564 maatte han heraf afgive 300 Sømænd til den danske Flaade; det følgende Aar maatte han hjemsende Halvdelen af de lybske Landsknægte, hvis Tal senere mindskedes yderligere. Han kunde trygt bygge paa sit bornholmske Landeværn. Ingen vred Fjende kom til at sætte sin Fod paa Bornholm, skønt stærke svenske Flaader 1564, 65, 66, 67, 70 gjorde hidsige Forsøg paa at indtage Landet med Magt. Han byggede Bornholmernes Kystforsvar op af dets Øde og førte det frem til dets ypperste Kraft.

Kettingk har givet levende, kampglade Skildringer af de svenske Flaadeoverfald. En Styrke af 36 Orlogsskibe søgte 12. Sept. 1565 ind paa Landet, men for 4 Skud den sendte ind paa Kysten, gav han den 8 tilbage fra sine hele og halve Kartover, og dette holdt ved i tre Dage og Nætter hele Landet rundt; da lod Fjenden til at ville sejle bort, men Kettingk lod sig ikke narre, blev liggende ved Stranden, førte stærkere Skyts frem, udbød 10 Fænniker og gav Fjenden, som en følgende Morgen vendte tilbage for at overrumple Kysten, en endnu hedere Modtagelse end tilforn. Midt i Juni 1566 omsejlede en Flaade paa 36 store Orlogsskibe Landet i fjorten Dage under idelig Skydning, Kettingk fulgte den troligt Kysten rundt og fik med to Baade og tolv Mand et af dens Skibe taget til Bytte. Atter i Juli 1570 løb 43 svenske Krigsskibe omkring Landet, han fulgte deres Løb med hele Landeværnet og nogle lybske Knægte samt dygtigt

Skyts, og med tre Baade og tredive Mand fratog han dem et Skib, forhaalede det ind mellem to Klippeskær og afværgede med tre Falkonetter og Hagebøsser Fjendens Forsøg paa at tage det tilbage. Fra de otte Aars raa og grusomt førte Krig i de bornholmske Farvande haves talrige Skildringer ud over disse.

I en Skrivelse 8. Avg. 1567 nævnte Kettingk, at han havde befæstet Landet med Skanser og Grave. I sit skarpe Kystforsvar har han haft Brug for Brystværn langs Stranden, og en stor Del af Bornholms to Hundred Kystskanser tør han have opført. End videre byggede han en fast Feltlejr, fra hvilken han 24. Juni 1566 tilskrev Kong Frederik den Anden om de sidste to Ugers uafbrudte Skærmysler med den svenske Flaade. Ud herover haves ingen historiske Meddelelser om hans Feltlejr. Søger man dens Sted og Forhold oplyste, fæstes Tanken stærkt paa Sydlandet med den udsatte Nexøbugt, hvor Lybekkerne selv 1510 og oftere havde fundet Vejen aaben for fjendtligt Indfald. Her i Nærheden laa Oldtidens vigtigste Forsvarsværk Ringborgen paa Rispebjerg, forstærket i Middelalderen til en Sognefæstning, og udgaaende fra det kan paavises vidstrakte Voldværker, som sammen med naturlige Forhindringer have dannet en indre Landlinie til at standse Fjendens videre Fremtrængen ind i det rige Sydbornholm. I Kraft af sin Planlægning og sin Udstrækning hører dette Forsvarsanlæg hjemme i Krigsførelsen 1563--70, og saaledes tør man i det se Kettingks Hovedværk.

Inde ved Ringborgen ligger skudt 450 m frem mod Ø. og 42 m over Havfladen det i N. og S. løbende Bukkegaardsdige, hvis fredlyste Rest, 25 m lang, maa-ler 7,5 m i Bundbredde og 1,5 m i Højde. Tidligere

har det strakt sig længere mod N., rimeligvis indtil det her, 200 m fremme, kunde støtte sig til Øleaaens bratte Brink; muligvis har det ogsaa fortsat sig et Stykke mod S. En vidtstrakt Kres af Volde, nu kun stumpevis kendelige, følger Rispebjergs ø. og s., stærkt bakkede Affald o. 1300 m fremme foran Ringborgen. Endeligt bærer et lille Gaardsted 350 m Ø. for Bukkegaardsdiget Navnet Kaarreslot. Bornholmerne kende ellers kun Hammershus som Slottet, og naar nu denne ringe Bolig nævnes Udkigs- eller maaske snarere Karrigslot, kunde man fristes til den Gisning, at her har Slotshøvidsmanden Kettingk taget sin Bopæl, naar Fjendens Flaader foruroligede Landet i Ugevis, og at her sad han hin 24. Juni 1566 og skrev sit Brev til Kongen.

Først 4400 m NNØ. fra Ringborgen findes i Kattesletsgaardens Klippeløkke i Bolsker Sogn den indre Forsvarslinjes n. Ende i et Voldstykke (paavist af P. Thorsen, Gammeleje, og fredlyst). Fra Dævradalens stejle Klippesider, som danne en naturlig Spærring videre mod N. ind i Ibsker Højlyngs dybt kløftede Klippeland, spænder Kattesletsvoldens lave Brystværn sig en halvhundred Meter mod V. i en Krumning, som har givet dens Skyts Skudretning mod SSØ. ud over den nærliggende, noget lavere Landevej. Veje ere seje at flytte, ogsaa Middelalderens Hovedvej fra Nexø ind til Aakirkeby løb ind under denne Vold. Dens Formaal bliver en Afspærring af denne Vej.

Fra denne Vold løb Øleaaen ned til Ringborgen igjennem tætte Skovtykninger, Bolsker Skov, som endnu 1650 bød den jagede Røver Lavge Lam og hans Kvinde sikkert Fristed i Dage og Uger. Dens Levninger mødes ved Skovgaarden, i Hallegaards- og

Brandsskovene, og som dens Navn viser, har den bredt sig frem til Bols Kirke. Endnu kendes Navnet Holvedje paa et Engdrag 900 m Ø. for Kirken, i 1569 nævnt Holvidsengen, og i 1671 omtales Holvidie som en Kongen tilhørende Skov af gamle Ege. Fra Engdraget strækker sig en Lavning forbi Gadegaardskovene mod SV. til Store Pilegaard og ind mod Bukkegaardsdiget; den svarer rimeligvis til det gamle Holvedje, ved hvilket Navn, Hulskoven, maa forstaas en ved Forhugninger afspærrelig Passnevring mellem Skovtykninger. Saaledes kendes det i den svenske Holaveden, gennem hvilken Daniel Rantzau i Nov. 1567 tvang sig Vej langs Vettern ind i Østregotland. Bukkegaardsdigets Formaal var at afspærre Vejen gennem Holvedje.

I Ringborgen med dens ny tilkomne Fæstningsvolde — Bolsker Skov med Øleaaen og Holvedje — Kattesletsvolden havde Kettingk en sluttet indre Forsvarslinje, en stærk Udbygning af tidligere Tiders Værn for Sydbornholm. Ogsaa den mærkelige Langeskanse paa Balka Strand 1500 m S. for Nexø Kirke har han taget dygtig i Brug under sine idelige Kystfægtninger. Næppe har dog han bygget den. Ingen af dette og følgende Aarhundreders talrige Kystskanser naar en Tiendedel, knapt nok en Tyvendedel af dette Volddiges Længde; de ere korte Dækvolde for een til syv faste Kanoner. Langeskanse, som under Krigen 1807—14 bar kun tre mellemsvære Kanoner, Tolvpundigere, er alt for overvældende lang til at kunne være oprindeligt bygget til Brystværn for faa-talligt Ildskyts; den tør have ligget her et halvt eller helt Aartusend inden Kettingks Tid (se Afsnit 2).

Naar S. for Langeskanse Stranden i 17 km Længde

lodes udækket af Skanser, tør dette Forhold maaske kunne forklares ud fra, at det 16. Aarhundredes tunge kanonførende Skibe listede sig langt uden om Dueodens usikre Sandbanker, som indbragte Bornholmerne mange dejlige Vrag lige til 1. Marts 1880, da de to Varselsfyr tændtes her. I mindre Maal gjentoges dette Forhold paa Bornholms sydvestre Hjørne, hvor Rønne Bys 6500 m lange Forstrand laa uden Kystskanser, bortset fra de to, som dækkede selve Byens Rhed.

Gjennem Syvaarskrigens Trængsler skød et stærkt Tillidsforhold frem mellem Bornholmerne og Schveder Kettingk. Han skrev 28. Juli 1570 til Kongen: Er det visselig Sandhed, at dette Eders Kgl. Majestæts underdanige Landfolk har holdt sig saa trofast og standhaftigt imod Fjenden, at det i Sandhed bør berømmes; deres Korn have de ladet staa i Marken og værget Stranden. — De udtalte i Juli 1571 til Lybeks Raad, at de takkede Kettingk og ønskede at beholde ham som Høvidsmand, og at han havde med stor Møje, Rejser og Livsfare i Krigen hjulpet at skærme Landet, hvilket uden Gud og ham havde været tabt; dette vilde de vidne for Gud, Kongen og Hvermand. Nutidens Bornholmerne have god Grund til at se med milde Øjne paa Kettingks Stenbilled, som han har ladet udhugge i den Gravsten, han lagde over sine to Hustruer i Aa Kirke.

Efter Krigens Afslutning saa Kong Frederik den Anden med ublide Øjne paa Kettingks store Yndest hos Bornholmerne og fremtvang, at han 19. Marts 1573 maatte takke af som Slotshøvidsmand. Dette var Kongens første Skridt frem til at faa Staden Lybek 1. Avg. 1576 dreven ud fra Styrelsen af Bornholm, som nu endeligt efter 427 Aars Gjenvordigheder kom

helt hjem til Danmark. Kyllingemor havde tidligt jaget sin Hanekylling ud af den hjemlige Hønsesgaard; nu vendte den som en velvoxen, om end noget forreven Hane tilbage til Moderreden.

Frederik den Anden forsøgte nu at holde Kettingks kraftige Landeværn i Live, i det han 26. Okt. 1580 paabød hver Mand paa Bornholm at forsyne sig med en god Bøsse, et Pund Krudt og Kugler til at afværge fjendlige Overfald og aarligt at stille til Mynstring for Kongens Lensmand. Bornholmerne var meget træge hertil; de dyre Bøsser kom dem til ingen Nytte i Fredstid, da blot at skyde en Hare kunde bringe dem i Galgen. Kongen maatte 24. Avg. 1582 indskærpe dem sit Paabud, men fik ikke skærpet deres Lydhørhed. Hidkomne over Østersøen døvedes Kongebuddenes, lige som fordem Strandhuggenes, Kraft til at vinde ind paa Klippelandet.

Først da Kalmarkrigen hjemsøgte deres nære danske Gjenbo, Østskaane, med sine voldsomme Tilskikkelser, købte henved 600 af Kongens 680 Skattebønder sig 1611 hver et langt Fyrrør for tre Rigsdaler paa Tøjhuset i København. Af Kartover havde Hammershus ikkun nogle faa ubrugbare og fik nu oversendt sex Stykker; ude i Sognene fandtes i alt sex, som duede kun lidet. Efter Krigens lykkelige Afslutning kom Christian den Fjerde selv til Bornholm, opbød alt Landfolket til Mynstring for sig paa Hammershus og indordnede det i et stadigt Landeværn. Saaledes dannedes 1613 Bornholms Milis, i hvis Hænder Landets Forsvar laa i 254 Aar. Fra Fortiden arvede den Ringborgen, Hammershus, Strandskanserne og Baverne samt sit Hovedformaal: Landets Kystforsvar.

Fra Rønne Latinskoles Historie i det 18. Aarh.

Et Brev fra Rektor C. S. Andresen til Johan Bülow.

Ved Cand. phil. OLAF CARLSEN.

Sidst paa Aaret 1787 tiltraadte Magister C. S. Andresen Embedet som Rektor ved den latinske Skole i Rønne.¹⁾ --- Fem Aar senere skrev han efterfølgende Brev til Hofmarskal Johan v. Bülow.²⁾

Det bekræfter paa en virkningsfuld og fornøjelig Maade den Karakteristik, der ved en tidligere Lejlighed er givet af Rektor Andresen, og hvori det hedder, at han forstod over for sine Bysbørn og sin Bisp at sætte sin Forgængers Lys under det Skæppemaal, ovenpaa hvilket han stillede sit eget i en høj Stage.³⁾ Vi kan nu tilføje, at den samme Fremgangsmaade anvendte han ogsaa over for den formaaende Johan Bülow, idet han i sit Brev betegner sig selv som intet mindre end Skolens Grundlægger.

Ved Siden af det Billede, Rektor Andresen tegner af sig selv som den gudbenaadede Pædagog, er det ogsaa af Interesse at læse om den Maade, paa hvilken han tilrettelagde Skolens Arbejde.

Deres Excellence! —

Jeg var i Kiøbenhavn i Aar med 8 Kandidater — den største Grøde her fra Skolen, og havde ikke den Lykke at faae Deres Excellence i Tale. Jeg giver mig derfor den underdanige Frihed at opvarte Dem skriftlig — og paa Papiret at fortælle Dem, hvad jeg mundtlig skulde have sagt, dersom ey mine mange Forretninger — thi jeg læste daglig med mine Kandidater lige til Examens Dagen — og siden een liden Upasselighed havde hindret mig fra personlig at bevidne Deres Excellence min reeneste Ærefrygt og sandeste Høragtelse. — Jeg er overbeviist om, det inderlig vil glæde Deres ædle Hierte, naar De hører, at jeg for mit tunge Arbeide ved den latinske Skoles Oprettelse her paa Stedet har høstet baade Belønning og sand Hæder. — I Henseende til det første havde jeg den Naade at modtage et Kongeligt Reskript af 27 Julii h. a., hvorved mig allermaadigst forundes et aarligt Tillæg af 200 Rixdaler, foruden mine forrige Indkomster, af Kiøge nedlagte latinske Skoles Kapital, og at dette Tillæg, i Betragtning af min udmærkede Fliid, Duelighed og Iver, hvilken Stiftsøvrigheden har rekommenderet og bevidnet, maatte tage sin Begyndelse fra 1ste Januarii 1791. — Deres Excellence behager lettelig at indsee, hvormeget et saa anseeligt Tillæg, tilstaaet i saa favorable Udtryk, baade maatte soulagere og tillige glæde mig; — nu saa jeg Opfyldelsen af det Kongelige Løfte, som var mig givet i min Bestalling; — nu saa jeg anstændig Udkomme for Fremtiden og tillige Udsigt til at blive ved Skolen for at gjøre den Bygning fast, som

jeg med saa megen Besværlighed og Møye havde lagt Grundvolden til. —

Den Hæder, jeg har vundet ved min latinske Skole, som jeg sidst i Aaret 1787 anlagde — og siden allene har bestyret, uagtet den i dette Aar var opvoxet til et Antal af 23 Disciple, bestaar især deri, at jeg i Aar medbragte 8 Kandidater til Akademiet, hvoraf de 7 — endog med udmærket Berømmelse — fik bedste — og 1 næstbedste Karakter, — og som samtlig viiste megen Grundighed og Færdighed især i Sprogene, hvorfore ogsaa de examinerende Professorer udmærkede dem med de fortræffeligste Karakterer. — Det vil maaskee ikke være D. Excellence ubehageligt at læse, hvorledes jeg har dannet disse unge Mennesker, hvoraf jeg — for 5 Aar siden — begyndte med de fleeste, fra de første *elementa* af, da ald Undervisning tilforn her paa Landet var paa nogle Aar ynkelig forsømt, og maatte være det i følge den underlige Indretning, at Rektoratet var foreenet med det residerende Kapellanie. —

Følgende Poster anseer jeg som Hoved Grunden til mine Disciplers hastige og grundige Fremgang: —

1. Jeg læser $2\frac{1}{2}$ Maaned og derpaa gives 14 Dages Ferier, som anvendes af Disciplene til paa egen Haand at repetere Qvartalets Fremgang, — og derpaa holder jeg Qvartals Examen; denne indtræffer altsaa 4 Gange om Aaret — omtrent først i Januarii, først i April, først i Julii og først i October Maaned. — Dog mager jeg det saaledes, at jeg indretter Ferierne efter Paasken og Jule hellig Dage, at de indtræffe i samme, da Forældre paa Landet tillige have den Fornøjelse at see de-

res Børn og deres Fremgang. — Disse ere de eneste Ferier, eller Forlov, min Skole kiender. — Jeg vinder derved den Fordeel: at hvad som er lært i halvtredie Maaned, bliver grundig og rigtig repeteret i 14 Dage. Ved Jule Tider er Ferierne 3 Uger, — da ved Ny-Aar Regnskab og Repetition skal gøres for det heele Aar. —

2. I disse Ferier er det paalagt Disciplene — de nederste Klasser undtagne — at holde daglig og ordentlig Journal over, hvad Time de lægge sig — og staae op — over deres Reiser, Forlystelser, men især over deres Arbeide og Repetition i Ferierne. — Og da Disciplene have megen Tillid og Kiærlighed til mig, — kan jeg temmelig liide paa Journalens Rigtighed; — skulde noget findes urigtig især ved deres Repetition, kan jeg lættelig ved Examen komme efter samme, og da straffes det med Degradation. —
3. Ved Examen overhøres enhver i forrige Qvartals Fremgang, — og for hver Videnskab faaer han Karakter, ligesom ved *examen artium*. — Derefter bestemmes Præmie, Roes eller Opmuntring for de Flittige og Duelige, — derimod Irettesættelse, Bebreidelse, Degradation, eller som er den haardeste Straf, — Bortvisning af Skolen — for de Forsømmelige og Dovne. — Legemlig Straf eller Riis har jeg aldrig brugt paa min Skole i de 5 Aar, jeg har forestaaet samme. — Jeg kan aldrig begribe, at Forstand og Flittighed lader sig indprygge. — Erfarenhed har bekræftet min Formodning; thi jeg har de lydigste, dueligste og hurtigste Disciple, nogen Rektor kan forlange. —

I Undervisningen maae bruges megen Tydelighed, Sagtmodighed og Skaansel, især med Begyndere, for ey at qvæle deres Lyst, som desuden har nok at kiæmpe med de svære *grammatica*. — Aabenbar Ondskab og Gienstridighed har jeg alvorlig og exemplariter kun 2 à 3 Gange straffet, — saa sielden indtræffe de, da Opdragelsen og Sæderne her paa Landet ere reenere og uskyldigere end i den store Hovedstad og omliggende Egne.

4. Endelig maae de ældste Disciple overhøre og læse for de Smaae, i min Nærværelse, efter min Plan og Indretning. — Dette styrker dem meget i *grammaticalia*, og giver dem tillige en Slags Dristighed og Omstændighed baade i Henseende til Deklamation, Oplæsen og Adfærd. — Min Skole var i Aar, da den bestod af 23 Disciple, hvoraf de 8 vare Kandidater, inddeelt i 4re Klasser. — Den 1ste Klasse læste for den 3^{die}, og den 2^{den} for den 4de. Disciplene afvexle med hinanden, 1 hver Uge. — Paa anden Maade var det mig ikke muligt at faae Tiid til at overhøre Disciplene eller at tyde ordentlig og grundig for dem. — Det sidste Aar læste jeg næsten bestandig *collegialiter* for mine Kandidater — og holdt ordentlige Forelæsninger over Moralen — Christendommen — *Horatii ars poetica* efter Baden — ligeledes over Oderne og Epistlerne. — Jeg troede derved baade meere at gavne og moere dem og tillige vænne dem til den akademiske Frihed. —

Men jeg trætter D. Excellence ved min Vidtløftighed. — Jeg skulde ikke have været saa omstændelig,

dersom jeg ikke havde kiendt D. Excellences Kierlighed for Videnskaberne og deres Dyrkere; og der er vel intet, som meere bieder til den gode Smags og alle nyttige Videnskabers Udbredelse iblant os end en vigtigere og bedre Undervisnings Maade i Skolerne, det gamle pedantiske Barbari afskaffet. — Jeg har derfor indsendt denne min Fremgangs Maade til den Kongelige Commission for de latinske Skoler, og den har imodtaget samme med megen Opmærksomhed og Velbehag. --

Den fattige bornholmske latinske Skole fremstiller sig da med ædel Beskeedenhed og frimodig Følelse af sin Værd blant sine ældre og rigere Søstre; — er den endskiønt saa arm, at den ey i ringeste Maade kan understøtte sine fattige og duelige Kandidater, saa har den dog den Fordeel, at ikke Uduelighed og Lediggang -- som stundom skeer i de meest bemidlede Skoler — trives og opelskes ved rige *Stipendia*, for siden at blive Staten og sig selv til Byrde. — Den har i Følge af dens Mangel en anden ligesaa vigtig Fordeel, neml. at dens Disciple ey ere bebyrdede med den daglige Opvartning ved Guds-tienesten i Kirken, hvorved intet vindes uden Tids-spilde, og lægges Grundvold til Foragt, skiødesløs og uanstændig Opførsel ved den offentlige Guds-tieneste, som næsten aldrig kan forebygges, naar Kirken skal saa ofte og saa længe besøges. Jeg taler her af egen Erfarenhed, thi jeg har selv gaaet i Helsingørs latinske Skole, — men under den fortreffelige Lærer Professor Baden. —

Da jeg i Aaret 1787 reyste til mit Embede, havde jeg den Naade at opvarte hans Kongelige Høyhed

Kronprindsen, og at bevidne ham den allerunderdanigste Iver og Fliid, hvormed jeg i Fremtiden skulde arbeyde i det mig allernaadigt betroede Embede. — Jeg har nu givet offentlige Prøver paa, at jeg har opfyldt dette mit allerunderdanigste Løfte. — Jeg havde siden i Aaret 1789 den Lykke at opvarte ham, og udvirkede hans naadigste Løfte om, at min den gang forlovede Kiæreste Frøken *Lovise Nansen*, en Datter af Obersten og Commandant *Nansen*, maatte beholde sin Pension af 10 Rdr., dersom hendes Mand før hende ved Døden skulde afgaae. — Hans Kongelige Høyheds Løfte blev mig siden forsikret ved skriftlig Forsikring fra den Kongelige Finantz Kasse Direktion. — Jeg skylder altsaa Hans Kongelige Høyhed den huuslige Lyksalighed og Glæde, jeg nyder i Ægtestanden, da jeg ved at spare Indskud i den besværlige Enkekasse kunde gifte mig paa en Tiid, da mine Indkomster her vare ringe. — Denne Lyksalighed smages dobbelt her paa Landet, hvor ingen offentlige Forlystelser eller Adspredelser har Sted. — Den er maaskee ogsaa den sandeste og uskyldigste og styrker meget baade til alvorlige og litteraire Arbeyder. —

Som en allernaadigst Pligt for den megen Naade H. Majestæt Kongen og hans Kongl. Høyhed Kronprindsen allernaadigst have værdiget mig, skal jeg arbeyde troelig — og ikke letsindig forlade det vanskelige og besværlige Embede, mig allernaadigst er betroet, ligesom jeg er overbevist om, at Hans Majestæt med Kongelig Naade og Mildhed vil ansee de duelige *Subjecta*, som jeg skal bestræbe mig for at danne til troe, lydige og duelige Borgere til Hans Majestæts og Fædrelandets Tieneste. —

Selv anbefaler jeg mig i Deres Excellences Yndest
og Bevaagenhed og henlever med den sandeste Høy-
agtelse

Deres Excellences
underdanige Tiener

C. S. Andresen

Rektor ved den latinske Skole.

Rønne paa Bornholm

d: 11 November 1792.

✱

NOTER.

- ¹⁾ Om Christopher Schrøder Andresens biografiske Data henvises til F. C. Hundrup: Lærerstanden ved de lærde Skoler i Nakskov, Nysted og Rønne. Roskilde Kathedralskoles Indbydelsesskrift. 1866, S. 46; — M. K. Zahrtmann: Rønne Latinskole 1512—1912. Bornholmske Saml. 1912, S. 82 f. — C. S. Andresen: Min Sindssygdom i Aaret 1783, udg. af V. Maar, Leiden 1925.
- ²⁾ Manuskriptsamlingen i Sorø Akademis Bibliotek. Pakken Nr. 67.
- ³⁾ M. K. Zahrtmanns anf. Afhandling, S. 83.

Gamle Originaler.

III.

Skipper Jacob Espersen, Nexø.

Nexøbo af en lidt ældre Aargang vil ikke genkende til Billedet og — maaske med et Smil — mindes den særprægede, originale gamle Skipper, hvis Navn var *Jacob Espersen*, almindelig kaldet *Trân-Jacep*.

I Erindringen vil de se en stout og djærv Sømandstype, stor og kraftig, frisk og frejdig, en grov og vejrbidt Mand, jævn og usnobbet, en Hader af alt, hvad der kunde kaldes fint og forlorent. Bulder stod der om ham baade paa Sø og Land, og saftig var han i sin Mund, men lærte man ham at kende,

kom man alligevel til at holde af ham som en god og retsindig Mand, en reel Karakter.

Naar man mødte denne Mand i sin enkle Klæde-
dragt, maatte man lægge Mærke til ham, — uden
Trøje, med Skjorte og Vest opknappet, med Skjorte-
ærmerne opringede over Albuerne og Hænderne dybt
begravede i de mægtige Smæklommer. Med skarp
Saltvandsduft og fed Tranlugt fyldte han Luften om-
kring sig i flere Alens Omkreds. Naar Jacob fra sin
Baad der nede i Havnen vekslede saftige Repliker
med Fisker *Sommer* eller gamle *Hans Kayser*, kunde
det høres viden om.

— — —
I 35 Aar har Byens gamle Kirkegaard gemt hans
Støv, men Erindringen om ham — hans Navn og
hans Bedrifter -- lever den Dag i Dag blandt det
ældre Slægtled. For os Nexødrengs stod Jacob Esper-
sen alle Dage som noget for sig selv, omgivet af
Eventyrlugt. Naar han oplod sin Mund og gav sig
til at tale om Havet, stod det ham festligt ud af Hal-
sen med store Ord, der satte hans Tilhørere i direkte
Forbindelse med den store, eventyrlige Verden. Han
var som Hvalen, der skyller ind paa grundt Vand --
der blev ved at staa Sjø omkring ham.

Beretningen om Jacobs Bedrifter og haarrejsende
Eventyr fyldte os Drengs med Voksemod og Lyst
til Langfart paa de store Have. Alle de Rejser, Jacob
havde gjort, var lige saa mange lysende Bedrifter.
Der hang et Eventyr i den bare Luft efter hver af
dem, som Andersen Nexø siger. De vildeste Usand-
synligheder blev til dagligdags Hændelser i hans
Mund. Naar han havde talt, saa var det saadan. Han
var ikke af den Slags Folk, der paaberaabte sig Vidner

eller lod sig drage i Tvivl — den blotte Mulighed var udelukket.

— — —

I Serien „Gamle Originaler“ bør Jacob Espersen ikke savnes. Hans Liv og Levned skal forsøges op-
ridset uden digterisk Udsmykning og uden Fanta-
siens Hjælp — alene paa Grundlag af personlig Er-
indring og mundtlig Overlevering. Saa farlig stort var
det vel ikke — hverken det, han havde oplevet som
Sømand, eller det, han paa sine ældre Dage fik ud-
rettet, men Manden var en original Fortidstype, en
særpræget, helstøbt, ja, monumental Skikkelse, som
vel er værd at ride op for den nulevende Slægt.

— — —

Jacob Espersen var født i Nexø 1822, Søn af Fi-
sker Jeppe Jørgen Espersen og Hustru Kirsten Ja-
cobsdatter, kom — som saa mange Nexødrengene —
tidlig til Søs, sejlede paa fjerne Have og deltog bl. a.
i Robbefangsten oppe i det nordlige Ishav.

En Tid sejlede han som Styrmand med Nexøskibe,
men blev snart Skipper selv, nemlig Fører af Jagten
„Oliva“, hvis Rheder var Købmand P. Berg. Med
denne Jagt gjorde han mange Rejser — i Reglen
med Stykgods til København eller i Fragtfart paa
Østersøhavnene, hentede ogsaa ofte Drænrør og Mur-
sten i Flensborg. Og mange Laster Sten fra Frede-
riks Stenbrud sejlede han til København, bl. a. den
Sten, som i sin Tid laa neden for „Korrehøj“ paa
Nørremark, kaldet „Kjæddastenijn“ — vistnok tolv
Laster.

Heldig var Jacob Espersen som Skibsfører i en
Aarrække og tjente godt til sin Rheder. Naar han
skulde gøre sit Mellemværende op med P. Berg,

tømte han sine Lommer en for en, og hvad der var af Moneter fik Rhederen. Dermed maatte denne finde sig tilfreds, hvad han ogsaa var. Berg vidste, at hans Skipper var en ærlig Mand, og at det var smaat med hans Regnefærdighed.

Dristig og forvoven, som han var, havde han Ord for at gøre særlig hurtige Rejser. Kneb det under Sejladsen med Vind, kunde han beordre Mandskabet til at hænge alt deres Tøj op „til Tørring“ for derved at forøge Sejlkraften. Med Ballast tog han det ikke saa nøje, ofte sejlede han helt foruden eller fyldte nogle Vandtønder, efter at han var kommet i Søen. Eller et Fad Sukker i Bunden af Skibet — der var ham Ballast nok.

Kommandoen rullede fra ham som en Torden, og „Horrana“ ombord havde at lystre — hans Næve var ikke god at staa for. Men trods sit barske Væsen var Buldrebasen dog inderst inde godmodig og forstaaende over for sine Folk, delte ondt og godt med dem, delte ligeligt med dem, naar Provianten var knap, — men nægtes skal det ikke: „Syphen“ beholdt han for sin egen Mund.

Rent og spulet skulde alting være, og var Kokkedrengens Ansigt lidt mangelfuldt i saa Henseende, truede han med, at Drengen skulde have en Ende om Livet og — saa overbord med ham, til han blev ren!

Blev Passagererne søsyge, var han hverken blid eller blød over for dem, men tordnede grovt, dog næppe saa alvorlig ment. Da han saaledes en Gang havde en Skrædersvend med som Passager — den unge Mand laa søsyg sammenkrøben i en Krog — brølede han: „Den Skræder bliver vi nødt til at smide

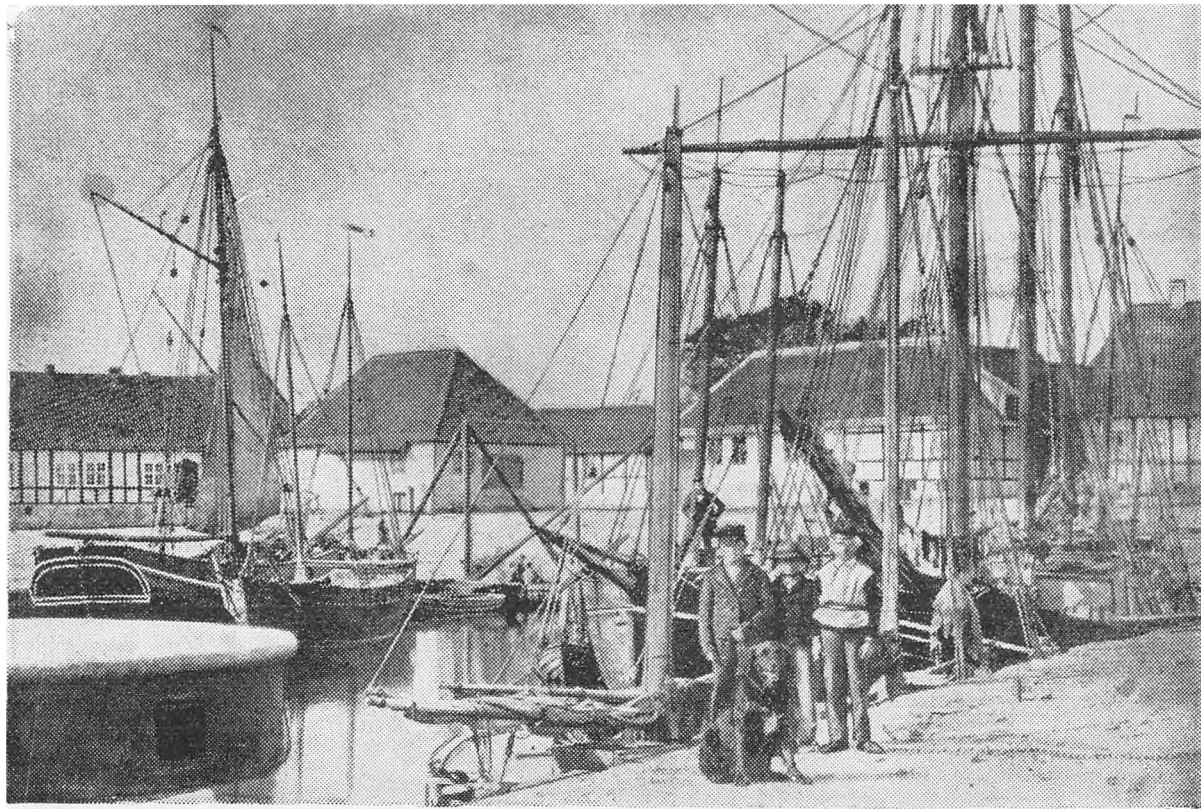
overbord; dette her kan vi ikke være tjent med!“
 Hvorpaa han nede i Kahytten hentede en Dunk
 Brændevin, som han satte Manden for Munden og
 gav ham en ordentlig Slurk af. Saa var han kureret
 -- efter Jacobs Mening. (I Parentes bemærket: det
 er Manden selv og ikke Jacob, der har fortalt det).

Slog det ind med Modvind, og det var Fødevarer,
 Skipperen var betroet, tog han det ikke saa nøje,
 men lod Folkene leve højt paa de gode Varer. Spurgte
 Afsenderen senere om, hvorledes det var gaaet med
 Æggene og Smørret, svarede Jacob — som var det
 den selvfølgeligste Ting af Verden: „Ja, Æggene de
 blev daarlige, saa smed vi dem overbord, og Smør-
 ret — hm! — Kommandanten i København, som er
 saadan en pæn Mand og modtager saa megen Sten,
 han skal jo da have en Foræring en Gang imellem.“

— — —

Da Skibsbygmester J. H. Brandt i 1864 havde byg-
 get 3-mastet Skonnert „Hans Andreas“ for P. Berg
 (navngivet efter Rhederens Brødre), blev Jacob Esper-
 sen Fører af det smukke Skib og gjorde nogle Eng-
 landsrejser med det, men var ikke her videre heldig:
 Skonnerten kæntrede i Skagerak, og Rigningen maatte
 kappes for at faa Fartøjet rejst, hvilket ogsaa lykke-
 des. Med kappet Rigning kom „Hans Andreas“ til-
 bage til Nexø.

Saa fik han atter sin gamle Jagt at føre. Men med
 hans dristige Sejlads fulgte nu jævnlig større eller
 mindre Havarier. Da han saaledes en Gang kom hjem
 fra en Rejse, meddelte han Rhederen, at „Oliva“ hav-
 de været „om Grund“, som han sagde, ved Møen. —
 „Ja, det har hun vel,“ svarede P. Berg — „Kølen
 er forresten drevet i Land her ved Nexø.“ Jagten maa

Nexø Havn 1865.

(Til højre ses 3-mastet Skonnert „Hans Andreas“. Drengen i Forgrunden er nuv. Skibsbygmester Chr. Brandt).

antagelig først have været „om Grund“ ved Udsejlingen fra Nexø, uden at Skipperen har taget Notits heraf, og har derefter paa samme Rejse atter lidt Havari ved Møen.

Om Jacob Espersens sidste Rejse med „Oliva“ fortæller gamle Søfolk, der ved Besked, saalunde:

Eu Efteraarsdag med fint Vejr og god Bør sejlede Jagten fra Nexø — ballastet til København. Men allerede samme Aften lidt før Midnat rygtedes det, at der var kommet Vrag paa „Hagen“ ud for Borger-skolen, og om Morgenens saa de forbavsede Nexø-boere, at det var „Oliva“, som stod paa Grund der ude.

Hvorledes det var gaaet til? Ja, derom er der forskellige Beretninger, men saa meget er vist, at Skuden havde været helt nede ved Dueodde, og at Skipperen og hans Bedstemand — han hed forresten *Mogens Ras* — havde holdt et lille Gilde om Bord og herunder var kommet i Disput med hinanden uden at tage det saa nøje med Navigeringen.

Andersen Nexø har med overdaadig Fantasi meget morsomt beskrevet „Jacobs vidunderlige Rejse“, men har — som vel tilladeligt for en Digter — tildigtet det meste og ladet haant om Kendsgerningerne.

Men sandt er det i hvert Fald, at det var deres egen lille By, der „rullede sig langsomt ud for deres forbavsede Øjne“ den næste Morgen — „med Stien langs Stranden, Marthas blomstrende Hyld og det hele“.

Dette blev Jacob Espersens sidste Rejse med „Oliva“, der en Tid lang blev staaende som Vrag paa Flakket ved Maagestenene og derefter blev slæbt ind til Havnen og ophugget.

Da Jagten „Oliva“ havde endt sin omtumlede og eventyrlige Sejlads, blev Jacob Espersen Skipper paa Skonnert „Christian“, der var købt i Sverige, og paa sine lidt ældre Dage blev han Fører af Skonnert „Emanuel“, der strandede ved Rusland.

Men Eventyret hang bestandig i Luften, hvor han færdedes. „Med Bjergningen gaar det udmærket,“ skrev han hjem til Rhederen fra Rusland, „og en Mængde Gods er bragt i Land, men i Nat er det blevet stjaalet altsammen. Her er Dans hver Aften og mange „netta Pibla“ med korte Skørter — —“

Om den gamle Skippers Bedrifter kunde fortælles mangan en god Historie. Kun en enkelt skal opfriskes her:

— — — Ved en Sømandsfest i Nexø Lystskov — „Mossaijn“ — sidder Jacob Espersen sammen med Brygger *Hans Berg* og Toldkontrollør *Stub* og faar sig en „Genstand“. De tre gamle Sømænd „spinder Ender“ hver især, men Jacob er fremmeligst, ja, Jacob er storartet. Han serverer bl. a. følgende kostelige Arie:

.... Se, den Gang jeg sejlede med „Tjalfe“ paa Spitzbergen — paa Sælhundefangst, I ved, Folkens —, saa skød vi jo „Sjælhujnana“, saa snart vi fik dem inden for Skudvidde. Somme Tider dânkede vi dem forresten med Bøssekolben, naar vi da ellers kunde faa Ram paa dem.

Saa sker det, kan tro, en Dag der ude paa Isen, at jeg, da jeg staar og sigter paa en Sæl, af Vanvare kommer til at skyde en Kammerat i Hovedet. Kuglen gaar ind i Panden paa ham, durk igennem Skallen og ryger ud gennem Nakken.

Der bliver jo gjort temmeligt Postyr af den Historie, Skipperen larmer op prajer en Engelskmand,

som har Læge ombord, men jeg faar ham jo jaget fra Borde igen, denne hersens engelske Doktor jeg skulde nok selv kurere min Kammerat.

— Naa, og det gjorde du naturligvis? indskyder Kontrolløren ligesom en Kende tvivlende.

— Ja, ja, gonn, fortsætter Jacob — vi havde jo mange gode Sager ombord, og jeg skærer ud et Par Kiler saltrøget Sælhundekød og stopper i Skydehullerne baade i det forr og i det agter paa Mandens Skalle.

En Antydning af Smil gaar over Stubs gravalvorlige Ansigt, men Hans Berg, der som altid har det ene Trøjeærme krænget ned over Skulderen, klukgrynter stødvis paa sin egen tørre Manér over den gode Historie. „Just saa, ja!“ brummer han lidt tvivlende.

Jacob stikker sin søde Syp ud, tager en frisk Skraa og fortsætter:

I et Par Dage maa min Kammerat blive i Køjen, men Skipperen, Lars Dam, I ved, synes naturligvis ikke videre godt om at skulle føde paa ham, naar han ikke gør Gavn for Kosten. Manden skøtter heller ikke stort om at blive liggende, og saa staar han op og gør sig klar til at tage fat igen med begge Næver.

Men som han staar og bakser med sin Stortrøje, der er stiv af Fedt og Skidt, springer Kilen ud af Hullet i Nakken. Jeg snitter ham saa en anden Spæk-kile, som jeg driver ham ind i Skallen, saa at den bliver siddende Og saa kom Manden sig, forlaske mig, snart.

— — — Ved Bordet der ude i „Mossajn“, hvor denne Ende blev spundet, sad tillige en højagtet

Nexøborger, der nu bor i Rønne, og som har fortalt mig, at han morede sig kosteligt over Jacobs Fortælling, som han dog kun tog som et Foster af en livlig Fantasi og en vis Trang til paa god, gammel Sømandsvis at slaa en Plade.

Men da jeg næste Dag, føjer den fordums Nexøborger til, fortæller Historien til min Vært, Møller Otto Hansen paa Stenbrudsgaarden, der som bekendt var en sandhedskærlig Mand, fortrækker Hansen ikke en Mine, men siger blot: Ja, det er rigtig nok, jeg har selv kendt Manden med Skydehullerne, som Jacob kurerede; han var Nexøbo.

— — —

Da Jacob Espersen blev til Aars og maatte opgive Sejladsen, drev han Købmandshandel og fiskede Torsk. I sin propre, blankt skinnende Butik der oppe i Kildebakkestræde handlede han med alskens Sømandsgrejer: Olietøj, islandske Trøjer og Vanter, gamle Jagtgeværer, „Lommepufferter“ og — „Nik-Nak“, en af os Drengene meget yndet Besquitvare, som han var ene om at føre (ligesom Bager Jørgensen paa Nørregade — tillige Landpost — var Eneforhandler af sine bekendte brune „Vrøvl“).

Naar Fatter var paa Søen med sin Baad, passede Trine, Datteren, Forretningen. — Hans Hustru, Hansine Oline Marie Kofoed, var død tidlig. — Den Torsk, han trak — og det var megen — afsatte han paa Havnen og var forøvrigt ikke kneben med at forære en Ret Fisk til en fattig Kone.

En lille pudsig, men sandfærdig Arie maa i denne Forbindelse indskydes:

En Gang solgte den gamle Skipper og Fisker et „Knippe“ Torsk til en af Byens kendte Haandværks-

mestre, der var lidt fin paa det, en Stivstikker, der ikke selv vilde bære Fisken, men bad Jacob om at bringe den hjem for ham.

I det samme kommer Købmand P. Berg gaaende forbi, hvorpaa Jacob raaber ham an med høj og buldrende Røst: „Hør, Du Berri, vil Du inte bæra ded Fiskaknypped hjem for dæjn Karijn dér — for hajn e for fin te'ed.“

Det behøver vel næppe tilføjes, at Kunden, der saaledes blev stillet i Gabestokken, hurtigt nappede sin Torsk og forsvandt.

Den Fisk, Jacob ikke solgte eller forærede bort, skar han op, rensede og hængte til Tørring eller saltede ned og var derfor til Tider en Slags Grosserer i Tørfisk.

Fiskelevertran var for ham et Universalmiddel for alt muligt, en Nødvendighedsartikel, som han brugte i store Mængder — inde og ude, overalt. Med Tran var Hus og Bohave imprægneret, ja, selv Datterens Klavér fik efter Sigende sin reglementerede Omgang Tran, for at det ikke skulde raadne. Og da han overtog den nye Skonnert „Christian“, fik ogsaa den sin forsvarlige Traning, inden den var værdig til at føres af ham. Tranlugten og Duften af Tørfisk beherskede hele Kvarteret i Nabolaget — kun paa visse Tider af Dagen kunde den ulige behageligere Duft af Bager Wesths nybagte Boller gøre sig gældende.

Redningsmedaljen prydede Jacob Espersens brede Bryst, naar han kom i Pudsens. Men sjælden skete det, at han riggede sig til med Kisteklæder — ved en Begravelse mødte han saaledes en Gang med *gul* Trøje, en gammel Dyffeljakke, der havde kendt bedre

Dage. Medaljen havde han faaet for at redde en engelsk Skibsbesætning ved en Stranding udfor Snogebæk. Der siges — og det er vist rigtigt nok —, at Øvrighedens Repræsentant, den velmenende Byfoged *J. Fr. Petersen* „i Kongens og Lovens Navn“ havde forbudt Redningsmandskabet at sætte Livet i Vove ved den Lejlighed, men at Jacob lidt ublidt havde plantet sin barkedede Næve i Byfogdens Bryst med et: „Her gælder ikke hverken Kongen eller Loven!“ og derefter med beundringsværdigt Vovemod havde præsteret et Redningsarbejde, om hvilket der længe gik Ry.

Forøvrigt var det ikke den eneste Gang, at den gæve Sømand reddede Menneskeliv. Under Kong Christian den Niendes Besøg herovre i 1876 faldt et Barn i Nexø Havn. Jacob sprang resolut ud og fik det velbeholdent reddet i Land. Skumlere paastod ganske vist senere, at han selv havde givet Barnet et Skub for at faa Lejlighed til at vise sin Færdighed i Svømme- og Bjergningskunsten. Men Skumlere staar ingenlunde altid til Troende.

Da den gamle, haardføre Sømand — det var en Vinterdag i 1892 — laa paa sit yderste, stod han op og slæbte sin Seng ud i Gaarden, hvor han spulede og skrubbede den af alle de Kræfter, han endnu havde i Behold.

Hans Læge, Dr. *Gerner*, foreholdt ham det uforsvarlige i denne hans desperate Handlemaade, men Patienten svarede blot: „Jeg vil dø i en *ren* Seng.“

Og den 12. Januar 1892 døde han — et Par Maaneder, før han vilde have fyldt halvfjerds.

Jordisk Gods blev han aldrig rig paa. „Jeg har

været for ærlig, derfor blev jeg aldrig rig Skipper," plejede han at sige.

Det Lov skal han have, den brave, gamle Sømand med sine mange eventyrlige Bedrifter: ærlig og redelig, reel og honnet var han alle sine Dage.

C. J. Hagemann.

„Den bestandige Kommission“ paa Bornholm 1742–1802.

Et Forsøg til provinsielt Selvstyre under Enevælden.

Ved Kaptajn, Arkivar ROCKSTROH.

Forholdene paa Bornholm var i Aarhundreder i mange Henseender stærkt afvigende fra de tilsvarende i de andre Landsdele. Navnlig i *militær* Henseende forblev Øen til den nyeste Tid næsten ganske upaavirket af de mange Ændringer i Rigets Værneforfatning og beholdt sin ejendommelige Milits omtrent uforandret i mere end to Aarhundreder. Grundprincippet i Bornholms Forsvarsordning var, at enhver mandlig Bornholmer fra Konfirmationen indtil Oldingealderen var pligtig til Tjeneste i Militsen.

I den største Del af det syttende Aarhundrede havde Lensmanden, Amtmanden (Guvernøren) forenet baade den civile og den militære Styrelse af Øen. Saaledes blev ogsaa Generalmajor Niels Madsen West, født 1666, Kommandant paa Bornholm 1722 og samme Aar Amtmand. Afgik fra Embedet 1739. Død i Rønne 1752.

I 1738 indkom der til Regeringen en anonym Anklage (dateret Lybek og underskreven „Philander“) mod flere af Embedsmændene paa Bornholm, særlig

mod Kommandanten, den gamle Generalmajor Niels West, for Tjenesteforsømmelse, Bestikkelighed og Underslæb. Regeringen plejede vel ikke at fæste syn-
derlig Lid til Bornholmernes Beskyldninger mod deres
Embedsmænd, men den foruroligedes dog en Del af
Beskyldningen mod West for, at denne skulde have
forsømt Øens Forsvarsvæsen. I Eftersommeren samme
Aar udnævntes der da en Undersøgelseskommision
med Generalmajor Lerche som Formand og to Rente-
kammerembedsmænd som Medlemmer til at rejse
over til Bornholm og undersøge Forholdene. Med
stor Grundighed og, som det synes, med ligesaa stor
Omsigt og Forstandighed tog Kommissionen fat paa
Arbejdet, afholdt Mønstringer og Afhøringer samt
Undersøgelser af baade borgerlige og militære For-
hold og indsamlede et meget omfattende Materiale.

Da denne Sag gav Stødet til Oprettelsen af den
„Beständige Kommission“, skal den kortelig refereres
her. Midt i November indsendte Kommissionen en
foreløbig Beretning gennem Oversekretæren, Løven-
ørn,¹⁾ og fortsatte derefter sit Arbejde til ind i det
næste Aar. I Februar sluttede Kommissionen af og
indsendte fra Bornholm en voluminøs Relation²⁾ og
flere Pakker Bilag.

Heldigvis havde Kommissionen konstateret, at Øens
Forsvarsanstalter vel i adskillige Henseende trængte til
nogen Forbedring, men nogen egentlig Forsømme-
lighed var der ikke udviist. Paa det militære Omraade

1) Krigskancelliets Koncepter til kongl. Ekspd. 1738, Indlæg
til Nr. 1104.

2) Dateret 18/2 1739. Den er indsendt til Krigskancelliet, men
atter udleveret derfra til Udskrift af de Sager, der vedrørte de
andre Kollegier; det har ikke været muligt at finde den nu.

foresloges navnlig, at samtlige Befalingsmænd sættes paa fast Gage, hvad Kongen bevilgede. Det havde bl. a. viist sig, at adskillige havde modtaget Gaver af de Menige — dog ikke i større Omfang. Iøvrigt foresloges der en Del Forbedringer paa de civile Omraader, saasom yderligere Bestemmelser om Udstykning af Udmarksjorderne, om Selvejergaardenes Ejerskifte, Rejsetilladelse for Ungdommen, Oprettelse af Skoler m. m., hvilket altsammen anbefalede af Rentekamret og approberedes af Kongen.¹⁾

Ligesom Kommissionen viste et aabent Blik for at ophjælpe Smaafolk og i Almindelighed behandlede de bornholmske Forhold og det bornholmske Folk med stor Velvillie, saaledes viste den ogsaa Humanitet overfor de særligt anklagede: den gamle West og Amtsforvalter Schrøder. Om den sidste fremhævede den, at han var altfor overlæst med Bestillinger og Arbejde i Forhold til sin Løn, og at de af ham og West begaaede smaa Ulovligheder burde bedømmes med Skaansomhed. Baade den højsindede Løvenørn og Rentekamret støttede Kommissionen i dens Indstilling, og skønt „Landets Situation, Indbyggernes Naturel og mange andre Omstændigheder især og kunde udkræve, at et Eksempel blev statueret paa dem, som ej allerunderdanigst efterlever vore aller-

¹⁾ Bestemmelsen om Skolerne vakte Bornholmernes allerstørste Mishag, skønt der paa hele Landet kun var *to* Skoler: i Rønne og i Nexø. Samtlige Bønder indsendte straks et Andragende til Kongen og udtalte, at det var dem „utaaleligt“ at efterkomme den almindelige Forordning om Skolers Oprettelse, og de mente, at de ogsaa uden saadanne Skoler „vel ... herefter som tilforn selv kunde oplære deres Børn i Guds Frygt“, og de henstillede indtrængende, at Landet maatte forblive i sin „gamle Tilstand“. (Rentekamrets Relat. prot. 1739 ¹²/₁₂ (Nr. 233)).

naadigste Love og Forordninger, og det besynderlig paa dennem, som ere satte til at skulle holde derover og dog selv forser sig derimod“, vil Kongen dog af medfødt Mildhed være tilbøjelig til at afgøre Sagen lemfældigt.

Den meget karakteristiske Resolution lød, at Kommissionen, der endnu var ovre paa Bornholm, snarest skulde kalde West og Schrøder for sig og spørge dem, om de ønskede en formel Dom „efter Lovens Maade“. I bekræftende Fald skulde denne straks afsiges. Hvis de derimod underkastede sig Kongens Naade, skulde en mildere formuleret Kendelse afsiges i Kongens Navn. Med denne Resolution afsendtes Kaptajn Rømeling paa Fregatten „Raaen“; to Dage efter gik Kaptajnen i Land ved Hammeren, og samme Dag stedte Kommissionen de to Embedsmænd for sig, stillede dem Valget og gav dem to Dages Betænkning. Naturligvis underkastede de sig „med dybeste Taknemlighed“ Kongens Naade, og den 16. Marts afsagdes Kendelsen: at p. G. a. Wests høje Alder og iøvrigt tro Tjeneste skulde hele Sagen mod ham være ophævet, saaledes at den paa ingen Maade skulde være hans Ære og gode Navn og Rygte til Skade; „men som *Vi allernaadigst er sindede at lade forfatte en anden Indretning paa Vort Land Bornholm saaledes: at det civile og militære kan være separeret fra hinanden*“, demitteres West i Naade fra Stillingen som Amtmand og Kommandant. Noget lignende lød Kendelsen for Schrøder; men de to Herrer skulde dog betale Sagens Omkostninger — altsaa Udgifterne ved Kommissionen, West bøde 500 Rdl. og Schrøder tilbagebetale 2—300 Rdl. Samme Dag, som Kendelsen var afsagt, rejste Kommissionen tilbage til København

med „Raaen“, der de tre Dage havde holdt det gaaende med at krydse frem og tilbage under Hammeren, fordi et saa stort Skib ikke kunde finde Ankerplads med den herskende Vind, og selv Rønne Havn kun var tilgængelig for Smaaskuder.¹⁾

Alt ialt havde West været en Embedsmand efter Bornholmernes Hjerte, og saagodtsom hele Landbefolkningen tilkendegav mundtlig og skriftlig, at de havde været vel tilfreds med hans Styrelse, at de med Sorg saa ham afgaa, og de forsikrede, at ingen af Bønderne havde taget Del i Angivelserne mod ham. Det kan ikke bestemt oplyses, hvem Angiveren var, men det synes at have været Præsten Gerlach i Vestermarie.²⁾

Efter sin Hjemkomst traadte Kommissionen ifølge den kongelige Resolution i direkte Forbindelse med de forskellige Kollegier angaaende disses Andel i Ny-

1) Krigskanc. kgl. udfærd. Ekspd. 9/3 1739 (Nr. 194; Koncepter og Indl. til Overkrigssekr.s udfærd. Haandbreve A. Nr. 1 2/4 1739).

2) Overkrigssekretær Løvenørn søgte i gentagne Skrivelser at trøste West, sin gamle Krigskammerat, og lovede at støtte ham i Fremtiden. West rejste sig ogsaa hurtigt efter Slaget og søgte om Posten som Kommandant! (alene). Han fik den vel ikke, men derimod en god Pension, og desuden var han ret velhavende og ejede Huse og Jordejendomme i Rønne. Schrøder fik sin Gage forbedret, saa at Stillingen som Amtsforvalter blev den bedst lønnede paa Øen, og kun faa Aar efter fik han Titlen af Kammerraad. (Rentekamrets Relat. prot. 1740 Nr. 101; Overkrigssekretærens Haandbreve 28/2 1739 og April Nr. 44; Refer. Sager 6/4 1739 (Nr. 23)). Gerlach lagde sig straks ud med den nye Kommandant, Kruse, og fik i den Anledning en skarp Repri mande af Biskoppen. Han var indviklet i Kommissionssagen og maa nærmest betragtes som halvgal. Om ham se nærmere hos Wiberg.

ordningen af de bornholmske Forhold. Den største Del tilfaldt Rentekamret og er antydet foran; Generalkommissariatet fik noget, medens Krigskancelliet udarbejdede ændret Instruks til Kommandanten og sendte en lille Kommission af Artilleriofficerer over til Bornholm for nærmere at undersøge de artilleristiske Forhold og stille Forslag. Samtlige Officerer og Underofficerer ved Militsens første Kategori samt Kaptajnerne ved Herredskompagnierne blev sat paa fast Gage; men samtidig indskærpedes det, at Befalingsmændene ikke maatte afnøde Undersaatterne mer eller mindre frivillige Ydelser.

En ny Kommandant blev hurtig udpeget, nemlig hidtilværende Oberstløjtnant ved Livregiment Dragoner Jürgen (Jørgen) Kruse, der fik 800 Rdl. aarlig Gage, eller det samme som West havde oppebaaret for begge Charger, hvorved Regeringen atter viste sin Erkendelse af, at det blev nødvendigt at lønne Embedsmændene ordentligt. Kruse udnævntes samtidig til Oberst.

Til Amtmand blev beskikket Justitsraad K. F. Schnell, der imidlertid aldrig kom til Bornholm, da han døde 1740 i Glückstadt, hvor han var optaget af at ordne den „Schnell'ske Konkurs“. Foruden ham havde Ansøgerne til Posten bl. a. været Oberstløjtnant Cronenberg, der var Vicekommandant og midlertidig Amtmand paa Bornholm, og Landsdommeren paa Bornholm, Kancelliraad Michel Nansen, „afgangne Præsident Nansens eneste nulevende Søn“. Nu blev Sekretær i Tysk Kancelli, Hofjunker Joh. Chr. Urne, den heldige, og han holdt Posten i næsten 40 Aar, i hvilket Tidsrum han sled en hel Række Kommandanter op.

Da selve den udførlige Kommissionsberetning ikke kendes, kan det ikke afgøres, om det er Kommissionen, der har foreslaaet Adskillelsen mellem den civile og den militære Styrelse paa Bornholm, eller om det er Kongen selv — muligen paavirket af Oversekretæren i Danske Kancelli, Geheimeraad Holstein — der først har fattet Tanken herom. Da der imidlertid hverken i Rentekamrets eller i Krigskancelliets (og Generalkommissariatskollegiets) Arkiver er forefunden noget herom, kan det antages, at det skyldes Kongen selv, hvad der iøvrigt, med Christian den Sjettes selvstændige Karakter, paa Forhaand har megen Rimelighed for sig og ogsaa stemmer med Udtrykkene i den foran citerede kongelige Resolution til Kommissionen om Sagens Afslutning.

Ifølge sin Instruks skulde Kruse, naar han havde sat sig ind i Forholdene, indgive Forslag til et (militært) „Reglement“ for Øeh, og i November 1739 indsendte han da et saadant,¹⁾ indledet med en Oversigt over de hidtidige Forhold, som et „Fundament for et faststaaende Reglement“. De første syv Punkter, der alene omhandler militære Forhold, forbigaas her, da de tildels stemmer med den foran angivne Ordning. I Punkt 8 skriver han derimod, at da det har behaget Kongen at skille den militære Kommando fra den civile, men alle herværende Undersaatter forbliver underlagt saavel den ene som den anden af dem, hvad der lettelig kunde foraarsage Dispyter eller idetmindste Forespørgsler, hvorved Kongen blot blev plaget, saa tillader han sig at forestille, om det maatte behage Kongen at ordonnere „*eine stetswährende*

¹⁾ Bornholms Kommandantskabs Kopibog over udg. S. 20/11 1739.

Commission“ for at undgaa al muligvis forefaldende „Difference“ og „Decrepence“. Denne Kommission kunde bestaa af Kommandanten, Vicekommandanten, Amtmanden og Amtsforvalteren samt — naar der forekom Sager, som angik Gejstligheden — Provsten. Den burde autoriseres til nøjagtigt og grundigt at overveje alle forekommende Vanskeligheder og Forslag, naar den i militære Sager sammenkaldtes af Kommandanten, i civile af Amtmanden. Afgørelsen skulde træffes efter almindelig Stemmeflerhed. Men naar „Kasus af Konsekvens“ forefalder, skal den alvorligt ventilere alt pro & contra og dernæst i Fællesskab indgive sin Betænkning for at indhente Kongens Resolution. Det vilde ogsaa, endskønt dette ganske vist ikke vedkommer Kommandantens Charge, være Landet og herværende Undersaatter en stor Lettelse, hvis Kongen vilde vise den høje Naade at autorisere Kommissionen til yderligere at samles hveranden Maaned, eller naar det var nødvendigt, og gratis hjælpe de Fattige og Uformuende til deres Ret.

I samtidig Skrivelse til Løvenørn anbefalede Kruse sit Forslag. Der skulde imidlertid gaa lang Tid hen, inden dette blev til Virkelighed, især fordi Amtmandsspørgsmaalets endelige Afgørelse trak i Langdrag. Men i Maj 1741 fremkom Generalkommissariatskollegiet, hvis første Deputerede var den nye Overkrigssekretær Numsen, medens anden Deputeret var Generalløjtnant Lerche, med Forestilling til Kongen angaaende Kruses Forslag. I Juli samme Aar resolvede Kongen, at Kollegiet foreløbig skulde indhente „de Vedkommendes“ yderligere Erklæringer angaaende de forskellige foreslaaede Poster. Atter et Aar efter, i Juni 1742, fremkom Kollegiet med en ny,

udførlig Indstilling, hvori det refererede de indkomne Erklæringer, nemlig en fra Kruse og Schrøder i Fællesskab og en fra Amtmand Urne. Heri drøftedes de forskellige, af Kruse rejste Spørgsmaal angaaende Militærvæsenet paa Bornholm, og det viser sig her, at Urne om adskillige af disse var af lidt anden Mening end Kruse og Schrøder. Kollegiet sluttede sig dog ganske til disse sidste.

Angaaende den bestandige Kommission havde Kruse og Schrøder argumenteret, „at siden det er Eders Kongl. Majestæts allern. Villie, at et fuldstændigt Reglement for Landet skulde forfattes, og det er umuligt, forud at se alle de Inkonvenienser, der siden endog kunde indfalde, saasom dette Land mest i alle Tilfælde varierer fra andre danske Provinser: saa holder de . . . for tjenligt, at der paa Landet blev indrettet en bestandig Kommission, der tvende Gange om Aaret kunde samles, nemlig hver første Søgnedag i Marts Maaned, da Aarets Sejlads begynder, og hver første Søgnedag i Oktober Maaned, da det igen gaar til Slutning af Sejladsen, for at ventilere det forbigangne og ventelig tilkommende, hvad der kunde findes nytteligst og tjenligst i alle forekommende Tilfælde, da der af de fleste Votis og Meninger kunde gøres en fuldstændig Demonstration, som til behørige Steder og . . . Approbation kunde indsendes.“ — Iøvrigt bør Kommandant og Amtmand kunne sammenkalde Kommissionen, naar de skønnede det nødvendigt.¹⁾ „Men som Amtmand Urne er af de Tanker, at det ikke kan vedkomme det Civile, saasom de

¹⁾ Dette skete jævnlig i Løbet af Aarhundredet, bl. a. naar fremmede Krigsskibe indfandt sig i Farvandene omkring Bornholm.

civile Sager til andre Kollegier henhører, hvorhen han selv i forefaldende Tilfælde vil adressere sig, og derfor ikke finder denne foreslagne Kommission dertil nødvendig“, udbedes en særlig Ordre til de Civile om, at de skal indtræde i Kommissionen.

Kollegiet slutter sin Indstilling med at anføre, at Kongen selv har funden det tjenligt, at der ordineres en „*stedsevarende Kommission*“, og det anbefaler, at „Kommandanten . . . i forekommende Tilfælde, som maatte være tvivlraadige og af Betydenhed, kunde lade saadan en *ekstra Kommission* sammenkalde og nøje overlægge, hvis som forefaldt, og da conjunctim eller efter de fleste Vota tage en Resolution, som derefter med allerførste Lejlighed til . . . Approbation skulde indsendes.“ Kommissionen skulde behandle, „hvad der kunde være til Landets Bedste i Almindelighed som hver Stands Opkomst og Nytte i Særdeleshed“, og hvad den i disse Henseender „fandt for godt og tjenligt“, kunde den foreslaa for de vedkommende Kollegier, der dernæst kunde indgive Forestilling til Kongen.

I nøje Overensstemmelse med Kollegiets Indstilling udfærdigedes der derefter straks Instruktion til *Kommissionen, der hermed var bleven en fast Institution*, hvortil der ikke haves Sidestykke i det egentlige Danmark saalidt som i Norge¹⁾ paa den Tid. Grundene til et i Virkeligheden saa paafaldende Skridt fra Regeringens Side kan, foruden det af Kollegiet udtalte, være, at man gennem Kommissionen vilde tvinge den

1) Her skal erindres om, at det netop var Christian den Sjette, der havde ophævet Statholderinstitutionen i Norge, fordi han ikke vilde have dette Mellemed mellem sig og det norske Folk. (Holm: Danm. og Norges Hist. 1703—46 S. 269).

civile og den militære Myndighed paa Øen til Samarbejde, og at Kommissionen skulde være en Melleminstans overfor den vanskelige Befolkning. Dette sidste traadte kort efter tydeligt frem ved et Paabud om, at Befolkningen fremtidig kun gennem Kommissionen maatte søge Kollegierne og Kongen med sine Klager og Andragender.

Amtmand Urne var kommen til Øen godt et Aar efter Kruse. Skønt de to Herrer begge boede i Rønne, aflagde Urne ikke Visit hos Kruse men anmeldte skriftlig sin Ankomst. For at gøre sit til at skabe et godt eller dog taaleligt Forhold mellem de to højeste Øvrighedspersoner paa Øen bad Kruse Urne om, at i Tilfælde af Uenighed imellem dem, der kun vilde volde Kollegierne og Kongen Ulejlighed og Ærgrelse, skulde de i Fællesskab og Venskabelighed drøfte Sagerne sammen, og hvis en Forestilling skulde blive nødvendig, at de da i Forening opsatte denne og hver angav sine Grunde. Dette havde Urne ogsaa „helligt og paa sin Honnør“ lovet, men det var — mente Kruse — langt fra, at han holdt sit Løfte.

Straks efter Urnes Ankomst brød Striden ud paa flere Omraader, særlig om hvem der skulde udstede Rejsepas til de unge Bornholmere, hvem der skulde forrette Skifter efter Personer hørende til Militsen, og om Bornholmernes Ret til at indgive Supplikker og Klager og til at afholde Forsamlinger¹⁾ i den Anled-

1) En bornholmsk Bonde, Gotfried Nielsen, havde vandret omkring paa Øen med et „Skrift“ og samlet Underskrifter herpaa. I den Anledning havde Urne udtalt til Danske Kancelli, „at det paa Bornholm ej vil holdes for utilbørlig at skikke Klagemaal omkring til Subskription uden Øvrighedens Forevidende og Consens.“ Denne Udtalelse var blevet refereret i Geheime-

ning. Navnlig de to først nævnte Forhold gav Anledning til en Syndflod af Indlæg fra de to Parter, hvad man bedre forstaar, naar det antydes, at det her tillige drejede sig om Sportelindtægter.

Efter at Kruse og Urne i nogen Tid *skriftligt* havde forhandlet om de to Spørgsmaal, indgik de *hver for sig* til deres Kollegium om en Afgørelse. Denne faldt ud til Fordel for Urne, men var trods den kategoriske Form affattet saa overfladisk, at den maatte gentages og udvides. Urne undlod derefter enhver Meddelelse til Kruse om, hvem der havde faaet Pas, selv hvor det drejede sig om Mandskab, der hørte til Militzen. Herover beklagede Kruse sig med Rette, hvorfor Urne affordredes Erklæring i Sagen. Det resolveredes da, at Urne fremtidig kun „med al Forsigtighed“ og under Meddelelse til Kommandanten maatte udstede Pas, hvilket senere skærpedes til, at han ikke uden Kommandantens *Forevidende* maatte udstede Pas til nogen i det Hele taget. Et lignende, mindre heldigt Udfald for Urne fik en Indstilling fra ham angaaende Militsofficerernes Stilling i visse civilretslige Spørgsmaal, idet der resolveredes, at det skulde forblive ved den almindelige Resolution af ¹⁶/₇ 1742. Ved samme Lejlighed blev Urne belært om, at han ikke maatte indgive Forestillinger om saadanne Ting, „som kan koncernere det militære Væsen“, idet sligt først skal proponeres, ventileres og overlægges i Kommissionen, hvorefter denne bestemmer, hvorvidt det skal foredrages Kongen.

I det Hele taget medførte Adskillelsen af den civile

konseillet, hvor der blev resolveret, at der skulde forholdes efter Loven og Bonden tiltales og aktioneres (Danske Kanc. Oversekretærens Brevbog og Indl. S. 393, Nr. 178, ²⁷/₈ 1740).

og den militære Myndighed paa mange Maader Tvivls-
spørgsmaal¹⁾ og Besvær for de to Kollegier (Kancellier) og fremkaldte til Tider et spændt Forhold, navnlig mellem Geheimeraad Holstein og General-løjtnant Numsen, Cheferne for henholdsvis Danske Kancelli og Krigskancelliet. Hver af de to Herrer var paa Forhaand noget for tilbøjelig til — ja ansaa det maaske endog til en vis Grad for sin Pligt — at støtte sin Repræsentant overfor den anden Myndighed, om de end jævnlig hver for sig formanede samme Repræsentant til at vise Besindighed og Forhandlingsevne. Holstein havde ved sit store Forretningskendskab, sin kølige, overlegne Ro, sit nære Forhold til Kongen og hele sin fremragende Stilling paa Forhaand en vis Overvægt overfor Løvenørns Afløser, den livfulde og virkelystne men ikke særlig betydelige Numsen, der jævnlig irriteredes af Holsteins Sindighed. I 1744 enedes de to Kancellier dog om et fælles Skridt til Klaring af Forholdene. Krigskancelliet tilskrev Kruse, at da det nu i flere Aar havde viist sig, at der mellem ham og Urne var forefaldet bestandige Dispyter, „som Hans Majestæt gärne vilde se undgaaet“, skulde Kruse indberette om alle de Punkter, hvorom han var uenig med Urne, og ved hvert enkelt angive sine Grunde, hvorfor de mere henhørte til Kommandantens end til Amtmandens Omraade. Endvidere skulde Kruse angive, hvad han mente

¹⁾ Et af de mere kuriøse var, i hvilket Forhold det Vildtdeputat, det Antal Stor- og Smaavildt, som hidtil Kommandanten alene havde oppebaaret, skulde deles. At dele lige over var utænkeligt, da jo Kommandanten rangerede over Amtmanden. Se ogsaa Konc. og Indl. til Overkrigssekr.s Haandbreve 6/4 1743 Nr. 32 om Jurisdiktionen ved de til Militsen hørende Personer.

var nødvendigt at fastslaa, for at han i Freds- og Krigstid kan udøve sin Charge paa behørig Maade, samt hvad Urne i den Henseende har lagt ham i Vejen af Hindringer. Fra Danske Kancelli fik Urne samtidig en lignende — dog uden den sidste Tilføjelse.

I det efterfølgende skal der i store Træk gives en *Oversigt over Forhandlingerne* i „Den bestandige Kommission“ i de 60 Aar, denne bestod. Denne Oversigt er samtidig et Indblik i dansk Provinsstyrelse i dette Tidsrum, hvorved dog maa erindres, at de bornholmske Forhold i adskillige Henseender var noget for sig.¹⁾

Det første Møde sammenkaldtes ved Kommandan-

¹⁾ Hovedkilden hertil er Kommissionens Forhandlingsprotokol (i Hærens Arkiv). Protokollen er lært paa Dansk, skønt Kommandanten, Kruse, dengang helst udtrykte sig paa Tysk, fordi han, som han engang undskyldende havde forklaret Løvenørn, i saa mange Aar havde været vænnet til dette Sprog, at det faldt ham lettest at udtrykke sig i det. Efterhaanden vænnede han sig dog til Dansk (han var af den danske adelige Slægt Kruse) og benyttede vekselvis de to Sprog i sin tjenstlige Korrespondance. Overfor Bornholmerne var han ligefrem nødt til at betjene sig af Dansk, da der hverken da eller mange Aar senere var Officerer, Underofficerer eller Menige eller i det Hele taget nogen af Befolkningen, der forstod Tysk. Og medens ellers Eksercitsen baade ved geworbne og udskrevne Regimenter foregik paa Tysk, betjente man sig ved den bornholmske Milits altid af Dansk. Forretningsgangen i Kommissionen var den, at da Præses hørte under Krigskollegiet, gik samtlige Udfærdigelser til Krigskancelliet, der saa lod de civile Sager gaa til Danske Kancelli. Omvendt gik civile Sager f. Eks. fra Stiftamtmanden paa Sjælland, under hvem jo Bornholm sorterede, gennem Danske Kancelli til Krigskancelliet og derfra til Kommissionen.

tens „Begæring“ til den 3. August 1742 i Oberstens „Losement“¹⁾ for at „holde en Begyndelse til følgende Kommissioner“. Tilstede var alle fire Herrer: Kommandanten, Amtmanden, Provst Buchhave og Amtsforvalter Schrøder samt som Sekretær Auditor ved Kommandantskabet, Løjtnant Hans Vilh. Thiessen. De modtagne Reskripter fra Kongen og Kollegierne angaaende Kommissionens Oprettelse oplæstes, men hermed var ogsaa Forhandlingsemnerne udtømt for denne Gang: Herrerne havde ikke noget særligt paa Hjerte.

Om Efteraaret samme Aar samledes Kommissionen til ordinært Møde, og „der blev indbyrdes om adskilligt konseilleret, om nogen af dem til Landets og Almuens Opkomst og Velfærd i alle Stænder noget skulde kunne have at proponere, som var af tvivlsomme Ting, eller andet, ihvad Navn det have kunde, denne Kommission vedkommende, de det da vilde lade protokollere, at deri videre i sin Tid kan decides og kongelig Resolution indhentes.“ Kruse selv havde imidlertid intet af den Slags, og da de andre Herrer var lige saa fattige paa Emner, sluttedes ogsaa dette Møde uden videre Forhandling.

Ved det næste Møde, Foraaret 1743, var man heldigere. Bornholmernes Uvillie mod Forandring i det tilvante havde affødt et Andragende til Kommandanten i Anledning af, at Kongen havde approberet et

¹⁾ Dengang og endnu Hundrede Aar senere var der ikke nogen tjenstlig Kommandantbolig, men Kommandanten maatte selv leje en passende Bolig, hvad der faldt vanskeligt. I tidligere Tid boede jo Kommandanten paa Hammershus, men dette var længst ophørt, da Slottet var blevet stærkt forfaldent. Derefter boede Vicekommandanten endnu en Række Aar paa Hammershus.

Forslag af Kruse om at forandre Rytterkompagnierne til Dragonkompagnier. I Virkeligheden maa Forandringen betragtes som en Lettelse for Befolkningen og var i det Hele rationel. Bornholmerne havde allerede det foregaaende Aar indgivet Andragende til Kongen om Tilbagevenden til den gamle Tilstand, og nu affordrede de Kruse Svar paa, „af hvad Aarsag samme nye Paafund er udkommen, og af hvem eller hvorfor sligt rejser sig.“ Det vilde blive Folkets „Ruin og største Undergang“ osv. osv., og derfor vilde de have Lov at sende en Deputation til Kongen herom. Kruse udtalte, at der af „saadanne Forsamlinger og Opløb af Bønderne kunde følge ond Konsekvens“, saa at Kommissionen burde drage Omsorg for, at sligt hemmedes ved en kongelig Befaling til Befolkningen. Amtmanden kunde dog ikke se noget ulovligt i Bøndernes Optræden, men Schrøder og til dels Provsten var enig med Kruse. Denne sidste spørger saa Urne, om denne vil slutte sig til de øvrige tre Herrer om en Indstilling gennem Rentekammeret og „Vedkommende“, men Urne svarer undvigende, at Kruse kan lade sin „Demonstration“ sætte op, saa vil Urne se paa den og efter Omstændighederne underskrive eller give sit „Sentiment“ derom aparte. — Det er indlysende, at dette sidste strider mod Kommissoriets Ordlyd, da der jo er tre Stemmer af fire for Demonstrationen.¹⁾

¹⁾ At Urne fra først til sidst var meget ugunstig stemt overfor Kommissionen, viser sig tydeligt. Skougaards senere anf. Skr. karakteriserer ogsaa Kommissionen saaledes, at den „noget indskrænkede Amtmandens Myndighed“, hvilket vel har været den almindelige Opfattelse i Tiden. S. siger derhos, at Kommissionen var en „Uting, en Skimære, som vel var til af Navn men ej til Gavn.“

Derefter behandledes et Andragende fra to Rønne Skippere, Tønnes Boyesen og Robert Robertsen, om Medvirkning til at faa Rønne Havn udvidet og uddybet. De fire Herrer er uenig om, hvorvidt en saadan Sag henhører under Kommissionen og kan „paa-kendes“ af denne, og navnlig Urne fremhæver, at det her alene drejer sig om „Købstad Dont“ og derfor bør behandles af ham og Stiftamtmanden. Da dog alle er enig om, at det drejer sig om noget almen-nyttigt, vedtoges det, at det mundtligt skal tilkendes gives Andragerne, at Sagen skal blive rekommanderet paa højere Steder til Resolution. Det blev saa Urne, der tog sig deraf ved Henvendelse til Stiftamtet, der saa ganske vist senere henvendte sig til Kommissionen derom.

Efter at have besluttet at fortsætte næste Dag hæver man Mødet.

Den næste Dag gaar den væbnede Magt, Kommandanten, over til et Hovedangreb paa den civile Myndighed. Kruse minder om det Punkt i Kommis-soriet, hvorefter Kommissionen skal affatte Forslag til et Reglement, hvorefter ogsaa Kommissionen skal rette sig i et og andet Tilfælde til Landets Opkomst. Nu er der forefaldet „en Kasus“ paa Nørreherreds Ting, hvor Pastor Agerbech ¹⁾ har forlangt, at Her-

¹⁾ Andreas Nielsen Agerbech i Klemensker var ogsaa et meget uroligt Hoved. I 1743 fik Urne og Provsten Ordre til at indlede Undersøgelse mod ham for hans „mange Excesser og uordenlige Fremfærd i Embed og Levned“ (Sjæll. Tegn. 6/1 1743, Nr. 512). Hans Forsættelse i 1756 til Christiansø maa vel nærmest betragtes som en Slags Forvisning og staar mulig i Forbindelse med den Retssag, han havde paadraget sig overfor Bornholms Kommandantskab ved denne Tid. Han havde gaaet omkring og indsamlet Oplysninger om Øens Forsvarsforhold og

redsfogden Poul Eskildsen skal foretage en retslig Handling overfor en af de udskrevne Dragoner, hvad Kruse mener strider mod Rytterforordningen ¹⁰/₈ 1695. I Virkeligheden var dette et meget tvivlsomt Spørgsmaal,¹⁾ men Kruse ønskede Kommissionens „Sentiment“ herom. Medlemmerne afgiver saa deres Skøn. Schrøder er enig med Kruse, medens Urne ligesaa bestemt holder for, at den omhandlede Sag kan afgøres af den civile Øvrighed. Provsten staar imellem de to Parter. Det udarter til, at Urne fremsætter den Udtalelse, at Schrøder, der „betjener adskillige Forretninger“ ved Militsen, ej kan være upartiisk til at dømme mellem Obersten og Urne. Urne vil aldeles ikke gaa med til nogen Fællesindstilling til højere Steder i Sager mellem den militære og den civile Øvrighed men mener, at Obersten kan henvende sig til sin foresatte Myndighed (Kollegium), Urne til sin „for ikke at konfundere altfor mange og denne Kommission ej vedkommende Sager, hvorved ikkuns adskillige Inkonveniensers, U-ordning, Jalousie og Fortrydelse mellem hinanden kan blive Følgen.“

Kruse holder imidlertid fast ved, at den samlede Kommission bør rette en Forespørgsel til Kongen,

om Kommandantens Embedshandlinger. (Sjæll. Tegn. ⁷/₅ 1756, Nr. 271). Allerede i 1755 havde Agerbech paadraget sig en Irettesættelse gennem Biskoppen for „Ukvemsord og uhøviske Talemaader“ mod Vicekommandanten, Schorr. (Sjæll. Tegn. ²⁷/₆ 1755, Nr. 205).

¹⁾ I 1739 var det blevet tilkendegivet Kruse, at „Undersaatterne“ paa Bornholm kun i saadanne Sager, hvor de som Soldat og under Gevær havde forset sig, var underlagt den militære Jurisdiktion. I alle andre Forhold stod de under civil Jurisdiktion og havde ikke Kommandanten til „Øvrighed“. (Overkrigssekretærens Konc. og Indlæg til Haandbreve ¹⁷/₁₁ 1739).

for at man i Fremtiden kan undgaa den Slags Stridigheder. Schrøder mener, at en Sag som den foreliggende hører med til „et fast staaende Reglements Forfatning“, og vil derfor følge Obersten. Han vilde, erklærer han, helst have staaet helt udenfor denne Kommission, hvori han kun er indtraadt og giver sin Mening tilkende efter udtrykkelig kongelig Befaling; han hører under Rentekamret og hævder at være upartiisk. Provsten mener ogsaa nu bestemt, at han i Overensstemmelse med Kommissoriets Ordlyd vil slutte sig til Obersten. Saa maa Urne forsaavidt give Køb, at han stiller i Udsigt at ville medunderskrive en Indstilling til Kongen; men han vil først have en Udskrift af, hvad der er passeret i Sagen. Mødet hæves.

Det viste sig snart, at Regeringen ikke delte Urnes i dette Møde hævdede og allerede tidligere omtalte Opfattelse af, at Bøndernes Fællesoptræden og Forsamlinger var lovlig, idet den i skarpe Udtryk lod Urne vide, at han med flere var beordret ind i Kommissionen for at „overlægge og regulere . . . for Landets Indbyggere tjenlig eragtede Poster.“ Nu havde man fra Kommissionen modtaget Beretning om, at en stor Mængde Bønder havde forsamlet sig og i en saadan stærk Forsamling vedtaget Memorial blandt andet angaaende det forandrede Rytter-Dragonhold. Det paalægges Urne alvorligt, at han skal forbyde Bønderne herefter at „sammenrotte“ sig og tilkende-give dem, at der i Overtrædelsestilfælde vil blive skredet ind imod dem. Men ved samme Tid havde Urne den Tilfredsstillelse, at han efter en langvarig Kamp sejrede over Kruse i Spørgsmaalet om de to faste Loders Ansættelse og deres civilretslige Forhold.

Ved de næste tre Møder i 1743 og 44 forhandlede der kun nogle Ubetydeligheder, og der synes at have hersket Vaabenhvile. 1744 tilstillede Danske Kancelli Kruse en Memorial fra Urne til Kongen i Anledning af, at Kommissionen ÷ Urne havde indgivet Forslag om det „bestandige Reglement“ 3: Instruks for Kommandanten, og Kommissionen fik Paalæg om at indgive et nyt Forslag fra samtlige Medlemmer til kongelig Resolution. Dette betyder altsaa, at Kancelliet eller Kongen er misfornøjet med, at Urne atter her er gaaet udenom Kommissionen og har indgivet Særforslag. I et Møde nogle Dage senere forelagde Kruse „en skriftlig Sentiment“ i Sagen, hvilken Urne tog til sig for at indgive sin Betænkning derom. Da det ordinære Møde afholdtes et halvt Aar efter, var Urne imidlertid ikke endnu færdig med sin Betænkning p. G. a. andre kongelige Forretninger; men han „forhaabede“ at faa den færdig med det første. Kruse spurgte da de to andre Herrer, om de ansaa det for forsvarligt at Sagen trak længere ud, og om det ikke var nødvendigt, at de tre nu indsendte Erklæring uden Urnes Medarbejde. Provsten og Amtsforvalteren svarede dog, at Ansaret for Forsinkelsen faldt paa Urne alene: da denne nu havde lovet at skynde sig, var det vel bedst at vente, til Kommissionen kunde afgive en Fælleserklæring.

Man ventede saa atter et halvt Aar. Men Urne var dels af „paakommen Svaghed“, dels af „andre uopholdelige Embedsforretninger“, endnu ikke kommen i „fuldkommen Stand“ med sin Betænkning — haabede dog at faa den færdig i Løbet af en Uge. Atter gik der et halvt Aar, og stadig var Urne lige vidt. Kruse udtalte, at nu kunde Kommissionen ikke vente

længere med at svare, og de to nævnte Herrer er enig med ham. Urne mente saa, at han „med Guds Hjælp“ vil kunne faa sin Betænkning færdig „med det allerførste“. Han mente at kunne gaa ud fra, at næppelig nogen kunde formode, at Udsættelsen kunde skyldes Forsætlighed fra hans Side. Kruse lovede at ville vente to, højst tre Uger endnu, men saa vilde han absolut have Sagens Akter tilbage fra Urne for at kunne faa Svar afsted, inden Skibsfarten ophørte.

Paa Treugersdagen holdtes da Møde igen, og Urne fremlagde endelig sin Erklæring. Denne var imidlertid saa vidtløftig, at de andre Medlemmer nærmere maatte overveje dens enkelte Punkter. Atter tre Uger senere samledes Kommissionen; Provsten, Schrøder og Kruse afleverede hver for sig deres skriftlige Betænkning til Urnes, og samtlige Betænkninger oversendtes derpaa til Kjøbenhavn — godt halvandet Aar efter at Kruse havde modtaget Urnes Memorial fra Danske Kancelli! Urnes Betænkning blev imidlertid ikke funden fyldestgørende i Kjøbenhavn, og det ses ogsaa, at Kruse har ført Klage over Urnes Umedgørlighed i Almindelighed. Det blev derfor tilkendegivet Urne, at det „er vor alvorlige Befaling“, at Urne inden fire Uger efter at have modtaget dette kongelige Reskript skal indsende yderligere Betænkning over den projekterede Instruktion — i modsat Fald trues han med retslig Indskriden.¹⁾

Efter at denne Sag endelig var bragt til en foreløbig Afslutning, kom ingen større Stridsspørgsmaal

1) Sjæll. Tegn. 25/2 1746, Nr. 131. Saa meget opnaaede Urne dog, at dette „faststaaende Reglement“, der skulde have afgrænset den civile og den militære Myndigheds Omraader, aldrig opnaaede at blive godkendt.

til Behandling i Kommissionen de nærmest følgende Aar; men i 1747 maatte Kruse, trods Reskriptet ²⁶/₄ 1743, afslaa et nyt, stærkt Angreb, som Bønderne rettede mod ham i Klage til Kongen angaaende Dragonholdet, Eksercitsen, Vagttjenesten m. m. Kruse betegnede disse Klager som „opdigtede, ublu og usandfærdige“. ¹⁾)

I 1751 døde Kruse, og Vicekommandanten, Schorr, overtog Forsædet i Kommissionen, hvor han optraadte med megen Myndighed og straks kom i Konflikt med Urne angaaende Vejforholdene, Befalingsmændenes Forpligtelse til at deltage i Udførelsen af visse offentlige Anliggender osv. Den nye Kommandant, Oberst Johan Gottfried Schepelern, kom derimod efterhaanden i et nogenlunde godt Forhold til Urne, og Kommissionen arbejdede nu en Tid lang ret godt sammen i de forefaldende Sager. Af disse skal særlig nævnes nogle Krigsretssager, der havde foranlediget en Del af Bønderne til bagom Kommissionen at søge direkte til Kollegierne og Kongen med, skønt dette kort i Forvejen var blevet strengt forbudt. I denne Anledning blev det i gentagne Skrivelser fra Overkrigssekretæren paalagt Kommissionen, „at den vilde betjene sig af de bekvemmeste Midler til at tilvejebringe og vedligeholde Rolighed og god Orden blandt Almue“ paa Bornholm.

¹⁾ I den Anledning beordredes Urne til at lade kundgøre paa Tinge og Kirkestevne, at ingen af den bornholmske Almue maa understaa sig at henvende sig til Hans Majestæt eller noget af Kollegierne angaaende Forandring af de paa Bornholm værende Indretninger, men skal melde sig dermed hos den bestandige Kommission, hvis de ej vil anses som vort Mandats Overtrædere. Sjøll. Tegn. ¹⁹/₅ 1747, Nr. 297.

Kommissionen konstituerede sig derfor som Retsinstans og indkaldte en Del af Bønderne til Afhøring. Hovedmanden, Mads Larsen, maatte erkende at have faret med Løgn; men han fik dog Lejlighed til at udtale, at Bornholmerne alle maatte betragtes som civile Folk og til ingen Tid var de militære Love underkastet, samt at efter Privilegierne maatte Kongen antages at have „en stor Naade for dem her paa Landet“. Han og hans Fæller fik af Kommissionen et skarpt Tilhold om at forholde sig rolig og ikke i Ord eller Gærning give Aarsag til Sammenløb eller Sammenrottelser, og hvis de ellers maatte have noget at besvære sig over, skulde de henvende sig til Kommissionen og deres foresatte Øvrighed.¹⁾

Hermed endte denne Sag, og de nærmest følgende Aar var der roligt paa Øen. Det syntes, som om Befolkningen havde lagt sig Kommissionens Paalæg paa Sinde, thi det ses, at den en Tid lang gik til Kommissionen med sine Anliggender af forskellig Art. Ogsaa indenfor Kommissionen selv herskede der god Forstaaelse. 1757 gik Schepelern af som Kommandant og efterfulgtes af Mule, der dog døde kort efter. Mule efterfulgtes af Carl Ulrich v. Bülow, født 1710, karakt. Oberst og Kommandant paa Bornholm ^{30/5} 1759; afgaaet 1772.

Den næste større Sag forefaldt i 1763, foranlediget af den ved Forordn. ^{23/9} 1762 paabudte Ekstraskat. Bornholmerne henstillede til Kommissionen, at det maatte henstaa med Oppebørslen, indtil de havde faaet Svar paa deres Andragende til Kongen om Fritagelse

¹⁾ Mads Larsen blev mange Aar senere for gentagne Opviglierier dømt til at arbejde i Jern som ærlig Slave paa Kongens Naade.

for Skatten og bad samtidig om Kommissionens Anbefaling samt om Rejsepas til deres Afsendinge. Skønt det viste sig, at paa dette Tidspunkt var disse Afsendinge allerede rejst over til Kjøbenhavn, og skønt Rentekamret da allerede to Gange havde rykket for Pengene, stillede Kommissionen sig dog meget velvillig, indkaldte en Del af de mest ansete Borgere i Rønne til Møde, og spurgte disse, om de og andre Ligestillede i By og Land vilde kavtionere for Skattens Indbetaling i Tilfælde af, at den kongelige Resolution ikke blev efter Ønske — i bekræftende Fald vilde Kommissionen vente saa længe med Inddrivningen.

Saameget turde de Rønne Borgere dog ikke paa tage sig; de vilde kun kavtionere for deres egen Bys Vedkommende. Dette kunde Kommissionen ikke nøjes med, men gav 8—12 Dages Frist til at ordne Sagen for hele Øen. Ved Fristens Udløb mødte da Købmand Stender og kunde forelægge Kavtion som forlangt af Kommissionen.

Trods store Betænkeligheder antog Kommissionen dette med enkelte Ændringer, „da Erfarenheden paa et og andet Sted [paa Bornholm], hvor med Skattens Paafordring har været gjort Begyndelse, har viist, at faa eller ingen i Mindelighed har betalt“, fordi de venter en gunstig Resolution, „og det altsaa kunde drage mange Slags fortrædelige Omstændigheder efter sig, om man skulde betjene sig af de ved Forordningen anordnede Tvangsmidler eller militær Eksekution til Skattens Inddrivelse“ og for „saavidt muligt at dæmpe al Urolighed og Misorden“.

Samtidig havde Bülow indberettet, at han forudsaa et stærkt Udbrud af Voldsomheder fra Befolkningens

Side, hvis man ikke ganske føjede sig efter den, samt at de Magtmidler — Militsen, særlig dennes Befalingsmænd — der stod til hans Raadighed ved Skattens Inddrivning, var ganske virkningsløse. Det nyttede dog altsammen intet, thi Danske Kancelli vedblev at tage meget valent paa Tingene og søgte alene ved gentagne Forestillinger at faa Folkene til at falde tilføje. Forestillingerne var imidlertid ganske uden Virkning: Skatten blev ikke betalt, og nu indlod Kancelliet og Rentekamret sig paa vidtløftige Forhandlinger med Bornholmerne, hvorefter Skatten blev nedsat meget betydeligt. Men ikke engang den reducerede Skat indgik paa langt nær, og i Realiteten endte den hele Affære med en Sejr for Skattenægterne, efter at Striden havde staaet paa i flere Aar.¹⁾

Under Behandlingen af denne Skattenægtelsessag, som havde sat de højere Embedsmænd paa Bornholm Kniven paa Struben, havde Kommissionen hele Tiden handlet i god Forstaaelse, og i det Hele taget var Bülow kommen til at staa paa en god Fod baade med de andre Embedsmænd og med Befolkningen, som han jævnlig roser for dens Interesse for og Punktlighed i den militære Tjeneste. Det synes samtidig, som om Bülow og Urne har funden hinanden i at gøre saa lidt som muligt ud af Kommissionen, thi i flere Aar forhandlede der saagodtsom intet, skønt Medlemmerne samvittighedsfuldt samlede til de befalede Tider. Disse Tider var iøvrigt efter Kommissionens Indstilling blevet ændret noget.

I Tiden 1768—1770, før den store Katastrofe 1770 med fornyet Skattenægtelse og almindelig Rejsning

1) Sjællandske Tegn. 15/2 1763 (Nr. 66) med en Række Bilag samt 18/1 1765 (Nr. 32).

af den bornholmske Landbefolkning fandt Sted, vaagnede Kommissionen op til nyt Liv i Enighed og god Forstaaelse og behandlede en Række Sager saasom Stenkulsbrydningen, Havneforhold, Brandordning, Anstalter mod den almindelige Brændevinsbrænden og Brændevinshandel, Forbud imod Almuens Samlinger ved Kilderne i Almindingen, Ordning af Markedsforholdene m. m. Derimod holdt Kommissionen som saadan sig ganske udenfor den nævnte Skatteaffære.

Denne drejede sig om den ekstraordinære Kvartprocent- og Saltskat, der var paalagt overalt i Riget. Efter en langvarig Skattenægtelse blev der under den pinligste lagttagelse af alle retslige Former gennem Rentekamret anordnet Eksekution ved Hjælp af Militsens Befalingsmænd. Men Bønderne afvæbnede Eksekutionskommandoerne og drog derefter i tusindvis, bevæbnede og tilhest, ind til Rønne og vakte en frygtelig Tumult, saa at Kommandanten ansaa sig og sin Families Liv i Fare, da han stod ganske magtesløs overfor den oprørske Mængde. Det lykkedes ham imidlertid at faa Budskab sendt til Kjøbenhavn, hvorfra Konseillet raadslog om Sagen. Der udfærdigedes et skarpt Reskript til Bornholmerne, men disse brød sig ikke synderlig derom.

Efter at dernæst den bekendte Retslærde Kofod Ancher, der var født Bornholmer, havde været sendt over for at paavirke sine Landsmænd, rejste en særlig Kommission derover for at undersøge Forholdene og fremsætte Indstilling om, hvad der yderligere burde foretages. Kommissionen, hvis Formand var Gehejmeraad Baron Jens Juel Vind, optraadte med Klogskab og Maadehold — maaske endda lidt formeget af dette sidste —, men maatte konstatere, at endnu havde

mange af Bønderne ikke betalt deres Skat, og at Kofod Anchers Paavirkning paa Befolkningen skønnedes ikke at have været af den ønskelige Art. Denne Kommissions Optræden paa Skuepladsen bevirkede dog, at Bornholmerne nu faldt tilføje og distriktsvis bad om Tilgivelse. Bornholmerne vandt en hel Del, idet den ny paabudte Skat nedsattes for dem til det halve. — Samtidigt gav Regeringen deres „Privilegier“ endelig lovformelig Affattelse.

Regeringsmyndighederne befandt sig jo netop paa den Tid, 1770, i en Opløsningstilstand; der var ingen Stemning for en fast Optræden, selv hvor en saadan, som her, var absolut paakrævet, og derfor, efter at der fra begge Sider var beskrevet en Mængde Papir, undlod man en egentlig Indskriden. Denne Valenhed indgav Bornholmerne den Tro, at de i Virkeligheden atter en Gang havde vunden Sejr over deres Øvrighed og svækkede yderligere dennes Stilling.¹⁾

Ved denne Tid greb ogsaa andre Kræfter ind i Ledelsen af de bornholmske Sager, og navnlig forlangte Stiftamtet jevnlig Erklæringer fra Kommissionen, skønt det jo oprindeligt var Meningen, at Kommissionen stod direkte under Kancelliet. Byfoged Selmer i Rønne viste sig samtidig som en Mand med betydeligt Initiativ, og det var ham, der i 1771 til Danske Kancelli indgav Forslag om den saakaldte „Bornholms Vedtægt“, navnlig om Arvegangen til Selvejergaardene paa Øen. Kommissionen affordredes Erklæring i den Anledning og udtaler sig meget nedsettende om Selmers Forslag, som den fandt „saa

¹⁾ Sjæll. Tegn. ²⁰/₃ 1770 Nr. 126 med Indlæg, og ⁵/₈ 1770 Nr. 378, hvorved bl. a. Kommissionens indgaaende, udførlige og interessante Beretninger er Indlæg.

uefterrettelig og utilstrækkelig“, at det vilde blive forgæves og et altfor vidtløftigt Arbejde derover at kommentere. Kommissionen afgav saa selv en udførlig Udtalelse om Sagen.¹⁾

I 1772 afgik Bülow fra Stillingen og døde kort efter; men Urne holdt stadig ud og førte nu Forsædet i Kommissionen. Bülow efterfulgtes af Arenstorff, der vel med Iver passede sin Bestilling som Kommandant men ikke synes at have givet sig synderlig af med de almindelige Forhold paa Øen og enedes godt med sine civile Kolleger og med Befolkningen. Han døde meget pludselig og efterfulgtes af Oberstløjtnant Hans Nansen, en født Bornholmer. I dette Tidsrum samlede Kommissionen regelmæssig og behandlede i al Fredsommelighed de forefaldende Sager saasom Enkernes Beboelse paa Selvejergaardene, de unge Karles og Daglejeres Udvandring fra Øen, Købstædernes Privilegier osv.

Men i 1779 rejste der sig et nyt Stormvejr paa Klippeøen — et omfattende Mytteri overfor Kommandanten og Vicekommandanten. Denne sidste, Major Schorr, ligesom Nansen en født Bornholmer, var Chef for 2. Infanterikompagni, der, sammen med Øster Herreds Bønderkompagni, skulde mønstres ved Svaneker. Af ligefrem barnagtig-overmodig Trods rebelerede Infanterikompagniet pludselig og vilde ifølge talrige Vidners Udsagn sikkerlig have dræbt Schorr, hvis det ikke var lykkedes denne at slippe ind i et Krudtmagasin; og det gik ikke Nansen synderlig bedre.

¹⁾ Forordn. 14/10 1773 om Arvegangen til Selvejergaardene efter Sidstefødselsretten. — Den best. Kommissions Protokol 4/8 1772.

Denne Gang tog Myndighederne sig dog endelig sammen til bestemt Optræden, og da Handlingen var begaaet under Udførelse af den militære Tjeneste, henhørte dens Behandling under de militære Myndigheder, d. v. s. General- og Kommissariats Kollegiet. Ved kgl. Kommissorium af 7. og 9. September s. A. nedsattes der en Kommission af to civile Embedsmænd paa Bornholm (Landsdommer, Justitsraad Graah og Amtsforvalter Münster) samt to Stabsofficerer af den regulære Hær til at undersøge og fælde Dom i Sagen. De to civile Medlemmer fik dog ved kgl. „Extensions-Befaling“ af $\frac{8}{3}$ 1780 Fritagelse for at aflægge Dommereden (og for Deltagelse i Domsafsigelsen).

Da Bornholmerne skønnede, at det denne Gang saa ud til at blive Alvor, fik de samlet sammen til Kontraklager over Øens militære Ledelse; men disse Klager blev af den nye Amtmand Fjeldsted og Provst Hjorth — selv en født Bornholmer — erklæret for „aldeles usandfærdige, løgnagtige og højst strafværdige Beskyldninger“. Efter en langvarig og meget indgaaende Undersøgelse dømtes to af Hovedmændene til Galgen, to til Spidsrod og Fæstningsarbejde („Slaveriet“) og 184 Mand til Pengebøder. Den kgl. Resolution formildede vel Straffen for de første to til Slaveri paa Livstid og nedsatte den noget for de øvrige, men med disse Modifikationer blev Straffene fuldbyrdet.

Det er betegnende for Forholdene, at de to civile Kommissionsmedlemmer altsaa ikke vilde tage Del i Domsafsigelsen, og at den nye Amtmand, Fjeldsted, straks efter søgte bort fra Øen. I Dommen fremhæves det, „hvor stridende saadanne Almuens Møder

og Sammenkomster¹⁾ ere imod al politisk Orden i et Land; og hvor befrygtelige de altid have været, derpaa kan dette Land især fremvise mange baade gamle og nye Exempler, hvorved der bl. a. henvises til de for faa Aar siden foregaaede „oprøreriske“ Samlinger. De foregaaende Gange har Befolkningen „sejret“ over Øvrigheden, fordi Kongen havde eftergivet dem Straffen for deres Forseelser, og de gjorde ogsaa alt denne Gang for atter at „vinde deres Øvrighed“. Men denne kongelige Mildhed har ikke forbedret Almuen her — tværtimod: nu tror de, „at de ej er undergivet de almindelige Love i Henseende til Orden og Disciplin.“ — Det eneste, hedder det videre, der kan tale til Undskyldning for det oprørske Mandskab, er, at der aldrig har været holdt over Orden og Lydighed iblandt dem, men at deres Forseelser er hengaaet ustraffet.²⁾

1781 var der sket en Forandring i Kommissionens Benævnelse, dens Sammensætning og tildels ogsaa i dens Virkeomraade. Siden Bülow's Afgang havde Urne ført Forsædet i Kommissionen og vedblev hermed ogsaa efter at være afgaaet som Amtmand. Da Amtmand Fjeldsted afgik, var der i Tiden indtil 1788 ikke nogen Amtmand paa Øen, men Forretningerne deltes mellem Landsdommeren og Amtsforvalteren, hvilke indtraadte i Kommissionen som 2. og 3. Medlem, medens Kommandanten nu atter blev Formand.

¹⁾ I Anledning af Kontraklagerne og for at paavirke Vidnerne osv.

²⁾ Sjæll. Tegn. og Indl. 7/9 1779 Nr. 550; Kommissionens Protokol 1/5 og 2/10 1780; Kommandantskabets Kopibog 10/7 1779, 13/3 og 10/5 1780; Generalauditørens Arkiv (Hærens Arkiv) Justitsprotokol Lit. R, Fol. 132—138.

Øens Provst skulde kun indtræde, naar der behandlede Kirke-, Skole- og Fattigsager. Allerede 1782 afskaffedes det nye Navn „Landkommissionen“ og det gamle Navn „Den bestandige Kommission“ genindførtes, hvorhos det bestemtes, at Kommandanten „fremdeles som første Kommissarius vedbliver den anordnede bestandige Kommission“ (Kgl. Resol. ²⁵/₃ 1782).

I den ny Skikkelse behandlede Kommissionen en Mængde meget forskelligartede Sager: Sundhedsvæsen, Skolesager, Jagtsager, Brandvæsen, Lejermaals-sager osv., og Kommissionen optræder i en Mængde Tilfælde som Forligsmæglerinstitution til Forhindring af de mange Processer i Privatsager. Man har Indtryk af, at der almindeligt herskede Fred og god Forstaaelse mellem Embedsmændene indbyrdes og mellem disse og Befolkningen. Et Udslag af det sidste var, at Kommissionen varmt anbefalede et Andragende fra den gamle Urostifter Mads Larsen, der var kommet i Slaveriet sammen med Ophavsmændene til Mytteriet 1779, om at befries fra Slaveriet i Betragtning af hans høje Alder, „dog var det bedst, at han ej kom igen til Bornholm, da det er hans Natur at være Vinkelskriver.“

I 1787 afgik ogsaa Oberst Nansen ved „en hastig og uformodelig Død“. Hans Eftermand blev Kammerherre Oberst Undall. Denne kom hurtig i forbitret Strid med den lidt senere ankomne konstituerede Amtmand Christen Heiberg. Kommissionen var nu atter ført helt tilbage til sin gamle Skikkelse fra 1742,¹⁾ og i det første Møde herefter var tilstede Undall, Heiberg, Landsdommeren og Amtsforvalteren, medens

¹⁾ Kgl. Resol. ³⁰/₅ 1787.

Provsten havde Forfald. Her gik det endnu helt roligt til, skønt Undall allerede det foregaaende Aar var begyndt at beklage sig over Heiberg, der viste Mangel paa sædvanlig Høflighed, overskred sine Beføjelser osv. Undall synes at have været en irritabel og hidsig Mand og var næppe synderlig begavet, hvortil kom, at han var overvældet af sin fremragende Betydning som Kommandant og første Mand paa Øen.

I Kommissionsmødet den $10/8$ 1789 kom det da til en frygtelig Skandale, idet Undall, støttet af Landsdommeren, rejste Beskyldning mod Heiberg for, at denne skulde have forandret noget i en Skrivelse, der havde cirkuleret blandt Medlemmerne i Kommissionen. Heiberg erklærede højtidelig, at den fremsatte Beskyldning, der „berørte hans Honneur“, var aldeles usandfærdig og urigtig, og Amtsforvalteren og Provsten holdt med ham. Da Undall og Landsdommeren imidlertid fastholdt deres Paastands Rigtighed, forlangte Heiberg, „som ved denne Kommissions Samling uventelig har faaet ærenærgaaende Beskyldninger mod sig“, alt det i Sagen passerende tilført Protokollen, da han agtede at indgaa til Kongen med Forestilling „til sin Æres nødvendige Forsvar“.

I de næste fire Kommissionsmøder meldte Helberg Forfald, men saa faldt Bomben, og den $30/12$ 1790 maa den arme Undall egenhændig tilføre Forhandlingsprotokollen følgende:

I Overensstemmelse med det Kongelige Danske Kancellis Skrivelse af 6. November dette Aar skal i denne Protokol følgende Kongelige Allernaadigste Resolution af 29. Oktober forhen indføres: „At da Kammerherre Undall og Landsdommer Rogert ikke har efterkommet den dem bekendtgjorte Allershøjeste

Befaling, hvorefter de lovligen skulle bevise de mod Amtmand Heiberg nedlagte Beskyldninger, saa skal disse hermed være mortificerede og denne Resolution indføres i den bestandige Kommissions Protokol.“ — Hvilket herved i allerdybeste Underdanighed er efterkommet.“

I det næste Møde, hvor den kongelige Resolution angaaende Undall og Heiberg blev oplæst, var Undall ikke tilstede; han havde forladt Bornholm og var bleven forsat til Embede i Norge. Det skal bemærkes, at han trods alt synes at have efterladt sig et godt Eftermæle hos Bornholmerne.¹⁾ Han afløstes af Oberst Wichfeld, under hvis Forsæde Kommissionsforhandlingerne i det næste Tiaar foregik sagligt og roligt. Der behandledes bl. a. Fabriksanlæg (Klæde og Fajance), Kornudførsel, Brændevinsbrænding, Lettelse af Udvandring fra Landet, Forholdsregler mod Flyvesand.

Den 8. Oktober 1802 afholdtes *Kommissionens sidste Møde*, uden at der forhandlede synderligt deri, medens der i det foregaaende, under Oberstløjtnant Funchs Forsæde, have været behandlet et Antal betydelige Sager vedrørende Vejvæsenet, Bekæmpelse af Flyvesandet, Oprettelse af en dansk Skole „for den velsigned Ungdom“, Indskriden mod Betleriet ved Oprettelse af et Arbejdshus for de rørige Gamle og om Eftermiddagen ogsaa for Ungdommen, hvilken skulde holdes til Læsning om Formiddagen; Forbud mod Kornudførsel, saa at Kornet kunde sælges til Fattigfolk for Kapitelstakst, Uddannelse af en Veterinær, Forholdsregler til at skaane Øens Skove osv.

¹⁾ Skougaard S. 167.

Ligesom det i sin Tid havde været den civile Øvrighed, der modsatte sig Kommissionens Oprettelse, medens den militære ønskede den, saaledes blev det ogsaa den civile Øvrighed, Amtmand Mandix,¹⁾ der gav Stødet til Kommissionens Ophævelse, medens Kommandanten endnu var stemt for den. Men Mandix fik mægtig Støtte af sine Foresatte, medens Kommandantens var temmelig lunkne.

I December 1801 benyttede Mandix en midlertidig Vakance i Kommandantstillingen til at henlede Rentekamrets Opmærksomhed paa, at den bestandige Kommission ikke mere syntes at svare til den oprindelige Hensigt. Dels var nemlig det „faststaaende Reglement“, der skulde trække Grænserne for og mellem den civile og den militære Myndighed, aldrig kommen til Udførelse, dels var Møderne efterhaanden blevet til „selskabelige Sammenkomster“. Sammen med Reskriptet af 19/5 1748, der henviste Befolkningen med sine Klager og Andragender til Kommissionen, og som ikke stemmede „overens med den øvrige Lovgivning“, havde den bestandige Kommission efter Mandix' Mening mere givet Anledning til daarligt Forhold mellem de to Myndigheder og til Klager og Misfornøjelse fra Befolkningens Side. Derfor foreslog han en eller anden ændret Form for Kommissionen, som „kunde blive Landet saa nyttig som muligt“.

Herefter traadte Danske Kancelli, General- og Kommissariatskollegiet og Rentekamret i Forhandling indbyrdes; der indhentedes yderligere Erklæringer fra

¹⁾ Den bekendte Nationaløkonom. Forud for Amtmandsstillingen havde han været ansat i Rentekamret og havde naturligvis gode Forbindelser her.

Amtmanden og den nye Kommandant, Oberstløjtn. Funch, og skønt denne sidste, svagt støttet af det militære Kollegium, mente, at Kommissionen burde opretholdes — om end under ændret Form, — gjorde Danske Kancelli nu Skridtet fuldt ud og foreslog Kommissionen som fast Institution samt Reskriptet af 19/5 1747 ganske ophævet og erstattet med en almindelig Bemyndigelse for Amtmanden og Kommandanten til, naar de skønnede det nødvendigt, at foranledige „Kommissionens Sammentrædelse“ for at overlægge om „tvivlraadige og betydelige Tilfælde“. — Den 12. November 1802 resolverede saa Gehejmestatsraadet, at Kancelliets Indstilling „bifaldtes“, og hermed var Sagen afgjort.¹⁾

Der var gaaet godt 60 Aar siden Kommissionens første Møde. Alt ialt var det jo ikke store Ting, Kommissionen havde udrettet i den Tid; men man er vel ejheller berettiget til at vente sligt efter Tidens Forhold. I visse Perioder, naar Forholdene mellem Embedsmændene var godt, var der gennem Kommissionen udrettet adskilligt til Nytte for Øens Befolkning, og yderligere havde den sikkert aflastet Kollegierne og Kongen for en Del Besvær og Overrend.

I de nærmest følgende Aar, Krigstiden indtil 1814, fik Bornholm en Besætning af regulære Tropper under en Guvernør med Stab, og det blev da de Militære, der saa længe sad inde med den egentlige Myndighed.

¹⁾ Danske Kancellis Forestillinger, 2det Departement 1802 S. 1085 og Indlæg Nr. 1359.

Til de foran anførte spredte Træk til den dalevende bornholmske Befolknings Karakteristik skal føjes nogle Udtalelser fra 1808 af Ritmester J. A. U. v. Salchow,¹⁾ der var tjenstgørende i Guvernørens Stab.

Om Artilleri-, Dragon- og Infanterikompagnierne siger han, at Folkene er vel uddannet og udviser megen Dygtighed; nu er de godt indekserceret og viser herved megen Lærvillighed. — Efter at have omtalt Forholdet overfor fjendtlige Flaadeafdelinger nævner han: Ingen kan indestaa for, at der ikke kan fremkomme Forsømmelser paa Strandvagterne og Piketterne [ved Militsen], og endnu mindre for disses Forhold ved et fjendtligt [Landgangs] Forsøg. — Og allermindst kan man ved et virkeligt fjendtligt *Angreb* haabe noget af de herværende Officerer, der alle er Bønder, har deres Gaarde og Ejendomme og langt hellere beskæftiger sig med Ploven og dyrker deres Ager, der indbringer dem noget, end med den militære Metier, der ikke er deres [egentlige] Fag. For det meste er det kønne Folk af Ydre, og der er nogle flinke Folk iblandt dem, som formentlig dristigt vil anføre deres Folk og gaa løs paa Fjenden; men saadanne er da ogsaa meget unge og iøvrigt meget uvidende. Nogle kan *ikke læse*, hverken skrevet eller trykt. De havde kunnet blive dygtige — og nogle kan endnu blive det — men de er ikke blevet holdt til at lære noget. De mangler ikke gode Evner, lige-

1) Johan Adam Ulrich v. Salchow, født 1774, død 1859. Udarbejdede 1813—14, efter at han i en Aarrække havde opholdt sig paa Bornholm, en militær-topografisk Beskrivelse af Øen, et meget indgaaende Værk paa 346 Foliosider. Dette Arbejde indeholder ogsaa mange Enkeltheder af almindelig Interesse. (Hærens Arkiv).

som denne lille Nation overhovedet har en god Forstand. De menige Soldater er meget lærenemme, fatter let og er lette at have med at gøre; man taler sig let tilrette med dem; de er smidige og behændige, betænker sig ikke længe og gaar dristig paa. Men de er i ligesaa høj Grad egennyttige og misundelige, og de forfordeler hverandre indbyrdes, hvor de kan komme til det. De vil fremfor alt vælte en Byrde, en Udgift over paa andre, naar de blot, hver for sit eget Vedkommende, kan vælte den bort fra sig selv. Jeg tror, at de hellere allesammen vilde staa bestandig i Tjeneste, end at de vilde se, at en Nabo muligvis havde nogle Dage flere fri end de selv. —

Af disse Meddelelser har vel den Del, der handler om Holtsförster Hans Christensen Piil og hans Søn Skovrider Hans Hansen Piil mest almen eller offentlig Interesse, men da den øvrige Del ogsaa indeholder adskilligt til Belysning af Tider og Forhold, har vi ikke taget i Betænkning at optage det hele i Bornh Saml., skønt Afhandlingen er skreven med en vis mindre Kreds for Øje.

Red.

Meddelelser

om Beboerne af den 69. Selvejergaard
Vestre Pilegaard i Klemensker Sogn.

Ved cand. polit. C. A. KOFOED.

Vestre Pilegaard, den 69. Sg. i Klemensker Sogn er tilligemed Riisegaard, 68. Sg., de nordligste af 60-Gaardene. De ligger lige paa Grænsen op til Røskersen (Rutsker). Pilegaard ligger ret højt paa det første Afsnit af det kuperede Terræn mellem Duebjerg og Klemenskirke. Stuelængen, som sædvanlig den nordre, vender ud mod den store Halvned-Løkke, i hvis dybe Grund Baggeaaen fra Svartingedalen slynger sig i vest-sydvestlig Retning. Fra Vejen forbi Pilegaard ser man paa den modsatte Side af Aakløften den herskabelige Hovedbygning til Ingemarsgaard, d. 36. Sg. i Rutsker S. — I Mands Minde har Pilegaard, især paa den vestlige Side, været omgivet af vældige Piletræer med alenbrede Stammer og høje Kroner. — Det ældste Ejernavn, vi træffer her, er Jens Jespersen, der har ejet Pilegaard i Slutningen af 15— og i det første Tiaar af 1600ne. Men fra 1610 nævnes i Skattemandtallet *Ared (Arvid, Arist) Persen*. Efter Jens Jespersen har vistnok en Peder en kort Tid ejet Pilegaard, da det under en senere

Retssag for Herredagen viser sig, at der er tre prætenderende Pedersener, nemlig Niels Pedersen, Ared Pedersen og Jep Pedersen. Men hvorledes Gaarden kommer fra Jens Jespersen til denne Peder, kan ikke ses. Ared Pedersen, som 1610 staar for Ekstraskatten, var gift med *Karen Jensdatter* (Datter af Jens Jespersen?), hvis fæderne og møderne Jordegods ifølge Skødebrev, læst inden Norre Herreds Ting ^{10/6} 1613, blev solgt for at indløse Pilegaard; men Ejerspørgsmaalet har ikke paa det Tidspunkt været endelig afgjort, og først 1619 tilkendte en 12 Samfrænders Forretning, læst ^{24/11}, Niels Pedersen som yngste Broder Gaarden. *Ared Pedersen* købte ham dog ud, indfriede Gaarden fra sine Medarvinger, gjorde den gældsløs og fik sammen med sin Hustru Karen Jensdatter 1620 Skøde paa Pilegaard. Kort efter denne Ordning er Ared Pedersen afgaaet ved Døden og 1622 nævnes paa Gaarden *Peder Christensen*, som rimeligvis har ægtet Enken. Karen Jensdatter havde i sit første Ægte 2 Sønner, *Hans* og *Mogens Aredsen*. Den sidste, Gaarddrønten, døde, og den næste Broder Hans Aredsen gav 1632 Moderen og hendes Ægtefælle, Sandemand Peder Christensen, *Skøde og Kvittering for al sin Arv*. Mange Aar gik nu hen indtil 1652, da Hans Aredsen, *trods sit Afkald og sit Skøde* optog sit Arvekrav og forsøgte at *udvise* sin Moder og sin Stiffader af Gaarden. Landsdommeren Hans Pedersen bevilgede ^{11/16} 1652 Hans Aredsen 12 Samfrænder til at kende paa Sædet i Pilegaard. Samfrænderne blev *ikke samfældige*, men *stod 6 mod 6*. Landsdommeren fulgte i sin Dom de seks, som havde Abraham Hansen paa Skovgaarden, 65. Sg., til Formand og dømte Karen Jensdatter til at *fravige Gaarden* for sin Søn Hans

Aredsen. Vel var Ridefogeden her paa Landet, *Laurits Winter*, af den Mening, at de seks Samfrænder, som havde fulgt deres Formand *Mads Høeg*, af Høgegaard, 7. Sg. Rutsker, med Rette har tilfundet Moderen Karen Jensdatter at besidde Gaarden sin Livstid, (hvilket jo stemmer med Bornholms Vedtægt og Praxis i lange Tider). Men Landsdommeren (en *førter* Mand) ved ej bedre at dømme end Abraham Hansen og hans Medfølgeres Dom, at nu er Hans Aredsen næste og eneste Arving, og Peder Christensen bør give Hans Aredsen 6 Rdlr. i Kost og Tæring, og Mads Høeg og hans Medfølgere at give hannem hver 1 Sletdaler i Kost og Tæring. Peder Christensen og hans Hustru, siger Dommen, er vildfremmede Folk „og bør efter lovlig Udsigelse samme Gaard fraflytte og ryddeliggøre, men Moderen bør annamme sine Penge, som hun har indført og indfriet hendes Mands Søkendes Arvepart med, med videre, hende efter rigtig Udregning kan tilkomme.“ -- Peder Christensen og hans Hustru er nu ilde stedt og søger Hjælp hos Herredagen, som er den Tids Højesteret. Peder Christensen klager i sin Indstævning over den haarde Landstingsdom. Hans Aredsen, som har givet Skøde og Afkald paa Gaarden, „har ikke før æsket eller kæret eller tilbagekaldt, skønt han har været gift og boende Mand i nogle og 20 Aar, før nu 1652. Nu er det „alene efter *Peder Ipsens* Vilje og Attraa, eftersom han for en stor Del for hans Gæld havde kaveret og ellers i andre Maader havde gjort Undsætning. I Førsten har han (*Peder Ipsen*), uden dertil af Øvrigheden at være „forløvet“, paataget sig at drive denne Sag paa sin Fader Jep Pedersens Vegne (vel Broder til Niels og Ared Pedersen), men slap saa

denne Proces uden Doms Hændelse og begyndte paa *Hans Aredsens Vegne* at procedere. Landsdommer Hans Pedersen har forhalet og opholdet denne Sag over Aar og Dag, skønt han mange Gange er æsket og begæret saavel som og hjemme i hans Hus, hvorom og mange besværlige Rejser til stor Skade og Pengespilde er gjorte," og dog har han (Peder Christensen) ingen Efterretning og Videnskab kunnet bekomme, førend han (Landsdommeren) var død. „Haver (o: Peder Christensen) derfor *indstævnet* Landsdommerens Arvinger samme Dom at forsvare (for Herredagen), og dig Peder Ipsen og dig Hans Aristsen."

Herredagen (Rigshofmester Jokum Gersdorff og 11 andre Adelsmænd) udtaler, at Hans Aredsen *ikke kan have Føje til sin [sit] egen for mange Aar siden udgivne Skøde, at paatale*. Det bebrejdes Landsdommeren, at han hverken har villet kende til eller fra paa Ridefogedens (Laurits Winters) udgivne Seddel, og ej heller haver sin Dom i levende Live givet under Forsegling. „Er derfor for Retten afsagt, at Landsdommers Dom *bør ingen Magt have*, men de *seks Mænds Afsigt*, som Ridefogeden haver samtykt, og *Mads Høg er Formand udi, at blive ved Magt*, og Peder Ipsen og Hans Aristsen at give Peder Christensen hver 20 Sldr. i Kost og Tæring." (7/7 1653).

Peder Christensen, hvis Efterkommere i lige Linie ejede Pilegaard i over halvtredje Hundrede Aar, nævnes siden af og til, men han er ikke saaledes i Forgrunden som hans samtidige, Abraham Hansen paa Skovgaarden, 65. Sg., Klem. S. *Ebbe Ulfelt*, som havde nogle vanskelige Aar som Lensmand paa Boringholm, nævner ham hverken blandt de „urolige“

eller de „upartiske“, skønt han var Sandemand i det Klemensker som Ulfelt tænkte „hellere kunde hedde „*Klammersker*“, da al Urolighed begyndte der.“ Men en vis Tilbageholdenhed stemmer jo ogsaa med, ja nødvendiggøres vel ved hans Stilling som Sandemand. Ebbe Ulfelt nævner Peder Christensen i Anledning af Klagen over de krævede *Sengeklæder* til Simblegaard, hvor Slotsherren havde taget Ophold, utilfreds med Lejligheden paa Slottet. Skattebønderne havde klaget over, at de maatte holde Avlsgaarden Simblegaard med Sengeklæder, som blev helt opslidt, hvorimod Ulfelt mente, at Sandemændene skulde skaffe Senge til Arbejdsfolket, „og haver jeg ordineret, at Halvparten af Sandemændene, som er 7, skulde levere et Aar Senge, og de andre 7 et andet Aar, hvilke Senge saa Underskriverne skulde annamme og i Tide uskadt igen levere eller stande derfor til Rette.“ Og for at vise sin Imødekommenhed siger han: „Nok var Sandemand *Peder Christensen* hos mig om en Dyne, min Kusk havde, hvilken jeg hannem lod igen levere, saa dette er altsammen ufornøden *Sammensankelse*, Hans Majestæt med at besvære.“ Det kunde dog nok blive brydsomt for Sandemændene at holde Rede med de Dyner. Kommissionen, *Henrik Ramel*, Bækkeskov, *Christen Skeel*, Fusingøe, og *Jørgen Reedtz*, Barritskov, mener dog: „Slotsherren maa selv skaffe sig Klæder til Senge for sine Folk.“

Blandt dem, der torteredes af Ebbe Ulfelts grove Ridefoged *Matz Holst*, var Hans Nielsen i Riisby i Klemensker Sogn, som 1645 havde faaet sin Gaard nedbrændt af Svenskerne. Denne Mand blev først sat i Fængsel paa Simblegaard og siden i 5 Uger paa

Hammershus for nogle Huders Skyld, som Hans Nielsen skulde bære i Land fra et Vrag for Klemensker Strand, og som forsvandt — alt ulovligt og usandfærdigt. Hr. Ulfelt udtalte, at Peder Christensen skulde have videre og bedre Dokumenter om denne Sag, hvilket Peder Christensen dog med højeste Ed benægtede.

Som Sandemand nævnes Peder Christensen i Spidsen for nogle Mænd, som paa Nørre Herreds Ting i Anledning af Kornskatten til Mikkelsdag 1647 bevidne flere Skattebønders Trang og Armod. Tingfoged (Herredsfoged) i Nørreherred er Laurs Hansen paa 55. Sg. i Riisby og *Peder Olsen*, den kendte Peder Olsen fra Hasle, Skriver ibidem, og tillige med 8 „Tingbud (2 for hvert Sogn) og forordnede Mænd til Stokke“ gør vitterligt, at Aar efter Guds Byrd 1648 Fredag d. 24. Marts, fremkom *Peder Christensen Sandemand*, Abraham Hansen, 65. Sg., Hans Ibsen, Hans Rasmussen, 50. Sg., Peder Andersen og Asser Andersen (Asseregaard), som efter Loven *ved Helgenes Ed* bekræfte og bekende udi ærlig og velagte Matz Holsts, Kgl. Maj.s Ridefoged til Hammershus hans Nærværelse og Paahør, at efterskrevne Bønder i Klemensker var saa forarmede og uformuende, at de *ikke videre* af den næstpaabudne Kongeskat (Penge og Korn), om de ellers ved deres Gaarde skulde blive og *videre Skatter afstedkomme at udgive*, enten Jordebogsskat (Landgilde) eller andet — kunde formaa at udgive end som følger: Her nævnes Bonden paa 61. Sg., Huglebjerg (forskaanes for den 3. Part af Penge og Kornskatten); 63. Sg. (Samsingsgaard), (haver stor Gæld og Kvinden længe ligget sjug) forskaanes for den 3. Part af Pengeskatten; 68.

Sg., Riisegaard, (Hans Simonsen forarmet, saa han intet kan udgive). Peder Christensen er vel stillet og hører endog til de faa Bønder, som har *Penge paa Rente*. Der er nogle i hvert Sogn; i Klemensker er der 8; blandt dem siges Peder Chr. at have paa Rente 80 Sldlr., hvoraf Kongen nu 1647 kræver 6 Mk. 6 Sk. I Aaret 1653 skal Peder Christensen af 100 Sldlr. paa Rente give Kongen 1 Sldl. Hvor meget 100 Sldl. vil sige, ses af, at hele Pilegaarden paa den Tid, ovennævnte Proces førtes (1653), sættes til lidt over 250 Sldl.s Værd. 1655 nævnes Peder Chr. *forrige Sandemand*.¹

Ved sin Død efterlod Peder Christensen Pilegaarden *aldeles gældelos*. Dette ses af en 12 Samfrænders Dom, som holdtes senere, Aar 1683, hvilke Samfrænder henviser til en tidligere Samfrændedom af 1665 ^{22/8}, som udsiger, at Gaarden er gældsløs. Denne sidstnævnte 12 Mænds Forretning maa være holdt efter Peder Christensens Død, hvis Tidspunkt altsaa er 1665.

Efter ham følger hans Søn *Christen Pedersen*, gift med *Karen Andersdatter*. I 13 Aar boede han paa 69. Sg. og efterfulgte sin Fader som *Sandemand*. Man kunde dengang godt forene Sandemandsstillingen med en militær Post. Christen Pedersen var *Sergeant* ved 3. Landkompagni under Capitain Peder Koefoed. Denne Kaptajn var Søn af Kapt: Jacob Koefoed paa Kyndegaard og boede paa 28. Sg., Skovgaard, i Nyker. Peder Christensen havde en Gaards Afgift (Landgilde) for sin Bestilling, nemlig 30. Sg. Olsker (Lynggaard). Vel førte Christen Pedersen ikke en saadan alvorlig Proces som hans Fader om selve Retten til Gaarden, men hans gode økonomiske Stil-

ling førte ham dog, ikke blot i Egenskab af Sandemand, i Forbindelse med Domsmagten. Kaptejn Niels Gomeløs i Hasle var kommen i et mindre Gældsforhold til Sandemand Christen Pedersen, og da denne Debitor døde, blev Forpligtelsen ikke straks indløst af Enken, uagtet Skiftebrevet med Vurdering og Udlæg var i Orden. Det kom til en Retssag, og Byfogeden i Hasle, Peder Hansen, dømte til Fordel for Christen Pedersen. Saa kom Sagen for Landstinget ^{19/1} 1672; Landsdommer *Mathias Eckstein*, Søn af den bekendte *Oberst Michael Eckstein*, kendte Byfogedens Dom ved Magt, og Anneke sal. Capt. Gomeløs's skal fornøje Chr. Pedersen med de 15 Sldl. ved Processens Bekostning. Anneke Niels Gomeløses nævnes jo ellers snarest blandt Kreditorerne, f. Eks. som Proprietarie i 68. Sg. Riisegaard, Klemensker.

Christen Pedersen var i Stand til at støtte sin Nabo mod Øst oppe ved Kromme Mozza, *Herluf Hansen* paa 58. Sg. *Marevadgaard*, med 100 Sldl. til hans „Nytte og Brug“, og „har Herluf Hansen obligeret sig til samme Penge at forrente og for samme Penge pantsat sin Gaard, den 58. i Tallet i Klemensker Sogn.“

Christen Pedersen døde 1678 og Skiftet holdtes ^{19/11} 1678. Han efterlod sig 2 Sønner og 6 Døtre.

Den ældste af Sønnerne,

Hans Christensen,

er myndig og træder i de følgende Aar op paa Moderens Vegne og som Formynder for den yngre Broder *Anders Christensen*. Hans Christensen træder ligeledes i Faderens Spor i offentlige Anliggender, idet han bliver *Sandemand* i Klemensker og *Sergeant*

ved 3. National- eller Landkompagui. Han tager livligt fat — *paa Moderens Vegne* — paa de efter Faderen henstaaende Spørgsmaal om Tilgodehavender og *Markeskel*.

Indledningen hertil er, at han har hugget en Ask i en Skovpart, som Naboen paa 14. Vg., Nygaard, i Klem: formener tilhører ham. Men hvis saa er, har Hans Christensen jo krænkert selve Hs. Majestæt Kongens Ejendomsret, eftersom Vornedgaardene tilhørte Kongen. -- Her møder os nu en Forskel paa *Fæsterens* og *Selvejerbondens* Stilling. Hugger *Niels Ambrusen* paa 14. Vg, en *Ask* paa 69. Sg.s Grund, saa sagsøger Hans Christensen Sandemand paa sin Moders Vegne; men omvendt: Hugger Hans Christensen en *Ask* paa 14. Vg.s Grund, møder Ridefogeden paa Kongens Vegne som Sagsøger. Her ser man en vitterlig Forskel, som Thaarup ej har bemærket, naar han kalder Selvejergaardene *Arvefæstegaarde*. -- Nu melder altsaa Niels Ambrusen paa 14. Vg. Sagen til kgl. Amtsskriver, Ridefoged Hans Christensen (Storch). Denne lader da ved Herredsfogeden Daniel Barch opmelde et 8 Mænds Hold til Granskning af en Askes-Skovpart, som *Ridefoged* Hans Christensen Storch og *Sandemand* Hans Christensen paa sin Moders Vegne tvistes om. De 8 Mænd møder d. $\frac{6}{4}$ 1678 i Ridefogedfuldmægtig Johan Bendigsens og Niels Ambrusens Nærværelse. Kristen Herlufsen i Klemensker og Peder Graver af Hasle udviser Markeskellet mellem Gaardene, og Peder Graver vidste den omstridte Skovpart paa 36 Aar at have tilhørt sal. Christen Pedersens Gaard, og ikke den Gaard, Niels Ambrusen paabor. Mændsholdet giver *til Afsked*, „at det Markeskel kendes det rette, som

Vidnesbyrdene haver udvist, og vi haver afpælet, og *det ikke*, som Niels Ambrusen udviser, saa længe Vidnesbyrdene staa ved Magt." — Nu kræver Hans Christensen, Sandemand, al den derover nødvendig foraaarsagede Bekostning, som er ved Mænds Hold m. m. 12 Sldl., inden 15 Dage — eller lide Nam. Dommen gik fra Herredstinget til Landstinget og bekræftedes her.

De to ovennævnte Mænd, som begge bærer Navnet Hans Christensen, nævnes i officielle Dokumenter altid kun ved dette Navn; men Ridefogeden havde det Tilnavn *Storch*, og Sandemanden, den senere Holtzförster, blev benævnt Pilegaard eller Piil.

„Paa Moderens Vegne“ *indleder* Hans Christensen nu en fleraarig Retssag om de 100 Sldl. med Pant i *Marevadgaarden*, som skriver sig fra Faderens Skiftebrev af $18/7$ 1652. Ved Herluf Hansens Død blev denne Gaard tilkendt Sønnen *Christen Herlufsen*, hvis vigtigste Kreditorer efter Skiftebrevet er *Hans Jensen* paa Tøndekulle og *Christen Pedersen* Sandemand.

Det er $15/12$ 1679, at Hans Christensen irettelægger Pantebrevet; men d. 27. Febr. 1680 lod Hans Christensen ved Nørre Herreds Ting læse *en Forligning og Kontrakt*, hvorved Parterne var til Stede og vedstod Forligningen *i alle Maader*. Freden varede dog ikke længe; allerede næste Aar levede Sagen op paa ny, og Herredsfogeden Daniel Barch dømte $28/10$ 1681 Parterne imellem. Hans Christensen lader paa sin Moders Vegne, til 4 fulde Ting, lavbyde den 58. Sg. Klem. til Slægt og Byrd og æsker sine Penge, Kapital og paastaaende Rente, men hverken Christen Herlufsen eller nogen har indstillet sig med Penge, og Hans Christensen formener da at faa Pantet til

Eje, hvorimod Christen Herlufsen mener, at disse Penge, som i lang Tid er forrentet, kan fremdeles til videre blive bestaaende, eller, „hvis de endelig vil have deres Penge, da formener han *at betale med Vare*“ men Herredsfogeden ved „efter slig Beskaffenhed“ ej rettere at dømme end at Christen Herlufsen jo er pligtig at indfri sin Faders Pantebrev efter Chr. IV.s Reces 2—5—11, og hvis det ej sker inden 3 Uger, da haver Panthaveren ved lovlig Takseren at annamme sit Pant til evindelig Arv og Ejendom. — Det følgende Aar føres Sagen for *Lands-tinget*, og $^{20}/_{12}$ 1682 falder en Dom, som siger, at hvis Christen Herlufsen eller vedkommende ikke endnu *inden 8 Ugers Forløb* indløser berørte 58. Sg. Marevadgaard, og betaler *efter rigtig Afregning* til Karen, Christen Peders, med *rede Penge* efter sal. Herluf Hansens Forskrivning, saa har Karen, sal. Christen Pedersens ved uvillige Dannemænd at lade Pantet, forbem. Gaard og dens Tilliggende, ret taksere, og om Christen Herlufsen eller nogen af hans Slægt ikke efter Takseringen indløser Gaarden, da beholder Karen, sal. Christen Peders, samme Gaard og dens Tilliggende som Ejendom. — Der er endnu et Stykke frem, og i de følgende halvtredje Aar søger Chr. Herlufsen at undgaa at efterkomme Landstingsdommens Forpligtelse. Han vil afkorte paaløbne Renter og Omkostninger og forsøger at betale med Vare eller Smaamønt, men Hans Christensen fastholder Landstingsdommens fulde Fyldestgørelse og udsiger Chr. Herlufsen til Fraflytning og Ryddeligggørelse af Gaarden. Endelig lykkes det Christen Herlufsen at faa Landstingsdommen bragt *for Højesteret*, hvor Sagen skulde afgøres $^{24}/_{8}$ 1685. — Landsdommeren

skulde møde og forsvare sin Dom. Chr. Herlufsen og hans Modpart Hans Christensen skulde ligeledes comparere for Højesteret. Christen Herlufsen *mødte ikke*; han tabte altsaa Sagen og blev dømt til at betale 40 Rdl. til Quæsthuset. Endnu 4 Aar senere søger han om at faa sin Sag genoptaget og undskylder *sin Udeblivelse* 1685 med, at der manglede „Skibsrøm“. Han havde, siger han, været om Bord, men Vinden var kontrær, og Hans Christensen, som havde forfulgt og ruineret ham, var kun naaet frem ved at *gaa om Bord i et forbisejlende Skib*, som kom fra Danzig. og hvormed denne hans Kontrapart naaede frem i rette Tid.

Det var dog ikke direkte Hans Christensens Forfølgning, som bragte Christen Herlufsen fra hans fæderne Gaard, og Marevadgaarden kom aldrig ind under Pilegaarden. Det var den anden fra Faderen Herluf Hansen stammende Kreditor, nemlig *Hans Jensen paa Tøndekulle*, hvis Arvinger Christen Herlufsen ikke kunde tilfredsstille med de 20 Sldlr. Blandt disse Arvinger var Lars Hansen fra Bjørnegaarden, hvis Arvepart beløb sig til 6 Sldlr. 2 Mk. 11 Sk.; han gjorde sin Ret gældende og *udsagde og udkastede* Herluf Hansen af hans Arvegaard. Lars Hansen overdrog saa senere Gaarden til sin *Svigersøn Esber Nielsen*, som nu faar Sædes- og Adgangsret til den 58. Sg., Marevadgaarden, og her grundlægger en ny *Arvestamme*, der siden i henved halvtredje Hundrede Aar, i Ly af det bornholmske Juniorat, har siddet og endnu i Dag sidder paa denne Gaard. —

Det hedder i Amtsregnskabet af 1690, at Christen Herlufsen er i Restance med Skatter, men at han nu „tigger sit Brød.“

Saaledes har Hans Christensen drevet disse Sager paa sin Moders Vegne, og ligeledes har han styret V. Pilegaard i Aarene efter Faderens Død 1678. Men han er ikke Ejer af Pilegaarden. Der er 2 Sønner, Hans, den ældste, og Anders, den yngste. For at bringe Orden i Arvespørgsmaalet og Besiddelsen af Gaarden har Hans Christensen, som allerede er Sandemand og Sergeant, d. $13/11$ 1682 (ved Amtskrivers, Augustus Deckners, Tilladelsesseddel) begæret opmeldt 12 Mænd og Samfrænder til at sætte den 69. Sg., og at paakende, hvem Sædet i nævnte Gaard er berettiget, saavel som at give en *Tykke* (Skøn), hvad Gaarden i *aarlig Leje og anden Rettighed* kan give, naar Kontributioner og kgl. Skatter er afredte. Blandt de 12 Mænd fra Herredet var Jørgen Pedersen af Olsker Formand, og fra Klemensker var opmeldt Mogens Ibsen (66. Sg., Brogaard) og Jens Abrahamsen (65. Sg., Skovgaard). De 12 Mænd mødte paa Pilegaard $19/1$ 1683. De sætter Gaarden til 532 Sldlr. 3 Mk., og da Enken Karen Christen Peders „har medværet at opbygge, reparere og forbedre Gaardens Huse“, saa tilkender man hende til „Husepenge“ 40 Sldlr. 3 Mk. 8 Sk. Den egentlige Arv deles i 2 Broderlodder à 97 Dlr. „Mk. 10 Sk. $2\frac{1}{2}$ d. og 6 Søsterlodder à 48 Dlr. 2 Mk. 5 Sk. $7\frac{4}{5}$ d. [d. læses Penning og gælder $\frac{1}{8}$ Sk.]. Sædet i Pilegaard tilkommer den yngste Søn *Anders Christensen* at annamme og tiltræde, naar han bliver lavvoksen efter Loven og Recessen, „og det efter Borringholms Vedtægt og den gunstige Øvrigheds Behag.“ Nu følger en Tykke og Kendelse (naar alle kgl. Skatter og Kontributioner til Konge, Kirke, Præst og Degn er afredte), hvad da den 69. Sg. til aarlig Landgilde og Leje kan give.

„Det synes os i disse besværlige Tider, at Gaarden ej til videre *Landgilde og Leje* kan sættes end 6 Sldlr.“ Hans Christensen, som af Øvrigheden er tilforordnet at være hans Broder Anders Christensens Lavvæрге, „haver fornævnte 69. Gaard *at besidde og bebo* indtil han bliver lavvoksen og han selv kan tiltræde.“ Ogsaa Enken har efter Borringholms Vedtægt Beboelsesret paa Livstid.

Omtrent paa denne Sætnings Tid indgaar Hans Christensen *Ægteskab* og fører sin Brud ind paa Vestre Pilegaard i Klem. S. Han ægter *Maren Hansdatter Koefoed*, Datter af Borgmester og Tolder Hans Koefoed Pedersen i Rønne, ældre Broder til Befrieren Jens Koefoed Pedersen. Hun havde en Søster, Elisabeth, i *Ægteskab* med Michel Hansen Storch paa Vestergaard i Vestermarker, og en Broder til hende var Kapitajn Hans Hansen Koefoed paa St. Myregaard i Nylarsker, hvilken Gaard han arvede efter sin Farmoder Elisabeth Peder Koefoeds.

Hvorledes klarer nu Hans Christensen sig i disse Aar fra 1679 til 1687? Han er aldrig nævnt blandt de „forarmede“, men ikke sjælden nævnes han med temmelig store Restancer (om end langt fra saa store som dem, de gaardbrugende Officerer ovrefra paa-drog sig: Westerwalt, Buggenhagen, Blinch o. fl.). I en Specification over *Restancer og Betalingsevne* hos samtlige Bønder paa Borringholm ved 1. Maj 1685 finder vi: „69. Sg. Klem., Hans Christensen, Underofficer (Fænrik): Restancer 28 Rdl. 2 Mk. 13 Sk.; *kan betale* 8 Rdlr. Derimod siges det om Jens Abrahamsen (Skovgaard), Mogens Ibsen (Brogaard) og Jørgen Joensen (Tornebygaard), at de *kan betale* deres paadragne Restancer; medens Ole Jensen (Mølle-

gaard), Jens Pedersen (Duebjærg) og Niels Andersen (Samsingsgaard) intet kan betale; de er „forarmede“. Men ingen af disse Gaarde har saa stor *Restance* som Hans Christensen paa V. Pilegaard, som skylder for de 2 Aar 1683 og 84. Imidlertid siges det samme Aar om ham, at han med Hensyn til *Forraad og Saakorn* er „beholden“ og altsaa intet behøver af det af Regeringen her til Landet sendte Laanekorn. Men der siges yderligere om ham: „Er ikkun temmelig ved Magt, eftersom han formedelst *Opvarntning* forsømmer sin Avling“. Ved *Opvarntning* forstaas „Tjeneste“, altsaa Sandemand og Fænrik; andet offentligt Hverv vides han ikke paa den Tid at have haft.

Hvad Hans Christensens *militære* Stilling angaar, da ses han at have tjent ved 3. National-Kompagni under Capt. Peder Koefoed († 1684) og nævnes endnu 1685, som ovenfor sagt, Underofficer, skønt han paa den Tid allerede var forfremmet til Fænrik, en Stilling, som i Almindelighed opfattes som hørende til Officersstanden.

Det var i den Tid Hans Christensen tjente som Fænrik, at han havde *Sagen med Berrild Clausen* paa 10. Vg.; Bjørnegaard, i Klemensker Sogn. Denne Sag var først for Nørre Herreds Ret, hvor Daniel Barch beklædte Dommersædet. Berrild Clausen var paa den Tid Borringholms uroligste Hoved. Hensynsløs, skadefro, grov og blodtørstig søgte han enhver Lejlighed, hvor han sporede Æmne til „Klammer“ og Strid. Han var ret et Udtryk for den 1650 afgaaede Slots-herre Ebbe Ulfelts Opfattelse af en Klemenskerbos Sindelag, i hvilket altid „Klammeren“ ulmer. — Samtidig med *Sagen mod Fænrik Hans Christensen* havde

Berrild Clausen en Retssag mod Peder Sandersen (Lesler) paa Kyndegaard, hvem han overøste med Sigtelser og Ukvemsord uden Grænser, saa at Landsdommeren dømte ham som *Løgner* og til at bøde en *Tremark* (samt betale Omkostningen). Begge Sager førte han op til Højesteret, og begge tabte han. — I Sagen for *Nørre Herreds Ret* dømte Daniel Barch Hans Christensen for „Stavehug“ [Kæppeslag] og Overfald paa vejfarende sagesløs Mand til at bøde 120 Lod Sølv, $\frac{1}{3}$ til Berrild Clausen, $\frac{2}{3}$ til Kongen (et Lod Sølv = $\frac{1}{2}$ Rdlr.). Men *Landsdommeren*, Matthias Rasch, forstod Berrild Clausen bedre, og da denne intet Bevis havde fremført og heller *ikke taget Syn af Dannemænd* paa sine *blaa eller blodige* Slag, kendte han Herredsfogedens Dom død og magtesløs og Fænrík Hans Christensen fri af Sagen (1685 $\frac{1}{7}$). Saa og kendes de tvende unge Pigers urimelige Vidnesbyrd ganske ukraftigt. D. u. s. (L. S.). —

Inden Sagen kom for *Højesteret* søgte Berrild Clausen ved fortvivlede Midler at faa Vidnerne fra Herredsretten til at styrke deres Vidnesbyrd og bevidne, at de var forsøgt *lokkede* fra Sandhedens Vej af Hans Christensen, som havde skænket *Pigen Elisabeth*, da hun sidst kom hjem fra Tinget, en graa Hoppe, og at *hans Hustru* havde kaldt Pigen *Kirsten Hansdatter* til sig og lovet hende „en saadan *Granhed*, som hun aldrig havde baaret paa sin Krop,“ og at Elisabeth Larsdatter ude ved Rønne var kommen til hende og vilde, hun skulde gaa med til Hans Christensens og fragaa sit Vidnesbyrd, saa skulde hun faa *et fint Trøjeklæde* m. m., og alt dette havde Berrild Clausen faaet Kirsten Hansd: og Drengen Peder Larsen til at underskrive med Tilføjelse „Saa sandt

hj. m. Gud og hs. hell. Ord.“ Desuden var der 4 Mænd, som attesterede, at de havde hørt dette ovenstaaende af de to Vidners egen Mund:

Laurids Mogensen (eg. H.), Hans Jensen (H, J.s), Michel Hansen (M. H.s), Hans Clausen (eg. H.).

Denne skammelige Manøvre kunde vel faa betænkelige Følger for Højesteret. Men herimod greb nu den nye Kommandant og Amtmand Johan Diderich Wettberg (1685—94) ind, eftersom det gjaldt en af hans militære undergivne; han nedsatte en Slags borgerlig Kommission til at undersøge Sagen og faa Rede paa de voldsomme Anklager mod Fænrik Hans Christensen. Et vigtigt Aktstykke for Højesteret blev da følgende beedigede *Attest* udstedt af Rønne Byting fra tre agtede Borgere i Rønne, dateret ²⁶/₈ 1686:

„Saa haver vi efter Hr. Oberstens Befaling ladet fornævnte *Peder Lauridsen* (Larsen) for os kalde udi Rønne den 16. August 1686, som sagde sig at være ungefähr 12 Aar gl. — angav at have været nogle Aar hos sin Morfader Niels Ambrusen [14. Vg. Klem., Nygaard]. . . .: sagde, *at* Berrild Clausen kom til ham til Hans Jensens i Rydsker, hvorhen P. L. var gaaet, og spurgte, om Hans Christensen Fænrik vilde have ham til at vidne *anderledes* end tilforn, og *at* han, P. L., svarede Nej, og dermed rejste Berrild Clausen bort. — Men den næste Dag kom Berrild Clausen igen til Peder Larsen ude paa Marken i samme Sogn og havde med sig Michel Hansen, Berrild Clausens Moders Søstersøn, item Hans Jensen, og Hans Clausen af Hasle. Saa bad Berr. Clausen Michel Hansen at tage Peder Larsen paa Hesten til sig, de vilde ride hen til Lars Mogensen, hvilket og skede. Her spurgte Berrild Clausen P. L., om han ikke var sig

bevidst, at Hans Christensen efter Vidnesagen gav Elisabet Larsdatter et graat Øg, hvortil Peder Larsen svarede *Nej*, og at han aldeles intet vidste eller havde hørt derom, førend Berrild Cl: sligt omtalte. —

Og var *Hans Jensen* i Rydsker til Stede [her i Rønne], som haver ovennævnte Elisabet *nu* til Ægte, og soer, at han eller hans Hustru aldrig have talet om noget Øg at have faaet af Hans Christensen.

Og sagde *Peder Larsen*, at Berrild Clausen tog saa en Skrift op af sin Lomme og læste, og Peder Larsen svarede, at han dens Indhold ej kunde vedstaa, da han intet vidste af det, som stod deri, hverken om det graa Øg eller andet. Og bad da Berrild Clausen Hans Clausen af Hasle *renskrive* det, som han havde læst, hvilket han ogsaa gjorde, og saa vilde Berrild Clausen, at Peder Larsen skulde underskrive det med sit Navn, og som han ikke kunde skrive sit Navn, saa skrev Værten udi Huset Lars Mogensen to Bogstaver foran ham paa Bordet, hvor Peder Larsen efter Berrild Clausens Begæring og Tillokkelse med Hans Clausens Tilhjælp, som tog ham om Haanden, skrev tre Bogstaver under samme Seddel, og bekendte Peder Larsen, at han aldrig før havde skrevet noget Brev under, og vidste intet af, hvad de Bogstaver betyder. —

Hans Clausen, som havde renskrevet, forklarer nu om Sammenkomsten i Rydsker hos Lars Mogensen og meldte, at der var, foruden Peder Larsen, en *Pige ved Navn Kirsten*, og saa renskev Hans Clausen Berrild Clausens Papir paa et Stykke stemplet Papir til 6 Sk., og saa havde Berrild Clausen selv Blæk og Pen med sig, som det blev renskrevet med. Og saa skrev, da Peder Larsen var udgaaet af Stuen, for-

nævnte Pige trende Bogstaver under samme Brev, efter som Værten i Huset Lars Mogensen først nogle Gange paa Bordet havde skrevet tre Bogstaver for hende, og var samme Piges Lavværgе ej hos, da det skete. Hans Clausen tog ikke Pigen ved Haanden, men hun skrev selv.

Saaledes for os bekendt. Actum anno, die et loco ut supra.

Hans Olufsen, Mads Pedersen,
Claus Hartvigsen.“

[Byfoged H. O. Schou. Byskr. M. P. Viborg.
Retsvidne C. H.]

I sit Indlæg for Højesteret udvikler Berrild Clausen, hvorledes Fænrik Hans Christensen af Clem. har holdet paa *Mordsti* og paa Livet ilde overfaldet ham, endog i Klagerens egen Gaard og gjort Uførmelse der [Uførmde, Vold og Forurettelse]:

„.... Sag mellem mig og en National Fendrich Hans Christensen af Clemmedsker Sogn . . . „imod mig öfvede [Brud paa] Kirkefred, Vejfred og Husfred“ . . . „er bleven skældet paa *Kirkegaarden*, endog omkuldstødt af en høj Grav, som jeg stod paa, uden ringeste given Anledning, som bevises af Dommens Dato 1684 15. Oktbr.“ . . . Siden har Fendrich ført nogle villige Bagvidner . . . „jeg var kommandert til Stranden, da der var saa mange Skibe i Søen, men da det var Koffardi-Skibe, fik vi Hjemlov igen . . . og som jeg red med min Mundering ret ad Vejen til min Gaard, som falder forbi Hans Christensens Gaard, hvor han da holdt paa sin Hest ved Siden af Vejen og snigte sig paa mig med *Hug og Slag* . . . som af hans egne Söldater allernaadigst kan erfares.“

... Da jeg af Retten begærede Benægtelsesed, svarede han, at han ej dertil var indstævnet [*Vejfred*]. ... Fendrichen har ved Lokken og ved Kjøb købt sig Vidnesbyrd, neml: Elisabeth Larsdatter, som *nu* er kommen i Ægtestand med en af Fendrichens underhavende Søldater, navnlig Hans Jensen ... nu og villet tilkjøbt de andre tvende Vidnesbyrd, som af dem med Ed aflagte Bekendelse og 4 Mænds Attest bevises af Dato 6. August 1686 har ikke kunnet nødt [nyde] *Husfred* ... han har gjort sig et Ærinde [efter Befaling] at skulle hente min Dreng med nogle kommanderede Søldater, da han blev udskreven til Söldat, som ikke kunde nyde Madro, men maatte tage sin Mad i Haanden hvorpaa Fendrichen ved Pukken vilde nøde mig til at skaffe og give dem Øl, og dernæst udfordre mig til *Duelleri*, mens jeg ikke vilde udgaa til ham og hans Søldater, paa det jeg ikke udi Ulykke, Læmlæstelse eller ved Livet skulde geraade, som verdslige Fendrichens og hans medhavendes sikkerlige Intendt maa have voren ... mens imod sligt hans Udfordring svarede jeg hannem: du lost [laast, laa] i *Mordsti* og slog mig i Gaar med din Prygel, derfor vil jeg igen slaa dig med Lands Lov og Ret ... saa, jeg maatte mit Liv derover i mit Hus for samme salvere og Fendrichen har *skældet og undsagt* mig for en sat Ret inden Nørre Herreds Ting d. 18. Juli 1684, sigende, at havde jeg kommet ud af min Forstue, da vilde Fendrichen taget mig og ført mig fangen til Leensgaard [her boede Kommandanten Benedix von Hatten 1682—85] hvilket Landsdommer ej har villet anse, men ganske frikendt Fendrichen for bem. Poster, og ej ringeste Kost og Tæring mig tildømt.

.... haaber, at dette maa blive anseet, paa det jeg fattige Mand engang kunde vide mig fri og nyde Fred og Ro.

D. 7. August 1686.

Allerunderdanigst

tro Undersaat

Berrild Clausen.

Herimod og til Sagen at svare efter Indstævning for Retten comparerede Fænrik Hans Christensen til- ligemed sin Fuldmægtig Christoffer Munch. Til Stede var ogsaa Landsdommer Matthias Rasch, som sin Dom vedstod og formenede den saa lovmæssig at være dømt, at den allernaadigst skulde vorde confirmeret.

Da efter Tiltale og Gensvar lød Højesterets Dom d. 1. Septbr. 1686:

Landsdommers Dom af 1. Juli 1685 bør i alle Maader ved Magt at blive.

Det er muligt, at der er Sammenhæng mellem Fænrik Hans Christensens Udgang af ovenomtalte Retssag og hans Overgang til den civile Embedsstilling, han snart efter opnaaede. Vi vil da nu omtale

*Hans Christensen som Holtsförster over
Borringholms Land.*

I Aaret 1687 gjorde Christian V. en Rejse til Ærte- holmene, fra 1684 kaldet Christiansøe, og til Borring- holm. Han ledsagedes bl. andre af *Overjægermesteren Grev Conrad Reventlow* og af Overrentemesteren Peter Brandt. Der var paa den Tid ikke saa lidt Vildt paa Bornholm, og der var to Skovridere, som havde Tilsyn med de kgl. og private Skove og derunder med den kgl. *Vildtbane*. Det var Eric Mogensen si- den 1661 og fra 1681 Hans Olsen Madvig paa Kobbeg- aard i Østerlarsker. Nu, da man i Kollegierne netop

var i Færd med de store Forordninger om Skov (13. Septbr. 1687) og Jagt (8. Decbr. 1688), ønskede man en Embedsmand, som kunde have Tilsyn over hele Bornholm, holde de aarlige Skønninger over hele Landets Skove ved opmeldte Mænd i Herrederne og give Indberetninger til Overjægmesteren i København. Formodentlig har Fænrik Hans Christensen allerede som Sandemand haft Lejlighed til at paatale et og andet angaaende Skov og Jagt, f. Eks. her *paa Grænsen af Klemensker Sogn* og Almindingen, den kgl. Vildtbane. Nok har Oberst, Kommandant Wettberg, der ledsagede Kongen her paa Bornholm, haft Lejlighed til at henlede Opmærksomheden paa Fænrik Hans Christensen. Næste Aar 1688 modtog han Bestalling som „Holtsförster paa vort Land Borringholm“. (Denne Titel hævedes efterhaanden paa Sjælland, hvor den før var almindelig, og ombyttedes med „Oberförster“). Naar Fænrik Hans Christensen Piil paa Pilegaard blev Holtsförster fremfor de to ovennævnte fungerende Skovridere, kan det ligge i, at de paa Grund af deres Alder syntes mindre skikkede. — Hans Christensens Bestalling er dateret 11. August 1688. Det hedder i den: „... særdeles skal han have tilbørligt Indseende med Jagt- og Skovbetjentene, saa at vor Skovforordning (13/9 1687) tilbørlig bliver efterlevet og vores Vildtbane konserveret.“ Den nævnte Forordning gav Skovbetjentene en Del at tænke paa. I § 3 hedder det: „Vore Oberförstere, Skovridere og fl: skal udvise og beskikke visse Pladser til *Plante haver*, som skal indgrøftes og med Gærder forsynes ... og skal der bygges Huse paa 4 Væggerom til Skovløbere med Jord til en Tønde Sæd og en Kaalhave. § 7: *Udvisningen* i hvert Amt skal ske een

Gang om Aaret . . . i hvert Amt skal *en ny Hammer* med Kgl. *Navn og Krone* forfærdiges og efter Udvisningen ved Amtstuen af Ober-(Holts-)försterne forsegles. . . § 12: Udvisningerne skal ske til *mindst Skade for Ejerne*; Kapitaltræer og Træer til Skibe og Tømmer skal skaanes, saa længe der er fornede og tophallende Træer forhaanden. . . § 18: Holtsförsterne skal være forpligtet til at give bem. Overjægermester nøjagtig Forklaring *under deres Hænder* om Udvisningerne og om Besigtigelserne, som engang hvert Aar *ved Løvfaldet* skal forrettes, naar den (Besigtigelsen) er gjort og *til Tinge* bekræftiget. Vore Oberförstere skal ellers tillige med Skovriderne have flittig Tilsyn med at Grøfterne, Gærderne og *Pælene* mellem Vildtbane og Fællede altid i god Stand vedligeholdes. . . § 20: Holts-(Ober-)förstere, Skovridere og Skovfogeder skal vore Skove flittig *beride*, og naar der befindes, at eet eller flere Træer uden Udvisning er hugget, det straks *paa Tinge næste Tingdag* angive og i Tingbogen lade indføre, paa det den skyldige tilbørligen kan vorde anseet og straffet. Der maa ikke være Geder i Skovene. . . § 32: Paa de Steder, hvor en *Selvejer* af Alders Tid med Rette haver haft og endnu haver og ejer en Skov, maa han fremdeles være tilladt derudi *til Nødtørft* et eller andet Træ frit at hugge.“ — Den hurtigt paafølgende *Jagtforordning* af 8. Decbr. 1688 tog ikke spøgefuldt paa Sagen. § 9: Den der skyder noget Vildt, ved hvad Navn det nævnes kan, eller bortskænker eller sælger det til fremmede, skal uden Naade straffes paa Bremerholm i Jærn i 3 Aar, og de, som med hannem køber eller i andre Maader handler, straffes som de, der handler med Tyve; til hvilken Ende ingen, ihvo det være

kan, maa tilkøbe sig noget Slags Vildt eller *Dyrehud* af Skytter eller andre. . . . § 10: Antræffes nogen med *Bøsse eller Jagthunde* og haver ikke sit nystemplede Jagtkort (af 1689) paa sig, da skal han som en Krybskytte straffes med Kagen og Brændemærke i Panden af Bøddelen. . . . § 15: Ingen maa *tage eller tage lade unge Harer*, Dyr eller Agerhøns-Kyllinger i Marken . . . er da forfalden til 20 Lod Sølv's Straf (= Lovens 5—10—35). . . Fordrister nogen sig til at skyde *eller hidse* udi vores Vildtbane, da skal han give for en Hjort 1000 Rdlr., for en Hind, Daadyr eller andet Storvildt 800 Rdlr., for et Raadyr 600 Rdlr., for en Hare 400 Rdlr. . . . og derforuden i vor højeste Unaade være forfalden. . . . § 19: Vildtbanerne skal paa det forderligste *indhegnes med Skelpæle og Stene* . . . saa ingen undskyldte sig med Uvidenhed. . . . § 26: Beraaber nogen sig paa Hjemmel, som be- træffes at jage eller skyde *eller Jagthunde med sig føre*, da skal han enten til næste Amtmand forskik- kes eller anholdes. . . . § 38: Saa skal og vores Ober- jægmester nyde alle de Dyrehuder eller Skind samt Rævebælger af hvem af vore Jagtbetjenter Dyrene i vores Vildtbane end(og) skydes eller fanges. —

Med Hensyn til *Udvisninger* fik den nye Holts- förster en Del at gøre samme Aar 1688, da han i For- ening med Amtmandens Fuldmægtig skulde skaffe Tømmer til Kasteltaarnet og Ved til Brødbagning for det arbejdende Militær ved den da paabegyudte *Be- fæstning af Byen Rønne*. Amtskriver og Ridefoged *Augustus Deckner* udtaler sig i Amtsregnskabet her- om: „Hvis (o: hvad) videre som i Kgl. Majestæts Skove er hugget og udvist, gør kgl. Maj. Holts- förster Hans Christensen videre underdanigst For-

klaring og Regnskab for, saasom han det udi Amtmandens med hannem værende Fuldmægtigs Overværelse *haver udvist* og mig derom *ej nogen Underretning er given*, saa jeg derom allerunderdanigst refererer mig til bem. Holtsförsters eget gørende Regnskab derom, saavel for Udvisningen som for Udvisningspengene, efterdi ej nogen Skilling i ringeste Maade er leveret.“ Det er paa Hældingen med Deckner, og det er sandsynligt, at den nye Holtsförster er tilbageholdende over for ham af Frygt for en kommende Katastrofe. Det næste Aars Regnskab 1. Maj 1689 til 1. Maj 1690 viser, at Holtzförstens Gage er 100 Rdlr.; de to Skovridere, Erik Mogensen og Hans Olsen Madvig kvitterer hver for 80 Rdlr. =

At hugge Træer, eet eller flere, *uden Udvisning* var jo ogsaa *Selvejere* forbudt under Straf af Bøder eller Bremerholms Arbejde, og som Eksempel paa en saadan kan vi nævne Holtsförstens Angivelse 1692 af, hvorledes Hans Mortensen paa 48. Sg. i Klemensker Sogn, Tornegaard, til Upligt skal have hugget og bortsolgt af sin paaboende Gaards tilliggende Skov, hvorfor Hans Christensen paa hans højgrevelige Excellence Hr. Oberjægermesterens Vegne var foraarsaget at lade indstævne Hans Mortensen til 4 Mænds Opkrævelse, som samme Skovhug kunde besigtige. Opmeldt blev 4 Mænd fra den østlige Del af Sognet, og de forklarede, at der virkelig fandtes *Stubbe* til 3—4 gode og dygtige Træer. Hans Mortensen forklarede, at han havde brugt et Træ til Løsholt og et andet til Røste-Støtte (Røste, Ryste, er den Sædstak, som sættes op uden for Laden) og et Træ for „Kongens Udmark“, og han spurgte, om Holtsförsten vilde oversende denne Skønning til Ober-

jægermesteren eller forfølge hannem „med Tov og Ret“. Det vilde Holtsförsten ikke svare paa. Hans Mortensen havde nu Frygt for at blive straffet og angav da, at Morten Bone af Hasle havde hugget de 3 Træer, som Stubbene „igen syntes af“, uden hans Videnskab eller Vilje og [at han] aldrig derfor vilde være hans Hjemmel. Dette vilde han bevise.

Noget senere, 1698 $2\frac{1}{3}$ finder vi, at Holtzf: Sr. Hans Christensen har indstævnet Jens Andersen paa Leensgaards Grund for nogle Træer tjenlige til Bygningstømmer, og Jens Andersen har da oplyst, at *Iser Hansen* i Østerl: S: har ladet ham faa 11 Stk. Bjælker, Stolpe og Sparrer paa en ham tilkommende Arvepart og har hugget disse uden Udvisning. Iser Hansen forsvarer sig bl. a. med, at maaske heller ikke *alle Træer i Holtsförstens Skov gaar til Kongens Behov*. Iser Hansen dømmes til i sin egen Sköv at *beskære* 10 unge Egetræer, saa og *sætte* 6 af samme Slags som de fældede og hensolgte, og dem frede og forvare til Fremvækst. Saa og betale Udvisningspengene til Skovbetjentene, for hvert Træ efter 22. Art: 8 Sk. og denne Processes Bekostning. Hvad angaar med hans *Beskyldning mod Skovförsten*, da, om Iser Hansen ikke inden Maanedsdag efter denne Dato inden Tinge beviser til Holtsförstens Værneting sin Beskyldning, da agtes sligt som en *utilbørlig Blame* og bør ej komme Holtsförsteren til Hinder eller paa sin Reputation til nogen Eftertale eller Forklejnelse i ringeste Maade. —

En anden Dom Aar 1700 tog haardt paa Anders Jensen, 14. Sg. Rø, Krakkegr:, hvori Dommeren med sine Meddomsmænd, som er de 8 Stokkemænd, kender for Ret, at Anders Jensen efter kgl. Maj:s Skov-

forordnings 29. Punkts Tilhold for Forseelse og utilbørlig Skovhug bør at bøde sine *3 Mk. og hans Boeslod* (naar først fradrages Restancer for kgl. Skatter og anden bevislig Gæld) hans højgrevelige Excellence Hr. Oberjægermester Reventlow efter kgl. Maj.s Forordn. $\frac{8}{12}$ 1688, Punkt 38, at være forfalden, og hvis Anders Jensen ingen Boeslod har, da straffes udi Arbejde paa Bremerholm Aar og Dag. —

Der var i Skovforordningen 1688 Tale om *aarlige Skovskønninger* ved Løvfaldstid. Holtsförsteren krævede paa Tinge 8 Mænd til at besigtige Skovene i Herredet, baade *Selvejeres og Vorneders* Skove: hvad Træer de bestaar af, hvor megen Ungskov hegnes, dens Fremvækst, om noget er hugget, som ej er udvist og stemplet, siden sidste Skønning skete, at optegne de ustemplede Stubbe, eller om noget Træ findes ved Roden beliggende. Saa har de 8 Mænd at besigtige Egetræer, om nogen Agern derpaa findes, som til nogen Olden kunde henregnes. Det ser dog ud, som om Skønningen gaar let hen over Beskrivelsen af Skovdelene, hvad vel ogsaa var nødvendigt, da Arbejdet ellers vilde blive for vidtløftigt. De Skønninger, som fandt Sted f. Eks. ved Ejerskifte, var langt omstændeligere, men rigtignok ogsaa saa udførlige i Beskrivelsen, at en paa dem grundet Indberetning fra Holtsförsteren til Overjægermesteren i samme Maalestok var en Umulighed for et helt Herreds, end sige for hele „Landets“ Vedkommende.

I denne Ordning med en Holtsförster og 2 Skovridere skete imidlertid snart en Forandring, idet den enevældige Konge i Aaret 1693 bestemmer, at Holtsförsteren paa Bornholm *ikke mere skal nyde sin Gage*. Det syntes saaledes at være forbi med Hans

Christensens Förstervirksomhed. Han var endnu ikke Ejer af V. Pilegaard, hans Moder havde Beboelsesretten, og den yngre Broder havde Fortrinsret til Gaarden. Men nu træder Overjægermester, Grev Conrad Reventlow, op til hans Forsvar, idet han tilskriver Kongen følgende Skrivelse angaaende Holtsförsterembedet paa Bornholm:

„Saasom Eders kgl. Maj. allern. haver for godt befundet *udi det nye Reglement*, at Holtsförsteren paa Bh., Hans Christensen, den Gage, som efter forrige Reglement var tillagt ham, ikke herefter mere skulde nyde, saa haver jeg efter allern.st Befaling *dette ham saaledes tilkendegivet*. Men, saasom de tvende Skovridere efter Reglementet skal blive paa Landet og nyde Løn ligesom tilforn, *ej er at bruge til at forsvare Eders kgl. Maj.s Skove og Vildtbane, ikke heller gøre nogen Relation herhid*, hvilket bemeldte Hans Christensen *hidtil med største Flid gjort* haver: Altsaa beder jeg allerunderd. Eders kgl. Maj. vilde af sær Naade og i Henseende af slig Beskaffenhed med Skovbetjenterne sammesteds er, behage, *at lade herefter velbem. Holtsförster Hans Christensen forblive ved hans Bestilling*, og saasom Ed. kgl. Maj.s allern. Reglement formelder, at der skal gives til de tvende Skovridere der paa Landet 160 Rdlr., saa er det min allerunderd. Forslag, Eders kgl. Maj. vilde allern.st *consentere*, at samme 160 Rdlr. maatte herefter deles i *tre lige store* Parter, een for Holtsförsteren og de tvende andre for Skovriderne, *indtil een af Skovriderne ved Døden afgik*, og *saa kunde det være nok med Holtsförsteren og een Skovrider*, naar den afgangnes Part igen til de andre maatte lægges. Formoder Eders kgl. Maj.s allern.

Approbation herpaa og ombeder allerydmygst om en naadig Ordre til Rentekammeret det *med Reglementet ad interim* at hostegne, saasom jeg ej hermed andet søger *end Eders kgl. Maj.s Interesses Befordring, og Conservation for en flittig Tjenere*, som har gjort efter sin Pligt og Skyldighed Eders kgl. Maj.s allerunderd.st Tjeneste og endnu *fremdeles er capabel den der paa Landet at forrette, hvor han er barnefødt, og sig særdeles til denne Charge, han betjener, har indrettet.*“

Kongen billiger dette Forslag. Hvorefter Amtskriveren paa Bornholm Sr. Hans Henrich Schor faar Meddelelse om at dele de 160 Rdlr. i tre Dele à 53 Rdlr. 2 Mk. (Dat. ²⁶/₅ 1694. Chr. S. Plessen).

Saaledes var Hans Christensen, som nu havde opgivet sin Sandemands- og Færnik-Bestilling, saa heldig ved sine høje Foresattes Indgriben overfor Rentekammerets Besparelsesforslag dog at beholde Holtsförsterembedet, om end med nogen Lønforringelse, foreløbig til 53 Rdlr. 2 Mk. Hans Forhold til Gaarden forandres noget ved Moderens Død, og et Par Aar efter faar han sin Sædes- og Adgangsret ordnet saaledes, at Stillingen som Holtsförster ikke har en saa livsvigtig Betydning for ham, som Overjægmester Reventlow forudsætter, naar han siger, at Hans Christensen „sig særdeles til denne Charge har indrettet.“ Moderen Karen, sal. Christen Peders døde, og Skiftet efter hende holdtes 17. Febr. 1699. Blandt Arvingerne var, foruden de 2 nævnte Sønner, 6 Døtre, af hvilke ²) Kirsten var gift med Kapitain Morten Monsen i Nyker, Søndregaard, ⁶) Bertha med Niels Therkelsen paa 26. Sg., S. Mulebygaard, i samme Sogn, ³) Birgitte med Quartermester Hans Rømer paa

52. Sg. i V.marker, og 4) Karen med Kapitain Hans Koefoed, St. Myregaard i Nylarsker. I Skiftebrevet efter Moderen findes omtalt flere smukke Sølvgenstande, deribl. en Kande til 36 Sldlr., en Sølvkæde til 4 Sldlr., ialt Sølv til 66 Sldlr. — Stervboet, Middel, opgives til Penge 412 Sldlr. 3 Mk. 8 Sk. Sønnen Hans Christensen fremlagde en Fortegnelse over forskellige Forstrækninger, bl. a. til Moderens Udfart 89 Sldlr. 2 Mk. 7 Sk. (en ret anselig Sum), i det hele til Beløb af 415 Sldlr. 2 Mk. 4 Sk., som Medarvingerne vedgik. Hans Christensen maa beholde hvad der er af Løsøre. Der tales ikke her om nogen særlig Adkomst for Hans Christensen eller om hans *Forhold til Broderen Anders: Dette ses* først i Tingbogen for Aar 1701, ⁸/₇. Her hedder det: For Retten fremkom *Anders Christensen*, Korporal under ædle og mandhafte Hans Hansen Koefoeds [hans Svogers] Kompagni [3. Nationalkompagni] og bekendte, at saasom hans Broder Hans Christensen, Holtsförster, havde været Værgе for ham for alt, hvis [ɔ: hvad] Anders Christensen var tilfalden efter deres sal. Fader, Christen Pedersen, saavel Jordepenge som Løsøre, at velbem. Hans Christensen *for rum Tid siden* havde givet sin Broder Anders Christensen *Rede og Rigtighed for Løsøre og Jordepenge*, som bestod udi den 69. Gaard efter den derom ergangne *12 Mænds Doms* videre Udvisning, og takkede Anders Christensen sin Broder Hans Christensen med Haand og Mund *for god og redelig Betaling* i alle Maader, og vilde han sin Broder Hans Christensen for forbem. Værgemaal aldeles *kvittere*.

Hermed er altsaa Hans Christensen blevet *virkelig Ejer* af V. Pilegaard.

Ved denne Tid skete nogle *personlige* Forandringer ved Skovembederne. Den ældste Skovrider *Erich Mogensen* afgik ved Døden 1701, og hans Søn *Hans Erichsen*, som siden 1687 havde været sin Faders Medhjælper med Ekspektance paa at blive Faderens Efterfølger som Skovrider, og som derefter ofte var nævnt som Skovrider, traadte nu i Faderens Sted som saadan. Der var altsaa fremdeles, trods det nye Reglement af 1693, 2 Skovridere og 1 Holtsförster. Men 1702 døde den næstældste Skovrider (af 1681) *Hans Olsen Madvig* paa Kobbegaard i Østerl., og nu kunde Ordningen efter det nye Reglement af 1693 indtræde med 2 Skovridere, hvoraf den ene havde Titel og udførte Arbejde som Holtsförster. Fra nu af haves altsaa Hans Christensen som Holtsförster for Bornholm og (som Madvigs Efterfølger) Skovrider i *Østre Beridt* (østre og søndre Herred og en Del af Almindingen) og Hans Erichsen Skovrider i *Vestre Beridt* (Nørre og Vester Herred og det meste af Almindingen). — Ligesom de to Skovridere nu dele Tilsynet med Skove og kgl. Vildtbane imellem sig, saaledes deles ogsaa den normerede Gage, 160 Sldl., imellem dem med 80 Sldl. aarlig til hver af dem. Enkelte sportelagtige Indkomster tilfalder dog fortrinsvis Holtsförsten. —

Her skal nu kortelig nævnes nogle forstmæssige Arbejder, som Hans Christensen Piil har deltaget i og til Dels bevirket, om de end var forud planlagt eller forkyndt allerede i Skov- og Jagtforordningerne ^{13/9} 1687 og ^{8/12} 1688. I 1694 udlagdes Anders Pedersen Kulbrænders Hus paa 3. Vg.s Gr. i Østerlarsker til *Plantehave* i Vildtbanen, og inde i Almindingen lod han frede ved Indhegning et Stykke ung

Skov ved Koldekilde, hvor han saa fik bygget et Skovløberhus (§ 3). Ligeledes udvirkede han Rentekammerets Ordre af 1697 ²⁰/₄, hvorefter Almindingsens *bedste Englod, Eskeviske* (nu Rømersdals Eng) blev hegnet og omgrøftet, for at *Høet* derfra kunde komme Vildtet til gode om Vinteren. Rentekammeret skriver til Overjægermester Grev Conrad Reventlow: „Som af den til Eders højgrevelige Excellence fra Holtsförster Hans Christensen paa Borenholm indgivne *Memorial* med Deres paategnede Recommendation, som os er tilstillet, fornemmes: *Et Hus* for Skovløberen til Skovenes des bedre Opsigt skal være fornøden at opsættes, saa og derforuden til Vildtets Conservation om Vinteren en *Eng* til Højbjærgning om Sommeren at maatte indhegnes: Thi haver vi derpaa for det første tilskrevet Amtskriveren Hans Henrik Schor, at han straksen *Skovhuset* skal lade opsætte, og *om Engen* at oversende hans Erklæring, hvad Hs. kgl. Majestæt deraf hidindtil haft haver med mere dens Beskaffenhed, til videre Ordres Forventelse.“ — Hvad Engen Eskeviske angaar, ses Holtsförsteren flere Gange at have kvitteret for 4 Rdl. til Høstfolkene, som har slaaet Høet paa Engen, og erklærer han, at Høet er høstet og indbragt for Hs. Maj.s Vildt til det ordinerede Hus for Skovløberne og sammesteds i god Forvaring indlagt. Det tiloversblevne Hø blev solgt af Amtskriveren. Rentekammeret mente dog, dette var *for dyrt*, og at Hans Maj.s Bønder (paa Vornedgaardene) kunde gøre dette Arbejde. Oberst, Amtmand Reedtz (1699—1718) tilraader at lade *Husmændene* *røgte* Engen og lade *Bønderne køre Høet* til Skovløbernes Hus. — Aar 1698 kvitterer Hans Christensen for 12 Rdlr. til *Indgrøft-*

ning af Engen Eskeviske udbetalt af Amtsskriver H. H. Schor efter det højlovlige Rentekammers Ordre. I Begyndelsen af næste Aarhundred ses Engen at være udlejet. „Løjtnant Evert Olsen [Sonne, 28. Sg. Aaker] har en Eng kaldet Eskeviske i Brug og giver deraf aarlig en Fjerding Smør.“

Ogsaa *Jagtforordningen* af $\frac{8}{12}$ 1688 tvang Holtsförsteren til stor Paapassenhed med Hensyn til de forskellige Forseelser, ikke blot Krybskytteri, men ogsaa f. Eks. Handel med Dyrehuder, Indfangning af Harer eller Hareunger, Hidsen af Jagthunde o. s. v., noget, som vi nu vanskeligt kan tage alvorligt, men som dengang saas i Lys af den enevældige Konges høje Rettigheder og de svære Straffe, der truede Forbryderne.

Det er, som altid, paa „Hs. højgrevelige Excellences, Hr. Oberjægermester Revenclov (-ventlous) Vegne“, at Holtsförsten Hans Christensen $\frac{21}{6}$ 1692 til Landstinget stævner Hans Olsen som Dommer til Vestre Herreds Ting *for en Dom, han har dømt* mellem hannem og *Mogens Olsen* paa Lille Bjerregaard i Vestremarker, angaaende *en Del af en Dyrehud* til lige med et *Ræveskind*, som hos hannem skal være fundet. Dommen faldt ved Landstinget $\frac{10}{8}$ s. A. og Hans Olsen *frifandtes*, da to Mænd, *som ransagede sammen med Holtsförsteren* og „Skovrider“ Hans Erichsen [adjungeret Faderen Erich Mogensen fra Aar 1687], saa, at Hunde havde ædt den halve Hud, og at Dyret ikke var skudt eller slaaet af Mogens Olsen. Men — han og alle andre advares; han burde have anmeldt Sagen til Skovbetjentene.

Dernæst vil vi se en Sag fra $\frac{27}{9}$ 1693, som til at begynde med ser ikke mindre farlig ud, men dog

ender ret lempeligt. Skovrideren i Østre Beridt Hans Madvig havde fundet *en død Hare* i Byfoged i Neksø Michel Andersens Slæde i Aakirkeby, og Hans Barfod foregav, at han havde fundet den død paa Marken og bragt den til Slæden for [siden] at bringe den [som Pligt var] til Amtmand Johan Diderik Wettberg. Skovrideren og hans Tjenere forment, den var skudt og endnu varm, hvorfor Holtsförsten Hans Christensen nu paa Byfogeden har sat i Rette, om han, eftersom Haren fandtes i hans Slæde, ikke bør agtes som Hovedmand for dette Hareskytteri, saa og, om han ikke efter Loven og Jagtforordningen ikke bør *at betale 400 Rdlr.* Straf og derforuden *udi Hans Majestæts Unaade* forfalder [nøjagtig efter Jagtforordningen ^{8/12} 1688] og paa Hans Barfod og Gregers Christensen, Kapt. og Byfoged i Aakirkeby, som Holtsförsten formener efter Vidnesbyrdenes Udvisning skal have været lige gode om at gøre denne Gerning, sætter han i Rette, om de ikke bør at lide efter 17. Artikel i Jagtforordningen. Byfoged Michel Andersen herimod paastaar, at han kender intet til Sagen og besværer sig over, at ikke Skovrideren straks lod undersøge, om Haren var skudt eller tagen af Ørn eller Høg, samt paastaar, at Skovrideren ej kan være baade Angiver og Vidne, og at Sagen burde været tidligere forfulgt. — Landsdommer Matthias Rasch paalægger dem Benægtelsesed efter L. 1—14—6 og tør ej dømme Hans Barfod efter Skovforordn. ^{8/12} 1688, men henstiller underdanigst til den højgrevelige Excellence Oberjægermesterens *egen naadige Moderation*, hvad Straf Hans Barfod maa lide, fordi han har taget *en død Hare* op paa Marken. [Der synes heri at ligge en Følelse hos Landsdommeren, at Jagtfor-

ordningen kan trænge til *Moderation*]. Men — „bør Hans Barfod til Holtsförster Hans Christensen at betale for Kost og Tæring samt gjorte Rejser den Sag angaaende 6 Rdlr. inden 15 Dage.“ Gregers Christensen kan Dommeren ej dømme noget om.

Disse Sager tager sig for os nu ret spøgefuldt ud, og det samme kan vistnok gælde om den efterfølgende *Jagt-Injuriesag*, der udvikler sig i højtidelige Ord under et vidtløftigt Retsapparat. Det var Skt. Hans-Aften 23. Juni 1704, at der var „mogle Folk“ samlet ved Kolde Kilde i Almingen. Her saa man en Hareunge komme tumlende forbi, og Stück[Artilleri-]kaptajn *Hans Andreas Dilleben*, nylig kommen her til Landet, blev ivrig og raabte til sin Hund „ras, ras!“ eller „fas, fas!“ Haren undgik Hunden, men Kaptajnen fik fat i Haren, som han bar tilbage til Folket. Men saa træder Holtsförster Hans Christensen til og udbryder: „Saa skal Djævelen brække hans Hals, om han ikke bliver *af Kongens Vildtbane med sine Jagthunde*.“ Der var jo baade i Chr. V.s Lov og i Jagtforordningen af $\frac{8}{12}$ 1688 strenge Bestemmelser herom. Dette Optrin overværedes af mange, og Stückkapt. Dilleben følte sig højlig fornærmet, lod optage Vidneforhør i Rønne og stævnedes Holtsförsteren til Nørre Herreds Ting. Holtsförsteren paa sin Side fik, efter Indberetning, Ordre fra Hofjægermester *Fredr. v. Gram* i Frederiksborg [i Oberjægermesterens Forfald] om at stævne Kapt. Dilleben for Overtrædelse af Jagtloven. Blandt Vidnerne findes Vicelandsdommer Ancher Anthoni Müller (hvorfor han siden ej kan dømme i Sagen, men Landstingets Dommersæde beklædes af Borgerkaptajn og Byfoged *Gregers Christensen* af Aakirkeby), Johan Koefoed, Tolder Daniel

Brugmanns Kæreste (Hustru) Mad. Anna Dorte, Valentin Deckner, Brændesgaard i Ibsker, Købmand Peter Thisen af Svaneke foruden mange andre. Vidnerne er her som altid ikke saa lidt uoverensstemmende, men alle er dog enige om, at Kapt. Dilleben *har haft Hund med, har hidset* den (eller siden kaldt den fra) og har grebet Haren (for at fange den eller for at frelse den), og ligeledes har de alle hørt Holtsförsterens hastige Ord. — Ved Processen i Hasle paa Nørre Herreds Ting mod Holtsförsteren hævdede Stückkaptajnen, at Holtsförstens Ord var grove og uforskammede og hannem *for nær talt*, og han sætter i Rette, „om ikke Hans Christensen derfor, som og fordi han ikke *havde sin Bøsse paa Armen*, da han gik til Kaptajnen, bør for saadan hans Forseelse *have sin Stilling forbrudt* og derforuden i højeste Maade mulktres til næste Hospital.“ Dette om „Bøssen paa Armen“ som fuldt tjenstligt Udstyr kommer ikke mere frem i Processen. Holtsförsten mener, at han kun har handlet efter sin Bestalling og Instruks, for at sligt ikke tiere af Kaptajnen, helst i en stor Forsamling, skulde tenteres. Dommeren, By- og Herredsfoged Eskel Nielsen, lægger Vægt paa, at Stückkaptajnen har haft en „ulovlig Hund“ med sig i den kgl. Vildtbane og har hidset samme Hund efter en ung Hare, og han kan ikke se, at de hidsige Ord, Hans Christensen i sin Iver har talt, er af den Natur, „at Stückkaptajnen noget paa hans reputerlige Navn eller paa anden Maade derved er graveret,“ og *frikender* derfor Holtsförsten for Stückkaptajnens Tiltale.

Samtidig føres Sagen efter Jægermesterens Ordre for *Rønne Byting* om Stückkaptajnens Forsyndelse mod Loven og Jagtforordningen, og her dømmer

Daniel Barch, fh. Byfoged i Hasle, nu i Rønne og Herredsf. i Vesterherred, noget mere til Gunst for Stückkaptajn Dilleben. Begge Sagerne [baade om *Jagten* og om *Ordene*] gaar til *Landstinget*. Den beordrede Dommer *Gregers Christensen* skal skille denne Trætte. Han udtaler, at de *hidsige Truselsord* af Holtsförsten, som havde Opagt med Vildtet i den kgl. Vildtbane, ikke skal komme nogen af Parterne til Forkleining i nogen allerringeste Maade, men tilfinder dog Hans Christensen at give til Rønne Hospital Penge 4 Rdl. inden 15 Dage, og fordi Stückkaptajnen har været første Ophav til disse Tvistigheder, ophæves Processens Bekostning paa begge Sider. Den „aparte Sag“ om *Jagten* og Fangsten af en ung Hare i *Vildtbanen*, som Holtsförsten efter Ordre har ladet indstævne, skal paadømmes paa det forderligste, naar Parterne har ført hvad de kan have at paastaa til Oplysning. Af Vidnerne giver Anna Dorte Brugmann ret udførligt en for Kapt. Dilleben ugunstig Forklaring. Der kom en halvvoksen Hare løbende blandt Folket, og da Stückkaptajnen blev den vaer, sagde han til sin Hund „ras, fass“, og Hunden løb efter Haren og „storte hannem“. Da svingede Haren sig under Hunden og slap. Men Kaptajnen skal have forfulgt Haren med sin Hund, til de kom af Syne; lidet derefter kom Stückkaptajnen tilbage og havde Haren udi sin ene Haand og sagde: „Das Wild hab ich doch gefangen“; men om Kaptajnen havde taget Haren eller hans Hund den, ved hun ikke. Noget lignende vidner Valentin Deckner og Peter Thiesen, men da deres Hustruer er i Slægt med Holtsförstens Hustru (Maren Koefoed), maa de agtes for vildige. Derimod gaar Landsdommer Müllers og Johan Koe-

foeds og fleres Vidnesbyrd i den Retning, at Kaptajnen løb efter Haren for at *conservere* den, at den kunde bæres ud fra Folket og komme i sin Frelse, hvilket ogsaa er Kaptajnens Forklaring, at han tog den for at conservere den og ikke for at sælge den eller beholde den. Holtsförsten skaffer nogle nye Vidner: Trompeter Frans Schmidt, Sandemanden i Klemensker Lars Hansen og Hans Larsen i Rutsker Sogn, og de vidner, at Stückkaptajnens Hund var en stor Jagthund og „Halftig“ [Dyr, som har Forældre af forskellig Art; ogsaa Klaphingst], en saadan som forrige Øvrighed her paa Landet har brugt til Jagt (Kommandant og Amtmand, Oberst Johan Diderik Wettberg), og at Kaptajnen raabte til sin Hund og løb efter Haren. „Det er,“ siger Dommen, „dog ikke bevist, at Stückkaptajnen har *dødet* Hareungen, og derfor frikendes han for saa vidt, men som det er bevist, at Kaptajnen har haft en Hund med i Vildtbanen, som var en Halftig og Jagthund, saa dømmes han til at betale efter Jagtforordningens *Art: 24 et Hundrede Lod Sølv* [50 Sletdlr.], og til Holtsförsten for hans Rejser og Kost og Tæring 6 Rdlr.“ „Dette er saaledes min endelige Dom paa den indstævnte Sag.“

Stückkaptajn Dilleben var ikke tilfreds med denne Dom. Han indstævnedes for Højesteret „til mere Reparations Erholdelse for *de beskæmmelige Ord*, som faldt ved Kilden d. 23. Juni 1704 udi mange Folks Nærværelse,“ og skønt Ordene ved Landstingsdommen er ophævede, og Holtsförsten skal betale 4 Rdlr. til Rønne Hospital, saa paastaar han videre *Reparation* [Oprejsning] med Processens Omkostning for Højesteret og Erstatning. Sagen kom for 28. Juni 1706.

Lad os kigge lidt i Voteringsprotollen paa de enkelte Vota i denne *vanskelige Sag*. Den første Assessor, Justitsraad *Ernst*, mener, at Holtsförsteren har gjort for meget; han kunde *bedet Folk drage til Minde om det passerede og siden tiltalet* Kaptajnen; saa har han efter Vidners Sigende ved de samme Ord *opløftet Pysken*, ligesom han truede med Slag; saa er saadan en affront paa en militarisk Person værd mere Afsoning end i Dommen ommeldes: 10 Rdlr. til Frelsens Kirke og 20 Rdlr. i Omkostning. *Slange* mener, at Kaptajnen burde ikke komme med Hund i Vildtbanen, og Holtsförsteren har været paa sin Post og kunde vel skudt Hunden; han ses ej heller at have truet med Pysken. Holtsförsteren burde være fri, og Omkostningen kan hæves. *Bartholin*: Kaptajnen har selv givet Anledning med sin Hund og kunde nok nøjes med Landstingsdommen; og *saasom her ingen Kontrastævning er*, saa kan Landstingsdommen konfirmeres, og Omkostningen ophæves. *Lemvig*: Hvad *Jagten* angaar i sig selv er *en aparte Sag*. Hvad *Ordene* angaar, saa er de Truselsord, og Præcipitance af Vederparten med Pysken. Mulkten forhøjes til 6 Rdlr. og Omkostningerne her 20 Rdlr. *Hjorth* synes, at Holtsförsten „burde ej i en fuld Forsamling traktere Kaptajnen med saa grov Tale“; men han er jo mulkteret. Omkostningen kan hæves. *Vinding*: *Var Kontrastævning taget* af Holtsförsten, burde han været fri, som han ej har overfaldet sageløs Mand, men Kaptajnen har givet Anledning til Holtsförsterens Hastighed. Bliver ved Landstingsdommen. *Klingenberg*: Sagen er alene om *Ordene* (ikke om *Jagten*), som er utilbørlige; saa bør Kaptajnen nyde videre Reparation: 10 Rdl. til Frel-

sens Kirke, og i Omkostninger 30 Rdlr. *Mule*: Samme Mening. *Bentzen*: Kaptajnen har [her] været Forseelse hos først, og Ordene er sagt i Hastighed af den anden; saa kan Landstingsdommen konfirmeres, og Omkostningerne hæves. *Schöller*: Sagen er angaaende *Ordene*, Kaptajnen er torteret; saa bør Landstingsdommen *skærpes*: 20 Rdlr. til Frelsens Kirke og 20 Rdlr. i Omkostninger.

Justitsraad Winding *proponerede*, at *Stemmerne var lige*, og Sagen optages *ad referendum*, det vil sige, at den skal *udsættes* og *senere refereres for Hans Majestæt*. Dette skete næste Aar Lørdagen d. 19. Marts 1707. Den refereredes af Schöller i flere Assessorers og Geheimeraadens Overværelse, og bliver det da af Hs. Majestæt tilkendegivet, at i Sagen mellem Dilleben og Hans Christensen *skulde Landstingsdommen simpliciter konfirmeres*.

Sagerne kunde altsaa ikke holdes helt ude fra hinanden. Ordene var vel utilbørlige, men Kaptajnen havde givet Anledning til Holtsförstens Hastighed, saa at den beordrede Dommer, Borgerkaptajn Gregers Christensen ved sin Landstingsdom synes at have skønnet ret i denne delikate Sag.

Det var i samme Aar, at Holtsförster Hans Christensen fra Hofjægermester Frederik v. Gram faar en venlig og anerkendende Skrivelse, da denne traadte tilbage fra Varetagelsen af Overjægermesterembedet under Overjægermester Grev Reventlows Fraværelse. Den 14. Maj 1707 sender Hofjægermester Gram en ligelydende Skrivelse til Oberförsterne i Nord- og Sydsjælland, Lolland-Falster og Bornholm [her paa Bh. var Titelen Holtsförster endnu bevaret], hvori han meddeler: „Som jeg i disse Forretninger ingen anden

Aarsag har haft end alle Tider med Hr. Holtsförsteren at være tilfreds, saa vil jeg og forvente, at han i lige Maade med mig haver været content, for saa vidt som udi min Magt og Formue haver bestaaet. Skulde derfor være mig kært, om jeg for min Particularitet kunde bevise hannem nogen behagelig Tjeneste, som næst den Allerhøjstes Beskærmelses Erønskning forbliver Højtærede Hr. Holtsförstens tjenstberedvillige Tjener . Fr. v. Gram.“

(Fortsættes i næste Bind).

De senere Aars Litteratur om Bornholm.

En orienterende Oversigt

ved Adjunkt TH. LIND.

I.

Bøger om Bornholm. Bidrag til Bornholms Bibliografi ved E. Kofoed og E. Götzsche. 1928.

Hvor omfattende Litteraturen om Bornholm efterhaanden er blevet, fik man et Indtryk af gennem *Chr. Heilskovs* „Fortegnelse over Tidsskrifts-Artikler vedkommende Bornholms Historie og Topografi“ i *Bornholmske Samlingers* XII. Bind (1918). Fortegnelsen fylder 20 Sider, og dog er det altsaa kun en Fortegnelse over Tidsskriftsartikler og kun vedrørende Bornholms Historie og Topografi. Et betydeligt Arbejde var her gjort, Artikler var fundet frem i hengemte og glemte Tidsskrifter og Blade; men Fortegnelsen havde Mangler -- f. Eks. var der slet ingen af de vigtige Afhandlinger i Historisk Tidsskrift omtalt --, og man savnede stadig en fuldstændig Oversigt over Litteraturen om Bornholm. Endelig i dette Efteraar er dette Savn afhjulpet ved *E. Kofoed* og *E. Götzches* „Bøger om Bornholm. Bidrag til Bornholms Bibliografi“.

Denne Bibliografi fylder 67 Sider uden Register,

hvilket svarer til ca. 90 Sider i Bornh. Samlinger. Tallene vil fortælle, hvor meget mere omfattende end Heilskovs den er. Endda er kun faa Bøger og Artikler om Geologi medtaget, da der i Tekstbogen til Kortbladet Bornholm, udgivet af Danmarks geologiske Undersøgelse, findes en detaljeret Fortegnelse derover; af Hensyn til Bibliografiens Omfang nøjes man med at henvise til den. Man kan synes, det havde været bedre, om ogsaa denne Fortegnelse var indgaaet i Bibliografien; men Udeladelsen er fuldt forsvarlig.

Det er Bankbogholder E. Kofoed i Varde, der gennem mange Aar har samlet det store Materiale til Bibliografien. Dette har saa Bibliotekar Götzsche gennemgaaet og forøget og bragt i en ensartet bibliografisk Form. Man mærker straks i Fortegnelsens Form og Ordning den praktiske Biblioteksmand. Resultatet af Samarbejdet er blevet en Fortegnelse, der vil tilfredsstille de allerfleste Forespørgsler angaaende vor Øs Forhold. „Bidrag til Bornholms Bibliografi“ kalder Udgiverne beskedent deres Arbejde, og fuldstændig kan jo en saadan Fortegnelse praktisk talt ikke blive; men intet væsentligt mangler; nogle ubetydelige Smaaartikler er med Forsæt udeladte som overflødige, f. Eks. ganske ligegyldige Rejseskitser.

Bibliografien omfatter selvstændigt udgivne Bøger og Pjecer om Bornholm, Afsnit om Bornholm i større Værker (f. Eks. Traps Danmark, la Cour: Danske Gaarde o. m. a.), Artikler i Tidsskrifter og enkelte Ugeblade (som Illustreret Tidende). Derimod er ikke Artikler i Dagblade taget med. Stoffet er praktisk og overskueligt ordnet i Afsnit, som en Indholdsforteg-

nelse og et omfattende Navneregister gør det let at finde sig til Rette med.

Jeg skal bemærke, at der findes en fuldstændig Fortegnelse over alle Artikler i Bornh. Samlingers 17 første Bind, foruden at der under de forskellige Afsnit findes anført de Afhandlinger, der hører derunder. Andre Oversigter, der sikkert vil interessere meget, er Fortegnelsen over bornholmske Stamtavler, der fylder halvtredje Side, Fortegnelsen over Biografier og endelig Fortegnelsen over, hvad der findes af Skønlitteratur om Bornholm, baade paa Rigsmaal og paa Bornholmsk.

Det er paa Bornholms Amtsbiblioteks Foranstaltning, „Bøger om Bornholm“ er udkommet. Baade Biblioteket og de to Udgivere fortjener Tak, fordi de ved dette Arbejde har banet Vejen til Studiet af vor Øs forskellige Forhold for alle interesserede.

Peder Hansen Resens Atlas Danicus. III, B:
Bornholm. I dansk Oversættelse ved Johan-
nes Knudsen. 1925.

Rasmus Pedersen Ravns Borringholms Krø-
nike 1671 ved Johannes Knudsen. 1926.

Blandt Kilderne til Oplysning om Bornholm i ældre Tid indtager *Resens Atlas* og *Ravns Krønike* en høj Plads. Begge er blevet stærkt benyttede af Historikere, og af Ravns Krønike har der været trykt Udtog, af *H. F. Rørdam* i Kirkehistoriske Samlinger og af *J. A. Jørgensen* i „Gamle Optegnelser om Bornholm i svundne Tider“. Men til de sidste Aar laa de hen i Haandskrift paa Det kgl. Bibliotek og Universitetsbiblioteket, indtil nu cand. mag. *Johannes Knudsen* har udgivet dem begge.

Peder Hansen Resen (1625—88) fik ved Siden af sin omfattende Embedsvirksomhed — han var juridisk Professor ved Universitetet i København, Borgmester, Assessor i Højesteret, Præsident i København, i nogle Aar Kollegieembedsmand — Tid til at dyrke sine historiske og boglige Interesser. Han samlede sig en stor og meget værdifuld Bogsamling og en Samling af Haandskrifter, „der hverken før eller senere har haft sin Lige“ (den brændte ved den store Brand 1728), og han udgav en Række juridiske og historiske Værker. Sin største Interesse viede han Arbejdet paa at skabe et Atlas Danicus, en almindelig Beskrivelse af Danmark med Oplysninger om enhver Egns Historie og Fortidsminder, altsaa en „Trap“. Gennem mange Aar samlede han Stof til Værket, indhentede f. Eks. Oplysninger hos Gejstligheden rundt om i Landet, lod foretage Udskrift af ældre Værker, Dokumenter afskrive o. s. v.; til sidst fyldte hans Materiale 30 Folianter. Hertil lod han fremstille Kort og Billeder. Som en Prøve paa Værket lod han Beskrivelserne af Samsø og København trykke; men mere saa ikke Dagens Lys. Han indsaa, at det var umuligt at faa et saa omfattende Værk ud, og lod da *Johan Brunsmand*, der dengang var Præst ved Vartov — kendt især som Forfatteren til „Køge Huskors“ —, sammenskrive Uddrag deraf paa Latin med Udgivelse for Øje. Aaret efter at Brunsmand var færdig, døde imidlertid Resen, og hans Enkes Forsøg paa at faa en endnu kortere, af Magister *Christen Aarslev* foretagen, Bearbejdelse udgivet strandede ligeledes. Saa laa det rige Materiale paa Universitetsbiblioteket, og her brændte det sammen med Biblioteket 1728. Forinden var der taget Afskrifter af forskellige Dele af

det, noget var udlaant, og saaledes bevaredes da Resen i Stumper og Stykker; Det kgl. Bibliotek ejer det eneste fuldstændige Eksemplar af den bearbejdede Resen i 7 Foliobind.

Afsnittet Bornholm er blandt det godt bevarede; baade Resens omfattende Materiale, Brunsmands latinske Bearbejdelse og en endnu kortere Bearbejdelse findes (Del af Aarslevs). Det er da Brunsmands Fremstilling, *Johannes Knudsen* har oversat og udgivet, og til den har han føjet alt det i Materialesamlingen, som ikke er udgivet andet Sted, dels som Noter og dels som Afsnittet „Resens „tredje Beskrivelse“ af Bornholm“.

Der foreligger da en „Borings eller Bornholms Beskrivelse“, indeholdende Oplysninger „Om Øens forskellige Navne, Beliggenhed og Naturforhold, samt Indbyggernes Sæder og Skikke“, „Bornholms Herreder, Sogne, Købstæder og Borge“ og en Bornholms Historie til 1684. Dertil af „Tredje Beskrivelse“ f. Eks. Afsnit om Øens Frugtbarhed, dens Havne, Præsterækker, „Herskab“, og Neksø-Bolsker Præsten Magister Claus Predbjørnsen Langsteds Bemærkninger til Resens „Atlas“.

I Teksten er gengivet de Afbildninger, Resen havde ladet fremstille til sit Værk: Grundplaner og Opstalter af de fire Rundkirker, 9 Runestene, Grundplaner af Købstæderne, et Par Vaabenskjolde og endelig et Kort over Bornholm. Dette er tegnet paa Grundlag af Navigationsdirektør *Bagge Wandels* Kort fra 1676 (gengivet i Bornh. Samlinger XII), og Udgiveren har da som Tillæg til sin Resen-Udgave trykt Bagge Wandels Rapport om Bornholm 1676, der giver saa at sige Teksten til Kortet, saaledes som den foreligger

i Wandels Original. Efter at Johs. Knudsen har lært denne at kende, betegner han den Afskrift, han lod trykke i Bornh. Samlinger XII, som „meget mangelfuld“.

„Allerunderdanigst relation Om Boringholms Landz Cituads oc beskaffenhed, som ieg saa wit mulig, effter Ordre, nødwendig obseruert hafuer“ kalder Bagge Wandel sin Rapport, der er forsynet med Kort over Kristiansø, Rønne Red og Arnager Red. Den har stor Interesse ved sine Jagttagelser over Bornholms og Kristiansøs Kyster, Farvandet der omkring, Havneforhold o. lign. Det i Resen-Udgaven gengivne Kort over Bornholm, som denne Rapport danner en Slags Tekst til, staar imidlertid ikke paa Højde med det af Bagge Wandel selv tegnede Kort, som det kun er en unøjagtig Kopi af. Tegneren har aabenbart ikke kendt meget til bornholmske Forhold; han har tegnet Bornholms Omrids ret omhyggeligt efter, men gengivet Navnene med meget lidt Forstaaelse. En Del har han læst galt, og en Del har han udeladt, vel fordi han ikke har kunnet tyde dem. „Gudjem“ og „Gudjems odde“ hos Wandel er blevet til „Gudjern“ og „Gudjerns Odde“, „Kob Aa“ til Kobsta“, „Koldekilde“ til „Kæde Kilde“. Aakirkeby o. m. er helt udeladt. „Raaghammer“ hos Wandel imellem Udløbet af Læs Aa og Grødby Aa er flyttet hen lidt Vest for Læsaa: „Raghamer“. Kun enkelte Tilføjelser er gjort, som „Bilegraf“, „Wildbaane“ paa begge Sider af Almindingen og enkelte andre Navne. Det bliver da Kortet i Bornh. Samlinger XII, man vil ty til, og man kan, alle Ubehjælpsomheder i Tegningen til Trods, glæde sig over gennemgaaende rigtig Gengivelse af Stednavnene, f. Eks. „Boels Kierk“ og ikke det blot ved

Misforstaaelse opstaaede „Bodils Kirke“, „Liste“, der urigtigt senere er opfattet og gengivet som „Listed“, „Salne“, bornholmsk „Sålne“, der senere har faaet den uheldige Form „Salene“.

Som man altsaa ikke maa fæste for stærk Lid til Resens Bornholmskort, maa man heller ikke tage hans Byplaner altfor alvorligt; de hviler ikke paa omhyggelig Opmaaling. Runestenene er Kopier efter Worm, og Billederne af Rundkirkerne giver ikke meget ud over at vise, at Kirkerne er Rundkirker.

Gennem sine Undersøgelser af, hvilke Kilder Resen har benyttet til sin Skildring af Bornholm, har Johannes Knudsen kunnet fastslaa, at en Hovedkilde er *Rasmus Ravn*. Resen angiver flere Steder som Kilde „den lasede Bog“, og Knudsen har ved at sammenligne Resen med Ravn godtgjort, at „den lasede Bog“ er Ravns Krønike. Herved svinder Resens Kildeværdi stærkt for os; thi det er store Dele, der bygger paa Ravn. Meget omhyggeligt gør Udgiveren i det hele Rede for, hvilke Kilder Resen har benyttet.

Naturligt nok har da Udgiveren af Resen følt Trang til ogsaa at udgive Ravn, og *Bornholmsk Samfund* har med Understøttelse af Carlsbergfondet paataget sig Udgivelsen af Værket. I en Indledning giver Johannes Knudsen en Fremstilling af Tilblivelsen af Ravns Krønike, Forholdet mellem de tre Haandskrifter, der findes (paa Det kgl. Bibliotek) af den, og Forholdet mellem Ravn og Resen, og *M. K. Zahrtmann* giver en Biografi og Karakteristik af Ravn og hans Krønike. Teksten forelægges fuldstændig; dog er Retskrivningen moderniseret for at være lettere tilgængelig for Nutidslæsere. *M. K. Zahrtmann* har (i Nordisk Tidskrift 1926) betegnet dette som „et

Overgreb mod en af Litteraturens Sprogskatte“, og man kan jo let forstaa dette Syn paa Sagen („i hvert Fald tager Ravns gamle Krønike sig bedst ud i sin egen Tids Klædebon“, siger Zahrtmann); men Hensynet til, at denne Bog gerne skulde blive en Folkebog — „livlig og kernefuld er dens danske Tale“ (Zahrtmann) —, kan dog nok forsvare det, der er gjort.

Ravns Krønike fremkom ved en særlig Tilskyn-delse. Det var den kongelige Kommission, der i 1671 sendtes over til Bornholm for at undersøge, hvad der burde gøres for at hjælpe Øen under den forfærdelige Misvækst, som opfordrede Ravn til at forfatte en Skildring af Øens Tilstand. Men Krøniken er dog kun uegentlig et Lejlighedsskrift. Ravn havde gennem lange Tider samlet Stof til sin Bog, og allerede d. 29. September 1671 kunde han tilegne „Stormægtigste, højbaarne Fyrste og Herre, Herr Christian den 5.“ sit Værk „Chronica Borringiaca det er en kort Beskrivelse om den Insuls Borringholms Beskæffenhed“.

„Kort“ er det Beskedenhed af Ravn at kalde sin Krønike. I over 40 Aar havde han, der var Københavner af Fødsel, først som Skoleholder i Neksø, derefter som Rektor i Rønne og endelig som Degn i Aaker, erhvervet sig et omfattende Kendskab til Bornholm og Bornholmerne og samlet Stof til sit Værk, og den Skildring, han giver af Øens Naturforhold, Dyre- og Planteliv og Befolkning, er i Virkeligheden udførlig, den første udførlige topografiske Skildring af en dansk Landsdel.

Han er det 17. Aarhundredes Mand i sit Syn paa Historien: han begynder med Noah! Og naturligvis

har denne Del af hans Værk ingen historisk Værdi. Men da han kommer ned til sin egen Tid, bygger han paa Selvsyn eller paa solide Oplysninger, og her er hans Skildring yderst værdifuld. I den historiske Fremstilling er hans Beretning om Begivenhederne i 1645 Højdepunktet, og i den topografiske Del beretter han livligt og underholdende om By og Land. Han har faaet Øen og dens Befolkning kær. Skønt „Storm og Blæst er der gemenligen meget“, synes han at have befundet sig vel paa Øen. „Her er paa dette lidet Land et forstandigt, sindigt og fornuftigt Folk“, skriver han.

„En liden kort Chronologia paa, hvis synderligt passeret er her paa Landet og ellers Dannemark angaaendes“, omfattende Aarene 1625—1671, danner Afslutningen paa hans Bog. Krig og Uaar, Pest og Naturkatastrofer optager ham heri meget. Især er han naturligvis stærkt greben af de sidste forfærdelige Aar, den frygtelige Vinter 1669—70, Sommertørken 1670, de derefter følgende Efteraarsstorme og endnu en haard Vinter, med Sult og Død og Elendighed.

Som den 17. Aarhundredes Mand, han er, er han uhyre interesseret i Varsler og Jertegn; derom beretter han omhyggeligt, hvad der kommer ham for Øre.

I hans Gengivelse af de bornholmske Stednavne spores Ikke-Bornholmeren. Ingen Bornholmer vilde skrive Aakær for Aaker eller Mejalsted for Melsted (bornholmsk Mælstå). Han skelner ikke sikkert mellem aa og bornholmsk â; han skriver f. Eks. Aarnagger. Som Prøve paa hans Forklaringer paa Stednavne skal jeg blot anføre, at det nævnte Fiskerleje „kaldes Aarnagger, saasom den, der er „nagger“ om sine Aaer“! Paa dette Punkt er han sin Tids Mand.

Men naar man tager dette i Betragtning, er hans Beretning om Tilstanden paa Bornholm ved det 17. Aarhundredes Midte et uvurderligt Kildeskrift. Og alt er fortalt i et kraftigt kernefuldt Sprog, der gør den gamle Degn saa tiltalende for os.

Bornholm. Turistforeningen for
Danmark. Aarbog 1926.

Turistforeningen for Danmark udgav som sin Aarbog for 1926 en Bog om Bornholm, der for Tiden er den bedste og mest alsidige Hjælper — næst efter de store Fremstillinger i Traps Danmark og Daniel Bruuns Danmark, Land og Folk — til Kundskab om Øen. Bogens Omslag er en Gengivelse af Ernst Køies storladne Radering af Hammershus — Hammershus er jo efterhaanden blevet den Hieroglyf, der betyder Bornholm —, og denne giver tilligemed flere Gengivelser i Bogen af „bornholmske“ Maleres Billeder et interessant Bidrag til Emnet: Bornholm set gennem Kunstnerøjne. Bogens Redaktion har i det hele forstaaet Billedets Værdi. En Mængde fortræffelige Billeder pryder Bogen, en Samling, der bedre end mange Ord fortæller om Landets Natur. Og mere endnu: Grundplaner af Hammershus og Lilleborg, af Gaarde, er udmærkede Vejledere ind i Øens Historie.

Foruden Digte til Bornholms Pris paa Bornholmsk og paa Rigsdansk og et Prosastykke paa Bornholmsk om Fiskeri og Silderøgning, indeholder Bogen en Række Afhandlinger om Øens Natur- og Kulturforhold.

Omtrent Halvdelen af Bogen optages af en Afhandling „Om Bornholm“ af Amtmand *Ove Koefoed*, der efter en Indledning om Øens Tilblivelse og Hi-

storie giver en Skildring — „Paa Opdagelse!“ — af, hvad Bornholm har at byde paa, idet han fører Læseren Øen rundt. I en begejstret og begejstrende Fremstilling fortæller han om Natur og Plantevækst, om Befolkningen og dens Virke, om før og nu, og aabner Perspektiver til yderligere Viden ved stadige Henvisninger til Bornh. Samlinger. Ind imellem drøftes mere udførligt forskellige Forhold i Indskud, f. Eks. Tilvirkningen af bornholmsk Stentøj, Fiskeriet, Levevis paa en bornholmsk Gaard i gamle Dage, Tilplantningen af Højlyngen og Sandflugten o. a. Ogsaa Oprindelsen til Navnet Kofod. Blandt Teorierne herom nævner Amtmanden en, der vil aflede Navnet af „Kofoged“. Den bornholmske Udtale af Tingfogedgaard — sammenlignet med Udtalen af Kofoedgaard — viser sikkert, at en Udvikling fra Kofoged til Kofoed ikke har fundet Sted. Teorien kan ikke skyldes en Bornholmer, der kender sin Øs Dialekt. Heller ikke Teorien om, at Kofod skulde være udviklet af Navnet Kápa, som vi har paa Nylarskerstenen I i Kåpu-Swæinn, har Sandsynligheden for sig; Ordet bliver paa Bornholmsk regelmæssigt til Kaava.

Resten af Bogen er en Række faglige Afhandlinger om forskellige Sider af Øens Kulturforhold.

Museumsinspektør *Hans Kjær* fortæller kort og knapt, men indholdsrigt om „Bornholmske Fortidsminder“, altsaa baade om Minderne fra Oldtiden og Middelalderen (Kirker og Borge). Det er tiltalende, at han under Omtalen af, hvem Udforskningen af Bornholms Oldtidsforhold skyldes, ogsaa nævner *J. A. Jørgensen*. Det er jo nemlig dog saadan, at denne Mand mere end nogen anden stod for den almindelige Bornholmer som Oldforskeren. Amtmand *Vedel*

var den jævne Mand for højtstaaende — uden at det var den af Hans Kjær omtalte Uvilje mod „førte“ Embedsmænd, der gjorde sig gældende, men kun Følelsen af Kløften mellem Menigmand og Amtmanden. Hans Kjærs Paastand om, at Bornholmerne selv i vore Dage ikke ynder „førte“ Folk som Embedsmænd, har i det hele ingen Gyldighed mere. Jørgensen derimod — „den nidkære Oldforsker“, som Wimmer et Sted kalder ham — kom man paa lige Fod med, og han vakte den store Interesse hos Menigmand, som er levende endnu. Han var „nidkær“, ikke Videnskabsmand som Vedel, men Samleren, der har Hovedæren for, at Bornholms Museum blev til.

Underarkivar *Svend Aakjær* behandler „Nogle bornholmske Stednavne“. Man mærker Fagmanden, der ved sin Fortrolighed med Sprogudvikling og Navneskik er i Stand til at give Forklaring eller opstille sandsynlige Gisninger om dette eller hint „svære“ Stednavn. Interessant er Paavisningen af, hvor meget i bornholmske Stednavne der har Tilknytning til gammel Tro og Kultus. Men en Bornholmer har den Fornemmelse, at Aakjær ikke er videre fortrolig med Navnenes Udtale her paa Øen. Ellers vilde han f. Eks. sikkert have sat et Spørgsmaalstegn ved Formen „Arnager“. Den bornholmske Udtale er *Ārnāga*, og ganske vist har allerede Ravn „Aarnagger“, men hans Forklaring tyder, som ovenfor (S. 152) omtalt, ikke paa, at hans sproglige Opfattelse har været videre skarp; udtalt med kort a som i „nagger“ har Arnager sikkert aldrig været. Skulde der ikke snarere skjule sig et „-hage“ i Ordet end et „-ager“? Derimod er det uden for al Tvivl, at Listed ikke, som endnu Steenstrup mener (De danske Stednavne S. 47), hører

til -sted-Navnene. Den bornholmske Form er Lesta (ikke i i første Stavelse); derimod hedder det Mælstå og Ypnastå, altsaa begge Steder -sted eller vel, som Aakjær mener, -stadir. — Aakjær omtaler ikke de gamle Stednavne med Præpositioner, f. Eks. I Risen, I Elled, Ved Broen, der er saa ejendommelige. — Der er langt til Vejs Ende endnu, før de bornholmske Stednavne ligger klarlagte; men det er jo at haabe, at Stednavneudvalget ad Aare maa kunne fremlægge et saa righoldigt Materiale, at vi naar fastere Holdpunkter. Den bornholmske Dialektform maa imidlertid i høj Grad paaagtes.

I en omhyggeligt og righoldigt illustreret Afhandling fortæller Underinspektør ved Nationalmuseet Frøken *Elna Mygdal* „Lidt om Dragter og Tekstiler fra Bornholm“. Man ønsker under Læsningen blot, at Emnet blev yderligere uddybet, saa at vi kunde faa et Værk om bornholmske Dragter i Lighed med J. S. Møllers Folkedragter i Nordvestsjælland, illustreret med farvede Gengivelser af Dragter og Tekstiler.

Kantor *H. Johansens* Afhandling „Gamle Viser i bornholmsk Mundart“ giver ved hele sin Tone til Kende, at den er skrevet af en Bornholmer; der er den faste Grund under Fødderne i Behandlingen af bornholmske Navne og Forhold. Ud af de sørgelige Rester, der er tilbage af de gamle Viser, og som Johansen selv har Æren af at have samlet, lokkes et Helhedsbillede frem, der viser os den bornholmske Vises ejendommelige Blanding af Alvor og Skæmt.

Underinspektør ved Nationalmuseet, Arkitekt *H. Zangenberg* viser i sin fortræffeligt illustrerede Afhandling „Gamle bornholmske Landbygninger“ det ejendommelige ved de bornholmske Gaarde, Grund-

plan, Byggemaade, interessante Enkeltheder, og ender med en Kærlighedserklæring til de bornholmske Stubmøller. Glædeligt er det, at *Foreningen Bornholm* nu har købt Stubmøllen ved Svaneke og vil bevare den i den nuværende Skikkelse. Ønskeligt var det, om ogsaa de tre andre, der er tilbage, kunde bevares og den i Poulsker igen kunde faa fire Vinger; med de to, den nu har, ser den trist ud.

Endelig forsøger Aarbogens Redaktør, Forfatteren *Thorkild Gravlund*, ud af mange Enkeltheder at bestemme den bornholmske Folkekarakter i Afhandlingen „Bornholmerne. Lidt om Folketypen“. Der er meget interessant deri; men sligt bliver jo altid nødvendigvis ret subjektivt. „Under vidt forskellige Vilkaar mindes jeg Bornholmere, men aldrig at jeg saa en af dem le“, skriver Gravlund. Jeg tror ikke, Bornholmerne vil underskrive dette som en almindelig Karakteristik. — En Enkelthed vil jeg gerne anholde: man kan ikke, som Forfatteren gør, give Bornholmerne Skylden for, at Østermarie Kirke blev revet ned. Det skyldtes en virkelysten Provst og ikke Bornholmerne. Maaske havde de heller ikke Forstaaelsen af deres gamle Kirkers Værd eller den fornødne Pietetsfølelse for dem; men der lader sig i hvert Fald ikke hente Træk til en Karakteristik af Bornholmernes Karakter fra den Nedrivning.

Karna Birk Grønbech: Betula Sparre. 1926.

„ *Kommandantens Døtre. 1928.*

Chr. Fr. Mortensen: Skarvaja-Vognen. 1925.

Naar jeg her behandler disse skønlitterære Værker, er det ikke for at forsøge at give en Vurdering af dem som Digterværker, men kun for at gøre opmærksom

paa, hvilke Bidrag de giver til Oplysning om bornholmsk Tankegang og Levevis i svundne Tider.

Flere Forfattere har behandlet Smaakaarsfolks Liv her paa Øen, enkelte ogsaa Bøndernes Liv; jeg behøver blot at minde om Andersen Nexø's Skildring af Stengaardens Folk i første Bind af „Pelle Erobreren“; men først *Karna Birk Grønbech* giver i sine to Bøger en Skildring af bornholmske Bønders Liv, saa at sige set med deres egne Øjne. Idet Forfatterinden bygger paa sine Barndoms- og Ungdomserindringer fra sit Liv paa bornholmske Gaarde for 40–50 Aar siden, giver hun en værdifuld Karakteristik af den bornholmske Selvejerbonde. Stolt sidder han paa den Gaard, som Slægten har ejet Tiderne igennem, slægtsstolt, frihedsstolt. Han er bibelfast; Bibelen synes at være hans væsentligste Læsning — ja, og saa „Bornholms Avis“. Trandberg er den store Vækker, Madvig Øens store Søn. Men med sin Religiøsitet er han meget overtroisk; han søger kloge Koner og kloge Mænd. En ung Pige, der er brystsyg, skal nøgen gaa gennem Stammen af en ung Lind i Midnatstimen, naar Nyet en Nat staar klart paa Himlen. Stammen paa en Lind flækkes; Kuren prøves, og Træet omvikles derefter med tællede Klude for hurtigt at kunne gro sammen igen; for den Dag, Træet gaar ud, vil Pigen dø. Det sagde kloge Elna i Høgeellet. Da Pigen under et kraftigt Tordenvejr, i hvilket Lynet splintrer Lindetræet, dør, er Faderen naturligvis overbevist om Aarsagssammenhængen mellem Lindens Død og Pigens. — Sønneren, der er overnervøs, skal drikke „en større Dosis“ af sin Mors Blod for at blive rask; det ordinerede den kloge Mand

Pos. Desværre anede Sønnen Uraad og vilde ikke spise Sødsuppen med Moderens Blod i!

Naturligvis fortælles der „Sansager“ paa Gaarden; de underjordiske lever i Folketroen.

Livet i Hverdag og ved Højtiderne gives der indgaaende Skildringer af. Der vaskes kun to Gange om Aaret paa Gaarden, ved Jul og om Foraaret, naar Vintervævningen skal paa Blegen. De gamle Skikke holdes i Hævd. Ingen glemmer Skildringen af, hvordan den unge Hustru paa 16 Aar maa slagte Julekalven. Det forlanger Skik og Brug, at hun alene skal gøre (men naar var dette Skik?). Streghed i Pligter er en Egenskab, der præger Tiden.

Slægtsstoltheden giver sig Udslag bl. a. i Ringeagt for de „førte“. Sikkert er dette for en Del rigtigt, naar det gælder Forholdene for et halvt Hundrede Aar siden, som det skildres i „Betula Sparre“; men naar det i „Kommandantens Døtre“ fremhæves som et stadig levende Karaktertræk hos den bornholmske Bonde, tror jeg, Forfatterinden lader sine Erindringer overskygge de virkelige Forhold. Det er gaaet hende, som det gaar Bornholmeren, der efter mange Aars Forløb kommer hjem fra Amerika: han taler mere udpræget Bornholmsk end de Folk, han kommer hjem til; han har bevaret sin Udtale og sit Ordforraad i „forstenet“ Form i det fremmede, mens Sproget hjemme har været under Udviklingens Lov. Fru Grønbechs Forestillinger om Bornholmerne er 40—50 Aar gamle.

I begge Bøger gives der Situationsbilleder af ofte navngivne Mænd paa Bornholm, Lucianus Kofod, Ingvar Jensen, Provst Sodemann o. a., — ja, nulevende Personer omtales (som den endnu praktiserende Læge

Kabell i Rønne). Men disse Billeder giver intet væsentligt Bidrag til Bornholms Historie. Det er ikke lykkedes Forfatterinden at karakterisere disse Personer, saa at de bliver levende for os; det bliver kun flygtige Øjebliksbilleder.

Men bag dette og bag hele Skildringen banker et varmt Hjerte for Bornholm, en saa stærk Hjemstavns-kærlighed, at Bøgerne bliver Propagandaskrifter for alt det gamle bornholmske. De kommer derved til at lide af alle Propagandaskrifters Ensidighed og Overdrivelse. Det bornholmske Sprog er jo dog ikke det ægte gamle nordiske Sprog, hvad man faar Indtryk af; ogsaa det har jo haft sin Udvikling. Den bornholmske Bonde i „Kommandantens Døtre“, der lever endnu efter Verdenskrigen, er ikke Typen paa vore Dages bornholmske Bonde; denne har ikke længer dette afgjort gammel-bornholmske Præg.

Morsomt nok finder man i en gammel Fortælling „Selvtægt i Østersøen“ fra 1845 af Bornholmeren *Charles Dick* allerede Beklagelser over, at det særlig bornholmske begynder at forsvinde, f. Eks. i dette Replikskifte:

„Det tager meer og meer af, Wulff, især i Kjøbstæderne“.

„Kjøbstæderne taler jeg ikke om. Efter hvad jeg kunde see af det Hele, da jeg var der sidst, gaar det til der, som det gaar i alle Smaabyer; man efteraber Hovedstaden i alt Det, der ikke duer, uden at lægge Vind paa, hvad der er værd at efterligne“. —

I sin Iver for at meddele Læseren Kendskab til alle Bornholms Ejendommeligheder gaar Forfatterinden undertiden saa vidt, at hun giver rent beskri-vende Oplysninger. Derfor undrer det at se, at hun

er saa lidet omhyggelig med sine Stedsangivelser. Man kan ikke med sin bedste Vilje se Kristiansøs Fyr fra Knudsker Bakke, og under et Ridt fra Rønne til en Gaard paa Sydlandet ser man ikke Kristiansø dukke op af Havet i Øst. Til Græsholmen stormer man ikke let til Fods fra Kristiansø; Broen fører til Frederiksø. — At Kristian III faar Skyld for at have overgivet Bornholm til Lybækkerne, er vel blot en Fejlskrivning, og en morsom Forveksling af Tejster og Kajer (skulde det være en Forveksling af Alker og Alliker?) har til Følge, at sorte Tejster holder til paa Gaardens Rygning! Jeg tror, at Tejsterne helst bliver ude i den blaa Østersø. —

En Bornholmer vil læse disse to Bøger som Erindringer fra Bornholm; han vil nikke genkendende til mangt og meget og glæde sig over den Kærlighed til Øen og dens Befolkning, der gennemstrømmer dem; maaske vil han ønske, at de ogsaa i det ydre fremtraadte som Erindringer.

Chr. Fr. Mortensens Fortælling Skarvaja-Vognen behandler Smaakaarsfolks Liv i Neksø henimod Slutningen af forrige Aarhundrede og giver Portrætter af kendte Neksøboere som Jernstøber Strand, Billeder, der er udført med psykologisk Sans og intimt Kendskab til Smaabyens Liv. Her skal gøres opmærksom paa den Overtro, der har givet Bogen Navn, Troen paa, at den døde hentes af Skarvaja-Vognen. Den kommer frem ved Langeskanse Syd for Byen. „Dér var det, jeg saa det forunderligste Syn, jeg i mit Liv har set. Et halvt Hundrede Alen borte humpede i kummerlig Galop en usselig Krikke med et mærkværdigt Køretøj slingrende og skramlende efter sig. Baade Hest og Vogn var hvide som den pureste Sne

eller som klippet ud af et Dødningelagen, der stod paa Kant og lyste med et blaalighvidt Skær ind i den begsorte Nat. Hestens Hoved dinglede mod Forbenene, den lange Hals var mankeløs og nøgen som paa en pillet Gaas. Elendigt var Dyret med de tynde Skanker og Ribbenene, der buede som Staver, de gik ud og ind under den heftige Pust. Men endda forfærdede Vognen mig mere end Hesten, saa styg den ogsaa skyggede der i Nattestunden. De klejne Hjul var høje og eksede, saa de gik ud og ind. Vognkassens Sider rejste i Vejret og løb skraat sammen fra Midten — det slog mig øjeblikkelig: en Ligkiste paa Hjul, der buldrer frem over Tuer og Kær, gennem Nattemørke og Storm. Vognen duvede og gyngede.“ —

At Kælkefarten fra Ibs Kirkemur til Svaneke Havneplads „i ét Stræk“, der er saa storartet skildret, kun kan gennemføres i Fantasiens Verden, er det vel overflødigt at bemærke.
